АРХИВИСТИЧКО ДРУШТВО СРБИЈЕ

АРХИВСКА ГРАЂА У ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ
ЗБОРНИК РАДОВА

ARCHIVAL MATERIALS IN THEORY AND PRACTICE
COLLECTION OF PAPERS

8

МЕЂУНАРОДНО АРХИВИСТИЧКО САВЕТОВАЊЕ

INTERNATIONAL ARCHIVAL CONFERENCE

9–11. октобар 2024. | 9–11 October 2024

СЕНТА SENTA ZENTA

АРХИВИСТИЧКО ДРУШТВО СРБИЈЕ
ARCHIVAL ASSOCIATION OF SERBIA

АРХИВСКА ГРАЂА У ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ

ARCHIVAL MATERIALS IN THEORY AND PRACTICE

ЗБОРНИК РАДОВА

COLLECTION OF PAPERS

8

Београд, 2025.

Едиција: Зборници, књига 8

Издавач

Архивистичко друштво Србије (АДС)
Београд, Карнегијева 2

www.arhivistickodrustvosrbije.org.rs
arhivistickodrustvosrbije@gmail.com

ISBN-978-86-88289-13-9

За издавача
Лела Павловић,
председник АДС

Главни и одговорни уредник
Лела Павловић

Уредник
Слободанка Цветковић

Рецензенти
Др Љубинка Шкодрић
Др Саша Илић
Др Мирослав Новак
Др Јасмина Живковић
Мр Вишња Николић
Милена Поповић Субић
Љиљана Дожић
Милорад Јовановић
Јелена Николић
Маја Јокмановић

Редакција
Слободанка Цветковић
Љиљана Дожић
Др Јасмина Живковић
Милорад Јовановић
Горан Милосављевић

Лектура
Слободан Николић

Техничка припрема
Зорица Смиловић

Превод на енглески језик
Данијела Јовановић

Штампарија
Grafoprint, Горњи Милановац

Тираж
300

Редакција и издавач не сносе одговорност за ставове и мишљења који су изнети у текстовима

Штампање је омогућило
Министарство културе Републике Србије

© Архивистичко друштво Србије

САДРЖАЈ / CONTENT

9 *Уводна реч...*

12 *Реч уредника...*

I АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ АРХИВСКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ
CURRENT PROBLEMS OF ARCHIVAL THEORY AND PRACTICE

17 **Milena Popović Subić / Milena Popović Subić**
АРХИВСКА ГРАЂА У ЕЛЕКТРОНСКОМ ОБЛИКУ
ARCHIVAL MATERIAL IN ELECTRONIC FORM

38 **Александар Бережнов / Aleksandar Berežnov**
ФОТОГРАФИЈЕ ГЕНЕРИСАНЕ ВЕШТАЧКОМ ИНТЕЛИГЕНЦИЈОМ – РИЗИК ЗА АРХИВЕ
ARTIFICIAL INTELLIGENCE GENERATED PHOTOGRAPHS - RISK TO ARCHIVES

58 **Мр Мирјана Богосављевић / Mirjana Bogosavljević, MA**
ПРИМЕНА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У АРХИВИМА – ПОТРЕБА ИЛИ ИЗАЗОВ НОВЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ
APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ARCHIVES – THE NEED OR THE CHALLENGE OF NEW TECHNOLOGY

69 **Марко Радовановић, Др Светлана Стефановић / Marko Radovanović, Svetlana Stefanović, PhD**
АПЛИКАЦИЈА ЗА ОБРАДУ, ПРЕТРАГУ И ПРЕГЛЕД ДИГИТАЛИЗОВАНЕ ФОТО-АРХИВЕ ТАНЈУГ
APPLICATIO N FOR PROCESSING, SEARCHING AND VIEWING THE DIGITIZED TANJUG PHOTO ARCHIVE

84 **Мирјана Димитријевић / Mirjana Dimitrijević**
ПРИМЕНА ЗДРАВСТВЕНОГ ИНФОРМАЦИОНОГ СИСТЕМА НА ПРИМЕРУ ОПШТЕ БОЛНИЦЕ ЛЕСКОВАЦ
IMPLEMENTATION OF THE HEALTH INFORMATIO N SYSTEM *HELIANT* ON THE EXAMPLE OF THE GENERAL HOSPITAL LESKOVAC

100 **МА Светлана Перовић Ивовић / Svetlana Perović Ivović, MA**
ПРОФЕСИОНАЛНА ЕТИКА У ОБЛАСТИ КОНЗЕРВАЦИЈЕ И РЕСТАУРАЦИЈЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ
PROFESSIO NAL ETHICS IN THE FIELD OF CONSERVATION AND RESTORATIO N OF CULTURAL HERITAGE

110 **Др Наташа Димитрић / Nataša Dimitrić, PhD**
ЈОНСКЕ ТЕЧНОСТИ КАО ИДЕАЛНИ ПРЕДСТАВНИЦИ ЗЕЛЕНЕ ХЕМИЈЕ, У СВРХУ ДЕЗИНФЕКЦИЈЕ ПАПИРНЕ АРХИВСКЕ И БИБЛИОТЕЧКЕ ГРАЂЕ
IONIC LIQUIDS AS IDEAL REPRESENTATIVES OF GREEN CHEMISTRY FOR THE PURPOSE OF DISINFECTING PAPER-BASED ARCHIVAL AND LIBRARY MATERIAL

122 **Душан Жугић / Dušan Žugić**
АРХИВСКИ ДЕПО У НОВОЈ ЗГРАДИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА УЖИЦЕ – ОПРЕМАЊЕ И ИСКУСТВО РАДНИКА СЛУЖБЕ ДЕПОА
ARCHIVAL DEPOT IN THE NEW BUILDING OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF UŽICE – EQUIPMENT AND EXPERIENCE OF THE DEPOT SERVICE WORKERS

129 **Синиша Домазет / Siniša Domazet**
SIGURNA LOKACIJA ILI POSLEDNJA DESTINACIJA – PRIMJERI I SMJERNICE DJELOVANJA IZ ARHIVSKIH DEPOA ARHIVA BOSNE I HERCEGOVINE
SECURE LOCATION OR LAST DESTINATION – EXAMPLES AND GUIDELINES FROM THE ARCHIVAL DEPOTS OF THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVI NA

II ЧОВЕК У АРХИВУ / PERSONAGE IN THE ARCHIVES

143 **Срђан Сивчев / Srđan Sivčev**
НОВЕ ПЕРСПЕКТИВЕ У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ КИКИНДА: ЈАЧАЊЕ И ПОЗИЦИОНИРАЊЕ УЛОГЕ АРХИВА У ЛОКАЛНОЈ ЗАЈЕДНИЦИ
NEW PERSPECTIVES IN THE HISTORICAL ARCHIVES OF KIKINDA: STRENGTHENING AND POSITIONING THE ROLE OF THE ARCHIVES IN THE LOCAL COMMUNITY

152 **Наташа Милошевић Дулић / Nataša Milošević Dulić**
ОШТЕЋЕЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ НАСТАЛА ДЕЈСТВОМ МИКРООРГАНИЗАМА, МЕТОДЕ И СРЕДСТВА ЗА ДЕЗИНФЕКЦИЈУ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ЉУДЕ И ЖИВОТНУ СРЕДИНУ
DAMAGE TO ARCHIVAL MATERIAL CAUSED BY MICROORGANISMS, METHODS AND AGENTS FOR DISINFECTION OF ARCHIVAL MATERIAL AND THEIR IMPACT ON PEOPLE AND THE ENVIRONMENT

174 **MA Elma Dervišbegović / Elma Dervišbegović, MA**
RAŠID HAJDAREVIĆ: DOPRINOS ARHIVISTICI I OSMANISTICI
RAŠID HAJDAREVIĆ : CONTRIBUTION TO ARCHIVISTICS AND OTTOMAN STUDIES

185 **MA Видосава Ераковић / Vidosava Eraković, MA**
ЕДУКАЦИЈА АРХИВСКИХ РАДНИКА – ЈУГОСЛОВЕНСКО ИСКУСТВО И ПРАКСА (1945–1974)
EDUCATION OF ARCHIVAL WORKERS - YUGOSLAV EXPERIENCE AND PRACTICE (1945–1974)

204 **Душан Гутеша / Dušan Guteša**
ВИША ЗВАЊА У АРХИВСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ: ИЗАЗОВ КОЈИ ТРАЈЕ
ADVANCED DEGREES IN ARCHIVAL ACTIVITY: A LASTING CHALLENGE

САДРЖАЈ / CONTENT

III ИЗВОРИ ЗА ЕКОНОМСКУ ИСТОРИЈУ
SOURCES FOR ECONOMIC HISTORY

САДРЖАЈ / CONTENT

225 **Др Слободан Селинић / Slobodan Selinić, PhD**
ЕКОНОМСКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА У АРХИВСКИМ ИЗВОРИМА
ECONOMIC HISTORY OF SERBI A IN THE FIRST HALF OF THE EIGHTIES OF THE TWENTIETH CENTURY IN ARCHIVAL SOURCES

239 **Др Иван Ристић / Ivan Ristić, PhD**
БУГАРСКЕ РЕПАРАЦИЈЕ И РАТНА ОДШТЕТА КАО ЕКОНОМСКО И ПОЛИТИЧКО ПИТАЊЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА – ПОГЛЕД КРОЗ АРХИВСКУ ГРАЂУ
BULGARIA'S WAR REPAIRATIONS AND COMPESATION AS AN ECONOMIC AND POLITICAL ISSUE AFTER THE FIRST WORLD WAR - A LOOK THROUGH THE ARCHIVAL MATERIAL

253 **Горан Милосављевић / Goran Milosavljević**
ТРГОВАЧКИ СТАЛЕЖ И СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ: ЗНАЧАЈ ЛИЧНОГ ФОНДА НИКОЛЕ МИЛИЋЕВИЋА ЛУЊЕВИЦЕ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ СРБИЈЕ
THE MERCHANT CLASS AND THE CREATION OF THE STATE: THE SIGNIFICANCE OF THE PERSONAL FONDS OF NIKOLA MILIĆEVIĆ LUNJEVICA FOR STUDYING THE ECONOMIC HISTORY OF SERBIA

270 **Миљана Ђорђевић / Miljana Đorđević**
ЛИЧНИ ФОНДОВИ У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ НИШ КАО ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ
PERSONAL FONDS IN THE HISTORICAL ARCHIVES OF NIŠ AS A SOURCE FOR THE STUDY OF ECONOMIC HISTORY

281 **Др Драгомир Бонџић / Dragomir Bondžić, PhD**
АРХИВСКА ГРАЂА О ОСНИВАЊУ И ПОЧЕТКУ РАДА ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ
ARCHIVAL MATERIAL ON THE ESTABLISHMENT AND COMMENCEMENT OF WORK OF THE FACULTY OF ECONOMICS IN BELGRADE

300 **МА Драган Белеслић / Dragan Beleslić, MA**
ПОРЕСКЕ КЊИГЕ ВЕЛИКОКИКИНДСКОГ ПРИВИЛЕГОВАНОГ ДИСТРИКТА 1776–1814. ГОДИНЕ (ВЕЛИКА КИКИНДА)
TAX LEDGERS OF THE PRIVILEGE DISTRICT OF VELIKA KIKINDA 1776–1814 (VELIKA KIKINDA)

311 **Др Весна С. Алексић / Vesna S. Aleksić, PhD**
АРХИВСКИ ФОНДОВИ БАНАКА КАО ИЗВОР ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ/ЈУГОСЛАВИЈЕ
ARCHIVAL FONDS OF THE BANKS AS A SOURCE FOR STUDYING THE ECONOMIC HISTORY OF THE KINGDOM OF SERBIA/YUGOSLAVIA

САДРЖАЈ / CONTENT

324 **Ивана Јовановић / Ivana Jovanović**

АРХИВСКИ ФОНДОВИ НОВЧАНИХ ЗАВОДА У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ НИШ – ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ НИША
ARCHIVAL FONDS OF MONETARY INSTITUTIONS IN THE HISTORICAL ARCHIVES OF NIŠ – A SOURCE FOR ECONOMIC HISTORY OF NIŠ

333 **Др Соња Јерковић / Sonja Jerković, PhD**

АРХИВСКА ГРАЂА ПРИВИЛЕГОВАНЕ НАРОДНЕ БАНКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ (1883–1919) КАО ИЗВОР ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ
ARCHIVAL MATERIAL OF THE PRIVILEGED NATIONAL BANK OF THE KINGDOM OF SERBIA (1883–1919) AS A SOURCE FOR THE STUDY OF ECONOMIC HISTORY

344 **Амела Бедаковић / Amela Bedaković**

FOND TRGOVAČKA I OBRTNIČKA KOMORA ZA BOSNU I HERCEGOVINU KAO IZVOR ZA EKONOMSKA ISTRAŽIVANJA 1909–1963. GODINE
THE FONDS OF THE CHAMBER OF COMMERCE AND CRAFTS FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA AS A SOURCE FOR ECONOMIC RESEARCH 1909–1963

357 **Мр Александра Пијук Пејчић / Aleksandra Pijuk Pejčić, MA**

ФОНД *САРАЈЕВСКА ПИВАРА (1893–1995)* КАО ИЗВОР ЗА ЕКОНОМСКУ ИСТОРИЈУ
SARAJEVO BREWERY FONDS (1893–1995) AS A SOURCE FOR ECONOMIC HISTORY

367 **Др Татјана Кикић, Александра Матић / Tatjana Kikić, PhD, Aleksandra Matić**

АРХИВСКА ГРАЂА АГЕНЦИЈЕ ЗА ПРИВРЕДНЕ РЕГИСТРЕ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ПРИВРЕДНЕ ИСТОРИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ
ARCHIVAL MATERIAL OF THE SERBIAN BUSINESS REGISTERS AGENCY AS A HISTORICAL SOURCE FOR THE STUDY OF ECONOMIC HISTORY IN THE REPUBLIC OF SERBI A

О ПОЛОЖАЈУ АРХИВА И АРХИВИСТА – 70 ГОДИНА ОД ПОЧЕТКА УДРУЖИВАЊА АРХИВСКИХ РАДНИКА СРБИЈЕ (20. XI 1954 – 20. XI 2024)

На територији Србије 50-тих година XX века било је 34 архива у којима је укупно било упослено 326 службеника. Оснивањем још четири архива општег типа, број запослених порастао је на 400. Са завршетком изградње мреже архивских установа у Републици Србији дошло је до оснивања Друштва архивских радника 20. новембра 1954. године. Данас, седамдесет година после, у Србији има 38 архива, од којих су запослени у архивима Косова и Метохије због познатих догађаја измештени из Међуопштинског историјског архива Призрен у Ниш, Архива града Приштине у Београд, Историјског архива Пећ у Београд, Историјског архива Гњилане у Прокупље, Историјског архива Косовске Митровице у Звечан, док је привремено седиште Архива Косова и Метохије до недавно било у Нишу.

Закон о архивској грађи и архивској делатности из 2020. године обавезује локалну самоуправу да брине о материјалним средствима архива и смештају архивске грађе, док би лична примања требало да буду исплаћивана од стране Министарства културе, али су због одреднице „док се не стекну услови“ пренета на терет локалне самоуправе. Већина архива је свој рад започела са једноцифреним бројем запослених, да би се временом тај број повећавао, али он код већег броја архива ни до данас није ни приближно задовољавајући. По подацима добијених током 2024. године у архивима Србије је запослено 660, од којих 29 по уговору на одређено време. Због оскудице кадрова, многи архиви су у немогућности да унутрашњу организацију учине ефикаснијом за извршење основних функција и задатака. Материјални положај архивских радника је веома неповољан, запослени са средњом стручном спремом су скоро изједначени са најнижим загарантованим примањем у Републици, тако да незаинтересованост кадрова за рад у архивским установама постаје разумљива. Поједине локалне самоуправе не исплаћују лични доходак на основу стечених стручних звања које су запослени регуларно добили подношењем документације коју проверава и утврђује Комисија за стицање виших звања у струци коју је основало Министарство културе Републике Србије.

Архивисти и Друштво имају обавезу да информишу локалну самоуправу и грађанство о важности оригиналне архивске грађе која се чува у депоима архива, а која има статус културног добра, док су поједини фондови проглашени културним добром од великог и изузетног, односно националног значаја. Недостатак места за смештај архивске грађе нагло је погоршан и то у тренутку када обележавамо 70 година постојања Друштва. Два регионална архива остала су без простора који им је био уступљен за потребе смештаја архивске грађе. Архиви су наменски преуредили добијене ресурсе и набавили покретне полице у које су сместили више километара архивске грађе. Локалне самоуправе су им доделиле удаљене и неусловне просторе које су морали да преуреде да би сместили архивску грађу. Свесни чињенице да у једном архиву дуги низ година није поправљена кровна конструкција, да су у другом разбијени прозори и прокишњава, а у трећем пуцају водоводне цеви, да већина архива нема простор за преузимање архивске грађе која заврши у приватним складиштима, можемо схватити озбиљност у којој се архивска струка налази.

Одабиром архивске грађе архивисти је валоризују и чувају и дају основ за стварање слике о појединим временским интервалима, чиме утичу на сазнања историчара и грађанства у обликовању како прошлих, тако и садашњих догађаја. Увођењем разних програма који помажу у реализацији еУслуга (централни регистар осигураника, централни информациони систем обрачуна зарада, еКатастар, еПисарница) долазимо до тога да оригинална документа једног правног лица настају и остају у поседу другог правног лица, чиме се нарушава целовитост фонда, што доводи до кршења Закона о архивској грађи и архивској делатности (члан 10.) заснованог на принципу „недељивости фонда“. То доводи до нарушавања традиционално прихваћеног основног начела (које је увео француски историчар Наталис де Вали 1841. године) да се прикупљена архивска грађа групише по фондовима, пошто се уводи пракса новог принципа организовања по збиркама. Данас архивист има обавезу не само да сачува преузету регистратурски сређену грађу, него и да је обради и повеже кроз процес рада и делокруг организације не само стваралаца, него и других правних субјеката код којих се чува њихова архивска грађа.

У жељи да обавестимо и позовемо на размишљање и делање како негативни примери не би постали пракса него опомена, као обавезу Друштва видимо и подсећање на одредбе Закона о архивској грађи и архивској делатности (2020), посебно члана 8. по коме *Влада оснива Тело за координацију рада јавних и специјалних архива Републике Србије као тело надлежно за унапређење сарадње и кординације рада државне управе, Државног архива, јавних и специјалних архива*. У овом тренутку то видимо као темељ решавања горућих проблема архива.

* * *

Струковно удружење архивиста у Србији од свог оснивања континуирано ради и на образовању архивских кадрова. Тако је 1968. године организовано прво стручно саветовање. Скоро три деценије касније, после два узастопно организована саветовања 1995. године, дошло је до обновљања рада Удружења архивских радника Србије. Деценију касније усвојен је Програм рада Друштва и покренут информативни билтен „Архивски гласник." Статут Друштва из 2010. године променио је име Друштва у Архивистичко друштво Србије. Саветовања су обновљена 2016, а од 2018. организују се сваке године, финансијски подржана од стране Министарства културе Републике Србије. Захвалност за разумевање значаја саветовања у смислу едукације архивиста и размењивање идеја са колегама из окружења и других европских земаља није само више пута изговорена, него је и материјализована кроз седам објављених бројева зборника радова *Архивска грађа у теорији и пракси.* Том низу додајемо и овај, осми по реду Зборник, на корист струци и науци.

***Лела Павловић**, председник АДС*

Реч уредника...

Пред читаоцима је осма књига Зборника радова са саветовања Архивистичког друштва Србије „Архивска грађа у теорији и пракси“. У њој је објављено 26 радова презентованих на Међународном архивистичком саветовању одржаном 2024. године у Сенти, разврстаних у три тематске целине.

Прва целина, под насловом „Актуелни проблеми архивске теорије и праксе“, доноси девет радова аутора Милене Поповић Субић, Александра Бережнова, мр Мирјане Богосављевић, Мирјане Димитријевић, Светлане Перовић Ивовић, др Наташе Димитрић, Душана Жугића и Синише Домазета, као и коауторски рад Марка Радовановића и др Светлане Стефановић. Аутори се у радовима баве различитм темама. О архивској грађи у електронском облику своја запажања изнела је Милена Поповић Субић из Архива Војводине. О изазовима, примени и ризицима вештачке интелигенције у архивима размишљали су у својим чланцима мр Мирјана Богосављевић из Државног архива Србије и Александар Бережнов из Историјског архива Краљево. О апликацији за обраду, претрагу и преглед дигитализоване фото-архиве Танјуг информишу нас Марко Радовановић и др Светлана Стефановић из Архива Југославије. Применом електронског пословања у здравственом систему у Србији на примеру Опште болнице у Лексовцу бавила се Мирјана Димитријевић из Историјског архива Лесковац. О етичким нормама у области конзервације и рестаурације културне баштине размишљала је Светлана Перовић Ивовић, конзерватор-саветник Архива Југославије. Новине у примени зелене хемије у области техничке заштите папирне архивске и библиотечке грађе доноси нам др Наташа Димитрић из Библиотеке Матице српске. Неизбежна тема саветовања били су простор и опрема у архивима, о чему овог пута информације, искуства и размишљања износе у својим радовима Душан Жугић из Историјског архива Ужице и Синиша Домазет из Архива Босне и Херцеговине.

На тему „Човек у архиву“ ова свеска Зборника садржи пет радова које потписују Срђан Сивчев, Наташа Милошевић Дулић, МА Елма Дервишбеговић, Видосава Ераковић и Душан Гутеша. Срђан Сивчев из Историјског архива Кикинда писао је о улози архива у локалној заједници и могућностима како она може бити израженија и присутнија. Наташа Милошевић Дулић из Историјског архива Пожаревац отвара нову тему о којој се мало размишља и још мање пише – питању здравља запослених у архивима услед утицаја микроорганизама који се развијају на архивској грађи, односно методама и средствима дезинфекције који су безопасни или мање штетни по људе и архивску грађу. Тему из историје архивистике, биографију Рашида Хајдаревића и његовог доприноса архивистици и османистици, обрадила је МА Елма Дервишбеговић из Хисторијског архива Сарајево. Историјски преглед едукације архивских радника у Југославији у периоду од 1945. до 1974. године доноси

нам у свом раду Видосава Ераковић из Архива Југославије, док Душан Гутеша, тада запослен у Државном архиву Србије, предочава историјски преглед стицања виших звања у архивској делатности у Србији уводећи нас у проблематику стицања виших звања у архивској делатности данас.

„Извори за економску историју" наслов је треће теме која је побудила највеће интересовање аутора. На ту тему писали су др Слободан Селинић, др Иван Ристић, Горан Милосављевић, Миљана Ђорђевић, др Драгомир Бонџић, МА Драган Белеслић, др Весна Алексић, Ивана Јовановић, др Соња Јерковић, Амела Бедаковић, мр Александра Пијук Пејчић и ауторски тим др Татјана Кикић и Александра Матић. Аутори су кроз радове у овој тематској целини презентовали архивске изворе за економску историју у 19. и 20. веку. Тако је др Слободан Селинић из Института за новију историју Србије изнео занимљиве детаље из економске историје Србије/Југославије осамдесетих година 20. века и представио архивску грађу о том периоду и теми. Др Иван Ристић, виши научни сарадник и професор историје у Основној школи „Вук Караџић" у Крушевцу, упознао нас је са важним питањем ратне одштете и репарације Бугарске након Првог светског рата кроз архивску грађу. Горан Милосављевић из Историјског архива Шумадије у Крагујевцу упознао нас је са значајем личног фонда Николе Милићевића Луњевице за проучавање економске историје Србије и уопште утицајем трговачког сталежа на стварање и сазревање државе у 19. веку. Миљана Ђорђевић из Историјског архива Ниш представила је личне фондове у Историјском архиву Ниш који су значајни за проучавање економске историје Србије. Др Драгомир Бонџић из Института за савремену историју предочио је архивску грађу о оснивању и почецима рада Економског факултета у Београду, као најважније установе за образовање економских стручњака у Србији. МА Драган Белеслић из Историјског архива Кикинда приказала нам је своја истраживања о могућностима коришћења пореских књига Великокикиндског привилегованог дистрикта од 1776. до 1814. године за изучавање економских тема. Др Весна С. Алексић, из Института за новију историју Србије представила је архивске фондове и архивску грађу банака као извор за изучавање економске историје Србије и Југославије, а у сличном ритму настављају Ивана Јовановић из Историјског архива Ниш која пише о новчаним заводима у Историјском архиву Ниш и др Соња Јерковић из Народне банке Србије која нас упознаје са архивском грађом Привилеговане народне банке Краљевине Србије. О архивској грађи Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину у периоду 1909–1963. и њеном значају за проучавање економске историје Босне и Херцеговине пише Амела Бедаковић из Хисторијског архива Сарајево, док мр Александра Пијук Пејчић из истог архива даје на увид архивску грађу фонда Сарајевска пивара 1893–1995. године. Са архивском грађом Агенције за привредне регистре, односно њеним архивом и значајем архивске грађе коју чува за изучавање економске историје, упознаје нас ауторски двојац др Татјана Кикић из Агенције за привредне регистре и Александра Матић из Државног архива Србије.

Кроз радове објављене у осмој свесци Зборника „Архивска грађа у теорији и пракси" представљају се до сада непознати или мање познати извори за економску историју, али и отварају неке нове архивистичке теме и доносе нова искуства,

промишљања и решења. Рецензије радова и предлог категоризације дали су наши, сада већ дугогодишњи сарадници, историчари, архивски стручњаци и конзерватори: др Љубинка Шкодрић, виша научна сарадница Института за савремену историју и архивски саветник; др Саша Илић, виши научни сарадник и архивски саветник у Народној банци Србије; др Мирослав Новак, ванредни професор на Универзитету *Alma Mater Europaea* у Марибору и архивски саветник Покрајинског архива Марибор; др Јасмина Живковић, архивски саветник у Историјском архиву Пожаревац; мр Вишња Николић и Маја Јокмановић, конзерватори Архива Војводине; Милена Поповић Субић, архивски саветник; Љиљана Дожић, архивски саветник у Архиву Војводине; Милорад Јовановић, архивски саветник Историјског архива „Средње Поморавље“ из Јагодине и Јелена Николић, архивски саветник Историјског архива Београда. Овом приликом им најискреније захваљујем на одличној сарадњи. Редакција у саставу Љиљана Дожић, др Јасмина Живковић, Милорад Јовановић и Горан Милосављевић, удружени са мојом уредничком маленкошћу, водила је ауторе од пријаве рада до финалног објављивања у Зборнику. Нека нам аутори не замере на неизбежним кратким роковима, захтевима и бескрајним корекцијама. Сви смо им захвални на стрпљењу и разумевању. Добар тимски рад, као и посвећеност и отворености у комуникацији, допринели су да припрема Зборника не буде само велики и одговоран посао, већ и задовољство. Томе је допринела и дугогодишња плодна сарадња са преводиоцем на енглески језик Данијелом Јовановић и лектором Слободаном Николићем којима подједнако захваљујем на посвећености и несебичности. Коначно „паковање“, књига која добро „лежи у руци“ и „пријатна је оку“, заслуга је, шести пут заредом, Зорице Смиловић, архивског саветника Историјског архива Београда.

Зборник у целини, као и сви радови појединачно, биће након штампања доступни и у електронској форми на сајту Архивистичког друштва Србије.

Осми пут заредом, уз мало кашњење, објављивањем Зборника радова са одржаног саветовања, Архивистичко друштво Србије настоји да континуирано води дијалог у струци, да поставља нова питања и нуди одговоре и резултате истраживања архивиста из земље и окружења. Његовим објављивањем настојимо да дођемо до нових сазнања, да представимо архивску грађу ширем кругу заинтересованих и да актелизујемо стање и проблеме са којима се архивска струка сусреће не само данас, већ деценијама уназад.

Захваљујем председници Архивистичког друштва Србије Лели Павловић, која је и главна и одговорна уредница публикације, као и Извршном одбору Архивистичког друштва Србије на дугогодишњем поверењу, а Министарству културе Републике Србије на континуираној финансијској подршци у објављивању ове публикације.

У Пожаревцу, 14. новембра 2025.

Слободанка Цветковић, уредник

I

АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ АРХИВСКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ

CURRENT PROBLEMS OF ARCHIVAL THEORY AND PRACTICE

Милена ПОПОВИЋ СУБИЋ[1]
Архив Војводине, Нови Сад, Србија
стручни рад

930.253:004.6
COBISS.SR-ID 183756041

АРХИВСКА ГРАЂА У ЕЛЕКТРОНСКОМ ОБЛИКУ

Апстракт: Електронски документ и електронско пословање у нашем правном систему постоје последњих деценија и регулисани су посебним прописима, а Законом о архивској грађи и архивској делатности (*Службени гласник РС*, бр. 6/2020) прописане су обавезе стваралаца и имаоца на заштити архивске грађе у електронском облику. У раду ће бити приказане разлике између архивске грађе у електронском и папирном облику у погледу настајања, заштите и чувања, наводећи карактеристике електронског документа, архивске грађе и документарног материјала у електронском облику, као и разлике у обавезама стваралаца (тзв. „јавног сектора") и привредних субјеката који не врше јавна овлашћења у важећем правном оквиру. Посебан осврт биће на новим облицима јавне архивске грађе у електронском облику, као што су јавни регистри и други облици стварања документарног материјала у електронском облику који изискују већу пажњу архивиста и потребу за редефинисањем појма фонда и стваралаца фонда.

Кључне речи: *архивска грађа у електронском облику, електронски документ, електронско пословање, архивски фонд, стваралац архивске грађе и документарног материјала, ималац архивске грађе и документарног материјала, јавни регистри*

УВОД

Електронско пословање у нашем правном систему постоји последњих деценија двадесетог века, а експанзију је доживело доношењем прописа који су изједначили правну снагу електронског документа са папирним.[2] После доношења низа стратешких докумената[3] и посебних закона, електронски облик пословања

[1] архивска саветница, *milena.psubic@gmail.com*

[2] Закон о електронском потпису, *Службени гласник* РС, број 135 (2004).
Закон о електронском документу, *Службени гласник РС*, број 51 (2009).

[3] Стратегије за развој информационог друштва у Републици Србији, *Службени гласник РС*, број 87 (2006); Стратегије развоја електронске управе у Републици Србији за период од 2009. до 2013. године, *Службени гласник РС*, број 83 (2009) и 5 (2010); Стратегије развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године, *Службени гласник РС*, број 51 (2010); Стратегије развоја електронске управе у Републици Србији за период 2015–2018. године и Акционог плана за спровођење Стратегије за период 2015–2016. године, *Службени гласник РС*, број 107 (2015); Стратегије реформе јавне управе, *Службени гласник РС*, број 9 (2014); Стратегија развоја електронске управе у Републици Србији за период 2015–2018. године, *Службени гласник РС*, број 107 (2015).

и поступања постаје обавезан за органе јавне власти. Електронски облик вођења евиденција које воде државни органи и организације био је прописан још Законом о информационом систему Републике Србије.[4] Међутим, тек после доношења Закона о електронској управи[5], као и изменом низа позитивних прописа, установљен је електронски облик вођења евиденција и пословања као обавезан у органима јавне власти, односно „јавног сектора". Привредни субјекти нису у обавези да воде електронско пословање, осим у обраћању пред органима јавне власти када је електронски облик прописан као обавезан. То значи да привредни субјекти своје пословање (евиденције, понуде, канцеларијско пословање и сл.) не морају да воде у одређеном информационом систему. Међутим, подношење захтева државним органима, као нпр. Пореској управи, Геодетском заводу или пријаве Централном регистру социјалног осигурања, остварује се електронским путем преко одређених апликација, односно платформи, у складу са прописима који регулишу дату област.

Закон о архивској грађи и архивској делатности[6] дефинисао је архивску грађу у електронском облику као архивску грађу која је изворно настала у електронском облику, а документарни материјал у електронском облику је онај који је изворно настао у електронском облику.

Стваралац и ималац архивске грађе и документарног материјала у електронском облику, у складу са одредбама Законом о архивској грађи и архивској делатности, треба да:

- осигура трајно чување архивске грађе у електронском облику, њено одржавање, мигрирање, односно пребацивање на нове носаче у прописаним форматима до предаје архивске грађе у електронском облику надлежном јавном архиву;
- да спроводи процедуре и поступке везане за управљање документима, као и да користи информациони систем који гарантују заштиту, аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост електронских докумената;
- врши припрему архивске грађе и документарног материјала за поуздано електронско чување и поуздано електронско чување архивске грађе и документарног материјала врши у складу са прописима којима се уређује поуздано електронско чување и у складу са прописима донетим на основу овог закона;
- донесе општи акт о начину евидентирања, заштите и коришћења електронских докумената;
- архивску грађу преда у оригиналу, сређену, означену, пописану, неоштећену или са санираним оштећењима, технички опремљену, а архивску грађу у електронском облику заједно са припадајућим метаподацима и декодирану, на начин који одреди надлежни јавни архив.

Закон о архивској грађи и архивској делатности донет је доста касније од прописа који су регулисали електронско пословање, па и сам упућује на

[4] Закон о информационом систему Републике Србије, *Службени гласник РС*, број 12 (1996).

[5] Закон о електронској управи, *Службени гласник РС*, број 27 (2018).

[6] Закон о архивској грађи и архивској делатности, *Службени гласник РС*, број 6 (2020).

сходну примену ових прописа. Током дугог периода „експанзије електронског" до доношења овог Закона није било стручне архивистичке расправе о могућим решењима заштите електронске грађе и учешћа у формирању информационих система. Ово је један од разлога што је у архивској струци остало доста недоумица у вези са заштитом архивске грађе у електронском облику. Јављају се недоумице око идентификације ствараоца фонда, целине фонда и начина чувања архивске грађе у електронском облику. То указује на потребу за анализом позитивних прописа који регулишу електронско пословање, сагледавање решења и захтева, однос према теоријским захтевима архивистике и детаљнију расправу по појединим питањима како би архивисти могли да контролишу задатке ствараоца и имаоца у циљу заштите архивске грађе и документарног материјала.

Сврха овог рада је да укаже на разлике архивске грађе у електронском облику и на питања која се јављају у примени електронских докумената, на неке нове облике стварања архивске грађе, као и на разлике у обавезама носиоца јавних овлашћења и приватног сектора у електронском поступању и пословању, са надом да ће отворити нова теоријска разматрања.

ЕЛЕКТРОНСКИ ДОКУМЕНТ, ЕЛЕКТРОНСКО ПОСЛОВАЊЕ

Документ је запис било које врсте, облика и технике израде, који садржајем, контекстом и структуром пружа доказ о активности коју правно или физичко лице предузима, обавља или закључује током своје делатности или личне активности.

Главна својства документа су аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост. *Аутентичан* је документ за који се може доказати да јесте оно што се у њему тврди да јесте, да га је створило или послало физичко или правно лице за које се тврди да га је створило или послало, и да је створен или послат у оно време у које се тврди да је то учињено. *Веродостојан* је онај документ чијем се садржају може веровати да потпуно и тачно представља пословне активности или чињенице које потврђује и на које се може ослонити током наредних пословних активности. *Целовит* је онај документ који је потпун и неизмењен. *Употребљив* је онај документ који је могуће лоцирати, претражити, представити и интерпретирати.[7]

Електронски документ је скуп података састављен од слова, бројева, симбола, графичких, звучних и видео-материјала, у електронском облику.

Електронски документ се израђује применом једне од информационо-комуникационих технолигија. Електронски документ који представља архивску грађу израђује се у форми која задовољава услове за поуздану припрему за електронско чување. Електронском документу не могу се оспорити пуноважност, доказна снага, као ни писана форма само зато што је у електронском облику.[8]

Пуноважност и доказна снага електронског документа обезбеђују се електронским потписом, електронским печатом и временским жигом, као и његова аутентичност и веродостојност.

---

[7] Закон о архивској грађи..., чл.2, ст. 1, тачка 7.

[8] Закон о електронском документу, електронској идентификацији и услугама од поверења у електронском пословању, *Службени гласник РС*, број 94 (2017) и 52 (2021).

Електронски документ садржи унутрашњу и спољну форму приказа. Унутрашња форма приказа састоји се од техничко-програмске форме записивања садржине електронског документа, а спољна форма приказа од визуелног или другог разумљивог приказа садржине електронског документа. Ако документ садржи електронски потпис или електронски печат, та чињеница треба да буде јасно исказана у спољној форми електронског документа.

Електронски потпис је скуп података у електронском облику који су придружени или логички повезани са другим (потписаним) подацима у електронским облику тако да се електронским потписом потврђују интегритет тих података и идентитет потписника.

Електронски печат је скуп података у електронском облику који су придружени или логички повезани са другим (печатираним) подацима у електронском облику тако да се електронским печатом потврђују интегритет тих података и идентитет печатиоца.

Електронски временски жиг је званично време придружено подацима у електронском облику којим се потврђује да су ти подаци постојали у том временском тренутку.

За поједине послове у електронском пословању као захтеви се постављају квалификовани електронски потпис, квалификовани електронски печат и квалификовани временски жиг.

Карактер „квалификован" добијају зато што су креирани квалификованим електронским сертификатом и издати од стране пружаоца квалификоване услуге од поверења у складу са законом који регулише електронски документ и услуге од поверења. Електронски сертификат је документ којим се потврђује веза и змеђу података који проверавају електронски потпис и идентитета лица које је потписник. Квалификованим електронским потписом гарантује се идентитет потписника и интегритет е-докумената и онемогућава се мењање садржаја тог и других докумената. Квалификовани електронски потпис има исто правно дејство и доказну снагу у односу на податке у електронском облику, као што својеручни потпис и печат имају у односу на податке у папирном облику. Квалификовани електронски потпис је пуноважан и применљив у правним, управним, судским и другим пословима и поступцима и у потпуности може да замени ручно потписан и печатиран документ у електронској комуникацији.

У поступку електронског пословања довољно је да се електронски документ настао активностима правног лица оверава електронским печатом, а електронски потпис се додаје само ако је то законом прописано (нпр. код дигитализације папирног документа од стране органа јавне власти). За квалификовани електронски печат важи правна претпоставка очуваности интегритета и тачности порекла података за које је везан. Акт органа јавне власти који се доноси у вршењу јавних овлашћења у облику електронског документа уместо печата, односно потписа службеног лица и печата, садржи квалификовани електронски печат тог органа или квалификовани електронски потпис овлашћеног лица органа јавне власти.

За архивску службу је битно разликовање оригинала и копије електронског документа. Електронски документ који је изворно настао у електронском облику

сматра се оригиналом. Електронски документ који има истоветан дигитални запис оригиналном електронском документу сматра се оригиналом. Свака копија електронског облика у електронском облику јесте оригинал документа.

Копија електронског документа на папиру израђује се штампањем спољне форме електронског документа. Електронски документ који је настао дигитализацијом изворног документа, а чија форма није електронска, сматра се копијом изворног документа.

Како је електронско пословање и поступање обавезно за органе управе, за електронско поступање неопходно је вршити дигитализацију папирног документа које странке могу поднети у појединим случајевима. Законом[9] су прописани услови за дигитализацију, односно услове под којим дигитализовани акт има исту доказну снагу.

Акт који је дигитализован има исту доказну снагу као оригинални акт ако су кумулативно испуњени следећи услови:

1) да је дигитализација акта обављена на један од следећих начина, односно под надзором:

a. физичког, односно овлашћеног физичког лица у својству регистрованог субјекта или овлашћеног правног лица чији је то акт, или

b. лица које је овлашћено за оверу потписа, рукописа и преписа у складу са законом који уређује оверу потписа, рукописа и преписа, или

c. лица које је посебним законом овлашћено за оверу дигитализованог акта;

2) да је истоветност дигитализованог акта са оригиналом потврђена квалификованим електронским печатом или квалификованим електронским потписом лица из подтачака 1-a,b,c овог става или лица на кога су пренете надлежности на основу којих је акт донет.[10]

Овлашћено лице органа јавне власти може у поступцима који се спроводе у вршењу јавних овлашћења дигитализовати акт и оверити га квалификованим електронским печатом органа или својим квалификованим електронским потписом, чиме се потврђује истоветност дигитализованог акта са оригиналном исправом. У том случају документ има исту доказну снагу као оригинал у оквиру спровођења тог поступка.

У случају да имамо потребу да штампамо електронски документ, одштампани примерак електронског документа има исту доказну снагу као оригинални акт, ако су кумулативно испуњени следећи услови:

1) да је штампање електронског документа извршено под надзором:

a. физичког лица, овлашћеног лица физичког лица у својству регистрованог субјекта, односно овлашћеног лица правног лица чији је то акт, или

b. лица које је овлашћено за оверу потписа, рукописа и преписа у складу са законом који уређује оверу потписа, рукописа и преписа;

---

[9] Закон о електронском документу, електронској идентификацији и услугама од поверења у електронском пословању, *Службени гласник РС*, број 94 (2017) и 52 (2021).

[10] Закон о електронском документу..., чл. 11.

2) да је истоветност одштампаног примерка електронског документа са оригиналом потврђена, уз назнаку да је реч о одштампаном примерку електронског документа:

a. својеручним потписом физичког лица, или

b. својеручним потписом овлашћеног лица физичког лица у својству регистрованог субјекта, односно овлашћеног лица правног лица, као и печатом физичког лица у својству регистрованог субјекта, односно правног лица, ако постоји законска обавеза да акт садржи печат, или

(3) од стране лица које је овлашћено за оверу потписа, рукописа и преписа у складу са законом који уређује оверу потписа, рукописа и преписа.[11]

Овлашћено лице органа јавне власти може у поступцима који се спроводе у вршењу јавних овлашћења одштампати електронски документ на папиру и оверити одштампани примерак електронског документа на претходно описан начин, при чему одштампани примерак електронског документа обавезно садржи печат утврђен законом којим се уређује печат државних и других органа. Одштампани примерак електронског документа који је оверен на претходно описан начин од стране органа има исту доказну снагу као оригинал у оквиру спровођења тог поступка.

Изворни облик документарног материјала који није електронски и за који није прописан трајни рок чувања може се уништити и пре истека прописаног периода чувања, само уколико се чува у оквиру услуге квалификованог електронског чувања докумената.[12] Ова одредба је одговор на притисак јавности да се дигитализовани документи раније униште, најчешће због недостатка простора, а и да се заштити архивска грађа која мора да се чува у оригиналном облику.

Под електронским пословањем подразумева се пословна комуникација физичких и правних лица посредством телекомуникационих система. Обавезно вођење евиденција и пословања и поступања органа јавне власти у електронском облику утврђена је Законом о електронској управи[13], али и низом посебних прописа који су регулисали поступак регистрације привредних субјеката, пољопривредних субјеката и других субјеката који се региструју у Агенцији за привредне регистре и др. Рад органа јавне власти скоро у потпуности је у електонском окружењу. Доношењем Уредбе о канцеларијском пословању органа државне управе уређено је канцеларијско пословање службе Народне скупштине, председника Републике и Владе и свих имаоца јавних овлашћења и то коришћењем јединственог софтверског решења (Писарница)[14], који је обавезан за све државне органе и имаоце јавних овлашћења.

Као имаоци јавних овлашћења, јавни архиви дужни су да користе електронски архив путем јединствене информационо-комуникационе мреже електронске управе.

[11] Исто

[12] Закон о архивској грађи..., чл. 6, ст. 3.

[13] Закон о електронској управи, *Службени гласник РС*, број 27 (2018).

[14] Уредба о канцеларијском пословању органа државне управе, *Службени гласник РС*, број 21 (2020), 32 (2021) и 14 (2023).

ИДЕНТИФИКОВАЊЕ СТВАРАОЦА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ДОКУМЕНТАРНОГ МАТЕРИЈАЛА И АРХИВСКОГ ФОНДА У ЕЛЕКТРОНСКОМ ОБЛИКУ

Закон о архивској грађи и архивској делатности донет је неколико деценија после нормативног и фактичког развоја информационог друштва у Републици Србији, па су архивистима многа питања на заштити архивске грађе у електронском облику још увек нејасна. Између осталог, то су и питања целине архивског фонда код специфичних облика настајања електронских документа (базе података и посредством друштвених мрежа), као и идентификација ствараоца архивске грађе и документарног материјала у електронском облику.

По одредбама Закона о архивској грађи и архивској делатности[15] архивски фонд чини целину архивске грађе, без обзира на њен облик или носач записа, коју је створило и/или примило правно или физичко лице у обављању своје делатности. Архивски фонд чува се као целина и не може се делити.

С аспекта заштите архивске грађе и документарног материјала посебну пажњу изазивају развој државне, односно јавне управе и стварање архивске грађе и документарног материјала у раду органа јавне управе. Основа информатичког друштва је размена информација и података и разликује се од пословања у класичном папирном облику. Прилагођавање рада органа јавне власти захтевима електронског пословања, поред нормативног, јесте вођење евиденција у електронском облику[16] и формирање националних регистара.[17]

Национални регистри су управо један од стубова уређеног система јавне управе јер омогућавају ефикасни рад управе коришћењем и разменом података из регистара. Регистри се воде као базе података (организована, тј. структурисана збирка међуповезаних података). Састоји се од два суштинска дела: елемената или појединачних делова података садржаних у бази података (садржај) и структура које организују те делове. И садржај и структуре су суштински делови записа базе података. Садржај (подаци) базе података могу и обично се мењају током времена. Заправо, један од главних проблема са архивске тачке гледишта је тај што се многе базе података више или мање континуирано ажурирају – део садржаја који се брише и мења са новим информацијама. Велики изазов за архивисту представља да препозна, одабере и заприми непромењива документа у овакве системе.[18]

У законодавству Републике Србије Регистар је јединствена, централна електронска база података који се налазе у једној или више евиденција, који су прописани као предмет регистрације, као и докумената на основу којих је извршена регистрација. Податак је чињеница која је прописана као предмет регистрације или евиденције или која је од значаја за правни промет. Као централизоване базе података воде их надлежни државни органи или државне организације, однос-

[15] Закон о архивској грађи..., чл. 2, ст. 1, тачка 9.

[16] Закон о електронској управи, Службени гласник РС, број 27 (2018).

[17] Милена Поповић Субић, *„Јавни регистри основ е-управе", у:* Arhivski pogledi 1, ur. prof. dr Izet Šabotić (Tuzla: Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, 2020), 85.

[18] Међународни архивски савет (МАС), Водич за управљање електронским документима са архивске перспективе *(ICA – Студија 8)*, (Нови Сад: Архив Војводине, 2023).

но агенције у складу са законом. У стратешким документима који су регулисали развој електронске управе као приорит је наведена изградња одређеног броја регистара. Међу првим регистрима формиран је јединствени бирачки списак. Као електронска база података, она је јавна исправа у којој се води јединствена евиденција држављана Републике Србије који имају бирачко право и садржи све чињенице о бирачу прописане Законом о јединственом бирачком списку.[19] Бирачки списак води министарство надлежно за послове управе, а део бирачког списка за подручје јединице локалне самоуправе ажурира општинска, односно градска управа. Под ажурирањем се подразумева унос свих промена (упис, брисање, измена, допуна или исправка) на начин и по поступку утврђеном законом и он се перманентно ажурира због промена у флуктуацији становништва.

Други регистар који је формиран (поступак је трајао више година) јесте Регистар матичних књига као јединствена база података о личном стању грађана која се води у електронском облику. Регистар садржи евиденцију о личном стању грађана (чињенице рођења, брака, смрти и друге законом предвиђене чињенице и промене у вези с њима). Министарство обезбеђује услове за вођење Регистра матичних књига, који може бити смештен и изван седишта министарства. Матичне књиге у Регистру матичних књига за текућу годину води матичар овлашћен за вођење матичне књиге у папирном облику, које се воде по матичним подручјим општина, односно градова. Упис у матичну књигу у папирном облику матичар оверава својим потписом, а упис у матичну књигу у електронском облику матичар дигитално потписује квалификованим електронским сертификатом, чиме се тај упис сматра закљученим. Изводи из матичних књига и уверења издају се на основу података садржаних у Регистру матичних књига, а може их издати овлашћени матичар за било које матично подручје општине, односно града.[20]

Законом о Централном регистру обавезног социјалног осигурања[21] Централни регистар води Јединствену базу података осигураника, осигураних лица и евиденцију обвезника доприноса (КРОСО). Централни регистар води Регистар запослених, изабраних, именованих, постављених и ангажованих лица код корисника јавних средстава, који представља скуп података о корисницима јавних средстава, података о запосленим, изабраним, именованим, постављеним и ангажованим лицима ма код корисника јавних средстава, као и података о примањима тих лица.

Подаци о осигураницима, осигураним лицима и обвезницима уплате доприноса уносе се у јединствену базу Централног регистра регистрацијом осигураника и осигураних лица подношењем јединствене пријаве у електронском облику и ажурирањем података из постојећих надлежних регистара, база података и службених евиденција, које се воде у Републици Србији. Централни регистар води се на основу података из изворних службених евиденција: Евиденције о матичним бројевима грађана (јединствени матични број грађана); Евиденције о др-

[19] Закон о јединственом бирачком списку, *Службени гласник РС*, број 104 (2009), 99 (2011) и 44 (2024).

[20] Закон о матичним књигама, *Службени гласник РС*, број 107 (2021), 94 (2022) и 116 (2023).

[21] Закон о Централном регистру обавезног социјалног осигурања, *Службени гласник РС*, број 95 (2018) и 91 (2019).

жављанству, Регистра матичних књига, Евиденције пребивалишта, боравишта и привременог боравка у иностранству, Евиденције о личним картама, Евиденције о путним исправама, Централног регистра обавезног социјалног осигурања, Евиденције пореских обвезника и др.

Карактеристике свих регистара је да се заснивају на подацима из евиденција које воде и стварају други ствараоци. Податке достављају и у базу уносе други субјекти (органи и организације) уз обавезу дневног ажурирања. Овлашћење одређеног органа или организације да „води" регистар одређује га као ствараоца. Подаци и документи који настају у оквиру одређене базе свакако представљају архивску грађу, а за Централни регистар обавезног социјалног осигурања изричито се у закону одређује да се подаци чувају трајно и да се не могу брисати. Поставља се питање да ли се целина архивске грађе као фонда везује за регистар или ствараоца, који у оквиру свог рада ствара и други документарни материјал и архивску грађу. Како се чува? „Базе података треба свеобухватно вредновати, то јест, цео систем база података, укључујући уносе, резултате као и неопходне метаподатке и документацију. Захтеве за чување података треба одредити на свим нивоима структуре базе података."[22] Управо су ово питања која захтевају теоријску расправу архивске струке.

Поред регистара, специфични облици документарног материјала и архивске грађе стварају се преко веб-сајтова и путем друштвених мрежа.

Веб-сајт се састоји од једне или више веб-страница (документ састављен од текста, слика, видео-снимака, музике...). Сајт презентује фирму, појединца или групу, а у нашем случају анализираћемо сајтове државних органа.

Обавеза државних органа да израде и одржавају веб-презентацију прописана је Законом о електронској управи. За објављивање веб-презентација, редовно ажурирање, тачност и потпуност објављеног садржаја, одговоран је руководилац органа. Ако орган престаје са радом, дужан је да пре дана одређеног за престанак његовог рада своје сервисе и садржај веб-презентације преда органу који преузима његове надлежности, а уколико таквог органа нема, веб-презентација се архивира у складу са законом, уз обавезу да се јасно обележи датум архивирања.[23] Орган је дужан да веб-презентацију чува у Државном центру за управљање и чување података или на неком серверу у Републици Србији који испуњава стандарде безбедности веб-презентација.

Друштвене или социјалне мреже су online веб-сервиси који корисницима омогућавају разноврсне видове комуникације и могућност личне презентације. Смернице за коришћење друштвених мрежа за органе и институције јавне управе[24] указују следеће: „Важно је успоставити комуникацију на друштвеним мрежама, како би се рад институција приближио јавности и подстакао јавну дискусију. На овај начин, институције граде базу сталних пратилаца и посетилаца њихових интернет налога и укључују их у процес информисања и комуникације." Циљ је да се рад

[22] МАС, Водич за управљање електронским документима..., 44.

[23] Закон о електронској управи..., *чл. 28*

[24] *https://rju.gov.rs/wp-content/uploads/2022/02/smernice-za-koriscenje-drustvenih-mreza* (приступљено 22. јуна 2024)

органа промовише и учини транспарентним. Од двадесет једног министарства у Влади Републике Србије, већина има активне профиле на друштвеним мрежама. Поред министарстава и друге институције јавне управе користе друштвене мреже за комуницирање са јавношћу. Институције јавне управе у Србији најчешће су присутне на мрежама Фејсбук, Твитер и Инстаграм, а неке имају налоге и на Јутјубу и Линкдину.

ЗАШТИТА И ЧУВАЊЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ У ЕЛЕКТРОНСКОМ ОБЛИКУ

Заштита електронских докумената због својих карактеристика (могућност лаке промене и нестабилност) поставља нове захтеве у погледу заштите и чувања како би се сачували садржај, контекст и структура докумената који ће служити као доказ пословне активности, независно од медија на којима се налазе.[25] Зато неће бити довољно само чување медија. У традиционалном окружењу заснованом на папиру, напори су усмерени на заштиту физичког медијумa (обично папир), прописивањем услова за његово чување, пошто су садржај, структура и контекст документа били повезани са тим физичким медијумом. Када говоримо о чувању докумената у физичком (папирном) облику, обично говоримо о физичким карактеристикама смештаја (простор, опрема и микроклиматски услови) и обезбеђењу физичког интегритета докумената. Заштита електронских докумената мора се одвијати и у информационом систему у којем се ствара документ од унутрашњих и спољашњих ризика, као и систему за чување електронских докумената, што нужно не морају бити исти системи. Стваралаци морају да предузму низ поступака (како техничких тако и организационих) у заштити електронских докумената. „У овом случају говоримо о дугорочној заштити. Под дугим роком подразумева се онај који је дужи од животног века система (хардвера и софтвера) у ком су документа настала – уз садашњи темпо технолошких промена то је обично пет година. Не говоримо искључиво о *трајној* заштити електронских докумената, већ у првом реду о њиховој дугорочној заштити. Ово *укључује* и трајну заштиту, што би могло да одговара оним документима која одаберe тело као што је национални архив. У случајевима да период заштите увелико премашује очекивани животни век хардвера, софтвера и медијума, а често је то дуже од раздобља за које можемо поуздано да предвидимо технолошке промене, од мера које се често примењују је и миграција података и чување на одвојеном месту.”[26]

Одредбама Закона о архивској грађи и архивској делатности прописане су обавезе стваралаца и имаоца архивске грађе и документарног материјала у електронском облику да спроводи процедуре и поступке у вези са управљањем документима, као и да користи информациони систем који гарантује заштиту, аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост електронских докумената. Стваралац и ималац архивске грађе и документарног материјала припрему архивске грађе и документарног материјала за поуздано електронско чување и поуздано електронско чување архивске грађе и документарног материјала врши у складу са прописима

[25] Међународни архивски савет (МАС), Електронска документа – приручник за архивисте (Нови Сад: Друштво архивских радника Војводине, 2013), 48.

[26] *Исто,* 48.

којима се уређује поуздано електронско чување и у складу са прописима донетим на основу овог закона.[27]

За архивску грађу и документарни материјал у папирном облику услови за чување и смештај прописани су Правилником о ближим условима за обезбеђење одговарајућег простора и опреме за смештај и заштиту архивске грађе и документарног материјала код стваралаца и имаоца архивске грађе и документарног материјала.[28]

У контексту обавеза стваралаца да користи информациони систем који обезбеђује интегритет документа, за Регистар матичних књига ресорно министарство је дужно да обезбеди непрекидно функционисање информационог система формирањем секундарне базе података и секундарног рачунарског система, који мора бити удаљен од места на коме се налази примарни информациони систем, чиме се обезбеђује континуитет његовог рада у случају поплаве, пожара и другог вида уништавања. Начин чувања, заштите и сигурности података у оквиру Регистра матичних књига ближе уређује министар.[29] Министарство обезбеђује услове за вођење Регистра матичних књига који може бити смештен и изван седишта министарства.[30]

Централни регистар (правно лице) дужан је да обезбеди непрекидно функционисање информационог система формирањем секундарне базе података и секундарног рачунарског система, који мора бити удаљен од места на коме се налази примарни информациони систем, чиме се обезбеђује континуитет његовог рада у случају поплаве, пожара и другог вида уништавања. Централни регистар предузима мере против неовлашћеног или случајног приступа Јединственој бази, мењања, уништавања или губитка података, неовлашћеног преноса, других облика незаконите обраде података, као и мере против злоупотребе личних података, у складу са прописима који уређују заштиту електронског документа. Процедуре чувања, заштите и сигурности података у оквиру информационог система ближе уређује министар надлежан за послове финансија.[31]

Наведени примери указују да се прописима којима се регулише вођење регистара прописују и обавезе надлежног органа (стваралаца) у вези са заштитом података, али одредбе ових прописа упућују на подзаконски акт који доноси надлежан министар који одређује конкретне мере заштите. Подзаконски акти нису јавно доступни што донекле онемогућава архивистима увид у заштиту података и архивске грађе у електронском облику.

Као што је за заштиту електронских докумената неопходан низ техничких и организационих мера за заштиту, тако је и за чување електронских докумената и архивске грађе у електронском облику уведен низ нових термина који одражавају одређене поступке који се разликују од поступака заштите и чувања докумената и архивске грађе у папирном облику. Као што смо истакли, архивска грађа у папирном облику чува се трајно у складу са Правилником о ближим условима за обезбеђење одговарајућег простора и опреме за смештај и заштиту архивске

[27] Закон о архивској грађи..., чл. 11, ст. 1, 2.
[28] *Службени гласник РС*, број 111 (2021).
[29] Закон о матичним књигама..., чл. 35.
[30] Закон о матичним књигама..., чл. 33, ст. 3.
[31] Закон о обавезном социјалном осигурању..., чл. 35.

грађе и документарног материјала. За чување електронских докумената уведен је нов термин, односно поступак „поуздано електронско чување", као и поступак „припреме за поуздано електронско чување", а који се спроводе у складу са одредбама закона о електронском документу[32], на који упућује Закон о архивској грађи и архивској делатности и даје овлашћење Влади да донесе јединствене техничко-технолошке захтеве и процедуре за чување и заштиту архивске грађе и документарног материјала у електронском облику.[33]

Влада Републике Србије донела је Уредбу о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе и документарног материјала у електронском облику.[34] У првој верзији Уредбе из 2021. године јединствени техничко-технолошки захтеви и процедуре при чувању и заштити архивске грађе и документарног материјала у електронском облику називају се *електронским архивирањем*. Изменама из 2023. године изостао је назив електронско архивирање, али се он и даље употребљава у литератури (не и архивској) и едукацијама за чување електронских докумената. *Архивирање је одлагање завршених предмета у архив писарнице по одређеном реду (деловодном протоколу, хронолошком уписнику предмета, архивским знацима и др.)*.[35] Наведена терминолошка недоследност захтева ангажовање архивиста у обликовању нових поступака у складу са архивистичким принципима.

Уредба је изазвала велику пажњу стваралаца и ималаца архивске грађе, јер је у претходној верзији прописивала обавезу стваралаца и ималаца да врше електронско архивирање у софтверском решењу – информационом систему за поуздано електронско чување. Били смо сведоци великог притиска информатичких кућа које су нудиле софтвере за поуздано чување. Притисак је био изражен због прописаног рока почетка примене Уредбе (1. 1. 2024), а да претходно нису створени предуслови за примену исте. Треба нагласити да је иста донета без учешћа шире архивистичке јавности и да убудуће архивска струка мора узети веће учешће у поступку нормирања и доношења прописа који регулишу управљање документима.

Измене Уредбе о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе и документарног материјала у електронском облику праве разлику за чување и заштиту документарног материјала који се трајно чува и документарног материјала са роком чувања:

– за документарни материјал који се трајно чува у електронском облику (архивска грађа), стваралоци и имаоци документарног материјала дужни су да до предаје надлежном архиву осигурају његово поуздано електронско чување у складу са прописом којим се уређују услови за припрему документа за поуздано електронско чување и форматима документа који су погодни за дуготрајно чување;

[32] Закон о електронском документу, електронској идентификацији и услугама од поверења у електронском пословању, *Службени гласник РС*, број 94 (2017) и 52 (2021).

[33] Закон о архивској грађи..., чл. 11, ст. 2, 3.

[34] Уредба о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе и документарног материјала у електронском облику, *Службени гласник РС*, број 107 (2021), 94 (2022) и 116 (2023).

[35] *Рјечник архивске терминологије Југославије* (Загреб: Савез друштава архивских радника Југославије, 1972), 72.

– ствараоци и имаоци документарног материјала у електронском облику који нема трајни рок чувања, дужни су да осигурају његов интегритет, аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост квалификованим електронским потписом, односно квалификованим електронским печатом.[36]

Органи (државни органи и организације, органи територијалне аутономије и јединице локалне самоуправе, установе, јавна предузећа и имаоци јавних овлашћења) као ствараоци и имаоци врше поуздано електронско чување у софтверском решењу е-Архив који је део архивског информационог система.[37]

Привредни субјекти који нису део „јавног сектора" не морају да врше електронско архивирање у информационом систему за поуздано електронско чување, већ чување и заштиту документарног материјала који се трајно чува, његово поуздано електронско чување врше у складу са прописом којим се уређују услови за припрему документа за поуздано електронско чување и форматима документа који су погодни за дуготрајно чување.

Поуздано чување архивске грађе и документарног материјала могу остварити и коришћењем услуге квалификованог електронског чувања докумената.

Новину представљају одредбе члана 2. став 2 Уредбе којим је прописано да се поуздано електронско чување документарног материјала који се трајно чува у електронском облику који су ствараоци предали државном органу и организацији, органу територијалне аутономије и јединици локалне самоуправе, установи, јавном предузећу и имаоцу јавних овлашћења, осигурава преко тог органа као имаоца. Као пример, наводи се да решење о упису у регистар трајно чува Агенција за привредне регистре, да то не мора да чини и правни субјект регистрације, или да податке о осигуранику чува ЦРОСО, док се електронске фактуре чувају у СЕФ-у (Систем електронских фактура). Ово решење је представљено као „помоћ" малим и микро предузећима да осигурају документа за трајно чување код државног органа, а да се не излажу трошку за електронско чување.

Припрема за поуздано електронско чување и поуздано електронско чување регулисани су Законом о електронском документу, електронској идентификацији и услугама од поверења у електронском пословању[38] и подзаконским актима донетим на основу њега.

Припрема документа за поуздано електронско чување мора:

1) да обезбеди да сви битни елементи садржаја изворног документа буду верно пренети у документ припремљен за електронско чување, узимајући у обзир природу и сврху документа, тј. да је интегритет садржаја документа очуван;
2) да обезбеди да је очувана употребљивост садржаја изворног документа;
3) да обезбеди да су укључени сви елементи садржаја изворног документа који су од значаја за аутентичност;

---

[36] Уредба о јединственим техничко-технолошким захтевима..., чл. 2.
[37] Уредба о јединственим техничко-технолошким захтевима..., чл.3, ст. 1.
[38] *Службени гласник РС*, број 94 (2017) и 52 (2021).

4) да обезбеди потврду верности изворног документа и тачност додатно укључених података квалификованим електронским печатом или потписом са придруженим временским жигом;

5) да обезбеди спровођење контроле тачности и квалитета конверзије, као и отклањање грешака насталих у поступку конверзије;

6) да обезбеди да се допуне садржаја, унете забележбе и подаци о предузетим радњама чувају одвојено од изворних докумената;

7) да обезбеди да се о предузетим радњама у поступку припреме за електронско чување води уредна евиденција.

Ако је прописани рок за чување документа дужи од пет година, документ припремљен за чување треба да буде у формату који је погодан за дугорочно чување.[39]

Стваралац је у обавези да донесе интерна правила за припрему документа за поуздано електронско чување.

Интерна правила, између осталог, уређују:

1) организацију обављања припреме документа за поуздано електронско чување, укључујући дефинисање послова, овлашћења и одговорности лица задужених за припрему документа за поуздано електронско чување код руковаоца припреме;

2) поступке који се примењују приликом обављања припреме документа за поуздано електронско чување, укључујући поступке за: (1) преузимање документа; (2) идентификацију делова изворног документа; (3) идентификацију додатних података који описују документ или су изведени из документа – метаподаци; (4) контролу тачности и квалитета дигитализације односно конверзије документа; (5) утврђивање верности дигитализованог, односно конвертованог документа изворном документу и тачности метаподатака;

3) техничко-технолошке захтеве;

4) мере заштите у оквиру информационе безбедности;

5) вршење надзора над применом интерних правила;

6) измене интерних правила од стране руковаоца припреме.[40]

Информациони систем у коме се врши припрема докумената за електронско чување мора да обезбеди висок ниво заштите докумената и метаподатака од губитака, нарушавања интегритета, неовлашћеног приступања, мењања и допуњавања, а сагласно стандарду ISO/IEC 27001 „Information security management".

Обавезе ствараоца, у овом случају руковаоца, разликују се у поступку у односу да ли је документ изворно настао у облику који није електронски (у том случају врши и дигитализацију), у електронском облику који није погодан за чување

[39] Закон о електронском документу..., чл. 61.

[40] Уредба о условима за припрему документа за поуздано електронско чување и форматима документа који су погодни за дуготрајно чување, *Службени гласник РС*, број 86 (2018), чл. 2.

(у том случају се врши конверзија) и у електронском облику погодном за чување.[41] У сва три случаја потребно је да за информациони систем који подржава процес припреме документа за електронско чување и у електронском облику формирају дневник свих догађаја везаних за предузете радње приликом припреме документа за електронско чување уз обавезу чувања дневника током целог периода чувања документа.

Руковалац припреме потврђује верност изворном документу и тачност метаподатака квалификованим електронским потписом лица под чијом контролом је вршена припрема за поуздано електронско чување или квалификованим електронским печатом руковаоца припреме. Потпису, односно печату, придружује се квалификовани електронски временски жиг.

Одредбама Уредбе о условима за припрему документа за поуздано електронско чување и форматима документа који су погодни за дуготрајно чување прописани су следећи формати за дуготрајно чување:

Формат документа погодан за дуготрајно чување докумената који садржи текст и слике је PDF/A у складу са стандардом ISO 19005 „Electronic document file format for long-term preservation”;

Формат документа погодан за дуготрајно електронско чување чистог текста је UTF-8 у складу са стандардом ISO 10646 „Information technology – Universal Coded Character Set (UCS)”.

Формати документа погодни за дуготрајно чување за документе који представљају слику су:

1) TIFF у складу са стандардом ISO 12639:2004 „Prepress digital data exchange – Tag image file format for image technology (TIFF/IT)”;
2) JPEG у складу са стандардом ISO 10918-1:1994 „Digital compression and coding of continuous-tone still images: Requirements and guidelines”;
3) PNG у складу са стандардом ISO 15948:2004 „Information technology – Computer graphics and image processing – Portable Network Graphics (PNG): Functional specification”;
4) JPEG2000 у складу са стандардом ISO/IEC 15444-1 „Information technology – JPEG 2000 image coding system: Core coding system”;
5) SVG у складу са стандардом W3C „Scalable Vector Graphics (SVG) 1.1 (Second Edition)”.

Формат документа погодан за дуготрајно чување геодетске, грађевинске и друге пројектне документације која садржи техничке нацрте је PDF/E у складу са стандардом ISO 24517-1 „Document Management – Engineering document format using PDF”.[42]

Поуздано електронско чување докумената који у изворном облику садрже квалификовани електронски потпис, односно печат, као потврду интегритета и порекла тих докумената, или су потврђени верност изворном документу и тачност

[41] Уредба о условима за припрему документа..., чл. 6, 7 и 8.
[42] Уредба о условима за припрему документа..., чл. 13.

додатно укључених података, врши се тако да се током чувања користе поступци и технолошка решења којима се обезбеђује могућност доказивања валидности квалификованог електронског потписа, односно печата, током целог периода чувања. Поуздано електронско чување документа односи се на документа која у изворном облику садрже квалификовани електронски потпис, односно печат, и документа којима су квалификованим електронским потписом, односно печатом, *потврђени верност* изворном документу и тачност додатно укључених података.

Дакле, поуздано могу да се чувају само документа са квалификованим електронским потписом. Циљ поузданог чувања је да се обезбеди могућност доказивања валидности квалификованог електронског потписа, односно печата, током целог периода чувања.

Поуздано електронско чување документа подразумева обезбеђење:

1) доказа да је документ постојао у тачно одређеном тренутку, засновано на квалификованом временском жигу;
2) одржавање статуса валидности квалификованог електронског потписа или печата у односу на временски тренутак из тачке 1) овог члана;
3) доступности изворно чуваног електронског документа и свих додатних података којима се потврђује испуњеност услова из тачака 1) и 2) овог члана;
4) одржавања поверења у интегритет и аутентичност свих података из тачке 3) овог члана под претпоставком да током периода чувања може да се појави сумња у претходно коришћене криптографске алгоритме, хаштаг функције и поступке или да се догоди опозив сертификата корисника или сертификата пружаоца услуге од поверења.[43]

Како смо истакли, поуздано чување се врши само за документа којима је придружен квалификован потпис, а због важности квалификованог потписа прописани су и формати квалификованог електронског потписа и печата.

Формат квалификованог електронског потписа, односно печата, мора да испуњава један од услова:

1) PDF у складу са ISO 32000 „Document management Portable document format" и PAdES форматом електронског потписа односно печата у складу са ETSIEN 319 142 „Electronic Signatures and Infrastructures (ESI); PAdES digital signatures";
2) ASiC-S контејнер који у себи садржи документ и електронски потпис, односно печат, тог документа у XAdES или CAdES формату у складу са ETSIEN 319 162 „Electronic Signatures and Infrastructures (ESI); Associated Signature Containers (ASiC)";
3) XAdES формат електронског потписа, односно печата, који у себи садржи потписан, односно печатиран документ у складу са ETSIEN 319 132 „Electronic Signatures and Infrastructures (ESI); XAdES digital signatures";

[43] Правилник о условима за поступке и технолошка решења који се користе током поузданог електронског чувања документа, *Службени гласник РС*, број 94 (2018) и 87 (2020), чл. 3.

4) CAdES формат електронског потписа, односно печата, који у себи садржи потписан, односно печатиран документ у складу са ETSIEN 319 122 „Electronic Signatures and Infrastructures (ESI); CAdES digital signatures".

Нивои XAdES, CAdES и PAdES формата електронског потписа морају редом бити XAdES-B-LTA или XAdES-E-A, CAdES-B-LTA или CAdES-E-A и PAdES-B-LTA или PAdES-E-LTV[44], јер они омогућавају валидацију потписа и после истека сертификата или валидацију независно од политика потписивања. Нивои ових стандарда омогућавају дуготрајно, односно трајно чување електронских докумената.

Приликом отпочињања поузданог електронског чувања врши се поступак надоградње квалификованог електронског потписа, односно печата, у XAdES, CAdES или PAdES формату на документу који се чува, тако што се, зависно од нивоа станадарда, прикључује квалификовани временски жиг, врши провера валидности потписа и печата (провера важности сертификата) и након свих провера додаје се временски жиг којим се потврђују аутентичност и интегритет документа у тренутку започињања чувања. Како и квалификовани временски жиг (сертификат) има ограничен рок трајања, те да се након протока времена трајања не може гарантовати највиши ниво аутентичности и интегритета документа који се чува, прописани су обавеза и поступак поновне надоградње квалификованог електронског потписа, односно печата, на документу који се чува, а који се обавезно спроводе пре истека последњег временског жига у квалификованом електронском потпису, односно печату.

Поуздано електронско чување документа врши се у оквиру за то намењеног информационог система којим управља и о којем се стара руковалац чувања (правно лице који врши припрему за поуздано чување). Информациони систем, заједно са одговарајућим мерама одређеним интерним правилима, мора да обезбеди да се поновна надоградња квалификованог електронског потписа, односно печата, врши благовремено како би се обезбедила могућност доказивања валидности квалификованог електронског потписа, односно печата, током целог периода чувања.

Руковалац чувања управља информационим системом сагласно стандарду ISO/IEC 27001 „Information security management" на начин да се сматрају високоризичним инциденти који доводе до губитака података који се чувају, нарушавања њиховог интегритета, неовлашћеног приступа тим подацима или губитка могућности доказивања валидности квалификованог електронског потписа, односно печата, током целог периода чувања. Мере заштите које предвиђа стандард руковалац утврђује интерним актима.

Стваоци приватног сектора могу да се одлуче и за услугу квалификованог електронског чувања докумената. То је квалификована услуга од поверења путем које се пружа поуздано електронско чување докумената у складу са одредбама закона који прописује услове за поуздано чување. За документ који се чува у оквиру услуге квалификованог електронског чувања докумената важи правна претпоставка

[44] Правилник о условима за поступке и технолошка решења..., чл. 4.

верности изворном документу, о чему пружалац услуге квалификованог електронског чувања документа издаје потврду.[45]

Државни органи и организације, органи територијалне аутономије и јединица локалне самоуправе, установе и имаоци јавних овлашћења, као стваралоци и имаоци врше поуздано електронско чување у софтверском решењу е-Архив који је део архивског информационог система. Државни архив Србије дужан је да успостави и води електронски архив у Државном центру за чување и управљање подацима.

Софтверско решење е-Архив води се у Државном центру за управљање и чување података.

Надлежни орган обезбеђује интегритет документарног материјала у електронском архиву на сваких пет година напредним печатом којем придружује квалификовани временски жиг. Надлежни орган одређује се актом о организацији државне управе.

РЕЗИМЕ

Електронско пословање у правном систему Републике Србије постоји већ неколико деценија, а прописи су временом изједначили правну снагу електронског документа са папирним. Закон о архивској грађи и архивској делатности дефинише архивску грађу у електронском облику као архивску грађа која је изворно настала у електронском облику, а документарни материјал у електронском облику као онај који је изворно настао у електронском облику. За стваралоце и имаоце архивске грађа у електронском облику прописује обавезу да спроводи процедуре и поступке у вези са управљањем документима, као и да користи информациони систем који гарантују заштиту, аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост електронских докумената. На основу Закона о архивској грађи и архивској делатности Влада Републике Србије је 2021. године донела Уредбу о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе и документарног материјала у електронском облику. Стваралоци и имаоци архивске грађе дужни су да осигурају њено поуздано електронско чување у складу са прописом којим се уређују услови за припрему документа за поуздано електронско чување и форматима документа који су погодни за дуготрајно чување, а за документарни материјал у електронском облику који нема трајни рок чувања дужни су да осигурају његов интегритет, аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост квалификованим електронским потписом, односно квалификованим електронским печатом. Уредба одређује да државни органи и имаоци јавних овлашћења (стваралоци и имаоци) врше поуздано електронско чување у софтверском решењу е-Архив који је део архивског информационог система. Привредни субјекти који нису део „јавног сектора" чување и заштиту документарног материјала који се трајно чува његово поуздано електронско чување обављају у складу са прописом којим се уређују услови за припрему документа за поуздано електронско чување и форматима документа који су погодни за дуготрајно чување. Поуздано електронско чување документа односи се на документа која у

[45] Закон о електронском документу..., чл. 63, ст. 2, 3.

изворном облику садрже квалификовани електронски потпис, односно печат, и документа којима је квалификованим електронским потписом, односно печатом, *потврђена верност* изворном документу и *тачност* додатно укључених података. Циљ поузданог чувања је да се обезбеди могућност доказивања валидности квалификованог електронског потписа, односно печата, током целог периода чувања. Информациони систем, у коме се врши поуздано чување, заједно са одговарајућим мерама одређеним интерним правилима, мора да обезбеди да се поновна надоградња квалификованог електронског потписа, односно печата, врши благовремено, како би се обезбедила могућност доказивања валидности квалификованог електронског потписа, односно печата, током целог периода чувања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Закон о архивској грађи и архивској делатности. *Службени гласник РС*, број 6 (2020).
- Закон о електронском документу. *Службени гласник РС*, број 51 (2009).
- Закон о електронском документу, електронској идентификацији и услугама од поверења у електронском пословању. *Службени гласник РС*, број 94 (2017) и 52 (2021).
- Закон о електронском потпису. *Службени гласник РС*, број 135 (2004).
- Закон о информационом систему Републике Србије, *Службени гласник РС*, број 12 (1996).
- Закон о јединственом бирачком списку. *Службени гласник РС*, број 104 (2009), 99 (2011) и 44 (2024).
- Закон о матичним књигама. *Службени гласник РС*, број 107 (2021), 94 (2022) и 116 (2023).
- Закон о централном регистру обавезног социјалног осигурања. *Службени гласник РС*, број 95 (2018) и 91 (2019).
- Уредба о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе и документарног материјала у електронском облику. *Службени гласник РС*, број 107 (2021), 94 (2022) и 116 (2023).
- Уредба о условима за припрему документа за поуздано електронско чување и форматима
- документа који су погодни за дуготрајно чување. *Службени гласник РС*, број 86 (2018).
- Стратегија развоја електронске управе у Републици Србији за период од 2009. до 2018. године. *Службени гласник РС*, број 83 (2009) и 5 (2010).
- Стратегија развоја електронске управе у Републици Србији за период 2015–2018. године и
- Акциони план за спровођење Стратегије за период 2015–2016. године. *Службени гласник РС*, број 107 (2015).

- Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији. *Службени гласник РС*, број 51 (2010).
- Стратегија реформе јавне управе у Републици Србији. *Службени гласник РС*, број 9 и 42 (2014).
- Правилник о условима за поступке и технолошка решења који се користе током поузданог електронског чувања документа. *Службени гласник РС*, број 94 (2018) и 87 (2020).
- *СРПС ISO/TR 15489-2:2007 идентичан са ISO/TR 15489-2:2001. Информације и документација – Управљање документима – Део 2: Смернице (Information and documentation – Records management – Part 2: Guidelines)*. Београд: Институт за стандардизацију Србије, 2007.
- Међународни архивски савет (MAC), *Водич за управљање електронским документима са архивске перспективе* (ICA – Студија 8). Нови Сад: Архив Војводине, 2023.
- Међународни архивски савет (MAC), *Електронска документа – Приручник за архивисте*, (ICA – Студија 16). Нови Сад: Друштво архивских радника Војводине, 2013.
- Поповић Субић, Милена. „*Јавни регистри основ е-управе*“. *У:* Arhivski pogledi 1, ur. prof. dr. Izet Šabotić, 83-98. Tuzla: Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, 2020.
- *Rječnik arhivske terminologije Jugoslavije*. Zagreb: Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, 1972.

Milena POPOVIĆ SUBIĆ

ARCHIVAL MATERIAL IN ELECTRONIC FORM

Summary

Electronic business has existed in the legal system of the Republic of Serbia for several decades, and over time, electronic documents gained legal force equivalent to paper documents. The Law on Archival Material and Archival Activities defines archival material in electronic form as archival material that was originally created in electronic form, and documentary material in electronic form which was originally created in electronic form. For creators and owners of archival material in electronic form, it stipulates the obligation to implement procedures and processes related to document management, as well as to use an information system that guarantees the protection, authenticity, reliability, integrity and usability of electronic documents. Based on the Law on Archival Materials and Archival Activity, the Government of the Republic of Serbia adopted the Decree in 2021 on unique technical and technological requirements and procedures for the preservation and protection of archival material and documentary material in electronic form. Creators and owners of archival material are required to ensure its reliable electronic storage in accordance with the decrees regulating the conditions for the preparation of documents for reliable electronic storage and document formats suitable for long-term storage, and for documentary material in electronic form that does not have a permanent storage period, they are obliged to ensure its integrity, authenticity, credibility, completeness and usability with a qualified electronic signature, i.e. a qualified electronic seal. The regulation stipulates that state authorities and holders of public authority (creators and holders) carry out reliable electronic storage in the software solution e-Archive, which is part of the archival information system. Business entities that are not part of the "public sector," store and protect documentary material that is permanently stored and protect its reliable electronic storage, in accordance with the ordinance regulating the conditions for preparing documents for reliable electronic storage and document formats that are suitable for long-term storage. Reliable electronic document storage refers to documents that in their original form contain a qualified electronic signature, i.e. a seal, and documents with a qualified electronic signature, i.e. a seal which fidelity to the original document and the accuracy of additional included data is confirmed. The goal of reliable storage is to ensure the possibility of proving the validity of a qualified electronic signature, i.e. seal, during the entire storage period.

The information system, in which reliable storage is performed, together with appropriate measures determined by internal rules, must ensure that the qualified electronic signature, or seal, is updated in a timely manner, in order to ensure the possibility of proving the validity of the qualified electronic signature, or seal, during the entire storage period.

Александар БЕРЕЖНОВ[1]
Историјски архив Краљево, Краљево, Србија

прегледни рад

77.039:004.89
77.026.342:930.25
COBISS.SR-ID 183771657

ФОТОГРАФИЈЕ ГЕНЕРИСАНЕ ВЕШТАЧКОМ ИНТЕЛИГЕНЦИЈОМ – РИЗИК ЗА АРХИВЕ

Апстракт: Фотографије представљају значајан историјски извор и важан научни ресурс за бројне кориснике архивске грађе. Напретком дигиталних технологија лако је направити лажну фотографију и све је теже уочити да ли је она веродостојна или генерисана. Постоји више начина како препознати садржај креиран од стране неког од модела вештачке интелигенције. Јавља се бојазан да ли ће стручни радници у архивима бити компетентни да препознају фотографије настале уз помоћ вештачке интелигенције. Неопходно је спречити неконтролисани улазак лажних дигиталних садржаја у архивске депое. Можемо претпоставити да ће, између осталог, у архиве бити додаване лажне фотографије и други садржаји, нпр. у случају да ће ови садржаји бити предмет правног или судског поступка, саставни део заоставштине или збирке архивске грађе и сл.

Кључне речи: *фотографија, вештачка интелигенција, генерисан садржај, deepfake*

ИЗАЗОВИ АРХИВСКЕ СТРУКЕ - ДИГИТАЛНА И ФОТОГРАФИЈА ГЕНЕРИСАНА ВЕШТАЧКОМ ИНТЕЛИГЕНЦИЈОМ КАО ВАЛИДАН ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР

Очекује се да вештачка интелигенција[2] (у даљем тексту ВИ) са својим све бројнијим моделима и могућностима пронађе пут до архивских депоа и помогне архивским радницима у свакодневном раду. Било би идеално када би се могућности ВИ користиле само у добронамерне сврхе. Како се развијају позитивне стране ВИ, тако су све бројнији примери злоупотребе од стране неких корисника појединих модела ВИ. Донекле је разумљиво коришћење могућности ВИ у сврху забаве, док је год та намера очигледна и добронамерна, али негативни примери створени у сврху обмане, преваре, довођења у заблуду и сви остали негативни примери који имају потенцијал да нашкоде појединцима или заједници, могу да представљају реалну опасност и ризик, због чега је потребно да се на време уоче, јавно обележе и по могућности елиминишу уколико представљају претњу.

Путем чула вида човек прима највећи број информација, због чега је оно веома битно. Како би трајно сачувао слике које види и јединствене и битне тренутке,

[1] виши архивист, *aleksandar.bereznov@gmail.com*

[2] Енг. *Artificial intelligence* (AI)

човек је изумео фотографију. На фотографијама се бележе људи, догађаји, простори, објекти, тренуци који већ представљају прошлост, а могу да буду јединствени и непоновљиви. Фотографисањем су се у почетку бавили само обучени људи, док се данас фотографима аматерима може сматрати свако ко поседује фото-апарат или савремени мобилни телефон са интегрисаним фото-апаратом. Међутим, видљива је разлика у квалитету фотографија које праве професионални фотографи у односу на фотографе аматере.

Фотографија се може посматрати и као историјски извор. У архивима је стручни радници посматрају као и све друге архивске предмете, јер представља део прошлости, односно извор информација као документ. Фотографија има потенцијал да у неким случајевима, услед недостатка писаних извора, представља једини извор информација о некоме или нечему, чиме посебно добија на значају. За слику је одавно речено да „вреди хиљаду речи“.[3]

Како би се документарна фотографија „прочитала“ потребно је пронаћи одговоре на питања у вези са њеним садржајем, са чим се често сусрећу архивски радници приликом рада са најстаријим фотографијама: шта или ко је на фотографији, када и где је фотографисано, као и којим поводом. Проблем у вези са идентификацијом фотографија може се решити њеном анализом, познавањем технике фотографисања, упоређивањем са познатим личностима, догађајима и објектима. Неке од наведених недоумица могу се решити и упоређивањем са идентификованим фотографијама из истог раздобља, као и проучавањем штампе, литературе и осталих писаних извора. Идентификацијом лица, објеката, времена и повода бележења тренутка, фотографија представља директно сведочанство и важан историјски извор помоћу којег долазимо до нових сазнања.

Фотографије можемо поделити на аналогне (негативи и позитиви, слајдови) и електронске (дигиталне и дигитализоване). За сада у архивима по обиму заступљености преовладава аналогна, али дигитална фотографија због своје свеприсутности полако крчи пут према архивским депоима. Док се за аналогну фотографију углавном не може постављати питање аутентичности и веродостојности, то није увек случај код дигиталне фотографије због могућности манипулације. Документарна „...фотографија је историјски извор и документ под претпоставком да нису постојале манипулације. Примењује се у информисању, науци и бројним подручјима човековог стваралаштва где су потребне визуелне представе одређених садржаја“.[4]

За разлику од првих фотографија, фотографијама насталим употребом савремених технологија пружена је могућност за незамисливо манипулисање садржајем у различитом обиму. Слободно се може рећи да што је фотографија старија, тако су њена аутентичност и веродостојност релативно већи.

---

[3] „Слика вреди хиљаду речи“, *https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Слика_вреди_хиљаду_речи* (приступљено 29. маја 2025)

[4] Драгољуб Тошић, „Фотографија, Pars pro toto (Део за целину)“, (Београд: Центар за аудио-визуелне медије – Медија фокус, 2001), 1.

АНАЛОГНА И ДИГИТАЛНА ФОТОГРАФИЈА У АРХИВИМА

Фотографија у електронском облику све је више присутна у свакодневном животу захваљујући лакој доступности уређаја. Потребно је направити разлику између дигитализованих, тј. скенираних (ту спадају негативи, дијапозитиви, фотографије на папиру...) и дигиталних фотографија које су изворно настале снимањем дигиталним фото-апаратом или паметним телефоном (*smartphone*). Снимци на дигиталним уређајима складиште се на интерној и/или екстерној меморији на неком од бројних формата записа са или без компресије.

У архивима, као и у другим сродним установама културе, дигитализацијом аналогних фотографија вршимо заштиту оригинала и омогућавамо коришћење таквих дигиталних копија у сврху истраживања. Како би се правилно интерпретирао садржај фотографије, неопходно је да се обрати пажња на сваки елемент инвентарног описа. То је олакшано код дигиталне фотографије, јер се метаподаци аутоматски бележе. Фотографије у дигиталном облику (дигиталне и дигитализоване) могу да се распореде у дигиталне албуме фотографије који представљају један од облика дигиталне колекције.

У архивима међу сликовним изворима посебно место заузимају фотографије, јер могу да буду примарни или секундарни извори података, тј. носиоци информација из прошлости. Због тога им је потребно посветити посебну пажњу у виду услова чувања, заштите, као и обраде и презентације. У депоима архива највећи број фотографија у ширем смислу чине позитиви (поред слајдова, негатива, дијапозитива...). Фотографије чине део културног наслеђа којем се посвећује пажња кроз евидентирање, преузимање, техничку заштиту, сређивање, обраду, дигитализацију, презентацију и коришћење у истраживачке сврхе. До њих се долази преузимањем, поклоном или откупом, па како расте њихова количина у архивима, тако расте и интересовање корисника за њих.

Многи архиви се сусрећу са једним проблемом код фотографије, а то је да многе од њих нису идентификоване. Својства дигиталне фотографије су: аутор, назив и опис фотографије, датум снимања, а придружене методе су: димензије, резолуција, формат дигиталног записа и др.[5] Идентификација фотографија је важна „јер се неидентификоване фотографије не могу сређивати“.[6] Збирка фотографија се сређује на основу *Упутства о чувању и обради збирке фотографија* које је донето на седници Архивског већа 29. јануара 1971, а објављено у *Архивском прегледу* број 1–2, 1971. године. Архив Југославије донео је своје Упутство о заштити и обради фотографија 1986. године.[7]

---

[5] Zoran Cvetković, *Informatika i oblast digitalizacije* (Beograd: Arhiv Srbije, 2020), Архивски течај, 9.

[6] Ivanka Bruk, Ljubodrag Popović, *Arhivistika za III i IV razred usmerenog obrazovanja prevodilačke i arhivsko-muzejske struke zanimanja: arhivski pomoćnik, arhivar u OUR-ima i arhivski preparator* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1986), 107.

[7] Архив Југославије, „Упутство о заштити и обради збирки фотографија у Архиву Југославије”, *Билтен бр.* 8 (1986): 19-27.

ОБРАДА ФОТОГРАФИЈА

Савремени уређаји попут мобилних (целуларних) телефона, фото-апарата, таблета и сл. већ имају интегрисане опције за употребу ВИ у сврху побољшања квалитета снимљене дигиталне фотографије за време снимања или накнадно. Фотографија се може обрађивати у самом уређају, али и касније када се налази у меморијском уређају (флеш меморија, хард-диск, ди-ви диск...). Ту постоје две опције: обрада на порталу/сајту (*online*) или коришћењем наменских апликативних програма за обраду фотографија који пружају могућност промене резолуције, величине фотографије, одсецања сувишних делова, промену контраста, боја и сатурације. Циљ је добити што квалитетнију (и лепшу) фотографију, а не угрозити суштину, тј. централни садржај исте. Тако обрађене фотографије брзо пронађу свој пут до друштвених мрежа и медија (штампаних и електронских). И нико не поставља питање да ли су тако обрађене фотографије оригиналне или не. Томе су најпре прибегавале јавне личности како би се у што бољем издању представиле широј јавности и оставиле што позитивнији утисак. Међу бројним програмима за обраду фотографија квалитетом и популарношћу истичу се *Adobe Photoshop*, *Adobe Lightroom*, *GIMP*, *Canva*, *Pixlr*, *Shutterstock*, *Gencraft*, *DeepAI*, *Craiyon*, *Hotpot*, *Picsart*, *Freepik*, *Dezgo* и *Ipic*. Они се одликују различитим нивоима могућности и потребама уређивања фотографија, самим тим и квалитетом крајњег резултата. Најчешће методе које се користе код обраде дигиталних фотографија су *copy-move* и *image splicing*.[8]

За разлику од дигиталних код аналогних фотографија не може да се говори о могућности обраде, већ су се, барем у почетку развоја фотографије, фотографи трудили да што верније забележе битан тренутак, без обзира да ли се ради о сликању личности, догађаја, предела или објекта. Аналогна фотографија се више цени управо због претпостављене веродостојности и аутентичности које је карактеришу.

ГЕНЕРИСАН САДРЖАЈ

Бројни модели ВИ омогућавају нам да веома лако и брзо створимо генерисан садржај, а у зависности од наших интересовања. Популарни модели поседују огромне базе података прикупљених са бројних интернет домена. Потребно је само да креирамо упутство (*prompt*[9]) којим ћемо дефинисати задатак који упућујемо моделу ВИ. Како би резултат био бољи и потпунији, потребно је и да упутство буде што јасније, прецизније и комплексније, јер добијени резултат зависи код дефинисаног улазног сета параметара. Што се задатака у вези са добијањем генерисаних фотографија тиче, модели ВИ попут популарног *ChatGPT*-а оптималне резултате дају са општепознатим појмовима (попут јавних личности, већих и познатијих градова, области и сл.). Постоје правна спорења око тога ко је творац и власник генерисаног садржаја, да ли је то особа која је креирала упутство (*prompt*), творац или власник модела ВИ или можда сама ВИ. Већина стручњака из ове обла-

[8] Више о томе у: Aleksandra S. Pavlović, *Detekcija namerno izazvanih promena u sadržaju slike* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Elektrotehnički fakultet, 2019).

[9] Промпт (енг. *prompt*) представља упит, упутство или команду за покретање одређене акције или добијање жељеног садржаја, нпр. фотографије.

сти сматра да још увек модел ВИ не може да буде власник генерисаног садржаја, јер он само извршава задатак који му је човек поверио.

Први глобални универзални стандард за етику ВИ дефинисао је Унеско. Он садржи препоруке које се односе на развој и њено коришћење. Етичке смернице за развој, примену и употребу поуздане и одговорне ВИ које су усвојене на седници Владе Србије у фебруару 2023. године истичу четири начела за стварање, примену и употребу ВИ: 1) објашњивост и проверљивост; 2) достојанство; 3) забрана чињења штете; 4) правичност.[10]

Европска комисија уложе милионе евра у развој ВИ са циљем заштите демократије, основних људских права, владавине права и осталих европских вредности, па ће тако она бити и забрањена у ситуацијама када крши основна људска права. Неће бити дозвољена у случајевима манипулације, препознавања лица, дискриминације по било којој основи. Можда и најважније, уколико садржај буде креиран уз коришћење ВИ, то ће морати да буде јасно наглашено. Такође, грађани ће имати право да подносе тужбе на системе ВИ који угрожавају њихова права. Србија тренутно нема закон који уређује област ВИ, док је Европска унија усвојила Закон о вештачкој интелигенцији који ће ступити на снагу 2026. године.

За стварање генерисаних фотографија могу да се користе бројни модели са напредним алгоритимима, међу којима се истичу *Dall-E* фирме *OpenAI, Midjourney, Stable Diffusion* и Гуглови *RealFill* и *Gemini, FaceApp, Prisma, DeepDream Generator* и *FaceApp Studio, Artbreeder* и *Generative Adversarial Network*. Неки од наведених модела интегрисани су у апликације и бесплатни су за коришћење, што је омогућило њихово масовно коришћење. Упркос напредним алгоритмима модели за генерисање фотографија имају своја ограничења, што укључује и способност разумевања веома специфичних или техничких упита. Ресурси модела за генеративну ВИ редовно се ажурирају. То омогућава непрекидно побољшање и висок ниво корисничког задовољства.

У неким случајевима готово је немогуће на први поглед утврдити да ли се ради о оригиналној, обрађеној или фотографији генерисаној коришћењем ВИ. Разлику може у првом реду да уочи човек, а затим и софтвер. Треба обратити пажњу на светлост (ако је неуобичајено, ако сенка не одговара извору светла, ако се нелогично рефлектује, ако су сенке неусаглашене...), лице и руке особа (ако су лица и руке деформисане – неприродне, ако су у неприродним пропорцијама или положају, ако је кожа невероватно глатка, ако су ивице лица нејасне или замућене), метаподатке (код дигиталних слика датум настанак снимка може да се разликује од датума неког догађаја), шум слике (ако је текстура слике поремећена, што се проверава увећавањем слике, ако су поједини делови слике нејасни, замућени), као и на контекст самог садржаја (уколико је нешто нереално и претерано, ако не постоји још слика са сличним садржајем у вези са истим догађајем).

Помоћ у решавању овог проблема могу да нам пруже неки од програма за откривање коришћења неког од модела ВИ. Бен Колман, шеф америчке фирме Ија-

[10] „Вештачка интелигенција креира текстове, фотографије, снимке – ко је власник“, *https://www.rts.rs/vesti/drustvo/5426022/vestacka-inteligencija-kreira-tekstove-fotografije-snimke--ko-je-vlasnik.html* (приступљено 29. маја 2025)

лити дифендера (*Reality defender*), каже: „Рекао бих да је у последњих девет месеци постало практично немогуће чак и за највеће експерте да разликују праву слику од оне генерисане вештачком интелигенцијом. За ово нам је потребно софтверско решења.“ Кристофер Дос, истраживачки експерт Ренд корпорација, решење овог проблема види у обучавању људи како би били више критички оријентисани према садржају и да све посматрају са скепсом и проверавањем извора. Он сматра да децу треба од малена учити да препознају дипфејкове.[11] Компанија Интел користи алат под називом *FakeCatcher* који користи алгоритме за анализу пиксела слике како би одредио да ли је она реална или лажна.

Употреба воденог жига један је од начина да се докаже да је ВИ коришћена приликом стварања лажне фотографије и њега користе неки модели ВИ. *Imagen 3* ће у сваку слику интегрисати ознаку воденог жига *SynthID*-а који уграђује дигитални водени жиг директно у пикселе слике, чинећи немогућим уклањање путем изрезивања, дељења или било каквих измена на слици. Поједини програми ВИ у доњем делу десном углу свих својих слика генеришу вишебојну траку (DALL-E) или малу црвену оловку (*Craiyon*). Проблем је што се ови додати садржаји могу лако обрисати, уклонити или једноставно одсећи. Да ствари могу да оду у погрешном смеру говори нам информација да су неки фотографи буквално бесни на компанију Мета која је грешком алгоритма њихове фотографије означила као генерисане помоћу ВИ.[12]

Иновативну технику за откривање дипфејк слика открили су истраживачи са Универзитета Хал која омогућава препознавање лажних слика кроз анализу рефлексија светлости у очима, користећи методе које астрономи примењују за проучавање галаксија. Техника се заснива на чињеници да када су очи осветљене истим извором светлости, рефлексије у очним јабучицама биће сличне, што код дипфејк слика често није случај.[13]

Стварање лажних фотографија коришћењем напредних модела ВИ не мора нужно да значи да је у питању лоша намера творца, јер док је год таква фотографија (или неки други садржај) јасно означена као лажна, она не би требало да представља опасност за јавност. Мотиви за стварање лажних садржаја могу да буду безазлени, попут забаве (на пример шала, хваљење, истицање у друштву или јавности и сл.), али ако је мотив наношење штете другима (увреда, омаловажавање, стицање користи, ширење дезинформација, фалсификовање чињеница и сл.), онда се ту ради о злоупотреби технологије са лошим мотивима, што је друштвено неприхватљиво. Овакве слике могу лако изазвати заблуду и могу бити коришћене у различите некоректне сврхе, укључујући манипулативну политичку пропаганду, измењивање

[11] Džejn Vejfild, „Borba protiv dipfejkova pretvorila se u trku u naoružanju“, *https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-68766445?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bvijesti%5D-%5Blink%5D-%5Bserbian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D* (приступљено 29. 5. 2025)

[12] „Evo zbog čega su fotografi besni” *https://www.b92.net/tehnopolis/aktuelno/34259/evo-zbog-cega-su-fotografi-besni/vest* (приступљено 29. маја 2025)

[13] Nikola Momčilović, „Kako naučnici koriste alate za merenje galaksija da prepoznaju AI deepfake fotografije“ *https://www.telegraf.rs/hi-tech/zanimljivosti-hi-tech/3934180-kako-naucnici-koriste-alate-za-merenje-galaksija-da-prepoznaju-ai-deepfake-fotografije* (приступљено 29. маја 2025)

историјских наратива или креирање лажних доказа. Велику опасност представља ширење дезинформација употребом дипфејк садржаја, због брзине којом се такви садржаји деле друштвеним мрежама. Слике се често деле и шире без помињања порекла слика, чиме се изгуби контекст и извор садржаја.

ДИПФЕЈК (*DEEPFAKE*)

Појава лажних (*fake*) фотографија није новијег датума. Сетимо се бројних лажних фотографија НЛО-а, чудовишта их језера Лох Нес у Шкотској, Јетија на Хималајама, Бигфута у Америци итд. Одувек су такве лажне фотографије изазивале велику пажњу јавности након објављивања у медијима који су им због сензационализма посвећивале велику пажњу.

Један од облика злоупотребе алата за генеративну ВИ представљају лажне фотографије, аудио или видео-записи. Развој модела ВИ омогућио је да ови лажни садржаји изгледају реално, па их је тешко разликовати од стварних. Аутори Мејсон и Холт у свом раду о дипфејку дефинишу овај феномен као „производ апликација ВИ које спајају, комбинују, замењују и преклапају слике и видео-снимке да би се креирали лажни снимци који изгледају аутентично“.[14] У ствари, „реч је о далеко озбиљнијим стварима које се тичу циљаних фото и видео-монтажа које могу да доведу до озбиљних обмана јавности, са несагледивим последицама“.[15]

Сама кованица дипфејк (*deepfake*) може да се преведе као „дубоко лажан садржај“. Реч „deepfake“ заправо је неологизам који обухвата „дубоко учење“ и „лаж“.[16] У жаргону се преводи као „дубоки фалсификат“ или „дубоки лажњак“, наглашавајући да крајњи производ није површан.

Дипфејк је технологија која користи ВИ како би се створили манипулисани медијски садржаји који изгледају аутентично, али су заправо лажни. Ова технологија може да манипулише изразима лица, покретима и другим карактеристикама особе. Дипфејк технологија може да има озбиљне последице по приватност и безбедност, услед стварања лажних информација, тј. дезинформација. Важно је да будемо свесни постојања дипфејк технологије и да правилно процењујемо аутентичност медијских садржаја који нам се пласирају.

У неким случајевима дипфејк садржај је толико импресиван, да чак и када је особи скренута пажња да је реч о лажном садржају, она и даље верује да је реч о стварном садржају. Такве садржаје је потребно што раније обележити као лажне и што пре их учинити недоступним, како се не би ширили пре свега друштвеним мрежама, које представљају најпогоднију подлогу за њихово брзо ширење.

Са дипфејк садржајима сусреле су се многе јавне личности, попут америчког бизнисмена Ворена Бафета, који је изразио забринутост због развоја ВИ. Он је уо-

[14] Aleksandar Đokić, „Deepfake Porn – Duboko učenje i strah od lekcija“ *https://fakenews.rs/wp-content/uploads/Dipfejk-porn-duboko-ucenje-i-strah-od-lekcija-2023.pdf* (приступљено 20. августа 2024.)

[15] Оливер Суботић, *Дигитални Рубикон – о путу неизвесности поплочаном вештачком интелигенцијом* (Београд: Catena mundi, 2023), 79.

[16] Aleksandar Đokić, „Deepfake Porn – Duboko učenje i strah od lekcija“ ...

чио опасност када су његов лик и глас тако верно креирани помоћу ВИ, да би преварили и његову породицу. Бафет сматра да ће овакве врсте превара бити све чешће.[17] На мети обмањивача јавности најчешће су славне личности, јер су њихове стварне фотографије лако доступне и свако њихово ново појављивање у јавности изазива велико интересовање. Чак и када је мотив за стварање генерисане слике забава, тиме се обмањује јавност и угрожава посао и ауторски печат фото-репортера.

Резултати употребе дипфејка су различити, могу да буду уметнички, шаљиви, глупи, политички некоректни, увредљиви, или са неком крајње непримереном конотацијом, попут лажног еротског или порнографског садржаја. Посебно груб и друштвено опасан вид злоупотребе генерисаног садржаја је и сексторзија, коју можемо дефинисати као претњу и уцењивање објављивањем интимних (стварних или лажних) фотографија особе без њеног одобрења, често уз захтев за новац или додатне слике, која се понекад заврши и трагичним исходом.

Министарство правде Велике Британије најавило је доношење новог закона којим би било кажњиво креирање сексуално експлицитних дипфејк слика и да ће особе које без пристанка креирају такве слике бити процесуиране. За починиоце су предвиђене новчане, али и затворске казне. Кривично ће бити гоњени и они који снимају или фотографишу интимне тренутке без пристанка онога кога фотографишу.[18]

Однос озбиљнијих дипфејк превара и нашег законодавства објаснио је заменик начелника Управе за технику у Министарству унутрашњих послова Никола Чучиловић: „Ако говоримо о кривичном закону, он не препознаје дипфејк превару као посебно кривично дело, већ се ради о једном новом облику кривичног дела преваре, за које је запрећена казна у укупном распону од шест месеци до десет година у зависности од облика преваре.“[19]

Експерт из области фотографије и медија Јонас Бендиксен из Норвешке сматра следеће: „Све се може генерисати. Можете генерисати лажну историју, можете генерисати лажне чињенице и лажне фотографске слике данашњих сукоба, тако да је то као створено за тоталитарне системе зато што је ВИ веома погодна за дезинформисање, манипулацију, дестабилизацију и ја сам веома забринут због тога. Мислим да демократска друштва морају бити свесна тога и морају бити спремна на то.”[20]

---

[17] „Jedan od najbogatijih ljudi na svetu o veštačkoj inteligenciji: Delimično smo pustili duha iz boce“, *https://www.nin.rs/svet/vesti/49085/voren-bafet-o-vestackoj-inteligenciji* (приступљено 29. маја 2025)

[18] Nikola Momčilović, „Velika Britanija kriminalizuje stvaranje eksplicitnih deepfake slika: Stroge kazne za one koji ih dele”, *https://www.telegraf.rs/hi-tech/info-tech/3874452-velika-britanija-kriminalizuje-stvaranje-eksplicitnih-deepfake-slika* (приступљено 29. маја 2025)

[19] „Dipfejk prevara sve više u Srbiji, najčešće u vidu investiranja u nepostojeće platforme“, *https://www.021.rs/story/Info/Nauka-i-tehnologija/381504/Dipfejk-prevara-sve-vise-u-Srbiji-najcesce-u-vidu-investiranja-u-nepostojece-platforme.html* (приступљено 29. маја 2025)

[20] Maja Popović, „Uputstvo za korišćenje AI“, *https://vreme.com/mozaik/uputstvo-za-koriscenje-ai* (приступљено 29. маја 2025)

Фотографија генерисана ВИ излази из оквира истине и реалности, јер пружа неки нов, често непостојећи садржај. Звездан Манчић, фотограф, фото-репортер и председник Центра за развој фотографије, сматра да су „фотографије генерисане вештачком интелигенцијом већа претња истини него фотографима“.[21] Он додаје: „Ако се као друштво одлучимо да нам фотографија више није потребна, да желимо промптове са својих путовања, венчања или политичких догађаја, ја ћу се бавити нечим другим. Промптографија ће сигурно освојити један део тржишта фотографије. Али ако то заиста уђе у документарну фотографију и нека друга поља, упитна постаје и стварност. То је, дакле, питање да ли нам је стварност уопште потребна или ћемо сви само да направимо свог аватара.“[22]

Дипфејк садржаји могу да нашкоде гледаоцима обмањујући их или застрашујући, штете субјектима изазивањем репутације штете и штете друштву поткопавањем друштвених вредности као што је поверење у институције. Шта се може учинити да се ове штете ублаже? Потребно је уложити напоре како би се укључени субјекти супротставили негативним ефектима дипфејка. Развојем технологија које омогућавају напредак дипфејка, расту и опасности од исте, које могу довести до негативних друштвених последица. Стручњаци из области ВИ треба да имају активну улогу у дизајнирању, развоју и процени потенцијалних техничких одговора и у сарадњи са правним, политичким и другим заинтересованим странама у спровођењу друштвених одговора. Од њих се очекује да дизајнирају алате и технике које ограничавају могућности штетне или опасне употребе.

Дипфејк садржаји имају огроман потенцијал да преваре гледаоце и поткопају поверење у оно што виде, али се могућност такве обмане смањује када гледаоци разумеју шта је могуће. Када би појединци били научени да уоче карактеристичне мане које би могле да одају дипфејк, они би били способни да користе сопствени суд о томе у шта да верују, а у шта не. Без провере замаглиће се границе између стварности и фантазије.

АРХИВИ И ДИПФЕЈК

Држава Србија улаже значајна новчана средства како би на бројним аукцијама откупила различита културна добра (слике наших признатих уметника, средњовековне рукописе...) да би она била враћена у матицу и предата на чување установама културе. Недавно је на једној интернет платформи била понуђена до сада непозната фотографија нашег великана Николе Тесле. Цена је била невероватних 2,75 милиона долара. Продавац је са разлогом очекивао велику заинтересованост широм света. Сигурно је да би свака установе културе у нашој земљи желела да у свом поседу има једну овакву јединствену фотографију.

[21] Звездан Манчић, „Фотографије генерисане вештачком интелигенцијом већа су претња истини него фотографима“, *https://oko.rts.rs/bermudski-trougao/5084910/zvezdan-mancic-fotografije-generisane-vestackom-inteligencijom-veca-su-pretnja-istini-nego-fotografima-.html* (приступљено 29. маја 2025)

[22] *Исто*

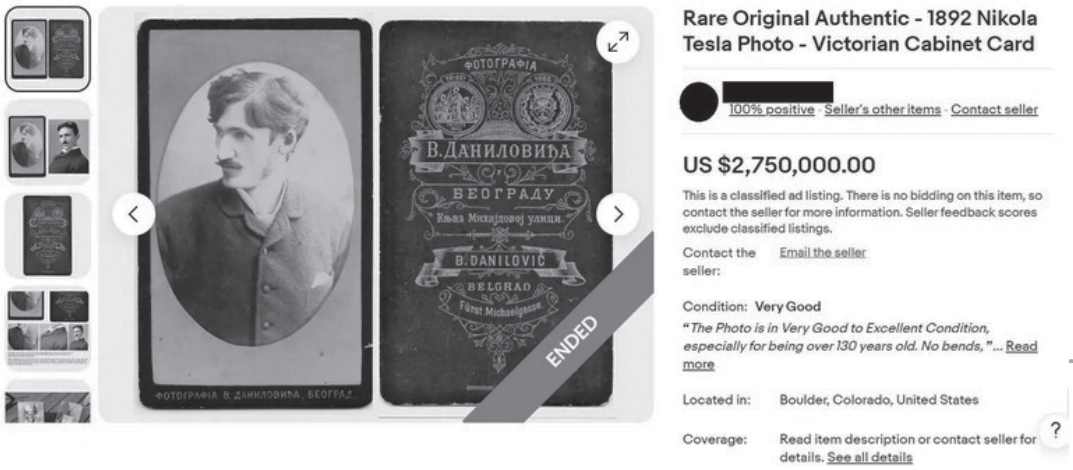

Оглас за продају наводне фотографије Николе Тесле из 1892. године (Фото: screenshot)[23]

Продавац је истакао да су аутентичност фотографије потврдили поред америчких форензичара и стручњаци Музеја Николе Тесле у Београду, који су демантовали те тврдње, чак су истакли да се на фотографији не налази Никола Тесла.

Лажна фотографија Николе Тесле

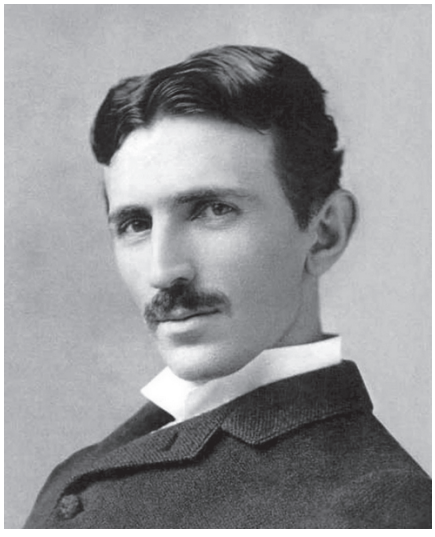

Стварна фотографија Николе Тесле

[23] Zlatko Čonkaš, „Blic" otkriva – Teslinu lažnu fotografiju nudili za čak 2,75 miliona dolara: Velika prevara na internetu, novac obećan čak i u humanitarne svrhe", *https://www.blic.rs/vesti/drustvo/otkrivamo-teslinu-laznu-fotografiju-nudili-za-cak-275-miliona-dolara-velika-prevara/mzzrryn* (приступљено 29. маја 2025)

Продавац се максимално потрудио да потенцијалне купце увери у аутентичност фотографије, коју је наводно направио Васа Даниловић, чувени београдски фотограф. Судбина ове фотографије димензија 10,32 x 7,62 центиметара није позната, јер је уклоњена са портала након истека времена за продају, тако да остаје нејасно да ли је продата или је продаја обустављена.

Да је којим случајем наведена фотографија завршила у неком од архива, отворио би се пут и за остале сличне преваре. Са разлогом можемо да се питамо да ли су архивски радници обучени да препознају овакве преваре и да се суоче са сличним ризицима. Не може се очекивати да архивски радници буду врсни стручњаци у области дигиталне форензике, али није наодмет да буду на опрезу. Опасност да би неки лажни (дипфејк) садржај могао да заврши у архивима повећава се како расте количина архивске грађе у електронском облику која се предаје архивима, а сами архиви постају постепено све више дигитални. Заштиту од овакве врсте обмане у првом реду треба са разлогом очекивати услед употребе квалификованог електронског сертификата од стране правних лица, који максимално смањује могућност манипулације документом. Већа опасност постоји од преузимања лажног садржаја од стране физичких лица.

Први степен заштите треба да постоји код самог ствараоца таквог садржаја који треба јасно да га обележи, тј. идентификује као лажни, јер не може да представља архивску грађу. Други степен заштите треба спровести приликом преузимања од стране ствараоца/имаоца који је дужан да приликом предаје преда само оригиналну архивску грађу и документарни материјал. Трећи вид заштите је у рукама стручних радника архива који приликом архивистичког сређивања морају да обрате пажњу на могућност постојања било каквог лажног садржаја.

Ризик да се архиви суоче са дипфејком реално постоји. Данас је веома лако направити лажну фотографију којој је на први поглед готово немогуће оспорити аутентичност. Постоје бројни сајтови на којима можемо да креирамо дипфејк фотографију употребом ВИ. Слика се генерише на основу описа који задајемо (*prompt*) и што је он детаљнији то је крајњи резултат квалитетнији. Тестираћемо сајт *Дезгоу* (Dezgo).[24] За свега неколико секунди добијају се више или мање квалитетне (лажне) фотографије/слике.

Први пример је фотографија Николе Тесле испред пирамида у Гизи. На први поглед слика изгледа аутентично, садржај је реалан, али добри познаваоци живота и рада познатог научника знају да Никола Тесла никада није посетио Египат, тако да се са сигурношћу може рећи да је фотографија лажна, мада је квалитетно урађена. Овој фотографији недостају метаподаци, што такође иде у прилог тврдњи да се ради о дипфејк садржају.

На другој црно-белој фотографији је Никола Тесла који седи на фотељи и у рукама држи таблет. Већ сам садржај нам говори да је слика нереална и нелогична, јер је немогуће да је у време Николе Тесле постојао уређај попут таблета.

[24] *https://dezgo.com/text2image/sdxl*

Никола Тесла испред пирамида у Гизи

Обе слике су савршено јасне, што је тешко очекивати за фотографије старе више деценија. Види се да немају никакво оштећење, огреботину, нису похабане, изгужване, избледеле.

Ова два примера нам говоре да је данас, захваљујући развоју ВИ и коришћењу њених напредних модела, веома лако и брзо могуће створити генерисан лажни садржај, који због својих квалитета и могућности да нас обмане називамо дипфејк. До сада се архиви у Србији вероватно нису сусретали са оваквим садржајима, али свакако треба да буду на опрезу, јер ризик да неко покуша да злоупотреби могућности ВИ реално постоји. Лажне фотографије је лако направити због чега морамо бити спремни да се суочимо са неким новим претњама.

Никола Тесла држи таблет

КАКО РАЗЛИКОВАТИ ОРИГИНАЛНУ ФОТОГРАФИЈУ ОД ФОТОГРАФИЈЕ НАПРАВЉЕНЕ УПОТРЕБОМ ДИПФЕЈК ТЕХНОЛОГИЈЕ

Уочити разлику између оригиналне фотографије и фотографије направљене употребом дипфејк технологије може бити изазовно, јер нас лажне фотографије лако могу довести у заблуду. Како бисмо уочили разлике код дигиталне фотографије могу да нам послуже следеће методе:

1. **Провера квалитета слике** – На дипфејк фотографијама често можемо да уочимо неке несавршености које нам могу бити индикатори да се ради о лажном садржају. Ту се могу уочити разна изобличења на лицима, нелогичне сенке или осветљење или неке друге аномалије у позадини слике.
2. **Анализа контекста** – Потребно је проверити контекст у којем је фотографија објављена или представљена, као и информације о извору слике, датуму, месту и околностима снимања. Детаљна провера свих ових параметара може да нам омогући да утврдимо да ли је слика аутентична.

3. **Употреба алата за детекцију дипфејка** – Постоје различити алати и софтвери за детекцију дипфејк садржаја. Ови алати могу анализирати слику и проценити вероватноћу да ли је она генерисана помоћу ове технологије. Иако ови алати нису савршени, они могу бити корисни за почетну процену. У ове алате убрајају се *Sensity AI*, *Deepware Scanner*, *Reality Defender*, *Deepfake Detection Challenge (DFDC) Dataset u FaceForensics++*.

   Важно је разумети да ови алати и софтвери представљају само неке од могућности за детекцију дипфејк садржаја и ниједан од њих није савршен и да је за проверу аутентичности садржаја обично потребно користити више различитих алата и техника.

4. **Консултација са стручњацима** – У случајевима када је потребно значајније детаљније истраживање, важно је консултовати се са стручњацима из области форензике, компјутерских наука или фотографије који имају искуства са разликовањем аутентичних слика од лажних.

Треба узети у обзир чињеницу да се дипфејак технологија брзо развија, па је важно бити свестан постојања нових техника и алата који се користе за њихову производњу и детекцију.

Када је реч о фотографијама у аналогном облику, тј. фотографијама изворно насталим у електронском облику, а затим штампаним на фото-папиру, пажњу треба обратити на следеће:

1. **Испитати извор фотографије** – Ако знамо ко је аутор фотографије, где и када је направљена, онда са разлогом можемо да сматрамо да је она аутентична. Недостаци ових информација могу да побуде сумњу у аутентичност.
2. **Обратити пажњу на физичке карактеристике фотографије** – Свака фотографија направљена на фото-папиру има одређене карактеристике које укључују текстуру папира, најчешће величине и формате, боје и сл.
3. **Испитати техничке аспекте фотографије** – Уколико постоји могућност, потребно је упоредити фотографију са њеном изворном дигиталном верзијом и проучити све техничке детаље који подразумевају метаподатке, податке о камери, поставкама за сликање, датуму и времену фотографисања и друге ситнице који могу да потврде њену аутентичност.
4. **Проучити природне несавршености** – Аутентичне фотографије обично имају природне неконзистентности и несавршености које нису уобичајене у генерисаним сликама. Ове несавршености могу укључивати мање грешке у фокусу, слабију осветљеност, необичне позадине и сл.
5. **Консултовање стручњака** – Како бисмо били сигурни у процени, можемо да се консултујемо са стручњаком или аутентификационом институцијом који професионално могу да процене аутентичност фотографије.

Процена аутентичности фотографије одштампане на фото-папиру захтева употребу различитих метода и процедура које укључују физичке, техничке и информационе аспекте. Комбиновање ових корака помаже у веродостојној анализи и заштити од потенцијалних фалсификата.

У ЧЕМУ СЕ ОГЛЕДА РИЗИК ЗА АРХИВЕ?

Закон о архивској грађи и архивској делатности, поред целовитости и употребљивости, предвиђа аутентичност и веродостојност као главна својства документа: „Аутентичан је документ за који се може доказати да јесте оно што се у њему тврди да јесте, да га је створило или послало физичко или правно лице за које се тврди да га је створило или послало, и да је створен или послат у оно време у које се тврди да је то учињено. Веродостојан је онај документ чијем се садржају може веровати да потпуно и тачно представља пословне активности или чињенице које потврђује и на које се може ослонити током наредних пословних активности.” [25]

Од суштинског је значаја извршити процену да ли фотографије генерисане помоћу унапређених алгоритама садржаних у моделима ВИ могу да пронађу пут до архивских депоа. Због тога је битно утврдити одакле прети опасност. Наиме, дипфејк фотографије могу да буду дигиталне и тада је, уз коришћење горенаведених метода, могуће утврдити њихову аутентичност са великом вероватноћом, и аналогне, тј. одштампане на фото-папиру, када је експертиза нешто тежа, али ипак могућа. Лажне фотографије могу да се односе на дешавања из прошлости, али чешћи случај је да се ради о неким актуелним дешавањима. Опасност од преузимања дипфејк фотографија прети у већој мери од стране појединаца. Разлог за то треба тражити у мноштву мотива. Један од разлога може се сагледати у наведеном случају лажне слике Николе Тесле понуђеној на продаји, где је очигледан мотив стицање противправне користи. Опасност прети и од стране правних лица, јер у Листама категорија архивске грађе/документарног материјала и архивским књигама новинских агенција, електронских медијских кућа, дописништава, фотографских студија и сличних институција целокупна фото-документација може да представља врсту архивске грађе са трајним роком чувања, што значи да ће у неком периоду бити преузета од стране надлежног архива. Електронска и штампана издања новина и часописа на својим странама садрже бројне фотографије, како аутентичне, тако и обрађене, и као таква треба да представљају поуздан извор информација за истраживаче и све остале кориснике.

Архивски радници свакодневно издају оверене копије докумената и уверења на основу чињеница из архивске грађе. Оверене копије и уверења издата од стране архива користе се у имовинско-правне сврхе, имају снагу доказног средства у судским, управним, радним и другим споровима. Евентуалним неконтролисаним преузимањем генерисаног садржаја архиви би изгубили кредибилитет, био би им нарушен углед, не би били поздан извор чињеница и тешко би повратили указано поверење. Због тога генерисане садржаје архивске вредности треба системски препознати и ставити у адекватне контексте.

Оно што су заразне болести за људе, то дипфејк представља за историју, културу, право, уметност... Потребно је уложити пуно напора како би се употреба нових дигиталних технологија, пре свега ВИ, увела у правне оквире и тиме могућност злоупотреба смањила на минимум. Како би се то постигло потребни су напор целокупне заједнице за усвајањем и придржавањем законске регулативе

[25] Закон о архивској грађи и архивској делатности, *Службени гласник РС*, број 6 (2020), чл. 2, ст. 8 и 9.

и подзаконских аката, континуирани мониторинг, развој и поштовање етичких смерница, као и додатна обука запослених и подизање свести појединца.

Важно је да архиви имају процедуре за ефикасну проверу и верификацију извора фотографија пре него што их прихвате као аутентичне. Од кључног значаја може бити инвестирање у софистициране алате за детекцију дипфејк садржаја, који користе напредне алгоритме машинског учења за препознавање знакова манипулације и генерисања слика. Архиви треба да имају јасно дефинисане процедуре које регулишу преузимање, обраду и чување фотографија. Ове процедуре треба да укључују и одређивање када и како се могу користити генерисане фотографије. Важно је редовно ревидирати и усавршавати процедуре за заштиту архивске грађе од нових изазова у вези са технологијом генерисања фотографија, јер ова технологија убрзано напредује.

Ефикасне стратегије у управљању архивским фотографијама треба да укључују и образовање о важности провере извора и веродостојности фотографија, као и подизање свести о значају аутентичности фотографија у архивима и изазовима које представљају нове технологије генерисања фотографија помоћу ВИ.

Дипфејк, као врста злоупотребе ВИ, представља облик преваре (обмане) који може значајно да допринесе стварању и ширењу неистина и фалсификата, па му самим тим није место у установама културе. Не дозволимо да у континуинираној борби између добронамерне и корисне примене ВИ и злоупотребе исте архиви буду колатерална штета.

РЕЗИМЕ

У последњих неколико година, напредак у области ВИ довео је до развоја технологије познате као дипфејк (*deepfake*). Ова технологија омогућава генерисање веома реалистичних лажних снимака и фотографија који се тешко могу разликовати од оригинала. У контексту архивистике, која се бави чувањем старих и значајних докумената и фотографија, појава дипфејк технологије може имати значајан утицај на веродостојност и аутентичност архивске грађе. Дипфејк може бити употребљен да генерише лажне верзије историјски значајних фотографија у вези са битним личностима или догађајима. Ово може угрозити тачност архивске грађе и изворе података који се користе за истраживање, образовање и очување културног наслеђа. Овакви лажни материјали могу бити уметнути у архиве, што може довести до недовољне провере аутентичности пре додавања нових докумената у архивски фонд. Утицај дипфејк технологије може довести до повећаног скептицизма и потребе за дубљом провером аутентичности постојећих архивских фотографија. Архивски радници морају развити нове методе и технологије за верификацију аутентичности фотографија и других архивских докумената који се налазе у њиховим архивима. Као одговор на ове потенцијалне ризике предлажу се различите стратегије за заштиту архивских фондова и збирки од потенцијалних утицаја дипфејк технологије. Ове стратегије укључују развој напредних алгоритама за детекцију лажних садржаја, усавршавање метода за верификацију аутентичности фотографија и обуку архивских радника за разликовање и руковање са таквим садржајима, како би били свесни

могућности и изазова у вези са аутентичношћу фотографија. Како би спречили улазак дипфејк садржаја у депое архива, први и основни савет је да треба бити опрезан и оставити простора за сумњу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Александрић, Мирослав. *Фотографи и фотографски атељеи у Србији 1860–1918 (период картонки)*, Београд: Фото Музеј, 2012.
- *Архив Југославије*, „Упутство о заштити и обради збирки фотографија у Архиву Југославије", *Билтен бр.* 8 (1986), 19-27.
- Бережнов, Александар. „Албуми фотографија у Историјском архиву Краљево". У: *Наша прошлост* 22, ур. Татјана Михајловић, Краљево: Народни музеј Краљево и Историјски архив Краљево, 2023: 125-146.
- Бережнов, Александар. „*Могућности примене вештачке интелигенције у архивима*". У*: Архивска грађа у теорији и пракси* 7, ур. Слободанка Цветковић, Београд: Архивистичко друштво Србије, 2024, 30-52.
- Bruk Ivanka, Ljubodrag Popović. *Arhivistika za III i IV razred usmerenog obrazovanja prevodilačke i arhivsko-muzejske struke zanimanja: arhivski pomoćnik, arhivar u OUR-ima i arhivski preparatori*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1986.
- Васиљевић, Михаило. „Фотографија и Србија првих 200 година". У: *Фото-документи* 2, Зборник радова, Пожега: Независни филмски центар „Филмарт", Београд: Центар за фотографију, 2012, 7-22.
- Дебељковић, Бранибор. *Монографија о првој изложби аматерске фотографије у Београду 1901. године: издање поводом 100 година оснивања Клуба фотографских аматера 25. јула 1901. године и 100 година од одржавања Прве изложбе фотографија у Београду од 20. маја до 3. јуна 1901. године*, Београд: Фото-савез Србије, 2021, *https://www.rastko.rs/fotografija/100godina/100-godina_c.html* (приступљено 20. августа 2024)
- Зоин, Михаило. *ChatGPT: od početnika do profesionalca*, Београд: Компјутер библиотека, 2023.
- Јоцковић, Мирослав, Зоран Огњановић и Стеван Станковски. *Вештачка интелигенција – интелигентне машине и системи*, Београд: Круг, 1997.
- Kisindžer, A. Henri, Erik Šmit i Daniel Hatenloker. *Doba veštačke inteligencije i naša ljudska budućnost*, Beograd: Klub Plus, 2022.
- Милосављевић, Милан. *Вештачка интелигенција*, Београд: Универзитет Сингидунум, 2015.
- Министарство културе и информисања Републике Србије, *Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији*, Београд, 2017. *https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/205/smernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf* (приступљено 20. августа 2024)

- Нађ, Жолт (Nagy Zsolt). Основе вештачке интелигенције и машинског учења, Београд: Компјутер библиотека, 2019.
- Нетај, Зорица. *Фотографија као архивска грађа и њихова обрада у Архиву Југославије*, Архив, год. XIII, бр. 1–2, 2012, 68-80.
- Netaj, Zorica. „Iskustvo na sređivanju, obradi i digitalizaciji zbirke fotografija Arhiva Jugoslavije". U: T*ehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Zbornik referatov dopolnilnega izobraževanja s področij arhivistike*, Maribor: Pokrajinski arhiv, 2015, 319-328.
- Нетај, Зорица. *Збирка фотографија као део културне баштине – кроз анализу архива у Србији*. У: Посебне збирке у контексту културног наслеђа и као подстицај културног развоја, Београд: Народна библиотека Србије, 2019, 153-163.
- Петровић, Радмила. *Превентивна конзервација архивске и библиотечке грађе*, Београд: Друштво конзерватора Србије, 2015.
- Rouz, Dag. *Veštačka inteligencija za poslovanje – sve što treba znati o mašinskom učenju i neuronskim mrežama*, Beograd: Kovačnica priča, 2021.
- Суботић, Оливер. *Дигитални Рубикон – о путу неизвесности поплочаном вештачком интелигенцијом*, Београд: Catena mundi, 2023.
- Филиповић, Вера, Љубинка Шкодрић и Александар Марковић. *Архивистика*, предавања, Београд: Архив Србије, 2016.
- Cvetković, Zoran. *Informatika i oblast digitalizacije*, materijal za arhivski tečaj, Beograd: Arhiv Srbije, 2020.
- Šeguljev, Nenad. „Fotografija kao istorijski document. Formiranje zbirke fotografija u dokumentacionom centru „Nikola Mirkov", *Arhivska praksa* 15, Tuzla: Arhiv Tuzlanskog arhiva, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, 2012, 373-380.

Електронски извори

- Думбеловић, Д. „Фотографија као историјски извор", 2011, *https://ducadumbelovic.wordpress.com/2011/11/21/1-fotografija-kao-istorijski-izvor/* (приступљено 20. августа 2024)
- Дрча, Милорад. „Србија у сликама Ђорђа Станојевића", *https://www.ngportal.rs/srbija-u-slikama-djordja-stanojevica/* (приступљено 20. августа 2024)
- Златић Шутић, Даниела. „Вештачка интелигенција креира текстове, фотографије, снимке – ко је власник", RTS, 26. април 2024. *https://www.rts.rs/vesti/drustvo/5426022/vestacka-inteligencija-kreira-tekstove-fotografije-snimke--ko-je-vlasnik.html* (приступљено 20. августа 2024)
- Малић, Горан. „Изабрана библиографија", *http://users.beotel.net/~fotogram/gm/GM_bibliography.htm* (приступљено 20. августа 2024)

- Тодић, Миланка. *Историја српске фотографије (1839–1940)*, Београд: Просвета; Музеј примењених уметности, 1993. *https://digbibliotekampu.locloudhosting.net/files/original/142f275753e1c27156831bf62f203269.pdf* (приступљено 20. августа 2024)
- Тошић, Драгољуб. „Фотографија, Pars pro toto (Део за целину)“, Београд: Центар за аудио-визуелне медије – Медија фокус. 2001, *https://internestbp.wordpress.com/wp-content/uploads/2010/02/d184d0bed182d0bed0b3d180d0b0d184d0b8d198d0b0.pdf* (приступљено 20. 8. 2024)
- B92, „Evo zbog čega su fotografi besni“, 25. jun 2024. *https://www.b92.net/tehnopolis/aktuelno/34259/evo-zbog-cega-su-fotografi-besni/vest* (приступљено 20. августа 2024)
- Dezgo, *https://dezgo.com/text2image/sdxl* (приступљено 20. августа 2024)
- Đokić, Aleksandar. *Deepfake Porn – duboko učenje i strah od lekcija*, Novosadska novinarska škola FakeNews Tragač. Novi Sad: 2023, *https://fakenews.rs/wp-content/uploads/Dipfejk-porn-duboko-ucenje-i-strah-od-lekcija-2023.pdf* (приступљено 20. августа 2024)
- Mančić, Zvezdan. „Fotografije generisane veštačkom inteligencijom veća su pretnja istini nego fotografima“, *https://oko.rts.rs/bermudski-trougao/5084910/zvezdan-mancic-fotografije-generisane-vestackom-inteligencijom-veca-su-pretnja-istini-nego-fotografima-.html* (приступљено 20. августа 2024)
- Momčilović, Nikola. „Kako naučnici koriste alate za merenje galaksija da prepoznaju AI deepfake fotografije“, *https://www.telegraf.rs/hi-tech/zanimljivosti-hi-tech/3934180-kako-naucnici-koriste-alate-za-merenje-galaksija-da-prepoznaju-ai-deepfake-fotografije* (приступљено 4. септембра 2024)
- Momčilović, Nikola. „Velika Britanija kriminalizuje stvaranje eksplicitnih deepfake slika: Stroge kazne za one koji ih dele“, *https://www.telegraf.rs/hi-tech/info-tech/3874452-velika-britanija-kriminalizuje-stvaranje-eksplicitnih-deepfake-slika* (приступљено 4. септембра 2024)
- Pavlović, S. Aleksandra. *Detekcija namerno izazvanih promena u sadržaju slike*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beografu, Beograd: Elektrotehnički fakultet, *https://www.etf.bg.ac.rs/uploads/files/javni_uvid/izvestaji/doktorske/2019/04/Aleksandra%20Pavlovic%20doktorska%20disertacija.pdf* (приступљено 20. августа 2024)
- Popović, Maja. „Uputstvo za korišćenje AI“, *Vreme*, 15. novembar 2023. *https://vreme.com/mozaik/uputstvo-za-koriscenje-ai* (приступљено 20. августа 2024)
- Si-En-En. „Jedan od najbogatijih ljudi na svetu o veštačkoj inteligenciji: Delimično smo pustili duha iz boce“, NIN, *https://www.nin.rs/svet/vesti/49085/voren-bafet-o-vestackoj-inteligenciji* (приступљено 20. августа 2024)

- Tanjug. „Dipfejk prevara sve više u Srbiji, najčešće u vidu investiranja u nepostojeće platforme“, *https://www.021.rs/story/Info/Nauka-i-tehnologija/381504/Dipfejk-prevara-sve-vise-u-Srbiji-najcesce-u-vidu-investiranja-u-nepostojece-platforme.html* (приступљено 20. августа 2024)
- Vejkfild, Džejn. „Borba protiv dipfejkova pretvorila se u trku u naoružanju“, *BBC news na srpskom*, 7. maj 2024, *https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-68766445?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bvijesti%5D-%5Blink%5D-%5Bserbian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D* (приступљено 20. августа 2024)
- Čonkaš, Zlatko. „Blic otkriva – Teslinu lažnu fotografiju nudili za čak 2,75 miliona dolara: Velika prevara na internetu, novac obećan čak i u humanitarne svrhe“, *Blic*, 13. maj 2024, *https://www.blic.rs/vesti/drustvo/otkrivamo-teslinu-laznu-fotografiju-nudili-za-cak-275-miliona-dolara-velika-prevara/mzzrryn* (приступљено 20. августа 2024)

Aleksandar BEREŽNOV

ARTIFICIAL INTELLIGENCE-GENERATED PHOTOGRAPHS - RISK TO ARCHIVES

Summary

In the last few years, progress in the field of AI has led to the development of a technology known as deepfake. This technology makes it possible to generate very realistic fake recordings and photographs that can hardly be distinguished from the original. In the context of archival science which deals with the preservation of old and important documents and photographs, the emergence of deepfake technology can have a significant impact on the credibility and authenticity of archival materials. A deepfake can be used to generate fake versions of historically significant photographs related to important people or events. This can compromise the accuracy of archival materials and data sources used for research, education and preservation of cultural heritage. Such fraudulent materials can be inserted into the archives, which can lead to insufficient authentication before adding new documents to the archival holdings. The impact of deepfake technology may lead to increased scepticism and the need for deeper authentication of existing archival photographs. Archivists must develop new methods and technologies to verify the authenticity of photographs and other archival documents in their archives. In response to these potential risks, various strategies are proposed to protect archival fonds and collections from the potential effects of deepfake technology. These strategies include developing advanced algorithms to detect fake content, enhancing methods for verifying photo authenticity, and training archivists to distinguish and handle such content so that they become aware of the challenges related to photo authenticity. In order to prevent deepfake content from entering archive depots, the first and most basic advice is to be cautious and open to question.

Мр Мирјана БОГОСАВЉЕВИЋ[1]
Државни архив Србије, Београд, Србија
прегледни рад

930.251:004.89
COBISS.SR-ID 183776265

ПРИМЕНА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У АРХИВИМА – ПОТРЕБА ИЛИ ИЗАЗОВ НОВЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ

Апстракт: У ери дигиталне технологије, вештачка интелигенција (ВИ) је недовољно истражено поље са пуно аргумената за и против њене примене у архивима и архивистици.

Рад ће описати како вештачка интелигенција може да помогне да се једноставније и лакше превазиђу одређени проблеми на које наилазимо при свакодневном раду на сређивању и обради архивских докумената, описивању докумената, чувању података, фотографија и аудио-визуелне архиве. Такође ће покушати да пружи одговор на питање да ли се и на који начин може користити вештачка интелигенција за побољшање ефикасности, тачности и доступности информација у вођењу евиденција и докумената, да ли може да омогући и олакша претраживање и класификацију докумената, откривање и уклањање осетљивих и поверљивих података, као и дупликата, што би у великој мери решило проблем складиштења података и њихово чување.

У раду ће бити наведено неколико примера архива у којима постоји примена вештачке интелигенције, а биће отворено и питање колико су наши архиви спремни да прихвате примену вештачке интелигенције, односно да ли желимо и да ли имамо техничких могућности за њену примену.

Кључне речи: *вештачка интелигенција, архиви, подаци, метаподаци, софтверске апликације, примена*

УВОД

Архиви су и даље места која обезбеђују да се километри грађе трајно и на прави начин сачувају за будуће генерације. Процес архивирања углавном је дефинисан начином рада архивиста, кроз сређивање и обраду података уз стручни надзор над одабирањем, архивирањем, чувањем и одржавањем архивске грађе, као и над излучивањем безвредног документарног материјала код стваоца и имаоца.

У свету који се све више ослања на податке, прилагођавање и употреба нових технологија обезбедиће да област архива остане релевантна и способна да испуни савремене и будуће захтеве за информацијама.

Поред дигитализације која је уведена у архиве као приоритетни начин заштите културне баштине са циљем да обезбеди поуздан процес чувања докумената, све више се говори и размишља о вештачкој интелигенцији. Примена

[1] архивски саветник, *m.bogosavljevic@archives.org.rs*

вештачке интелигенције у архивима углавном остаје у експерименталној фази и ретко се примењује ван малих скупова података и збирки, али већ у овој фази евидентно је да вештачка интелигенција може да олакша шири приступ стручне јавности дигиталним записима.

Циљ рада није бављење вештачком интелигенцијом у смислу техничких система, већ њеном могућом применом на чување докумената и пружању што једноставнијег приступа документима, што и јесте циљ архива и архивиста.

ПРИМЕНА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ НА ДИГИТАЛНЕ АРХИВЕ

За архиве и архивисте главно питање нису технички аспекти вештачке интелигенције, већ низ питања која су усмерена на превазилажење кључних препрека да се дигиталне и дигитализоване колекције учине доступнијим, као и на њихова могућа решења.

Успешна примена вештачке интелигенције у архивима подразумева савладавање вештина – са једне стране су вештине у вези са познавањем рада са записима и архивима, а са друге познавање рачунарства, односно информатике (Слика 1). Од архивиста се захтева информатичка писменост (разумевање рада са подацима), способност дигитализације, управљање записима засновано на вештачкој интелигенцији, умеће интеграције вештачке интелигенције у домену архивских функција и праћење извора и контекста података у домену вештачке интелигенције. Рачунарство подразумева машинско учење и низ апликација вештачке интелигенције: за визуелну обраду и интерпретацију садржаја, апликације у природним језицима, процесирање и генерисање садржаја и, на крају, имплементација алгоритама и контекстуална анализа.

Најважније вештине

Како све већи број архива дигитализује своје материјале и документа и поставља их на интернет, ризик од разоткривања личних података појединаца приликом пружања јавног приступа архивима експоненцијално је порастао. Наука може да пружи помоћ у успостављању одговарајућег нивоа поверења у алате вештачке интелигенције и подржави њихову употребу како би дигитални архиви постали доступнији у употребљивији. Међутим, за архивисте је од посебне важности професионална одговорност за одржавање приватности и управљање осетљивим информацијама. Цурење личних података из система вештачке интелигенције може имати различите облике, од случајног откривања од стране архивиста до података добијених намерним покушајима да се заобиђу контроле приватности и безбедности у институцијама које су често лоше опремљене за одбрану од таквих напада. Постоје два приступа коришћењу вештачке интелигенције за решавање проблема чувања поверљивости података и докумената.[2] Први приступ обично користи обраду природног језика (НЛП) и вештачку интелигенцију за идентификацију личних података у архивским документима, тако да све осетљиве информације могу да буду „маскиране“ пре јавног објављивања. Други приступ укључује дефинисање целокупне грађе која се чува у архивима као поверљиве и коришћење нових технологија за побољшање приватности, за одбрану од случајног или намерног цурења података. Овај приступ настоји да истраживачима омогући да извуку вредне информације из архивских докумената без обезбеђивања директног приступа њима, чиме се елиминише ризик од кршења приватности. Ако се користи вештачка интелигенција и једном донесе одлука да се објави неки документ ту више повратка нема, јер ако се одреде дозволе за приступ, то је онда неопозива одлука.

Следећи корак је развој решења за управљање, индексирање и класификацију података путем техника вештачке интелигенције – учење и издвајање података. Апликације са могућношћу класификације путем вештачке интелигенције могу да архивирају документа или их логички повезују са њиховим садржајем. Такође, вештачка интелигенција може применити шеме класификације у зависности од тога како апликације функционишу или како су обучене према врсти записа, фајлу предмета, метаподацима, садржају записа и контексту. Проблем код вештачке интелигенције настаје у случају измене садржаја докумената, јер је то тренутак када се контекстуални подаци губе. Способности вештачке интелигенције у правцу поновног обједињавања документа није обећавајућа пошто је ова могућност ограничена на врло специфичне случајеве: за типове докумената када се налазе на месту или када садржај обезбеђује основне информације.

Побољшање платформи вештачке интелигенције претпоставља да људи континуирано дају вештачкој интелигенцији означене улазне и излазне податке што нужно захтева интервенцију архивиста који су упознати и са грађом и са апликацијом вештачке интелигенције коју треба да подрже.

Поред тога, у литератури се наводи читав низ препорука за изградњу чврсте основе за управљање вештачком интелигенцијом где се преплићу истраживање,

[2] Lise Jaillant, Arran Rees, „Applying AI to digital archives: trust, collaboration and shared Professional ethics“ *https://doi.org/10.1093/llc/fqac073* (приступљено 10. јуна 2024)

политика и сарадња. Будућа политика развоја у пракси подразумева управљања јавним документима упоредо са имплементацијом вештачке интелигенције кроз:[3]

Повезивање стручњака за управљање документима и стручњака из области вештачке интелигенције, као и подстицање међународне и регионалне сарадње;

Стварање јединственог регулаторног оквира за ВИ заснованог на моделу Европске Уније и давање приоритета свеобухватном законодавству које се бави питањима заштите података, као и успостављање јасних смерница за процесе доношења одлука вођених вештачком интелигенцијом;

Улагање у образовање, обуку и развој вештина;

Редовно прикупљање и анализа података о напретку и застојима у регулативи.

Тачка где настаје проблем је недостатак повезаности између постојећих прописа о вештачкој интелигенцији и управљању јавним документима у већини европских земаља. Укључивање вештачке интелигенције у правни оквир земаља Европске уније фокусиран је на успостављање законодавства оријентисаног да сви аспекти друштва буду обухваћени применом система заснованих на вештачкој интелигенцији. Закон о вештачкој интелигенцији донет од стране Европске уније полази од четири врсте ризика:[4]

Неприхватљиви ризик, као највиши ниво (забрањен у ЕУ) – укључује системе вештачке интелигенције који користе подсвесну манипулацију или опште друштвено оцењивање;

Висок ризик – већина регулисаних система вештачке интелигенције имају потенцијал да изазову значајну штету ако су неисправни или се злоупотребе (нпр. за полицијске службе или регрутовање);

Ограничени ризик – укључује системе вештачке интелигенције са ризиком од манипулације или преваре, чет-бот или системе за препознавање емоција. Људи морају бити обавештени када остварују интеракцију са неким системом вештачке интелигенције;

Минимални ризик – сви остали системи вештачке интелигенције (нпр. спам филтер који се може применити без додатних ограничења).

Кључно је премошћавање јаза између прописа о вештачкој интелигенцији и управљања јавним подацима. Европски оквир за регулацију вештаке интелигенције истиче се као најсвеобухватнији до данас, јер самим дефинисањем четири нивоа ризика (неприхватљив, висок, ограничен, минимално) поставља јасне захтеве и обавезе за системе вештачке интелигенције, актере и структуре управљања.

Које су области у којима се примењује вештачка интелигенција и који су изазови управљања документима?

---

[3] *https://publications.archivists.org.au/index.php/asa/article/view/10311/10357* (приступљено 13. јуна 2024)

[4] *https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_21_1683* (приступљено 30. јула 2024)

Влада Шведске[5] увела је и имплементирала различите системе засноване на вештачкој интелигенцији који су трансформисали начин на који грађани Шведске користе е- услуге. Ови системи укључују сложене е-услуге и аутоматизоване процесе за рутинске задатке, посебно за руковање великим количинама предмета. Овај процес је донекле ослободио државне службенике монотоног рада, али управљање евиденцијама које произилазе из ових процеса није потпуно јасно.

Фински[6] случај показује да законодавство поставља ограничења за употребу вештачке интелигенције у процесима доношење одлука, артикулишући критеријуме који морају бити испуњени. Доношење одлука путем вештачке интелигенције дозвољено је само ако није потребно разматрање од случаја до случаја. Поред тога, мора постојати документација о томе како су те одлуке донели службеници који за то сносе одговорност. У случају било каквих грешака требало би да буде могуће идентификовати их.

Неке банке у Јужној Африци[7] користе вештачку интелигенцију да обезбеде профил клијента и то може укључивати његову кредитну способност, локацију, здравље, поузданост, личне референце или понашање. Међутим, кодекс понашања Удружења банака Јужне Африке захтева да банке обезбеде да клијенти чији се подаци прикупљају на овај начин буду обавештени о својим правима у погледу доношења одлука путем вештачке интелигенције. То значи да субјекти података треба да имају могућност да дају сагласност о коришћењу вештачке интелигенције и да имају могућности да користе жалбене процедуре.

СОФТВЕРСКЕ АПЛИКАЦИЈЕ ЗА АРХИВЕ БАЗИРАНЕ НА ВЕШТАЧКОЈ ИНТЕЛИГЕНЦИЈИ

Транскрибус

Транскрибус[8] је платформа са вештачком интелигенцијом која претвара руком писани или штампани текст у дигиталне транскрипције. Ова софтверска апликација базирана на вештачкој интелигенцији користи се за дигитализацију, препознавање текста, транскрипцију и претрагу историјских докумената. Апликација је развијена током два истраживачка пројекта која је финансирала Европска унија од јула 2019. године до данас.

Како функционише Транскрибус? За коришћење ове платформе потребно је скенирати архивску грађу у високој резолуцији. Следећи корак је пријављивање на Транскрибус, тј. креирање налога на који се отпремају слике, односно скенирани документи. Тако отпремљена документа и слике чувају се у посебним колекцијама које се организују како корисник сам одреди и које се складиште на серверима путем вештачке интелигенције, при чему се транскрипција врши аутоматски.

---

[5] *https://interparestrustai.org/assets/public/dissemination/SCEaRNewsletterSpecialIssue2024ArtificialIntelligence.pdf* , UNESCO, Artificial Intelligence and Documentary Heritage, Edited by Luciana Duranti and Corinne Rogers (приступљено 2. септембра 2024)

[6] Ibid. (приступљено 2. септембра 2024)

[7] Ibid. (приступљено 2. септембра 2024)

[8] *https://www.transkribus.org/* (приступљено 6. септембра 2024)

Подаци се у Транскрибусу чувају на серверима који се налазе у Инсбруку, у складу да ГДПР (*General Data Protection Regulation*), што значи да само особље које ради на одржавању и унапређењу платформе има приступ подацима, и да се они не могу делити ни са ким другим, а појединац задржава потпуно власништво и сва права на своје податке. У случају личних података такође се задржава право да их бесплатно избришете у било ком тренутку.

Које су предности Транскрибуса? У питању је платформа дизајнирана за рад са скуповима и малог и великог броја података. Збирке које су раније биле недоступне сада се могу читати, претраживати и припремати за истраживање података или објављивање. Он омогућава да обучимо модел вештачке интелигенције да буде прилагођен језику и рукопису конкретних докумената, значајно побољшава могућност претраживања помоћу функције паметне претраге што омогућава претрагу и за термине који су погрешно написани, садрже грешке у препознавању или су варијанте правописа. Ово је посебно згодно за проналажење имена и места јер се често пишу на необичан начин, па их је због тешко препознати. Транскрибусов софтвер за препознавање рукописа може да дешифрује и руком писане историјске документе, али и штампане текстове. Резултат тога је могућност претварања текста у различите формате укључујући и PDF, DOCS и обичан текст, што олакшава дељење колекција и сарадњу са другим академским истраживачима.

Архиви широм света користе Транскрибус. Национални архив Холандије је у оквиру своје стратегије дигитализације користио Транскрибус за преписивање три милиона страница записа и аката за период од 17. до 19. века. Прилагођени модел вештачке интелигенције који су обучили сада је доступан свима као јавни модел.

Такође, Државни архив Цириха је рудник историјских података. Међутим, физички приступ модерној колекцији архиве био је изазов, што је навело архив да направи дигиталну верзију којој би се лако могло приступити на мрежи. Захваљујући тачном моделу вештачке интелигенције, тим је успео да препише и објави преко 50.000 страница грађе за само три године.[9]

InterPares Trust AI

Истраживачка мрежа *InterPares Trust AI*[10] је пројекат започет 2021. године, планиран да траје до 2026, а финансиран је од стране Савета за истраживање друштвених и хуманистичких наука Канаде. *InterPares Trust AI* представља систем вештачке интелигенције који се фокусира на одржавање веродостојности и очувању дигиталних записа током времена и кроз технолошке промене.

Платформа за унапређење вештачке интелигенције обухвата преко деведесет јавних и приватних организација, универзитете, архиве, предузећа, корпорације на пет континената.

Циљеви *InterPares Trust AI* су да идентификује специфичне технологије вештачке интелигенције које могу да се суоче са изазовима великог броја записа и архива, да утврди корист и ризике коришћења технологије вештачке интелигенције у

[9] Ibid. (приступљено 6. септембра 2024)

[10] *https://interparestrustai.org/* (приступљено 6. септембра 2024)

архивима, да осигура да архивски концепти и принципи афирмишу развој одговорне вештачке интелигенције и да се то потврди кроз студије случаја и истраживања.

На основу више различитих истраживања и студија које су рађење у оквиру *InterPares Trust AI* о примени вештачке интелигенције на архиве, издвојене су вештине из више категорија којима је важно овладати:[11]

1. *Записи и архиви* – обухвата информатичку писменост, разумевање и рад са подацима, дигитализацију као процес претварања многих аспеката друштва у оне засноване на подацима, принцип управљања записима у окружењу вођеном вештачком интелигенцијом, интеграцију вештачке интелигенције у домену архивских функција и праћење извора и контекста података у вештачкој интелигенцији, тј. праћење како се вештачка интелигенција укршта са управљањем документима и архивском грађом;
2. *Рачунарство* – техничко језгро вештачке интелигенције. Захтева да архивисти разумеју машинско учење како би користили вештачку интелигенцију за класификацију података, сортирање и преузимање. Компјутерски вид (званични српски термин за *computer vision*) кључан је за тумачење визуелних података и интерпретацију. Генеративна вештачка интелигенција се фокусира на процесирање и генерисање садржаја и алгоритама (имплементација алгоритама и контекстуална анализа);
3. *Етичка категорија* – опомиње да системи вештачке интелигенције морају бити етички исправни. Заштита података и поштовање прописа, одговорност и етика, транспарентност и објашњивост, као и правни аспекти као што је Закон о вештачкој интелигенцији, у Европи је врло важна категорија, како би се обезбедила усаглашеност вештачке интелигенције у архивском раду;
4. *Потребе корисника* – да системи буду лаки за коришћење, а дизајн система вештачке интелигенције оријентисан ка кориснику;
5. *Организација* – усвајање и управљање вештачком интелигенцијом, као и побољшање сарадње и комуникације међу областима рада у вези са вештачком интелигенцијом.

Дакле, са једне стране имамо архивску грађу и управљање над њом, а са друге вештачку интелигенцију. Између ове две групе стоји познавање рада на пројектима који користе вештачку интелигенцију у документима и архивима. За *InterPares Trust AI* платформу питање безбедности података остаје кључно и полази од чињенице да велика количина информација доступних на мрежи чине алгоритме корисним алатом за њихово филтрирање. Ипак, алгоритми сами по себи нису непристрасни и треба имати у виду да на њих понекад утичу спољни фактори који могу погрешно представити информације корисницима и утицати на њихова уверења.

Снага Транскрибуса и I*nterPares Trust AI* система вештачке интелигенције је што су колективни и окупљају пуно институционалних корисника, те одатле црпу велики број података. Истраживачка мрежа *InterPares Trust AI* обухвата следеће земље и архиве: Државни архив Швајцарске (са акцентом на развој на-

[11] Rogers-AI in the Archives-AABC-ARMA 2024 (приступљено 6. септембра 2024)

предног приступа процени за специјализоване апликације у оквиру Савезне владе), Национални архив Велике Британије (истраживање могућности вештаке интелигенције за архивску делатност), Француску (развој алата за истраживање и развој аутоматизације за пренос већег броја података из архива), Јужну Кореју (анализа политике оцене иностраних архива у коришћењу вештачке интелигенције), Канаду (развој интегрисаног међусекторског приступа која усклађује марко и микро процену) и низ других земаља укључујући Аустралију, Америку, Немачку и Шведску.[12]

Национална платформа за вештачку интелигенцију Владе Републике Србије

Влада Републике Србије формирала је Националну платформу за вештачку интелигенцију[13] у циљу развоја и примене технологије вештачке интелигенције у обављању послова органа јавне управе, истраживачког рада у академској заједници и њеним институцијама. Развијање Националне платформе дефинисано је циљевима и мерама стратегије развоја вештачке интелигенције за период од 2020. до 2025. године. Платформа је смештена у Држани дата центар у Крагујевцу. Имплементација и развој услуга јавног сектора на бази вештачке интелигенције захтева поузданост примењеног решења као заштиту приватности и података и корисника.

Вештачка интелигенција биће примењена у области здравства и медицине, саобраћаја, путне инфраструктуре и мобилности у градским срединама, у Електропривреди Србије и Пореској управи. Крајем јула 2024. године Влада Републике Србије донела је одлуку о оснивању Савета за вештачку интелигенцију, а како на сајту стоји – задатак савета је да усклађује и координира активности на спровођењу стратешког оквира из области развоја вештачке интелигенције, што је објављено и у „Службеном гласнику".

ЗАКЉУЧАК

Вештачка интелигенција се развија веома брзо у различитим областима, укључујући и област управљања документима и архивима. Тај раст прати и распрострањеност неспоразума о употреби вештачке интелигенције и њеним могућностима. Страх и неприхватање вештачке интелигенције често потичу од недостатка познавања и ангажовања у ВИ технологијама. Посебно је важна писменост у домену вештачке интелигенције, као и прихватање потенцијала које нам она нуди. Битно је напоменути да комплексно техничко знање за рачунарство није неопходно за управљање документима и архивима, али основно знање свакако јесте. Једна од најважнијих вештина у коришћењу вештачке интелигенције јесте организација која подразумева усвајање и управљање вештачком интелигенцијом, стратегију за усвајање и надгледање над употребом вештачке интелигенције, као и побољшање сарадње и комуникације међу архивима и архивистима у вези са њом.

[12] *https://interparestrustai.org/assets/public/dissemination/Makhlouf-ACA2024.pdf* (приступљено 6. септембра 2024)

[13] Влада Републике Србије, Национална платформа за вештачку интелигенцију, *https://www.ai.gov.rs/,* (приступљено 6. септембра 2024)

РЕЗИМЕ

Рад даје осврт на тренутно изузетно актуелну тему: могућност примене вештачке интелигенције за потребе архивистике у ужем и ширем смислу. С једне стране, бави се питањима која су у ужем смислу значајна за саму струку: шта је све потребно од знања и вештина, како из струке, тако и из рачунарства, да би се ефикасно употребили системи базирани на вештачкој интелигенцији, са циљем што бољег приступа архивским документима и додавања нових димензија већ постојећим дигитализованим фондовима. С друге стране, рад обухвата и врло битна питања потенцијалних ризика од негативних последица у случају примене система вештачке интелигенције за које не постоје законски оквири. Кршење правила ГДПР само је један од ризика, а ту су и манипулација садржајем, преваре и слично, из чега се намеће очигледна потреба за јединственим регулаторним оквиром. Повезивање и сарадња стручњака из архива који се већ увелико баве овом проблематиком још један је вид стварања сигурнијег оквира за примену вештачке интелигенције. Рад пружа неке примере како је у пракси појединих земаља примењена вештачка интелигенција са становишта контроле и транспарентности употребе. Могућност примене за конкретне потребе струке илустрована је приказима софтверске платформе Транскрибус и пројекта *InterPares Trust AI*. Транскрибус је већ увелико функционални систем алата за дигитализацију, препознавање текста, транскрипцију и претраживање историјских докумената, базиран на вештачкој интелигенцији. Европска унија је финансирала иницијално истраживање и развој, а сада тај пројекат одржава кооператива коју чине више од 150 институција или појединаца из 30 земаља. *InterPares Trust AI* је као међународни пројекат започет у Канади и фокусиран је на контролисани развој и одговорну употребу вештачке интелигенције у архивистици. Кључни фактор у оба случаја је јавност у раду и допринос великог броја стручњака заинтересованих да се постигне добар резултат у примени вештачке интелигенције и да се избегну сви потенцијални ризици.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Литература:

- Anderson, B. G. *On ConstrucMng a ScienMfic Archives Network Exploring ComputaMonal Approaches to the CyberneMcs Thought CollecMve*, Archivaria, 91 (2021), 104-147.
- Giovanni Colavizza, Tobias Blanke, Charles Jeurgens and Julia Noordegraaf. *Archives and AI, An Overview of Current Debates and Future Perspectives,* University of Amsterdam*,* Journal on Cultural Heritage, Vo. 15. No.1 (2021)
- S, Feero, M. elilo, A Traviglia. *AI-Assisted Digitalisation of Historical Document*, The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Scineces, Volume XLVIII-M-2-202, 557-562.

Нестандардни извори / литература:

- Влада Републике Србије, „*Национална платформа за вештачку интелигенцију*“, *https://www.ai.gov.rs/* (приступљено 6. септембра 2024)
- Gregoru Rolan, Glen Humphires, Lisa Jeffrey and Katharine Stuart. *More, Human than human? Artificial intelligence in the archive.* Archives and Manuscripts, Volume 47, No. 2 (2019), 179, *https://publications.archivists.org.au/index.php/asa/article/view/10311/10357* (приступљено 13. јуна 2024)
- InterPARES Trust AI. *Trust AI (2021-2026)*, *https://interparestrustai.org/* (приступљено 6. септембра 2024)
- Jaillant Lise and Aran Rees. *Applying AI to digital archives: Trust, Collaboration and Shared professional ethics*. Digital Scholarship in the Humanities*,* Volume 38, Issue 2, (2023), 571-585, *https://doi.org/10.1093/llc/fqac073* (приступљено 10. јуна 2024)
- Luciana Duranti and Corinne Rogers. UNESCO. *Artificial Intelligence and Documentary Heritage*
  https://interparestrustai.org/trust/article/artifitial-intelligence-and-documentary-heritage-scear-special-issue-2024 (приступљено 2. септембра 2024)
- Makhlouf Shabou, Prof. Dr. Basma*. Rogers-AI in the Archives-AABC-ARMA 2024*
  https://interparestrustai.org/assets/public/dissemination/Makhlouf-ACA2024.pdf , (приступљено 6. септембра 2024)
- Official website on the European Union. *Artificial Intelligence – Questions and Answers*, *https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_21_1683* (приступљено 30. јула 2024)
- READ-COOP SCE. *Unlock the past with Transkribus*, *https://www.transkribus.org/* (приступљено 6. септембра 2024)
- Rivas, Daniel. Digital Media Blog. *17 Best Examples of How AI is Already Used in Our Everyday Life*, April 22, 2024,
  https://digitalmedianinja.com/blog/17-best-examples-of-how-ai-is-already (приступљено 10. јуна 2024)
- Samuel Tweneboah-Koduah and Olefhile Mosweu, Ph.D. InterPARES Trust AI. *Survey of Common Generative AI Tools*, *https://interparestrustai.org/assets/public/dissemination/AA01-GenAIReport.pdf,* (приступљено 6. септембра 2024)
- Serbian AI Society. *Uvod u veštačku inteligenciju*, *https://serbianaisociety.org/wp-content/uploads/2024/02/AI-vodic.pdf* (приступљено 6. септембра 2024)

Mirjana BOGOSAVLJEVIĆ, MA

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ARCHIVES – THE NEED OR THE CHALLENGE OF NEW TECHNOLOGY

Summary

The paper gives an overview of a very current topic: the possibility of applying artificial intelligence for archival needs in the narrower and broader sense. On the one hand, it deals with issues that are important for the profession itself in a narrower sense: what knowledge and skills are required, both from the archival profession and from computing, to effectively use systems based on AI to facilitate the access to archival material and adding new dimensions to already digitized fonds. On the other hand, the work also includes the questions relating to potential risks of negative consequences in the case of the application of artificial intelligence systems for which there are no legal frameworks. Violation of GDPR rules is only one of the risks, and there are also content manipulation, fraud, etc. hence the obvious need for a unified regulatory framework arises. The connection and cooperation of archival experts who are already deeply involved in this issue is another form of creating a safer framework for the application of AI. The paper looks at some examples of how AI has been applied in the practice of some countries from the point of view of control and transparency of use. The possibility of application for specific needs of the profession is illustrated by the presentations of the Transkribus software platform and the InterPares Trust AI project. Transkribus is already a highly functional system of tools for digitization, text recognition, transcription and search of historical documents, based on AI. The EU funded the initial research and development, and now the project is maintained by a cooperative of more than 150 institutions or individuals from 30 countries. InterPares Trust AI, as an international project started in Canada, is focused on the controlled development and responsible use of AI in archival science. The key factor in both cases is the transparency in the work and the contribution of many experts interested in achieving a good result in the application of AI and avoiding all potential risks.

Марко РАДОВАНОВИЋ[1]
Др Светлана СТЕФАНОВИЋ[2]
Архив Југославије, Београд, Србија
стручни рад

070.431.2(497.11)
930.25(497.11)
77.03:930.25
COBISS.SR-ID 183793417

АПЛИКАЦИЈА ЗА ОБРАДУ, ПРЕТРАГУ И ПРЕГЛЕД ДИГИТАЛИЗОВАНЕ ФОТО-АРХИВЕ ТАНЈУГ

Апстракт: Архив Југославије је, уз подршку Министарства културе и информисања Републике Србије, 2017. године започео пројекат дигитализације фото-архиве Танјуг, будући да је оцењено да се ради о културном добру од изузетног јавног значаја. Дигитализација се спроводи у циљу заштите објеката културног наслеђа, у овом случају фото-архиве Танјуг, њиховог дуготрајног чувања, промоције, представљања и олакшавања приступа, односно ширења корисничке популације. У том смислу у Архиву Југославије формиран је тим састављен од историчара/архивиста, задужен за реализацију пројекта дигитализације и набављена је опрема (рачунари, скенери) потребна за скенирање и обраду грађе. Одлучено је да се скенирају листови са контакт-копијама, док је скенирање негатива, иако су они изворни снимци и имају улогу оригинала, предвиђено у некој каснијој фази. У пракси, негативи се пребацују у дигиталну форму постепено – у складу са захтевима корисника/истраживача.

Израда web-aplikacije, која ће с једне стране служити за унос података, а са друге за on-line претраживање и преглед дигитализоване грађе од стране корисника, поверена је Математичком институту САНУ и урађена је према Општем међународном стандарду за опис архивске грађе ISAD (g). У њеном обликовању учествовао је и тим архивиста, те пројектант информационих система и технологија Архива Југославије.

Тема овог чланка је приказ рада у апликацији из угла корисника/истраживача, те обрађивача.

Кључне речи: *дигитализација, апликација, САНУ, Танјуг, фотографија*

УВОД

Архив Југославије чува и штити архивску грађу насталу радом централних државних органа и организација југословенске државе у периоду између 1918. и 2006. године. Ова установа културе од националног значаја преузела је током 2016. године фотографску грађу насталу радом новинске агенције Танјуг.[3] Телеграфска

[1] Виши архивист, *marko.r@arhivyu.rs*

[2] Виша архивисткиња, *svetlana.s@arhivyu.rs*

[3] Архивска грађа фонда Новинска агенција Танјуг (112) преузимана је у више наврата. Прво преузимање извршено је 1975, а последње 2017. године. Прве преузете количине архивске грађе чинили су билтени настали у временском периоду 1946–1970. године. У периоду 2015–2017. преузето је и 148 књига евиденције, као и општа архива, кадровска евиденција, прес-клипинзи по државама и областима делатности. Бранка Докнић, *Водич*

агенција нове Југославије, скраћено Танјуг, основана је 5. новембра 1943. године у Јајцу у Босни и Херцеговини, са задатком да обавештава јавност о антифашистичкој/народноослободилачкој борби партизана у окупираној Југославији. Оснивач Танјуга је сликар, новинар и политичар Моша Пијаде (1890–1957), а први директор новинар и директор *Политике* Владислав Рибникар (1900–1955). До 1992. године Танјуг је био новинска агенција социјалистичке Југославије (ДФЈ, ФНРЈ, СФРЈ), од 1992. до 2003. деловао је као новинска агенција Савезне Републике Југославије, односно државне заједнице Србија и Црна Гора (у периоду од 2003. до 2006). Данас је то новинска агенција Републике Србије. У своје „златно доба" Танјуг је широм Југославије и света имао мрежу домаћих и иностраних кореспондената и био водећа новинска агенција Покрета несврстаних.[4]

Грађа преузета од стране Архива Југославије налази се у оквиру фонда 112 – Новинска агенција Танјуг и обухвата фото-грађу[5] (негатив филмове, позитиве /тзв. контакт-копије/ и дигиталне фотографије), фото-документацију (инвентарне књиге филмова), као и информативна средства (попис регистратора у којима су смештени листови са контакт-копијама, те картотечке листиће за претраживање именских и географских одредница). У преко 650 архивских кутија налази се око 45-46.000 филмова са приближно милион снимака (међу њима највише је црно-белих негатива, мањи број је колор-негатива, негатива на стаклу, као и дијапозитива). Најзаступљенији су филмови формата 24 x 36 mm (тзв. лајка формат)[6], те 6 x 6 cm. Филмови „лајка" формата чувају се или цели увијени у ролне

кроз фондове Архива Југославије 1945–2006. (Београд: Архив Југославије, 2018), 210.

[4] Небојша Берец, *Танјуг и међународно информисање* (Београд: Завод за уџбенике, 2015); *Танјуг – пола века* (Београд: Новинска агенција Танјуг, 1993), 61-90, *Танјуг 1943–1963* (Београд: Новинска агенција Танјуг, 1963); Б. Докнић, *нав. дело*, 207-209.

[5] Фотографија је трајна слика настала деловањем светла на одређену површину која је осетљива на светлост. Стварање фотографије је процес који започиње фотографисањем, а завршава развијеним негативом или позитивом. Види: Иван Хофман, „Фотографија и историографија – нека размишљања", у: *Архив,* год. XIV, бр. 1/2 (2013): 207-220; Зорица Нетај, „Почеци фотографије 1839-1900", *Архив*, год. IV, бр. 1/2, (2003): 54-61; Зорица Нетај, „Фотографије као архивска грађа и њихова обрада у Архиву Југославије", *Архив*, год. XIII, бр. 1/2 (2012), 68-79; Zorica Netaj, „Iskustvo na sređivanju, obradi i digitalizaciji zbirke fotografija Arhiva Jugoslavije", u: *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, Radenci 2015, 319-328, *http://www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/Radenci/radenci2015/319-328_netaj_2015.pdf* (приступљено 16. септембра 2024); Deana Kovačec, „Standardni postupci u obradi i zaštiti zbirki fotografija", *Arhivski vjesnik*, vol. 48, бр. 1 (2005): 69-82, *https://hrcak.srce.hr/7019* (приступљено 16. септембра 2024).

[6] Лајка-формат назван је према произвођачу Leica Camera из Немачке.

или исечени у траке по шест снимака у ковертама са пергаментним уложницама. На свим заштитним омотима исписани су бројеви филмова. Средњи стандардни формат (6 x 6 cm), сваки негатив-снимак изрезан је понаособ, чува се појединачно у кошуљицама на којима су исписани бројеви филмова и појединачних снимака, а сигниране кошуљице су уложене у коверте. Коверте са филмовима положене су у архивске кутије, унутар којих су поређане и сложене по хронолошком редоследу филмова.

Поред негатива, контакт-копије представљају врло вредан и драгоцен део фото-архиве Танјуг. До појаве дигиталне фотографије, израда контакт-копија представљала је стандардну процедуру. Она је омогућавала фотографу да види какве је фотографије снимио и олакшавала му избор најбољих за израду позитива. Од контакт-копија правила се фото-архива која је власнику негатива омогућавала да у сваком моменту види са чиме све располаже. У фото-одељењу Танјуга позитиви или контакт-копије лепљени су на посебне за то предвиђене листове, на којима су се уписивали број филма, име аутора/фото-репортера, место и датум њиховог настанка, као и опис догађаја који је фотографисан. Листови са контакт-копијама тематски су организовани и физички смештени у регистраторе – у периоду између 1946. и 1996. године формирано је 842 регистратора (око 80 м архивске грађе). На једном листу налази се до 48 контакт-копија „лајка“ формата, односно до девет контакт-копија 6 x 6 формата; зависно од теме и догађаја, регистратори садрже различит број листова, највећи међу њима и до 130 са 3000–4000 контакт-копија. Сваки регистратор обележаван је етикетом на којој су стајали његов број, приказ садржаја и хронолошка одредница фото-грађе, а понегде и класификациона шифра.

Према класификационој шеми, листови са контакт-копијама смештани су у одговарајуће регистраторе – постојале су главне теме, али и подтеме (нпр. код ознаке ПО-1, ПО-2, „ПО“ се односи на тему Посете, док су арапским бројевима означаване подтеме у оквиру ње – „1“ је била ознака за Посете шефова држава, „2“ за Посете министара иностраних послова итд.). Филмови су завођени хронолошким редоследом, према датуму снимања одређеног догађаја, односно пријема и/или развијања филма (обично се ради о једном дану после снимања) у инвентарне књиге. Поред тога бележени су број филма, опис догађаја, место настанка филма, као и његов аутор. На свакој књизи налази се етикета са њеним бројем, хронолошким распоном, као и распоном бројева филмова. Укупно је сачувана 21 инвентарна књига. У

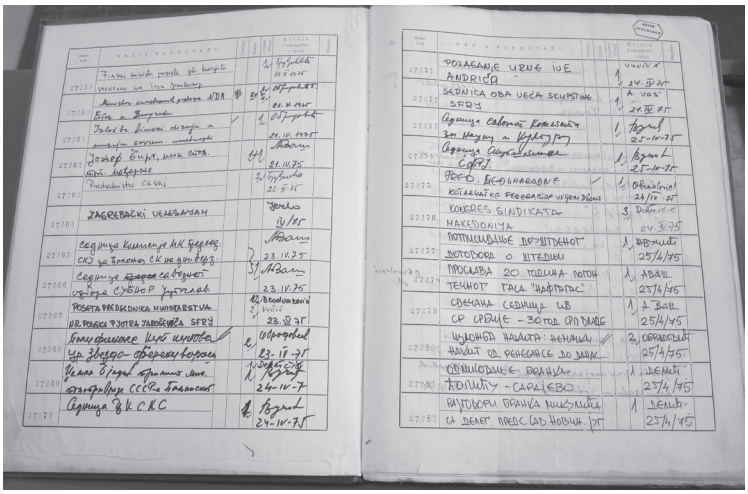

попису регистратора, основном информативном средству, на сумаран начин се описује садржај и хронолошки распон фото-грађе сваког појединачног регистратора. Картотечки листићи са именским и географским индексима организованим према абецедном реду могу се сврстати у помоћно информативно средство. Уз помоћ картотечких листића лако се и брзо установљавало на којим филмовима се налази нпр. нека личност из политичког живота и коју функцију је обављала, а претраживало се и по географским одредницама.

Грађа је релативно добро очувана. Због неадекватних услова чувања (температуре, влажности ваздуха и сл.) код појединих филмова примећени су знакови пропадања. На листовима са контакт-копијама примећено је да неке контакт-копије недостају (у најбољем случају да су се одлепиле), да су листови били изложени прашини, светлости и/или некој другој врсти загађивача. Поједине инвентарне књиге су у врло лошем стању (истрошене честим коришћењем). Због изложености светлости, разним неидентификованим текућинама и сличном поједини уноси у њима скоро су нечитљиви.[7]

АПЛИКАЦИЈА „ДИГИТАЛНА ФОТО-АРХИВА ТАНЈУГ“

Апликација је развијена у сарадњи са Математичким институтом САНУ према ISAD(G) – Општем међународном стандарду за опис архивске грађе[8], као и препорученим форматима мета-података за објекте дигитализоване националне баштине Националног центра за дигитализацију.[9] Приликом процеса дигитализације фото-архиве коришћене су и консултоване препоруке и стандарди који се тичу дигитализације архивске грађе и културне баштине.[10]

---

[7] Марко Радовановић, „Дигитализација фото-архиве Танјуг. Фото-архива: садржај и стање грађе“, *Архив* год. XVIII, бр. 1/2 (2017): 21-35. Види и: Јелена Ковачевић, Марко Радовановић и Видосава Ераковић, „Фото-архива Новинске агенције *Танјуг* као историјски извор“, *Архив* год. XVIII, бр. 1/2 (2017): 37-47; Јелена Ковачевић, „Дигитализација фото-архиве новинске агенције Танјуг“, *Arhivska praksa*, *бр.* 21/1 (2018): 152-160.

[8] *ISAD(G) – Општи међународни стандард за опис архивске грађе (ICA Стандард)*, прир. Комитет за стандарде описа Међународног архивског савета (1999), прев. Нада Берић и Дубравка Бугарски-Алимпић (Нови Сад: Друштво архивских радника Војводине, 2006).

[9] Preporuka formata meta-podataka za objekte digitalizovane nacionalne baštine, *http://ncd.mi.sanu.ac.rs/ncd_sr/standards/ncd_full_3_0.html* (приступљено 5. фебруара 2025)

[10] *Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији*, Београд: 2017.

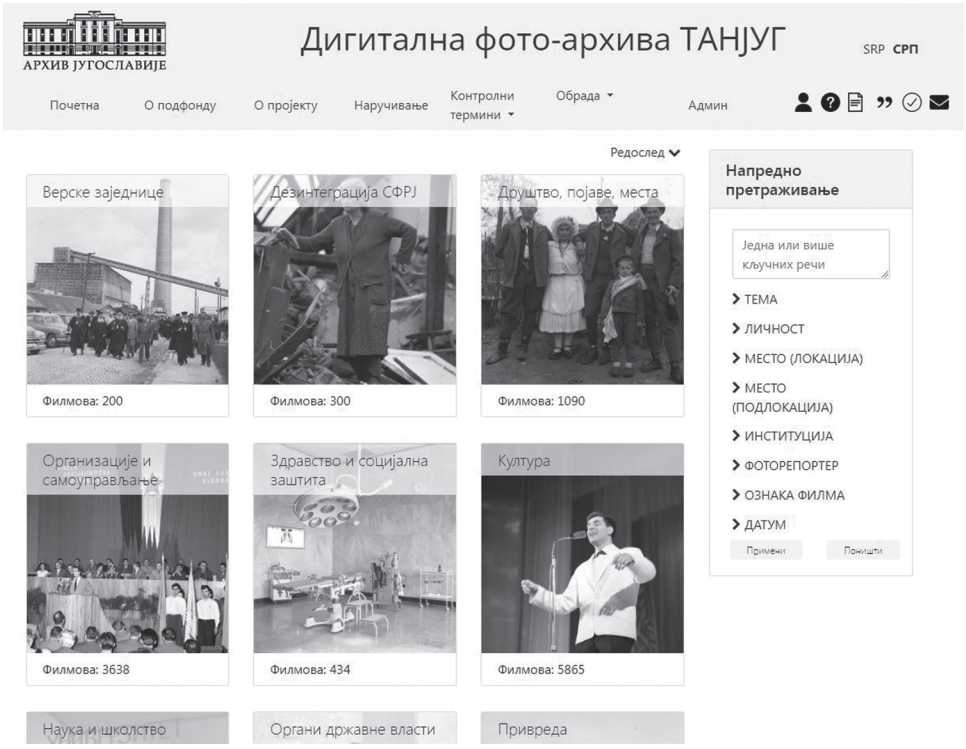

Хијерархијски модел ISAD(G) стандарда омогућује прегледан, организован и јасно структурисан унос података о фонду уз примењена правила вишестепеног описа (опис од општег ка појединачном, прилагођеност информација различитим нивоима описа, повезивање описа са јединицом описа која следи изнад њега у хијерархији, непонављање информација на нижим нивоима описа које су већ дате на вишем нивоу). За сваки од нивоа обраде креирана је шема поља са јасно означеним обавезним пољима која је потребно попунити пре преласка на наредни ниво обраде.

Право приступа апликацији, инсталираној на мрежном серверу Архива Југославије, омогућено је обрађивачима који раде на архивистичкој обради. Путем администраторског налога оформљена је група обрађивача којима су креирани налози (корисничко име и лозинка) помоћу којих се врши логовање у апликацију и приступа раду у њој. Обрађивачи имају овлашћења креирања записа у свим пољима контролних термина и свим хијерархијским нивоима обраде. Приликом сваког записа аутоматски се генеришу подаци о датуму креирања, аутору и власнику записа. Администраторски налог омогућава уређивање, измену и брисање свих записа.

https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/205/smernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf (приступљено 16. сеотембра 2024). *Смернице за пројекте дигитализације за збирке и грађу у јавној својини, нарочито ону коју чувају библиотеке и архиви*, Нови Сад: Архив Војводине, 2020; Лаура Милер, *Аутентичност електронских докумената: извештај припремљен за UNESCO и Међународни архивски савет,* ICA Студија 13-1 (Нови Сад: Архив Војводине, 2020).

ОБРАДА

Ниво: Фонд

На почетку обраде неопходно је унети податке за највиши ниво обраде (*Фонд*) груписане у седам тематских области: *Идентификација*, *Контекст*, *Садржај и структура*, *Услови доступности и коришћења*, *Сродна грађа*, *Напомена* и *Контрола описа*. За област *Идентификација* потребно је унети податке о сигнатури и називу фонда, граничним годинама грађе и граничним годинама фонда, као и обиму, који се описује кроз поља *Обим записа* и *Опис записа*. Како се у фото-архиви новинске агенције Танјуг фотографије израђене на различитим материјалима, подлогама и техникама, као што су негативи у црно-белој техници, негативи у колор техници, негативи „лајка" формата, негативи средњег и великог формата, дијапозитиви, контакт копије унутар регистратора и дигиталне фотографије, омогућено је да се у поље *Опис записа* појединачно унесу све наведене категорије. У складу са одабраном категоријом из поља *Опис записа*, у пољу *Обим записа* потребно је унети податке о количини у виду дужних метара и броја записа (нпр. 848 регистратора/100 дужних метара регистратора са контакт-копијама). Кликом на поље + *Додај* отвара се нова палета са пољима *Обим записа* и *Опис записа*, где је могуће навести засебно податке о негативима (нпр. 46.000 негатива „лајка", средњег и великог формата у црно-белој техници, 100 негатива „лајка" формата у колор техници). Могуће је наставити са описом на овај начин и још једним кликом на поље + *Додај*, унети податке о дигиталним фотографијама (нпр. 500.000 дигиталних фотографија на дисковима ЦД/ДВД).

Након унетих података из области обухваћене пољем *Идентификација* прелази се на област *Контекст*, у оквиру које се уносе подаци о називу ствараоца, историјату фонда/збирке и преузимању грађе. Потом се прелази на област *Садржај и структура*, где се уносе информације о оквиру и садржају фонда, систему сређивања, вредновању, издвајању и роковима чувања, као и евентуалним допунама. У оквиру области *Услови доступности и коришћења* уносе се информације о условима доступности, објављивања и умножавања, језику и писму архивске грађе, физичким особинама и техничким захтевима и информативним средствима. За наредну област *Сродна грађа* уносе се подаци о постојању и месту чувања оригинала, постојању и месту чувања копија, сродним јединицама описа и напомене о објављивању (библиографија). У оквиру поља *Напомена* у истоименој области могуће је унети информације које се не могу наћи у другим пољима. Поље *Контрола описа* садржи аутоматски генерисане податке о ауторству записа, прописима и правилима описа, као и датуму креирања записа.

Ниво: Подфонд

Према хијерархијској структури ISAD(G) стандарда могуће је са нивоа *Фонд* прећи на нижи, а то је *Подфонд* или *Серија*. Услед сложености, обима и специфичности фото-архиве решено је да се она издвоји и обради као подфонд фонда 112 - Новинска агенција ТАНЈУГ. Поља за унос пресликана су са вишег нивоа и такође су сврстана у седам области са извесним модификацијама: *Идентификација*, *Контекст*, *Садржај и структура*, *Услови доступности и коришћења*, *Сродна грађа*,

Напомена и *Контрола описа*.

У оквиру поља *Идентификација* неопходно је најпре извршити повезивање са припадајућим фондом тако што се у обавезном пољу *Фонд* из падајућег менија изабере одговарајући контролни термин – у овом случају то је одредница RS AJ-112 Новинска агенција ТАНЈУГ (спој сигнатуре и назива из нивоа обраде *Фонд*). Након тога се уносе информације о називу и сигнатури подфонда, граничним годинама грађе подфонда у форми датума од-до, обиму записа и опису записа. Затим следи област *Контекст* где је потребно унети податке о називу ствараоца, историјату подфонда и преузимању грађе. За област *Садржај и структура* предвиђен је унос података о оквиру и садржају подфонда, систему сређивања, вредновању, издвајању и роковима чувања, као и евентуалним и очекиваним допунама грађе подфонда. Област *Услови доступности и коришћења* садржи поља у којима је потребно унети податке о условима доступности, условима објављивања и умножавања, језику и писму архивске грађе, физичким особинама и техничким захтевима, као и информативним средствима подфонда. У области *Сродна грађа* предвиђено је да се унесу подаци о постојању и месту чувања оригинала, постојању и месту чувања копија, сродним јединицама описа и напоменама о објављивању (библиографија) подфонда. У области *Напомена* омогућено је поље са истоименим називом где је могуће унети било који облик информације који се не може унети кроз остала поља. Последња област је *Контрола описа* са подацима о имену и презимену архивисте, прописима и правилима описа, као и датумом који се аутоматски генерише након сваког последњег логовања и измене описа на нивоу подфонда.

Ниво: Серија

Нивоу *Серија* могуће је приступити након унетих података на вишим нивоима обраде (*Фонд* и *Подфонд*). Предвиђена поља уноса груписана су у области *Идентификација*, *Садржај и структура*, *Услови доступности и коришћења*, *Напомена* и *Контрола описа*. Поља која је потребно попунити у оквиру области *Идентификација* називају се *Фонд*, *Подфонд*, *Сигнатура серије*, *Назив серије*, *Кратка верзија назива серије*, *Датум(и), Обим записа* и *Опис записа*.

Како би се започео рад неопходно је извршити повезивање са вишим нивоима да би се хијерархијска структура јасно приказала кроз сва поља обраде и корисничког интерфејса. У пољу *Фонд* из падајуће листе неопходно је изабрати и придружити најпре одговарајући фонд, након чега се отвара могућност приступа пољу *Подфонд*, уколико је потребно да се серија придружи подфонду. Ова два поља су у међусобној корелацији и зависности са пољем *Сигнатура серије* која се аутоматски генерише сходно претходно изабраним критеријима. Тако би се аутоматски генерисана сигнатура серије у случају повезаности са фондом као вишим хијерархијским нивоом обраде састојала од елемената који скраћеним словним ознакама представљају државу, институцију и број фонда (RS AJ-112-) са цртицом на коју је потребно додати број који серија носи у складу са претходно извршеном класификацијом грађе фонда. У случају придруживања серије подфонду као вишем нивоу обраде, као што је случај са фото-архивом Танјуга, аутоматски генерисана сигнатура серије у пољу *Сигнатура серије* уз горе наведене елементе садржи и ознаку подфонда (RS AJ-112F-). Ознака фонда генерише се на основу поља *Сигнату-*

ра подфонда на нивоу обраде *Подфонд*. У случају креирања прве серије сигнатура серије садржи облик RS AJ-112F-1. У пољу *Назив серије* потребно је унети пун назив серије, док се у пољу *Кратка верзија назива серије* уноси скраћени облик ради усклађивања са дизајном корисничког интерфејса како пун назив серије не би обимом свог текста оптеретио графички садржај прозора којим се отвара жељена серија. Приказ пуног назива серије није изгубљен, већ се може ишчитати након примицања стрелице миша самој иконици, као и отварању одабране серије. У оквиру поља *Датум(и)* неопходно је унети хронолошки распон архивске грађе. После уноса хронолошких одредница могуће је унети податке о обиму записа и описа записа, а кликом на поље *+Додај* могуће је придодати још редова у случају да има више врста записа које је потребно представити и уз сваки дати тачан обим.

По завршетку области *Идентификација* неопходно је унети информације о садржају серије, систему сређивања и условима доступности и коришћења. Предвиђено је и поље *Напомена* где је могуће унети било који текст који не одговара садржини других поља. Како је на сваком нивоу обраде предвиђена област *Контрола описа*, тако се и овде она аутоматски генерише тако што се приказују поља о власништву и датуму израде описа.

При крају странице могуће је одабрати фајлове у виду PDF датотеке, као и слике, која је одабрана да симболично представи целу серију на корисничком интерфејсу за преглед свих серија и претраживање фото-архиве.

Ниво: Подсерија

Нивоу *Подсерија* могуће је приступити након унетих података на вишим нивоима обраде (*Фонд*, *Подфонд*, *Серија*). Предвиђена поља уноса груписана су у области *Идентификација*, *Садржај и структура*, *Услови доступности и коришћења*, *Напомена* и *Контрола описа*, *PDF – одабери фајл*, *Слика – одабери фајл.* Поља која је потребно попунити у оквиру области *Идентификација* називају се *Фонд*, *Подфонд*, *Серија*, *Сигнатура подсерије*, *Назив подсерије*, *Кратка верзија назива подсерије*, *Датум(и)*, *Обим записа* и *Опис записа*. Слична логика и принцип повезивања са хијерархијски вишим нивоима обраде примењена је и на овој страници. Прво обавезно поље које је потребно попунити је *Фонд* тако што се из падајућег менија изабере контролни термин састављен од елемената добијених спајањем поља *Сигнатура фонда* и *Назив фонда* на нивоу обраде *Фонд*. Пример попуњеног поља у случају Танјугове фото-архиве је RS AJ-112 Новинска агенција ТАНЈУГ. Потом су доступна поља *Подфонд* и *Серија*, такође замишљена као контролни термини који се бирају из падајућег менија. За поље *Подфонд* потребно је изабрати контролни термин RS AJ-112F Фото-архива Новинске агенције ТАНЈУГ, који садржи спојене критеријуме поља *Сигнатура подсерије* и *Назив подсерије* на нивоу обраде *Подфонд*. Трећи корак представља избор жељене серије којој се жели придружити подсерија одабиром понуђених серија из падајућег менија. Приказују се само оне серије које су кроз поље *Контрола описа* везане за одређеног корисника, тако да један обрађивач не може изабрати серије, јер се ни не могу приказати, које су креирали други обрађивачи са правом приступа апликацији. Након одабира жељене серије, аутоматски се врши попуњавање поља *Серија* контролним термином сачињеним спајањем сигнатуре серије и њеним називом са вишег нивоа обраде (пр.

RS AJ-112F-8 Друштвени догађаји, појаве и места у Југославији и иностранству), као и поља *Сигнатура подсерије* (пр. RS AJ-112-8/) којој се након косе црте додаје број подсерије. Након свих описаних корака и редоследа рада омогућен је унос информација о називу подсерије, хронолошком распону, обиму, садржају и систему сређивања архивске грађе, информативним средствима, уносу напомена, одабиру PDF фајла, као и слике која илуструје подсерију на корисничком интерфејсу. Поља из области *Контрола описа* попуњавају се аутоматски.

Ниво: Предмет

Када су унети подаци о фонду, подфонду, серији и подсерији приступа се уношењу предмета. Поља за унос су груписана у категорије *Идентификација*, *Напомена*, *Контрола описа*, *Легенде контактних копија*, *Статистика контактних копија* и *Статистика негатива*.

Област *Идентификација* обухвата поља *Серија*, *Подсерија*, *Број регистратора*, *Сигнатура предмета*, *Назив предмета*, *Датум*, *Личности*, *Институције*, *Тема*, *Локација*, *Микролокација* и *Фоторепортер.* У првом кораку потребно је придружити предмет одговарајућој серији и подсерији одабиром жељеног контролног термина из падајућег менија у оквиру поља *Серија* и *Подсерија*. Након придруживања на интерфејсу странице за обраду предмета појављују се аутоматски генерисани подаци о сигнатури и називу фонда и подфонда. У пољу *Број регистратора* уноси се број регистратора у којем се налазе контактне копије (могуће је унети и више од једног броја регистратора у случајевима када се контактне копије једног филма налазе у више регистратора). Поље *Сигнатура предмета* аутоматски се попуњава елементима са виших нивоа обраде на које је потребно додати наставак који се односи на ознаку предмета, тачније ознаку и број филма који се описује. У пољу *Назив предмета* уноси се кратак текст којим се описују догађај и садржина једног филма. За уношење филмова са већим бројем фотографија, понегде и по више стотина или преко хиљаду, имплементирано је поље *Легенде контактних копија* које садржи елементе *КК од*, *КК до*, *Легенда*, *+Додај легенду* ради вишеструког отварања поља за унос легенди. Хронолошке одреднице предмета уносе се у пољу *Датум*. Потом се врши повезивање и индексирање филмова ради напредне претраге по контролним терминима тако што се из падајућих менија селектују жељене личности, фоторепортери, институције, локације, микролокације и теме. Поља *Статистика КК* и *Статистика негатива* служе за ближе описивање физичких и техничких карактеристика контакт копија и негатива, као што су број контакт-копија, листа недостајућих контакт-копија, постојање оригиналног филма, листа недостајућих негатива у филму, укупан број недостајућих негатива у филму, укупан број негатива у филму, листа скенираних негатива, чекирање поља „скенирано” у случају да су сви негативи из једног филма скенирани. На дну странице у левом углу у пољу *Дигитална копија* врши се избор датотека које служе за преглед дигитализованих фотографија. У пољу *Напомена* могуће је унети било коју информацију која се иначе не може унети кроз друга поља. Поље *Контрола описа* аутоматски се попуњава подацима о архивисти и датуму израде описа.

Ниво: Јединица

Најнижи ниво обраде је ниво *Јединица* предвиђен да се користи за описивање појединачне фотографије. У првом кораку је потребно да се у пољу *Ознака филма* изабере одговарајући филм, након чега се уноси број фотографије у пољу *Ознака јединице*, а затим и унос текстуалног описа садржаја фотографије у пољу *Опис*. И на овом нивоу обраде предвиђено је повезивање са контролним терминима *Локација*, *Микролокација*, *Фоторепортер*, *Личности* и *Институције*. Техничке карактеристике приказују се и уносе кроз поља *Количина/димензије*, *Поларитет*, *Техника снимања*, *Материјал*, *Тип* и *Напомена*, док се придруживање дигитализованог снимка фотографије врши одабиром жељеног фајла у пољу *Дигитална копија*. Поља из области *Контроле описа* (име и презиме архивисте, прописи и правила описа, датум израде описа) попуњавају се аутоматски.

КОНТРОЛНИ ТЕРМИНИ

Контролни термини имплементирани су у апликацију на основу препоручених шема мета-података који се користе за описивање дигитализованог културног наслеђа (http://ncd.mi.sanu.ac.rs/ncd_sr/standards/ncd_full_3_0.html) и употребљени су за креирање именских, географских, институционалних и тематских индекса у циљу напредне претраге по понуђеним терминима. Њиховим креирањем у самом процесу рада на обради и уносу архивских описа постигнут је ефекат унифицираности речника контролних термина како би се у пракси тимског рада избегло да се један термин код различитих обрађивача појављује под другачијим називима. Унос контролних термина врши се издвојено и независно од процеса обраде, односно могуће их је унети у било ком тренутку. Пожељно је контролне термине издвојити у засебну excel табелу у фази припреме, прегледа и истраживања архивске грађе пре почетка описа и финалног уноса у апликацију. На тај начин се скраћује процес приликом описивања предмета и јединица, јер се у апликацији налази припремљена група контролних термина које је само потребно повезати са предметима и јединицама. За потребе обраде дигиталне фото-архиве Танјуг креирана су поља за унос контролних термина за групе *Особа*, *Институција*, *Локација*, *Микролокација*, *Тема*, *Врста архивске грађе*, *Материјал*, *Улога* и *Опис записа.* Контролни термин *Особа* садржи поља за унос личности које се појављују на фотографијама, односно фоторепортера који су фотографисали догађаје, чиме се омогућава да се изврши њихова претрага уколико истраживач жели да пронађе одређене личности као актере извесних догађаја и њихове портретне фотографије или да се филтрирају и добију сви филмови које је израдио одређени фоторепортер. У пољима овог термина у појединачне колоне се уносе име, средње име и презиме, након чега је потребно одредити и улогу особе (фоторепортер, именски индекс) креирану кроз контролни термин *Улога* како би се јасно дефинисало да ли се унети појам односи на фоторепортера или особу која се појављује на филму. За случај страних личности могуће је унети и њихова имена на оригиналним језицима или као верзију енглеског језика кроз поља *Оригинално име* и *Верзије имена*. Овим није исцрпљен садржај поља већ је у наставку странице могуће додати и биографију, надимке, псеудониме, титуле, функције, као и фотографију особе. Контролни термин *Институција* служи за унос

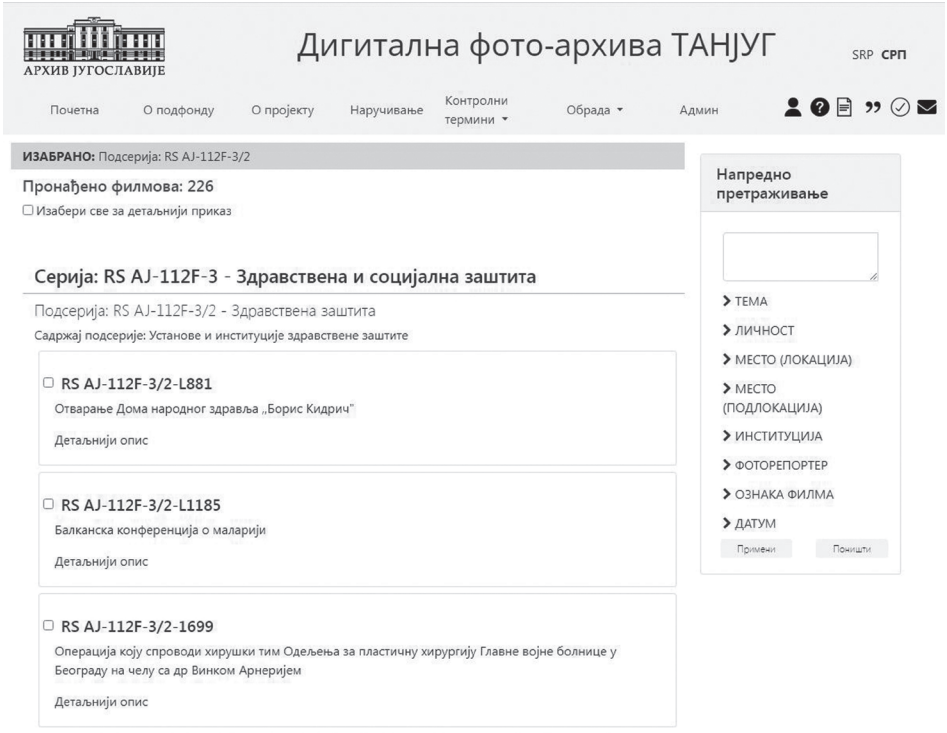

државних институција, организација и правних лица које се појављују на фотографијама. С обзиром на варијације у погледу назива, као и скраћених препознатљивих облика под којим су неке институције и организације функционисале и биле познате у јавности, омогућено је да се унесу званични назив као и верзије назива, затим датум оснивања, датум укидања, историјат, делатност, као и дигитални објекат. Контролни термини *Локација* и *Микролокација* представљају географске одреднице које се засебно уносе и додељују филмовима у ситуацијама када је поуздано идентификовано место догађаја и настанка фотографског записа. За унос локације обавезна поља уноса су савремени назив локације и савремени назив државе (нпр. Ужице, Србија). У ситуацијама када су градови и места мењали називе доступна су и поља „Историјски назив локације" и „Историјски назив државе" (нпр. Титово Ужице). У пољу „Верзије имена" могуће је унети и верзије на страним језицима. Контролни термин *Микролокација* замишљен је да се користи у циљу бржег и прецизнијег резултата претраге у случају већих градова за које се очекује већи број резултата и за које је сам поступак претраживања базе самим тим доста успоренији. Најчешћи појмови обухваћени контролним термином *Микролокација* су културно-историјски и археолошки споменици и налазишта, улице, тргови, паркови и друге знаменитости (нпр. Августов храм у Пули, Амфитеатар у Пули, Андрићев венац у Београду, Ада Циганлија, Београд, Балканска улица, Београд). Контролни термин се врши уносом текстуалног записа у поље „Савремени назив" и одабиром локације (надређени термин) из падајућег менија, која је унета кроз контролни

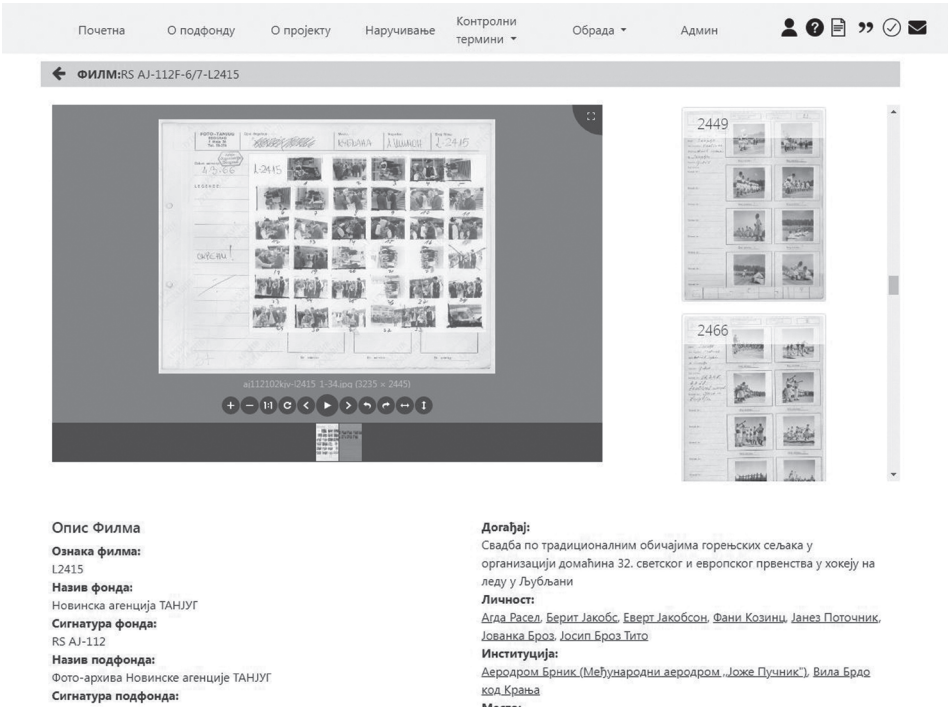

термин *Локација*. Могуће је још унети и историјски назив у истоименом пољу за унос, а у пољу „Објашњење термина" дати ближи опис. Кроз поље контролни термин *Тема* могуће је одредити широк распон тематских одредница заступљених на фотографијама, које могу бити називи држава, друштвене манифестације, научни феномени, природне појаве итд. Основна замисао била је да се понудом листе тема кориснику олакша истраживање и убрза процес претраге и прегледа дигиталних докумената. Тако ће се одабиром теме *Аргентина* и претрагом по овом термину истраживачу приказати сви обрађени филмови који су у било каквој вези са појмом, било да је реч о билатералним активностима, посетама и сусретима државних делегација или да је реч о спортским дешавањима у којима су учествовали аргентински репрезентативни спортисти и спортски тимови или културна и научна дешавања (концерти, приредбе, изложбе, научни конгреси) на којима су учествовали аргентински држављани.

ПРЕТРАГА

Претрагу је могуће извршити на два начина, а то су основна и напредна претрага. Основна се врши тако што се у одговарајуће поље укуца кључна реч, након чега се она претражује по пољима текстуалног описа, а то су описи предмета са легендама. У циљу брже и тачније претраге, као и прецизнијих резултата претраживања, препоручује се напредна претрага по пољима контролних термина. На овај начин је могуће претражити филмове по тачном датуму или распону два датума,

затим особе које се налазе на фотографијама, институције, тематски, фоторепортерима и локацијама. Могуће је изабрати више критеријума и на тај начин укрстити контролне термине како би се претрага додатно ограничила.

Трећи начин прегледа био би одабир једне од понуђених серија кликом на насловну фотографију серије и кретањем кроз подсерије, где би се опет кликом на жељену подсерију излистали сви припадајући предмети.

Додали бисмо на крају да је право приступа апликацији, инсталираној на мрежном серверу Архива Југославије, омогућено обрађивачима који раде на архивистичкој обради, али и истраживачима у читаоници Архива.

РЕЗИМЕ

Уз подршку Министарства културе и информисања Републике Србије, Архив Југославије је 2017. године започео пројекат дигитализације фото-архиве Танјуг, будући да је оцењено да се ради о културном добру од изузетног јавног значаја. Апликација „Дигитална фото-архива Танјуг“ развијена је у сарадњи са Математичким институтом САНУ према ISAD(G) – Општем међународном стандарду за опис архивске грађе, као и препорученим форматима мета-података за објекте дигитализоване националне баштине Националног центра за дигитализацију. Приликом процеса дигитализације фото-архиве коришћене су и консултоване препоруке и стандарди који се тичу дигитализације архивске грађе и културне баштине. Право приступа апликацији, инсталираној на мрежном серверу Архива Југославије, омогућено је обрађивачима који раде на архивистичкој обради, али и истраживачима у читаоници Архива.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Архив Југославије (АЈ), Фонд Новинска агенција Танјуг (112)

Литература:

- Берец, Небојша. *Танјуг и међународно информисање*, Београд: Завод за уџбенике, 2015.
- Докнић, Бранка. *Водич кроз фондове Архива Југославије 1945–2006*. Београд: Архив Југославије, 2018.
- Хофман, Иван. „Фотографија и историографија – нека размишљања“. *Архив* год. XIV, бр. 1/2 (2013): 207-220.
- *ISAD(G) – Општи међународни стандард за опис архивске грађе (ICA Стандард)*, прир. Комитет за стандарде описа Међународног архивског савета (1999), прев. Нада Берић и Дубравка Бугарски-Алимпић. Нови Сад: Друштво архивских радника Војводине, 2006.
- Kovačec, Deana. „Standardni postupci u obradi i zaštiti zbirki fotografija“, *Arhivski vjesnik*, vol. 48, бр. 1 (2005): 69-82, *https://hrcak.srce.hr/7019* (приступљено 16. септембра 2024).

- Ковачевић, Јелена, Марко Радовановић и Видосава Ераковић. „Фото-архива Новинске агенције *Танјуг* као историјски извор“. *Архив* год. XVIII, бр. 1/2 (2017): 37-47.
- Ковачевић, Јелена. „Дигитализација фото-архиве новинске агенције Танјуг“. *Arhivska praksa*, *бр.* 21/1 (2018): 152-160.
- Милер, Лаура. *Аутентичност електронских докумената: извештај припремљен за UNESCO и Међународни архивски савет* (ICA Студија 13-1). Нови Сад: Архив Војводине, 2020.
- Нетај, Зорица. „Почеци фотографије 1839-1900“, *Архив*, година IV, бр. 1/2, (2003): 54-61
- Нетај, Зорица. „Фотографије као архивска грађа и њихова обрада у Архиву Југославије“, *Архив*, година XIII, бр. 1/2 (2012): 68-79
- Netaj, Zorica. „Iskustvo na sređivanju, obradi i digitalizaciji zbirke fotografija Arhiva Jugoslavije“. *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, Radenci 2015. *http://www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/Radenci/radenci2015/319-328_netaj_2015.pdf* (приступљено 16. септембра 2024).
- *Preporuka formata meta-podataka za objekte digitalizovane nacionalne baštine. http://ncd.mi.sanu.ac.rs/ncd_sr/standards/ncd_full_3_0.html* (приступљено 5. фебруара 2025).
- Радовановић, Марко. „Дигитализација фото-архиве Танјуг. Фото-архива: садржај и стање грађе“. *Архив*, год. XVIII, бр. 1/2 (2017): 21-35.
- *Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији*. Београд: Министарство културе и информисања, 2017. *https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/205/smernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf* (приступљено 16. септембра 2024).
- *Смернице за пројекте дигитализације за збирке и грађу у јавној својини, нарочито ону коју чувају библиотеке и архиви*. Нови Сад: Архив Војводине, 2020.
- *Танјуг – пола века*. Београд: Новинска агенција Танјуг, 1993.
- *Танјуг 1943–1963*. Београд: Новинска агенција Танјуг, 1963.

Marko RADOVANOVIĆ
Svetlana STEFANOVIĆ, PhD

APPLICATION FOR PROCESSING, SEARCHING AND VIEWING THE DIGITIZED TANJUG PHOTO ARCHIVE

Summary

With the support of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia, the Archives of Yugoslavia started the project of digitizing Tanjug's photo archive in 2017 since it was evaluated as a cultural asset of exceptional public importance. The "Digital Photo Archive Tanjug" application was developed in cooperation with the Mathematical Institute of SASA according to ISAD (G) - the General International Standard for the Description of Archival Material, as well as the recommended metadata formats for digitized national heritage objects of the National Centre for Digitization. During the process of digitizing the photo archive, the consulted recommendations and standards concerning the digitization of archival materials and cultural heritage were used. The right of access to the application, installed on the network server of the Archives of Yugoslavia, is provided to archival technicians who work on archival processing, but also to researchers in the Archives' reading room.

Мирјана ДИМИТРИЈЕВИЋ[1]
Историјски архив Лесковац, Лесковац, Србија
стручни рад

614.21:004.4(497.11)
COBISS.SR-ID 183822345

ПРИМЕНА ЗДРАВСТВЕНОГ ИНФОРМАЦИОНОГ СИСТЕМА HELIANT НА ПРИМЕРУ ОПШТЕ БОЛНИЦЕ ЛЕСКОВАЦ

Апстракт: Дигитализација здравственог сектора у Србији несумњиво представља искорак у трансформацији и модернизацији система здравствене заштите. У Програму дигитализације у здравственом систему Републике Србије за период од 2022. до 2026. године, који је Влада Републике Србије донела почетком 2022, наведено је да дигитализација и развој здравствених услуга треба да унапреде квалитет здравствене заштите. Због тога је неопходно међусобно повезивање здравствених установа модерним софтверским решењима која ће омогућити брзу и безбедну размену података у електронском облику.[2] Потребно је извршити међусобно усклађивање прописа и детаљније уређивање одређених питања како би се омогућила потпуна дигитализација здравственог система, као и правни оквир којим ће се дефинисати успостављање и одржавање софтверских решења у систему здравствене заштите, приватној пракси и другим правним лицима, обавезе и одговорности управљача, права и обавезе у вези са међусобним повезивањем и успостављање и одржавање инфраструктуре.[3] Здравствено-информациони систем Heliant здравствени радници Опште болнице Лесковац у свакодневном раду користе од 1. децембра 2022. године.[4] За повезивање са другим здравственим установама у употреби је интегрисани здравствени информациони систем ИЗИС који служи као нека врста споне између различитих здравствених установа у Србији.

У раду ће бити представљени бенефити, новине и законска решења, али и изазови који стоје пред здравством у процесу дигитализације, а биће предочен и општи осврт на заштиту података.

Кључне речи: *законска регулатива, здравствена документација, заштита података, ИЗИС, програм дигитализације, РИЗИС, Heliant*

УВОД

Електронским начином рада нису обухваћене само здравствене установе. Скоро да нема области у јавним службама где се дигитализација није већ усталила. Скраћенице ИЗИС, COBISS, ЈИСП, СОЗИС, ПИС и многе друге, називи су информационих система који су у употреби у многим државним органима и установама.

[1] виши архивист, *mirjanapostbox@gmail.com*

[2] Влада Републике Србије, *Програм дигитализације у здравственом систему Републике Србије за период од 2022. до 2026. године* (05 број: 500-1189/2022-1), 16, *https://www.zdravlje.gov.rs/tekst/364590/program-digitalizacije-u-zdravstvenom-sistemu.php* (приступљено 1. августа 2024)

[3] Исто

[4] Далибор Станковић, *Белешка*, Општа болница Лесковац.

Док је неизвесно када ће еАрхив заживети, уз још увек присутне полемике да ли архиви треба да пређу на електронски начин рада, у многим државним институцијама унос и размена података путем различитих платформи је заживела или већ претрпела побољшања. Иако је примена Уредбе о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе и документарног материјала у електронском облику[5] требало да почне од 1. јануара 2024. године, за сада се у архивима одвија све као и раније. Стваралаци/имаоци сва акта и даље предају надлежним јавним архивима у папирној форми, али и овлашћена лица архива раде записнике о обављеним стручним надзорима, сагласности и решења о уништењу у папирном облику. Међутим, приликом обиласка стваралаца/ималаца у јавним службама овлашћена лица надлежних архива све више се сусрећу са електронским документима. Поред финансијске и документација настала у основној делатности стваралаца/ималаца изворно настаје у електронском облику. Углавном је реч о јединственим софтверским решењима која се примењују у одређеном сектору попут образовања, здравства, установа социјалне заштите, правосуђа итд.

Од 1. 12. 2022. године Центар за социјални рад у Општини Лебане започео је рад у систему СОЗИС (Систему за заштиту и аутоматизацију инструмената социјалне заштите) који је намењен за рад центара за социјални рад у Србији. У систему се воде евиденције о корисницима, предметима, захтевима и правима која користе. Систем прати ток предмета. Од докумената насталих у систему СОЗИС Центар за социјални рад у папирној форми издаје једино решења која се достављају корисницима. Стручни радници систему приступају путем лозинки које сами креирају и у обавези су да штите податке о корисницима.[6]

У Народној библиотеци „Вук Караџић“ у општини Бојник од 2018. године у употреби је програм COBISS 3 и од 2024. године COBISS LIB и COBISS CAT. Овим програмима електронски се обрађују књиге (каталогизација, преузимање електронских записа итд.). Од 2019. године користи се MBS – база података која је намењена за прикупљање, обраду и статистичку презентацију библиотека.[7]

У области правосуђа у Републици Србији у употреби је више од 20 информационих система који се користе за вођење предмета, размену података, увид у податке итд. Користе се у основним, вишим и апелационим судовима, прекршајним и привредним судовима, основним, вишим и апелационим јавним тужилаштвима, итд. У Извештају о ревизији сврсисходности пословања информационог система у правосуђу који је спровела Државна ревизорска институција[8] у јануару 2023. го-

[5] Уредба о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе и документарног материјала у електронском облику, *Службени гласник РС*, број 107 (2021), 94 (2022), 116 (2023), чл. 2-9.

[6] Марија Стојиљковић, *Записник о извршеном стручном надзору* (2024), Центар за социјални рад Лебане

[7] Саша Дајевић, *Записник о извршеном стручном надзору* (2024), Народна библиотека „Вук Караџић“ Бојник

[8] Државна ревизорска институција, *Извештај о ревизији сврсисходности пословања. Информациони системи у правосуђу*, бр: 400-1033/2022-03/10 (2023), 6, *https://dri.rs/storage/newaudits/2022-1-SV%20Informacioni%20sistemi%20u%20pravosudju.pdf* (приступљено 8. септембар 2024)

дине наводи се да је и поред нових функционалности неопходно усавршавати и све друге компоненте информационих система. Проблеми који су идентификовани у досадашњем периоду коришћења информационих система у правосуђу су следећи: застарели рачунари и небезбедни оперативни системи, информациона безбедност није на неопходном нивоу јер није организационо и нормативно уређена, није обезбеђен континуитет пословања у ванредним околностима и у случају раскида сарадње са пружаоцима услуга, пружалац услуге има приступ продукционој бази, обрада података о личности није уређена тако да су јасно разграничене улоге Министарства правде, судова и пружалаца услуга.[9] Слични проблеми које је Државна ревизорска институција уочила у информационом систему правосуђа присутни су и у другим областима. Међутим, изгледа да ће сви недостаци решавати „у ходу“ и да њихово присуство неће успорити процес дигитализације.

Ова три примера наведена су како би се показало да је процес дигитализације заступљен у скоро свим сферама и да здравство није изузетак.

HELIANT

Општа болница Лесковац једна је од 280 установа у Србији и региону у којој је од 1. децембра 2022. године у примени здравствени информациони систем Heliant.[10] У овој здравственој установи око 300 лекара и близу 700 медицинских сестара и техничара, укључујући лабораторију и радиологију, свакодневно приступа овом систему.

Медицински радници у Општој болници Лесковац приступају Heliant-у преко веб-претраживача Mozilla који се у пракси показао као најпогоднији, али је приступ могућ и преко других. Пријављивање се врши активирањем пречице Heliant и уношењем корисничког имена и лозинке. Овај медицински софтвер интегрисан је са локалним лабораторијским информационим системом LIS, системом за локално прегледавање радиолошких снимака PACS, радиолошким информационим системом –националне платформе на нивоу Србије RIS, а повезан је са ИЗИС платформом за заказивање специјалистичких прегледа и дијагностике и електронском потврдом о смрти ePOS.[11] У одговору на наш упит из Опште болнице Лесковац истичу да је у почетку примене Helinat-а било отпора и негодовања због саме промене устаљеног начина рада, али су протоком времена имплементације овог медициског софтвера здравствени радници увидели предности пре свега у уштеди времена за обављање административног дела посла. У Општој болници Лесковац су, на основу примера из праксе, сагласни да Heliant олакшава свакодневни рад медицинским радницима, а такође бенефит имају и пацијенти јер лекар може да им закаже дијагностичке или специјалистичке прегледе без одласка код изабраног лекара.[12] Према досадашњем искуству као предности увођења Heliant-а у Општој болници Лесковац наводе креирање и чување комплетне документације за пацијента, увид у комплетну историју посета пацијента (амбуланта и стационар), преглед лабораторијских резултата и

[9] Исто

[10] Helinat, *https://heliant.rs/resenja/heliant/* (приступљено 8. септембра 2024)

[11] Д. Станковић, *Белешка...*

[12] Исто

радиолошких снимака и извештаја, креирање статистичких извештаја.[13] ИЗИС служи за повезивање између различитих здравствених установа, пре свега заказивања термина у специјалистичким амбулантама и обављања дијагностичких прегледа и у здравственим установама ван Лесковца. ИЗИС-у здравствени радници приступају преко Heliant-а.

Здравствено-информациони систем Heliant, поред Опште болнице у Лесковцу, користи и лесковачки Дом здравља. Сам систем подржава интеракције између пацијената и здравствене установе и умрежење унутар саме установе. У пракси то значи да је применом овог здравствено-информационог система поједностављен административни део и олакашан рад здравственим радницима, а пацијентима време чекања. Писање рецепата, њихова овера на шалтеру, унос података на сваком рецепту у апотеци, ношење хрпе папира са упутима или резултатима спроведених дијагностичких анализа и извештаја лекара специјалиста постаје прошлост. Уместо тога, поред еРецепата, упути се електронски заказују, а лекар може да види историју болести и лечења пацијената уласком у здравствени информациони систем Heliant у тој установи. За сада ово софтверско решење функционише као локални систем затвореног типа. На примеру Опште болнице Лесковац и Дома здравља у овом граду може се закључити да иако поседују исто софтверско решење, ове две установе здравствене заштите нису међусобно умрежене. Да ли ће доћи до повезивања када почне примена Уредбе о плану мреже здравствених установа[14] којом ће Општа болница Лесковац и Дом здравља у истоименом граду бити интегрисани у Здравствени центар Лесковац или ће приступ софтверском решењу остати затворен показаће време, тј. када дође до спајања ове две здравствене установе. Управо као један од недостатака Heliant-а у Општој болници у Лесковцу наводе неумреженост Опште болнице и Дома здравља.[15]

Што се тиче чувања и заштите података, поред чувања података на самом серверу Heliant-а, врши се снимање резервне копије података на backup серверу у установи, као и на externom (Cloud) серверу који се тренутно хостује у Телеком дата центру. Све резервне копије су заштићене од неовлашћеног приступа подацима. Чак и ако би се то десило подаци не би могли да се користе јер је извршена енкрипција, односно шифровање информација које се чувају на серверима. У самом процесу рада постоје различити нивои приступа здравствених радника тако да у одређене медицинске податаке могу да имају увид само они којима су ти подаци потребни за лечење пацијената.[16] Аутоматски backup базе података креира се сваке ноћи у 23:55 часова, када се подаци базе података копирају са базног на апликативни сервер на којем се чувају сви backup фајлови. Приступ апликативном серверу је ограничен.[17]

---

[13] Исто

[14] Уредба о плану мреже здравствених установа. *Табела територијалног распореда и постељних капацитета здравствених установа у Републици Србији*, *Службени гласник РС*, број 5 (2020), 11 (2020), 52 (2020), 88 (2020), 62 (2021), 69 (2021), 74 (2021), 95 (2021), 43 (2023), 58 (2023), 87 (2023) и 103(2023).

[15] Д. Станковић, *Белешка...*

[16] Исто

[17] Исто

РЕПУБЛИЧКИ ИНТЕГРИСАНИ ЗДРАВСТВЕНИ ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ

У посебном одељку у Закону о здравственој документацији и евиденцијама у области здравства[18] прописане су улога и функције Републичког интегрисаног здравствено-информационог система (РИЗИС), свеобухватне платформе за дигитализацију здравства. Циљ је потпуна интеграција, што би у пракси значило да подаци о пацијенту буду видљиви у свим здравственим установама у Србији.

Сврха успостављања републичког интегрисаног здравственог информационог система је организација, планирање и ефикасно управљање системом здравствене заштите, системом здравственог осигурања, као прикупљање и обрада података у вези са здравственим стањем становништва, финансирањем здравствене заштите и функционисањем здравствене службе. Њега чине софтверска решења у којима се води здравствена и медицинска документација коју воде здравствене установе, приватна пракса и друга правна лица, софтверска решења у којима се води здравствена и медицинска документација у војном здравству, регистри, е-сервиси, софтверска решења у којима се воде збирни и индивидуални извештаји и регистри које воде заводи, односно институти за јавно здравље, софтверска решења у којима се воде евиденције Републичког фонда за здравствено осигурање, софтверска решења у којима се воде евиденције Фонда за социјално осигурање војних осигураника, регистар лекова и медицинских средстава, као и регистри лиценцираних здравствених радника. РИЗИС обезбеђује доступност здравствених података свим учесницима у здравственом систему, у складу са њиховим правима, улогама и одговорностима.[19] Здравствена установа, приватна пракса и друго правно лице, дужни су да здравствену документацију воде у електронском облику, односно да успоставе софтверско решење, технолошку инфраструктуру (мрежних, софтверских и хардверских компонената), организацију, кадар и поступке за прикупљање, смештање, обраду, чување, пренос, приказивање и коришћење података и информација тако да поседује функционалност, капацитете и перформансе који омогућавају пружање одговарајуће подршке пословним процесима, обезбеђује благовремене и тачне информације од значаја за доношење одлука и ефикасно обављање активности. РИЗИС треба да буде пројектован тако да са одговарајућим контролама за валидацију података на улазу, у току процеса обраде и на излазу из тог система, могу да се уоче нетачности и неконзистентности у подацима и информацијама. Ради успостављања и очувања интегралности софтверског решења потребно је обезбедити да постојећи и други системи за обраду података, као и систем извештавања, буду уподобљени, обезбедити одговарајућу организациону структуру са јасно утврђеном поделом послова и дужности запослених како би се омогућило адекватно функционисање и управљање софтверским решењем, усвојити и документовати одговарајућу методологију којом се утврђују сва правила везана за софтверска решења, успоставити процес управљања ризиком и безбедношћу софтверског решења, политиком безбедности софтверског решења уредизи принципе, начине и процедуре постизања

[18] Закон о здравственој документацији и евиденцијама у области здравства, *Службени гласник РС*, број 92_(2023), чл. 42-45.

[19] *Исто*, чл. 42.

и одржавања адекватног нивоа безбедности система и података, као и овлашћења и одговорности везаних за коришћење ресурса софтверског решења.[20] Када почне примена Републичког интегрисаног здравствено-информационог система (РИЗИС), функције интегрисаног здравственог информационог система (ИЗИС), уколико опстане, прилагодиће се новој дигиталној платформи. У Општој болници Лесковац за сада немају сазнања када ће почети примена РИЗИС-а.[21]

Е-КАРТОН

Електронски медицински досије представља јединствени и централизовани регистар који чини скуп података и докумената из обавезне медицинске документације која се води у електронском облику о пацијенту, а који се користе у пружању здравствене заштите и поступку остваривања права из обавезног здравственог осигурања, за аналитику, извештавање и планирање здравствене заштите и сврхе научног истраживања. Од првог јануара 2025. године требало је да почне примена електронских медицинских досијеа пацијената у Србији.[22] Међутим, иако примена закона није одложена, у пракси овакав начин рада још увек није заживео. Здравствени картони као обавезни медицински документи у већини установа примарне здравствене заштите и даље се воде у папиру и електронски посредством Heliant-a. За разлику од електронског медицинског досијеа, здравствени картони садрже податке лечења у конкретним установама. Здравствени картони у Општој болници Лесковац су историје болести и они се воде у електронском облику. За разлику од е-картона који представља комплетну евиденцију лечења грађана у свим установама, историје болести садрже лечење у одређеном временском периоду током стационарног лечења или специјалистичких прегледа (у овом случају само у Општој болници Лесковац). Циљ успостављања е-картона је брже и ефикасније остваривање права на здравствену заштиту, увид пацијента у целокупну медицинску документацију и адекватно пружање здравствених услуга.[23] Увођењем еКартона први пут ће, на једном месту, бити обједињена историја болести и лечења грађана из домова здравља, болнице, државне и приватне праксе.[24] Приступ еКартону имаће изабрани лекар, специјалиста на кога буде пренето овлашћење , хитна медицинска служба, лекарска комисија, али и грађани путем еУправе. На овај начина би се убрзао пут кроз здравствени систем, спречило понављање анализе и враћање код лекара опште праксе, што ће свеукупно допринети ефикаснијим резултатима лечења. Сви информациони системи у здравству требало би међусобно да буду повезани у јединствени Републички интегрисани здравствени информациони систем (РИЗИС), који ће осим еКартона садржати и информационе системе РФЗО-а, Батут-а, АЛИМС-а и друге који су у плану да се успоставе.[25]

[20] *Исто*, чл. 45.
[21] Д. Станковић, *Белешка...*
[22] Закон о здравственој документацији и евиденцијама..., чл. 63.
[23] *Исто*, чл. 46, ст. 2.
[24] NALED, *Usvojen Zakon o zdravstvenoj dokumentaciji – Stiže eKarton*, 31. 10. 2023. *https://naled.rs/vest-stize-ekarton-usvojen-zakon-o-zdravstvenoj-dokumentaciji-8433* (приступљено 8. септембра 2024)
[25] Исто

Законом о здравственој документацији и евиденцијама у области здравства[26] предвиђено је да се здравствена документација и евиденције воде у Републичком интегрисаном здравственом информационом систему и то на основу пружених здравствених услуга и приликом предузимања осталих мера у области здравствене заштите, као и подаци који се преузимају из Централног регистра становништва. Законодавац је дао могућност да се у случајевима техничких сметњи, кварова, елементарних непогода и сл. здравствена документација може водити у папирном облику, али само до отклањања непредвиђених околности када је неопходно без одлагања унети податке у РИЗИС.[27]

Подаци из документа Програм дигитализације указују да 96% примарних и око 90% секундарних и терцијарних здравствених установа користи софтверска решења развијена од стране шест вендора (продавци софтвера, тј. компаније које развијају и продају софтвере – прим. аут.). Оцењује се да то пружа добар капацитет и потенцијал за повезивање и обједињавање. Значајно је узети у обзир и софтверска решења за поједине дијагностичке и терапијске подсистеме и пословне функције попут лабораторијског информационог система који су успостављени у лабораторијама здравствених установа и повезани са примарним софтверским решењима.[28] У програму дигитализације неопходно је у здравствени информациони систем укључити и здравствени информациони систем Министарства одбране. Размена података тренутно се врши за фактурисање услуга, али је потребно објединити медицинске податке појединаца, с обзиром да се цивилно грађанство лечи у војномедицинским установама (40% капацитета), као и да војни обвезници користе услуге других државних и приватних здравствених установа.[29] Када се анализирају сва софтверска решења која су сада у употреби неопходно је извршити стандардизацију како би били могући интероперабилност и размена података унутар здравственог система.[30]

Закон о здравственој документацији и евиденцијама у области здравства регулише процес дигитализације у здравству. Према оцени НАЛЕД-а (Националне алијансе за локални економски развој), који је учествовао у изради нацрта Закона, пружајући подршку Координационом телу за дигитализацију у здравственом систему и Министарству здравља, нова решења подићи ће заштиту података на виши ниво и омогућити лекарима њихову ефикаснију употребу, а пацијентима осигурати бољу здравствену негу.[31]

[26] Закон о здравственој документацији и евиденцијама..., чл. 10.
[27] Исто
[28] Влада РС, *Програм дигитализације у здравственом систему...*, 8, 9.
[29] Исто
[30] Исто
[31] NALED, *Usvojen Zakon o zdravstvenoj dokumentaciji...*

ЕДУКАЦИЈА ЗДРАВСТВЕНИХ РАДНИКА И ЗАШТИТА МЕДИЦИНСКИХ ПОДАТАКА ГРАЂАНА

Дигитализација здравственог система у Србији, поред ажурирања и одржавања информационих система, носи са собом и потребу едукације здравствених радника. Један од осетљивијих изазова је и заштита података о личности. Закон о здравственој документацији и евиденцијама у области здравства податке из медицинске документације пацијента третира као посебну врсту података о личности. Здравствене установе, приватна пракса и друга правна лица, дужни су да прикупљање и обраду података о личности пацијента врше на начин којим се обезбеђује остваривање права на приватност и права на поверљивост података о личности пацијента, у складу са законом којим се уређују права пацијената и законом којим се уређује заштита података о личности.[32]

У владином документу Програм дигитализације у здравственом систему Републике Србије за период од 2022. до 2026. године констатује се да на основу анализе стања у Републици Србији не постоји јединствена и свеобухватна организација управљања дигитализацијом у здравственом систему, укључујући јасно дефинисане одговорности свих учесника. Одсуство прецизно дефинисаних стратешких приоритета, као и одговорности по питању управљања ИЗИС-ом, стандарда и координисане имплементације, доприноси потешкоћама у реализацији активности дигитализације дуги низ година. Осим тога, ограничени кадровски капацитети и одсуство институционалног знања у области дигитализације у здравственом систему, додатно отежава и успорава развој. За ефикасно коришћење софтверских решења не постоје успостављени програми континуиране обуке за запослене у здравственом систему, а такође не постоје ни програми обуке за постизање информатичке писмености. У дизајнирање софтверских решења запослени који треба да их користе до сада нису били увек укључени како би решења била кориснички оријентисана и једноставна за коришћење. Осим тога, постоји и проблем финансирања и недостатка стручне техничке кадровске подршке у здравственом систему. Ниво информатичке писмености грађана је неуједначен, тако да се у услуге у здравству, ако се пружају електронским путем, користе од стране оних који имају знања и могућности да користе информационо-комуникационе технологије. Здравље и здравствени подаци су од изузетног значаја како за грађане тако и за здравствени систем, за шта не постоји континуирана обука за здравствене раднике, као ни потребно информисање за грађане, подржано одговарајућим едукативним материјалом који би био прилагођен широком кругу корисника.[33]

У Закону о здравственој документацији и евиденцијама у области здравства истиче се да се обрада података о личности из здравствене документације и евиденција врши у складу са законом којим се уређује заштита података о личности. Дужност је свих здравствених установа (где је обухваћена приватна пракса и друга правна лица који воде медицинску документацију и евиденције) да чувају медицинску документацију и евиденције пацијената од неовлашћеног приступа, увида, копирања и злоупотребе, независно од облика у коме су подаци из медицинске до-

[32] Закон о здравственој документацији и евиденцијама..., чл. 38, 52, 53.

[33] Влада РС, *Програм дигитализације у здравственом систему...*, 14.

кументације сачувани.[34] Безбедност и сигурност података здравствене установе, приватна пракса и друга правна лица дужни су да успоставе и одржавају систем безбедности који обухвата мере за обезбеђење сигурности података које они поседују у складу са Законом о здравственој документацији и евиденцијама у области здравства, Законом о информационој безбедности[35], ИСО стандардима[36] и Законом о заштити података о личности.[37] Закон о информационој безбедности прописује одговорности и мере заштите од безбедносних ризика у информационо-комуникационим системима. Софтверска решења која се користе у здравственом систему спадају у системе од посебног значаја с обзиром да се користе у обављању делатности од општег интереса. Примена мера заштите, односно стандарда у области информационе безбедности, нарочито је важна код система у којима се врши обрада посебних врста података о личности, у које спадају и подаци о здравственом стању, што је посебно одређено Законом о заштити података о личности регулисањем права на заштиту физичких лица у вези са обрадом података о личности и обавеза руковалаца и обрађивача. Утврђивање кодекса поступања, начина размене, односно преноса података о личности из једног софтверског решења у друго, процене утицаја коришћења система на обраду података о личности, политике приватности и друга питања од значаја за ову материју неопходно је сагледати приликом процеса дигитализације здравственог система.[38]

Лекари и остали медицински радници који према својим овлашћењима имају приступ овом софтверском решењу требало би у циљу заштите веома осетљивих медицинских података о грађанима да се понашају одговорно и не откривају своју шифру другима и да штите податке о дијагнозама и лечењу пацијената. Много већи страх у јавности постоји од злоупотребе података из електронских база података него од докумената у папирном облику иако свако приступање (конкретно у Heliant-у) оставља „траг“ када, где и ко се према додељеној шифри пријавио. Сигурно да су и подаци у картонима у папирној форми изложени компромитацији ако постоји таква намера, али је много брже доћи до осетљивих података управо преко софтвера.

На евентуалну злоупотребу података упозорио је Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности још 2017. године. Са становишта заштите података о личности стање интегрисаног здравственог информационог система (ИЗИС), односно портала „Мој доктор“ забрињавајуће је ако лекари и друго здравствено особље користе постојеће, иницијалне шифре које су сасвим слабе и не представљају практично никакву заштиту. Услед тога је, преко портала „Мој доктор“, могућ једноставан приступ неовлашћених лица свим подацима у бази, укључујући не само име и презиме и јмбг пацијента, већ и све податке о дијагно-

[34] Закон о здравственој документацији и евиденцијама..., чл. 52.

[35] Закон о информационој безбедности, *Службени гласник РС*, број 6, (2016), 94, (2017), 77 (2019).

[36] Уредба о условима за припрему документа за поуздано електронско чување и форматима документа који су погодни за дуготрајно чување, *Службени гласник РС*, број 86 (2018), чл. 13.

[37] Закон о заштити података о личности, *Службени гласник РС*, број 87 (2018), чл. 6-10.

[38] Влада РС, *Програм дигитализације у здравственом систему...*, 5, 6.

зама, анамнезама, терапији, лековима, упуте специјалистима, датумима посете и контроле итд. Повереник препоручује грађанима да у одсуству адекватних реакција надлежних сами предузму оно што могу у циљу заштите својих личних података. Повереник сугерише грађанима да у контакту са својим лекарима затраже информацију да ли су променили, индивидуализовали „шифре“ које су добили приликом активирања портала „Мој доктор“ и да у случају негативног одговора инсистирају да лекари то учине.[39]

У Општој болници Лесковац документација изворно настала у електронском облику чува се не само на серверу Heliant-a, већ се снимање сигурносне копије врши (backup) на серверу у овој установи, али и на externom (cloud) серверу који се хостује у дата центру Телекома Србије. Ове резервне копије треба да спрече губљење података у случају било каквих проблеми који би угрозили оригинални извор. На серверу компаније Heliant ДОО, која је и развила истоимени здравствено-информациони систем, аутоматским backup-ом на дневном нивоу и кориснички дефинисаним сетовима права и улога гарантује се сигурност података.[40] Документација је заштићена од неовлашћеног приступа и уз енкрипцију података (чување у прописаним форматима погодним за дуготрајно чување) може се констатовати да су предузете све потребне радње заштите и безбедног чувања медицинске документације у складу са законским обавезама.[41]

АРХИВИ И ЕЛЕКТРОНСКА АРХИВСКА ГРАЂА

Многи радници у архивима дочекали су електронски архив с подозрењем. Иако законодавац не прави разлику архивске грађе у односу на облик или носач записа[42], доминантна употреба папира као нечег опипљивог у односу на електронски документ који се чува у дата центрима или самостално код пружаоца услуга учинила је и извесну дозу неповерења, нарочито у погледу заштите тако настале архивске грађе. Међутим, иако се у архивима и даље све ради по устаљеном начину (у папирном облику), службе заштите архивске грађе ван архива већ се сусрећу

[39] Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности, *Саопштење – Хитно отклонити недостатке Портала „Мој доктор*“ (7. 2. 2017), *https://www.poverenik.rs/sr-yu/%D0%B0rhiva/saop%C5%A1tenja-arhiva/2538-hitno-otkloniti-nedostatke-portala-qmoj-doktorq.html* (приступљено 30. јула 2024)

[40] Heliant, *Здравствени информциони систем* https://heliant.rs/resenja/heliant/ (приступљено 30. јула 2024)

[41] Д. Станковић, *Белешка...*

[42] Архивска грађа**,** као документарни материјал који се трајно чува, представља одабрани изворни, а у недостатку изворног и сваки репродуковани облик документа или записа који су настали радом и деловањем државних органа и организација, органа територијалне аутономије и јединица локалне самоуправе, установа, јавних предузећа, ималаца јавних овлашћења, привредних друштава, предузетника, лица која обављају регистровану делатност, верских заједница, као и других правних или физичких лица, а од трајног су значаја за културу, уметност, науку, просвету и друге друштвене области, без обзира на то када и где су настали и да ли се налазе у установама заштите културних добара или ван њих, и без обзира на облик и носач записа на коме су сачувани. Закон о архивској грађи и архивској делатности *Службени гласник РС* број 6 (2020), чл. 2. ст. 2, т. 3.

са проблемима приликом извршења стручног надзора са електронском документацијом, углавном преко платформи које се шире и обухватају све већи број услуга. Приликом обављања стручног надзора овлашћено лице надлежног јавног архива, поред послова над евидентирањем, класификовањем, одабирањем, архивирањем, чувањем, стручним одржавањем и заштитом архивске грађе, односно над њеним одабирањем из документарног материјала, који се налази код стваралаца и имаоца архивске грађе и документарног материјала и налагање предузимања мера за отклањање утврђених недостатака у погледу заштите архивске грађе и документарног материјала[43] у папирном облику, мора да укаже ствараоцима/имаоцима да су приликом уписа у архивску књигу у обавези да упишу и документарни материјал који је изворно настао у електронском облику у складу са Правилником о обрасцу архивске књиге[44] и Правилником о ближим условима за обезбеђење одговарајућег простора и опреме за смештај и заштиту архивске грађе и документарног материјала код ствараоца и имаоца архивске грађе и документарног материјала. Ствараоци и имаоци архивске грађе и документарног материјала у електронском облику осигуравају трајно чување архивске грађе у електронском облику у складу са законом, њено одржавање, мигрирање, односно пребацивање на нове носаче у прописаним форматима, до предаје архивске грађе у електронском облику надлежном јавном архиву.[45] Када је реч о системима попут здравства, образовања, социјалне заштите и др., централизоване портале углавном уводе надлежна министарства. О заштити и чувању документарног материјала који је настао у електронском облику углавном води рачуна (одговоран је) орган који је и увео обавезну примену електронске платформе – у случају установа и државних органа у Србији то су министарства надлежна за одређене области. Ствараоци/имаоци који се самостално старају о заштити и чувању електронске архивске грађе и документарног материјала одговорни су за поступање у складу са позитивним законским и подзаконским прописима.[46] Приликом стручног надзора овлашћена лица надлежних јавних архива треба да едукују лица задужена за поступање са архивском грађом и документарним материјалом код стваралаца/ималаца да у архивску књигу буде уписана изворно електронски настала документација и да у колони под бројем девет унесу податке који се траже. У овом конкретном случају неће уписивати просторије и полице јер се то односи

[43] *Исто*, чл. 23.

[44] Правилник о обрасцу архивске књиге, *Службени гласник РС*, број 34 (2022), чл. 2.

[45] Правилник о ближим условима за обезбеђење одговарајућег простора и опреме за смештај и заштиту архивске грађе и документарног материјала код ствараоца и имаоца архивске грађе и документарног материјала, *Службени гласник РС*, број 111 (2021), чл. 3, ст. 2.

[46] Закон о електронском документу, електронској идентификацији и услугама од поверења у електронском пословању, *Службени гласник РС*, број 94 (2017) и 52 (2021); Закон о информационој безбедности, *Службени гласник РС*, број 6 (2016), 94 (2017) и 77 (2019); Закон о електронској управи, *Службени гласник РС*, број 27 (2018); Закон о електронском фактурисању, *Службени гласник РС*, број 44 (2021), 129 (2021), 138 (2022) и 92 (2023); Правилник о условима за поступке и технолошка решења који се користи током поузданог електронског чувања документа, *Службени гласник РС*, број 94 (2018) и 87 (2020); Уредба о условима за припрему документа за поуздано електронско чување и форматима документа који су погодни за дуготрајно чување, *Службени гласник РС*, број 86 (2018).

на документацију насталу у папиру, већ уређаје за складиштење са локацијом. У рубрици број осам (количина документарног материјала) уместо дужних метара уписиваће се количина у килобајтима, мегабајтима и др., како стоји у обрасцу архивске књиге.[47] Оно што се често дешава у пракси приликом обављања стручног надзора јесте да стваоци/имаоци не уписују у архивску књигу електронску документацију уз образложење да је они стварају, али да нису задужени за њено чување.

У Закону о здравственој документацији и евиденцијама у области здравства[48] одређени су рокови чувања архивске грађе и документарног материјала. Здравствени картони и историје болничког лечења и збрињавања чувају се десет година након смрти пацијента или деведесет година након отварања, односно четрдесет година по престанку изложености азбесту, канцерогеним или мутагеним материјама, биолошким агенсима и хемијским средствима. Матичне књиге, стоматолошки картони и подаци у регистрима чувају се трајно, као и збирни и индивидуални извештаји. Остала обавезна медицинска документација чува се петнаест година након последњег уписа података, док је рок чувања дневне евиденције десет година. Здравствена установа, приватна пракса и друго правно лице дужни су да по престанку обављања здравствене делатности, односно брисања из регистра надлежног органа, предају на чување здравствену документацију и евиденције надлежном архиву у складу са законом којим се уређује архивска грађа.[49] Стваоци и имаоци документарног материјала који се трајно чува у електронском облику дужни су да до предаје надлежном архиву осигурају његово поуздано електронско чување у складу са прописом којим се уређују услови за припрему документа за поуздано електронско чување и форматима документа који су погодни за дуготрајно чување.[50] Стваоци и имаоци документарног материјала у електронском облику који нема трајни рок чувања дужни су да осигурају његов интегритет, аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост квалификованим електронским потписом, односно квалификованим електронским печатом.[51] Због релативно скоријег увођења електронских платфоми, у пракси није било захтева за уништење или предају надлежном јавном архиву документације која је изворно настала електронски. Поступак се не разликује у односу на документарни материјал настао у папирном облику. За безвредни документарни материјал коме је рок чувања по Листи категорија архивске грађе и документарног материјала истекао потребно је поднети захтев надлежном јавном архиву за одборење уништења. Документација мора да буде уписана у архивску књигу по годинама настанка и у оквиру година по врсти докумената. Када у архив стигне први овакав захтев, вероватно да ће у употреби бити платформа еАрхив. Међутим, ако до тога не дође, сам поступак добијања решења о уништењу безвредног документрног материјала одвијаће тако што стваоци/имаоци архивске грађе и документарног материјала најпре морају да изврше одабирање архивске грађе и издвоје ради уништавања документарни материјал коме је истекао рок чу-

[47] Правилник о обрасцу архивске књиге..., чл. 4, ст. 2, т. 8.

[48] Закон о здравственој документацији и евиденцијама..., чл. 39, ст.1.

[49] *Исто*, чл. 39, ст. 2.

[50] Уредба о условима за припрему документације за поуздано електронско чување..., чл. 8-13.

[51] Уредба о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе..., чл. 8-13.

вања.[52] Код предаје архивске грађе надлежном јавном архиву стваралац и ималац архивске грађе дужан је да архивску грађу преда у оригиналу, сређену, означену, пописану, неоштећену или са санираним оштећењима, технички опремљену, а архивску грађу у електронском облику, заједно са припадајућим метаподацима и декодирану, на начин који одреди надлежни јавни архив. О примопредаји архивске грађе сачињава се записник чији је саставни део попис архивске грађе која се предаје надлежном јавном архиву.[53] Пре предаје архивске грађе ствараоци/имаоци архивске грађе и документарног материјала у електронском облику дужни су да спроводе процедуре и поступке у вези са управљањем документима, као и да користе информациони систем који гарантује заштиту, аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост електронских докумената.[54] Архивска грађа се предаје надлежном јавном архиву по истеку тридесет година од њеног настанка. Док су архивска грађа и документарни материјал у поседу стваралаца и ималаца, они су дужни да изврше припрему архивске грађе и документарног материјала за поуздано електронско чување у складу са прописима.[55] Код предаје ахивске грађе у електронском облику надлежном јавном архиву захтев би требало да се поднесе у електронском облику путем Портала еУправа надлежном јавном архиву у еАрхив.[56]

У случају Опште болнице у Лесковцу у раду је већ констатовано како се чува здравствена документација. Сам програм чувања није конципиран тако да се по архивирању додељују и рокови чувања утврђени Листом категорија.

Приликом стручног надзора овлашћена лица архива углавном су и даље фокусирана на архивску грађу и документарни материјал у папирном облику. На питање да ли стварају изворну документацију у електронском облику и да ли су испоштовани прописани услови чувања такве врсте документације, ствараоци/имаоци углавном наглашавају да раде на основу упутства на одређеним платформама, али да не знају шта се дешава са подацима које унесу у систем у погледу чувања и заштите. У таквим условима отежан је рад овлашћених лица на терену јер немају адекватне одговоре од стваралаца/ималаца. У процесу дигитализације све већег броја државних органа и установа потребно је за овлашћена лица архива организовати саветовања или неки други вид едукације на коме би се, поред разјашњавања свих недоумица у вези са електронским документима, дошло до јединственог става о поступању приликом обављања стручних надзора. Интернет претраге не могу бити једини извор информација овлашћеним лицима архива и да од интересовања самог архивисте или степена његове дигиталне писмености зависи да ли ће и колико пажње приликом обављања стручних надзора посветити изворно насталој електронској документацији.

Да ли ће се свеобухватним увођењем електронског начина рада смањити и ограничити посао овлашћених лица у, колоквијално речено, спољним службама, показаће време. Оно што предстоји јесте да се и сами архиви придруже све већем

[52] Закон о архивској грађи..., чл. 16.
[53] *Исто*, чл. 18.
[54] *Исто*, чл. 12.
[55] *Исто*, чл. 11.
[56] Уредба о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе..., чл. 8.

броју јавних служби применом еАрхиве. На тај начин, хватањем корака, без обзира на лични став, комуникација и размена свих неопходних аката би се одвијала електронски, без неке велике разлике у раду, осим што ће папир бити замењен е-документом преко државног портала.

РЕЗИМЕ

Електронски документ у многим сферама државног и јавног сектора полако истискује папирни. Повољности које је дигитализација донела у сектору здравства одиста су неспорне. Здравствени информациони Heliant систем има значајну улогу у дигитализацији здравства у Србији, нудећи безбедно и ефикасно чување електронских здравствених докумената. Оно што треба унапредити у раду јесте двострука аутентификација за све кориснике, константна обукА медицинског особља о сајбер безбедности и транспарентност у смислу да грађани знају како се њихови подаци чувају. Ефикасност Heliant-а ограничена је изазовима здравственог система у Србији, укључујући преоптерећеност, недостатак ресурса и неуједначену дигитализацију. Систем захтева стабилан и брз проток интернета и несметано снабдевање електричном енергијом што може бити проблем у руралним и мање развијеним деловима Србије. Такође, Helinat је затворени систем, па је потребно као спону између примарне, секундарне и терцијарне здравствене заштите користити ИЗИС.

Увођење електронског картона иде се корак даље јер ће се у њему наћи комплетне информације о лечењу пацијената. Новине које су описане у раду, а тичу се РИЗИС-а и еКартона, за сада се не примењују јер је потребно најпре створити предуслове (опрема, људство) како би се бар почело са имплементацијом која би се у наредним годинама развијала и полако обухватала све предвиђене субјекте.

Приступ великог броја здравствених радника информационом систему коришћењем само корисничког имена и лозинке, често иницијално додељене, с разлогом изазива бојазан да врло осетљиви медицински подаци грађана могу бити злоупотребљени. Због тога је неопходно повећати ниво безбедности у приступу базама података.

Овлашћена лица надлежних јавних архива у службама заштите архивске грађе и документарног материјала ван архива приликом стручног надзора у јавном сектору где се електронски начин рада примењује у обавези су да пруже стручну помоћ и дају одговоре на све недоумице у вези са електронским документима. То подразумева и сталну едукацију и усавршавање како би и сами били припремљени за другачији начин и приступ рада у електронском свету докумената. Овлашћена лица архива морају да буду упозната са свим правним прописима који одређују начин чувања и заштите електронских докумената стваралаца/ималаца.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Влада Републике Србије. *Програм дигитализације у здравственом систему Републике Србије за период од 2022. до 2026. године, 05 број: 500-1189/2022-1. https://www.zdravlje.gov.rs/tekst/364590/program-digitalizacije-u-zdravstvenom-sistemu.php* (приступљено 1. августа 2024)

- Државна ревизорска институција. *Извештај о ревизији сврсисходности пословања Информациони системи у правосуђу*. Бр: 400-1033/2022-03/10 (2023.) Београд, (2023), 6. *https://dri.rs/storage/newaudits/2022-1-SV%20Informacioni%20sistemi%20u%20pravosudju.pdf* (приступљено 8. септембра 2024)
- Дајевић, Саша. *Записник о извршеном стручном надзору* (2024). Народна библиотека „Вук Караџић“, Бојник
- Закон о архивској грађи и архивској делатности. *Службени гласник РС*, број 6 (2020)
- Закон о електронском документу, електронској идентификацији и услугама од поверења у електронском пословању. *Службени гласник РС*, број 94 (2017) и 52 (2021)
- Закон о здравственој документацији и евиденцијама у области здравства. *Службени гласник РС*, број 92 (2023)
- Закон о информационој безбедности. *Службени гласник РС*, број 6 (2016), 94 (2017) и 77 (2019)
- NALED, Usvojen Zakon o zdravstvenoj dokumentaciji – stiže eKarton, 31. 10. 2023. *https://naled.rs/vest-stize-ekarton-usvojen-zakon-o-zdravstvenoj-dokumentaciji-8433* (приступљено 8. септемра 2024)
- Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности. *Саопштење – Хитно отклонити недостатке Портала „Мој доктор*“, 7. фебруар 2017. *https://www.poverenik.rs/sr-yu/%D0%B0rhiva/saop%C5%A1tenja-arhiva/2538-hitno-otkloniti-nedostatke-portala-qmoj-doktorq.html*
- Правилник о ближим условима за обезбеђење одговарајућег простора и опреме за смештај и заштиту архивске грађе и документарног материјала код стваоца и имаоца архивске грађе и документарног материјала. *Службени гласник РС*, број 111 (2021)
- Правилник о обрасцу архивске књиге. *Службени гласник РС*, број 34 (2022)
- Правилник о условима за поступке и технолошка решења који се користи током поузданог електронског чувања документа. *Службени гласник РС*, број 94 (2018) и 87 (2020)
- Станковић, Далибор. *Белешка*. Општа болница Лесковац
- Стојиљковић, Марија. *Записник о извршеном стручном надзору* (2024). Центар за социјални рад Лебане
- Уредба о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе и документарног материјала у електронском облику. *Службени гласник РС*, број 107 (2021), 94 (2022) и 116 (2023)
- Уредба о условима за припрему документације за поуздано електронско чување и форматима докумената који су погодни за дуготрајно чување. *Службени гласник РС*, број 86 (2018)
- Helinat, *https://heliant.rs/resenja/heliant/* (приступљено 8. септембра 2024)

Mirjana DIMITRIJEVIĆ

IMPLEMENTATION OF THE HEALTH INFORMATION SYSTEM *HELIANT* ON THE EXAMPLE OF THE GENERAL HOSPITAL LESKOVAC

Summary

In many spheres of the state and public sector, the electronic document is slowly replacing the paper one. The benefits that digitization has brought to the health sector are truly indisputable. The *Heliant* health information system plays a significant role in the digitization of healthcare in Serbia, offering safe and efficient storage of electronic health documents. What needs to be improved in its work is double authentication for all users, continuous training of medical staff on cyber security and transparency in the sense that citizens know how their data is stored. *Heliant*'s effectiveness is limited by the challenges of the healthcare system in Serbia, including overcrowding, lack of resources, and uneven digitization. The system requires a stable and fast internet speed and uninterrupted supply of electricity, which can be a problem in rural and less developed parts of Serbia. Also, *Helinat* is a closed system, so it is necessary to use *Integrated Health Information System (IHIS)* as a link between primary, secondary and tertiary health care.

The introduction of the electronic record means one step further because it will contain complete information about the treatment of patients. The novelties described in the paper, which concern Integrated Health Information System (IHIS/RIZIS) and eCard, are not implemented for now because it is necessary to first create preconditions (equipment, personnel) in order to start with the implementation, which would develop in the coming years and slowly include all the intended subjects.

The access of a large number of health workers to the information system using only a username and password, often initially assigned, causes fear that a sensitive medical data of citizens may be misused. Therefore, it is necessary to increase the level of security in accessing databases.

Authorized persons of the competent public archives in the services of protection of archival material and documentary material outside the archives during professional supervision in the public sector where the electronic way of working is applied, are obliged to provide professional assistance and answers to all doubts regarding electronic documents. This implies continuous education and training in order to be prepared for different ways and approaches to work in the electronic world of documents. The authorized persons of the archives must be familiar with all legal regulations that determine the way of keeping and protecting the electronic documents of the creators/owners.

МА Светлана ПЕРОВИЋ ИВОВИЋ[1]
Архив Југославије, Београд, Србија
стручни рад

008:7.025.3/.4
7.025.3/.4:174
COBISS.SR-ID 183834889

ПРОФЕСИОНАЛНА ЕТИКА У ОБЛАСТИ КОНЗЕРВАЦИЈЕ И РЕСТАУРАЦИЈЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Апстракт: Рад има за циљ да укаже на професионалну етику и да изнесе основне принципе и захтеве конзерваторске професије. Етички принципи у области конзервације и рестаурације архивске и библиотечке грађе од суштинског су значаја за очување писаног културног наслеђа.

Професионалци који се баве заштитом споменика културе имају обавезу да поштују етички кодексе и смернице и треба да поседују стручност и обученост како би правилно третирали предмет и примењивали одговарајуће технике. Интердисциплинарни приступ је од највеће важности, јер данас конзерватор-рестауратор треба да ради као део тима. Након прелиминарних студија мултидисциплинарног тима добро обучен конзерватор може одабрати и исправно спровести интервенције које неће имати нежељене последице по културно добро. Приликом одабира третмана треба водити да рачуна о реверзибилности, што је један од основних постулата савремене конзервације. Пре свега треба да поштује аутентичност културног добра и транспарентност. Неопходно је документовати све интервенције, методе и материјале који су коришћени. Конзерватор-рестауратор је дужан да минимално интервенише и да се фокусира на стабилизацију и заштиту предмета.

Етички кодекси и смернице који се примењују у заштити културне баштине могу се наћи у Етичком кодексу Европске конфедерације конзерватора-рестауратора Организације ECCO, као и смернице ICOMOSA, ICOMA и ICCA.

Кључне речи: *етика, кодекс, смернице, конзервација, рестаурација, конзерватор, интердисциплинарни, реверзибилност, конвенција*

УВОД

Појам етика настао је од грчке речи *ethos* која значи навика, обичај. Реч морал потиче од латинске речи *mos* која значи обичај, док реч *moralis* значи у складу са обичајем. Предмет етике је људски етос, тј. морална пракса.[2]

У последње време интензивно се примењује примењена етика која кроз своје разне области (пословна етика, био-етика, еколошка етика, итд.) истражује шта је исправно или прихватљиво, а што није у посебним областима људске праксе и који

[1] конзерватор саветник, *ivovic.s@arhivyu.rs, svetlana.ivovic@gmail.com*

[2] *https://www.fpn.bg.ac.rs › wp-content › uploads › Етика.pd* (приступљено 2. јуна 2025).

су разлози зашто је то тако.[3] У свакодневној пракси све је већи значај етике и у области заштите културне баштине. Овај феномен уско је повезан са успостављањем конзервације и рестурације као научне дисциплине у току 20. века са циљем да се заснују методе и технике од интервенција на филозофским, историјским и научним основама. С обзиром на развој конзервације- рестаурације, унапређење на академско образовање конзерватора и рестауратора и дефинисање професије током 20. века, а узимајући у обзир релевантне доприносе као што су ICOM-CC Етички кодекс (1984), Документ из Павије (1997) и Е.С.С.О. Професионалне смернице (2002–2004), данас имамо оптималне захтеве за јачањем позиција конзерватора-рестауратора и њихове улоге у интердисциплинарној сарадњи са другим професионалцима који се баве очувањем културног наслеђа. У циљу побољшања комуникације и интердисциплинарне сарадње између свих укључених професионалаца практичне предлоге даје публикација и Резолуција из Фиренце: „Хајде да повећамо интердисциплинарну сарадњу у очувању културног наслеђа.“[4]

Етика у заштити културне баштине подразумева поштовање и бригу о наслеђу које нам је остављено од предходних генерација. То укључује конзервацију, рестаурацију, очување и промовисање споменика културе.

Важно је да се приликом заштите културне баштине води рачуна о етичким принципима као што су поштовање људских права, инклузивност, транспарентност, одговорност и одрживост.

Такође, важно је да се културна баштина штити од различитих претњи као што су вандализам, крађа, загађивање, урбанизација и природне катастрофе. Етика у заштити културне баштине захтева сарадњу свих релевантних актера у друштву, укључујући институције, стручњаке, локалну заједницу и јавност.

Етика у конзервацији и рестаурацији архивске и библиотечке грађе, уметничких и културних добара, игра кључну улогу у очувању историјске, уметничке и културне баштине за будуће генерације. Приликом извођења конзерваторско-рестаураторских подухвата треба настојати да се за научни аспект сачувају најважније информације које предмет пружа. Још пре избора конзерваторског третмана потребно је одлучити које информације треба сачувати. То је често заједнички задатак архивиста, библиотекара, музеолога, археолога и осталих стручњака са физичко-хемијским, аналитичким и технолошким образовањем. Након постављеног захтева конзерватор треба да одабере третман који је по могућности реверзибилан.

Конзерватор-рестауратор треба да бира и примењује методе и материјале за заштиту писаног наслеђа који смањују ризик за предмет који се третира, као и за запослене и околину.

Треба радити са највећом пажњом како би се испоштовала аутентичност предмета. Кад год је могуће треба применити минималне интервенције у циљу ста-

---

[3] Jovan Babić, „Etika i moral“, *Theoria: časopis Filozofskog društva Srbije* 2008, 2: 35-48, (PDF) Etika i moral (researchgate.net) (приступљено 17. јула 2024).

[4] Ursula Schädler-Saub, „Conservation Ethics Today: Are Our Conservation-Restoration Theories And Practice Ready For The Twenty-First Century? Introductory Notes To Some Central Issues“, *Protection of Cultural Heritage* 2019, 8: 291-300, *https://www.researchgate.net/publication/342376107* (приступљено 17. јула 2024).

билизације предмета како би се избегле драстичне промене приликом рестаурације. Све интервенције треба документовати како би информације о методама и материјалима који су примењени биле транспарентне.

ИСТОРИЈА И ФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ КОНЗЕРВАЦИЈЕ

Почеци модерне конзервације везују се за 18. и 19. век, а од краја 19. века до Другог светског рата област теорије и филозофије конзервације развијала се у занимљивим правцима. Питање људске креативности посебно је разматрао француски филозоф Анри Бергсон (1859–1941)[5] који је смислио термин *трајање* као опис процеса живљења. Трајање се не односи само на време, већ и на интеграцију креативног процеса са сећањем на прошлост. То трајање производ је оригиналне животне снаге (*Elan vital*) која се може разумети као да је божанског порекла, која нам даје свој креативни капацитет, те се као резултат тога појављује разноликост. Заиста, култура је карактеристика човечанства, а културна разноликост је начин на који се осећа људска креативност.[6]

Након Првог светског рата оснива се Лига народа (1920–1946) у оквиру које је настао Међународни комитет за интелектуалну сарадњу /*International Committee, ICIC*/ (Женева, 1922–1946). Између два светска рата неколико догађаја било је значајно за конзервацију. ICIC је 1926. године створио посебну институцију под називом Међународна канцеларија музеја /*International Museums Office*/, која је деловала у области очувања културног наслеђа.[7]

Утемељење модерне конзервације захтева одговор на круцијално питање да ли конзервација треба да буде укључена у науку или не. На њега је 1938. године одговорио Ђ. К. Арган када је препознао различите техничке и хуманистичке вештине потребне за конзервацију и рестаурацију и нагласио критички приступ процени уметничких дела. Из овога би се могло закључити да наука треба да се користи као „средство“ у зависности од захтева различитих задатака који се јављају у конзервацији. Дакле, према Аргановом мишљењу сама конзервација не треба да се сматра науком, већ пре обликом модерне дисциплине која припада хуманистичком блоку наука.[8]

Арган је заједно са великим теоретичаром конзервације Чезарем Брандијем (1906–1988) расправљао о филозофским питањима која се односе на уметност и рестаурацију уметничких дела и споменика. Године 1938. учествовали су у процесу оснивања италијанског Централног института за конзервацију /*Istituto Centrale per il Restauro ICR*, данас Високог института за конзервацију /I*stituto Superiore Centrale per il Restauro. ISCR*/.[9]

Бранди је развио теоријски и методолошки приступ конзервације и рестаурације уметничких дела и његов текстови су сакупљени и објављени 1963. године у

[5] Анри Бергсон – Википедија (*wikipedia.org*) (приступљено: 2. јуна 2025).

[6] Јука Јокилето, „Конзерваторска етика од Ригла до данас“, *Модерна конзервација* 2015, бр. 3: 12.

[7] Исто, 13.

[8] Исто, 14.

[9] Исто, 14.

књизи *Teoria del restauro*, која је и данас фундаментално штиво за наставу конзервације и рестаурације.

ЕТИКА У КОНЗЕРВАЦИЈИ

Приликом извођења конзерваторско-рестаураторских подухвата треба настојати да се најважније информације које предмет пружа сачувају за научни аспект. Још пре избора конзерваторског третмана потребно је одлучити које информације треба сачувати. То је често заједнички задатак музеолога, археолога и осталих стручњака са физичко-хемијским, аналитичким и технолошким образовањем. Након постављеног захтева конзерватор је у могућности да одабере адекватан третман који мора бити реверзибилан.[10]

Пре примене физичког третмана, односно поступака конзервације и рестаурације, треба применити све мере превентивне заштите.

Конзерватор-рестауратор треба да бира и примењује методе и материјале за заштиту наслеђа које смањују ризик за предмет који се третира, као и за запослене и околину.

Треба да раде са највећом пажњом како би испоштовали аутентичност предмета. Кад год је могуће треба да примене минималне интервенције у циљу стабилизације предмета како би се избегле драстичне промене приликом рестаурације. У том смислу Бранди даје дефиницију рестаурације: „Рестаурација представља методолошки тренутак у коме је уметничко дело препознато у својој физичкој конзистентности и свом двоструком естетском и историјском поларитету имајући у виду његово преношење у будућност.“[11]

Дакле, рестаурација је кључни процес у којем се уметничко дело сагледава кроз призму његове материјалне структуре, као и кроз његове естетске и историјске димензије. Овај приступ узима у обзир важност очувања дела за будуће генерације и осигурава да његово значење и вредност буду сачувани.

Све интервенције треба документовати како би методе и материјали који су примењени били транспарентни.

Конзерватор-рестауратор треба да ради по највишим професионалним стандардима.

Да би се осигурала плодна и ефикасна интердисциплинарна сарадња међу професионалцима укљученим у очување културног наслеђа, потребно је препознати релевантне професије и дефинисати њихове специфичне улоге, као и начине и тачке интеракције међу њима. Конзерватор-рестауратор игра кључну улогу у обликовању перцепције, вредновању и разумевању културног наслеђа, узимајући у обзир његове еколошке аспекте, значај и физичке карактеристике.[12]

[10] American Institute for Conservation (AIC), *Code of Ethics and Guidelines for Practice*, *www.culturalheritage.org/about-conservation/code-of-ethics* (приступљено: 6. јуна 2025).

[11] Cesare Brandi, *Theory of Restoration* (Florence: ICR, 2005).

[12] E.C.C.O. European Confederation of Conservator-Restorers‘ Organisations A.I.S.B.L, *E.C.C.O. Professional Guidelines (I), The Profession*, 2, *https://www.ecco-eu.org/wp-content/uploads/2021/03/ECCO_professional_guidelines_I.pdf* (приступљено 5. маја 2024).

У циљу адекватне заштите конзерватор-рестауратор има обавезу да перманентно усавршава нова знања и вештине и да размењује информације са другим стручњацима.

Када је реч о конзервацији и рестаурацији архивске и библиотечке грађе и уметничких дела на папиру треба обратити пажњу да се очува интегритет предмета током процеса конзервације и рестаурације. Треба применити методе и материјале који ће спречити даље пропадање и водити рачуна како се поступа са оштећеним или деформисаним предметима приликом процеса рестаурације. Сви примењени поступци треба да су у складу са етичким стандардима и смерницама струке.

ЕТИЧКИ КОДЕКСИ КОНЗЕРВАТОРСКИХ АСОЦИЈАЦИЈА У ИНОСТРАНСТВУ

Након Другог светског рата настају значајне међународне организације које се баве заштитом културног наслеђа. Већ 1945. године у оквиру Уједињених нација оформљени су UNESCO (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* – Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу), ICCROM (*International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property* – Међународни центар за проучавање очувања и рестаурације културних добара), као и невладине организације ICOM (1946) (*International council of museums* – Међународни савет музеја), ICOMOS (1965) (Међународни савет за историјске споменике и пределе, светска невладина организација потекла из корпорације архитеката и техничара), ICA (*The International Council on Archives* – Међународни архивски савет), IIC (*International Institute for Conservation and Artistic Works* – Међународни институт за конзерваторска и уметничка дела) и IUCN (*International Union for Conservation of Nature* – Међународни институт за конзерваторску и уметничку делатност).

IFLA (*The International Federation of Library Associations and Institutions*) водеће је међународно тело које заступа интересе библиотечко-информационих услуга и њихових корисника. То је глобални глас библиотечке и информатичке струке.

Један од задатака UNESCO-а било је успостављање међународне доктрине која би могла да усмерава оне који су одговорни у државама чланицама и њиховом приступу очувања свога наслеђа. Тако је Конвенција о светској баштини из 1972. године постала активна платформа за дебате и већ је произвела нове дефиниције за различите типове ресурса наслеђа и инсистира на развоју и коришћењу одговарајућих инструмената за њихово очување. Конвенција о нематеријалном културном наслеђу из 2003, као и Конвенција о разноликости културних израза из 2005. године могу се доживљавати као комплиментарне овом задатку. Са међународним препорукама и декларацијама, оне формирају окриље међународне доктрине допуњене међународним повељама које је усвојио ICOMOS, а у европском контексту конвенцијама и препорукама Савета Европе.[13]

Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво (*Фаро конвенција*, 2005) препознаје да је потребно ставити људе и људ-

[13] Ј. Јокилето, „Конзерваторска етика од Ригла до данас“..., 15.

ске вредности у центар проширеног интердисциплинарног концепта културног наслеђа. Конвенција дефинише заједницу са наслеђем /heritage community/ у којој људи цене специфичне аспекте културног наслеђа које у оквиру јавног деловања желе да подрже и пренесу будућим генерацијама.

На конференцији у Кјоту 2012. године усвојена је Кјото визија. У истом духу као и у *Фаро конвенцији*, примећено је да се конзервација културног наслеђа у свој својој разноликости може постићи само кроз укључивање заједнице која мора да преузме одговорност за њихово очување. Може се претпоставити да ће ово бити један од главних изазова у будућности етике конзервације.[14]

Етички кодекс који је осмислила европска организација Е.С.С.О. (*European Confederation of Conservator-Restorers' Organisation*) прихваћен је од многих конзерватора и рестауратора било да су чланови ове организације или не.[15] Е.С.С.О. је 1993. године донела прву верзију Смерница струке и Етички кодекс струке под називом: *E.C.C.O. Documents: Professional Guidelines*. Друга верзија смерница прихваћена је 2002. године. Документ има преамбулу у којој је дефинисан појам културне баштине, а уједно се спомиње конзерватор– рестауратор као особа од поверења за културну баштину. Е.С.С.О. је успоставио принципе и професионалне стандарде за професионалну праксу конзерватора-рестауратора. Према овом Етичком кодексу занимање конзерватор-рестауратор представља делатност од јавног интереса и мора се практиковати уз поштовање свих релевантних националних и европских закона и споразума, посебно оних који се тичу украдене имовине.

Према члану 3 „Конзерватор-рестауратор ради непосредно на културном наслеђу и лично је одговоран власнику наслеђа и друштву. Конзерватор-рестауратор има право да обавља праксу без ометања слободе и независности. Исто тако, конзерватор-рестауратор има право да у свим околностима одбије сваки захтев за који верује да је у супротности са условима или духом овог Кодекса. Конзерватор-рестауратор има право да очекује да све релевантне информације у вези са пројектом конзервације и рестаурације (било које величине) добије од власника и старатеља". Члан 4. указује да непоштовање принципа, обавеза и забрана Кодекса непрофесионалних пракси и доводи професију на лош глас. Следећи члан каже да је конзерватор-рестауратор дужан да поштује естетски, историјски и духовни значај, као и физички интегритет културног наслеђа, да треба да сарађује са другим стручним колегама, води рачуна о захтевима заштите културне баштине, ради по највишим стандардима, води рачуна о свим аспектима превентивне конзервације и пре извођења физичких интервенција, да се ограничи само на неопходне третмане, користи само оне материјале и поступке који према садашњем нивоу знања неће штети културном наслеђу и који су компатибилни са материјалима културног наслеђа и да примени потпуно ревирзибилан процес. Конзерваторско-рестаураторски третман треба документовати, оставити писану и фото-документацију о третману

[14] Исто, 16.

[15] Е.С.С.О. (*European Confederation of Conservator-Restorers' Organisation)* основана је 1991. године од стране четрнаест европских рестаураторских организација у циљу очуввања покретног и непокретног културног наслеђа. Данас представвља 26 организација из 23 земље и 6000 професионалаца. *https://www.ecco-eu.org/about-e-c-c-o/* (приступљено 17. јула 2024).

и дијагностици, као и друге релевантне информације. Извештај треба да садржи имена свих који су извели посао. То је документ који остаје за будућу употребу. Када коришћење културног наслеђа угрожава његово очување неопходно је урадити репродукцију, а поступак репродуковања препоручује конзерватор-рестауратор.

Конзерватор-рестауратор треба да обавести власника о свим потребним радњама и да наведе најприкладнији начин за континуирану негу.

Конзерватор-рестауратор никада не треба да подржава недозвољену трговину културним наслеђем и мора се активно супротставити таквима незаконитим активностима.[16]

Темељни документи Америчког института за очување историјских и уметничких предмета под називом *Етички кодекс и смернице за праксу Америчког института за конзервацију историјских и уметничких предмета* (*The Code of Ethics and Guidelines for Practice of the American Institute for Conservation of Historic & Artistic Works (AIC)*) наводи начела којих треба да се придржавају стручњаци у области конзервације и други који брину о културном добру.

Америчко удружење AIC има свој *Етички кодекс* (*AIC Code of Ethics*) и *Коментаре* (*The Commentaries*). *Коментари* су посебан документи које је креирало чланство ове америчке асоцијације како би проширили *AIC Code of Ethics* и прилагодили га захтевима и потребама на терену.[17] У преамбули овог документа стоји да је примарни циљ сваког професионалног конзерватора да има посебну обуку у циљу постизања адекватне стручности у заштити културних добара. У настојању да постигну овај циљ стручњаци из области конзервације преузимају одређене мере како би одговорили на обавезе према културним добрима, њиховим власницима и корисницима, конзерваторској професији, али и друштву у целини.

Према томе, стручњак за конзервацију треба да настоји да постигне највеће могуће стандарде у свим аспектима конзервације (превентивној и физичкој, код испитивања, истраживања, третмана и документовања), као и образовања. Професионалац у области конзервације треба да ради у границама своје компетенције и образовања. Околности могу ограничити ресурсе, али квалитет посла не сме бити угрожен. Стручњак за конзервацију треба да одабере методе и материјале који према досадашњим сазнањима не утичу на разумевање и примену овог етичког кодекса.[18]

Конзерватор треба да препозна важност превентивне конзервације као најефикаснијег начина за дугорочну заштиту културних добара, да смернице за континуирану употребу и заштиту, препоручи одговарајуће услове животне средине за складиштење и излагање и предочи одређене процедуре за руковање, паковање и транспорт.

Смернице за хитне ситуације веома су битне јер ванредне ситуације могу представљати озбиљан ризик од оштећења или губитка културног добра, што може захтевати хитну интервенцију конзерватора. У хитној ситуацији која угрожава кул-

[16] E.C.C.O, *E.C.C.O. Professional Guidelines (I), The Profession*
[17] AIC*, Code of Ethics and Guidelines for Practice*
[18] Исто

турна добра стручњак за конзервацију треба да предузме све разумне мере да сачува културна добра.[19]

Током третмана стручњак за конзервацију треба да води документацију са датумом која укључује запис или опис укључених техника или процедура, коришћених материјала и њиховог састава, природу и обим свих измена и све додатне информације откривене или на други начин утврђене. Извештај припремљен на основу ове евиденције треба да резимира ове информације и пружи, по потреби, препоруке за каснију бригу.

Кодекс професионалне етике музејске организације ICOM-а прихваћен је на Генералној Скупштини у Буенос Аиресу 1986. године. Кодекс даје општи приказ професионалне етике чије се поштовање сматра минималним условом да неко може радити као музејски професионалац. Након детаљне ревизије прерађена верзија Кодекса објављена је 2001, а онда је и усвојена на Генералној скупштини ICOM-а у Сеулу 2004. године.

Етички кодекс архивиста усвојен је на Тринаестом конгреду MAC-а 6. септембра 1997. године у Пекингу. Он поставља високе стандарде понашања у архивској струци, нове чланове архивске струке упознаје са овим стандардима, искусне архивисте подсећа на њихове професионалне одговорности, а код јавности подстиче поверење у струку. Под појмом „архивист“ у њему су обухваћени сви који су одговорни за надзор, преузимање, обраду, чување, заштиту и руковање архивском грађом. Установе и архиве треба подстицати да прихвате политику и праксу која ће олакшати имплементацију овог Кодекса. Његов циљ је да члановима струке пружи етички оквир понашања, а не одређена решења за појединачне проблеме. Принципи су пропраћени коментаром, а принципи и коментари заједно чине *Етички кодекс*. Његова имплементација зависи од архивских установа и стручних удружења и може се спровести путем образовања, као и утврђивањем одређених смерница у случају недоумица, истраживања неетичког понашања и уколико је потребно и примене санкција.[20]

РЕЗИМЕ

Етика у конзервацији и рестаурацији културног наслеђа игра кључну улогу у обликовању пракси и одлука које се доносе током процеса одлучивања. Етика у области конзервације и рестаурације односи се на скуп начела и вредности које усмеравају рад стручњака на очувању културне баштине.

Дакле, етика у конзервацији и рестаурацији односи се на моралне принципе и стандарде који управљају у праксама у овим подручјима. Кључни аспекти етике укључују аутентичност, транспарентност, очување наслеђа, као и сарадњу са стручњацима који ће осигурати очување оригиналног стања и интегритета културних добара, а с друге стране задовољити потребе и очекивања заједнице.

[19] Исто

[20] Међународни архивски савет, *Етички кодекс архивиста, https://www.arhivyu.rs/za-arhiviste/eticki_kodeks_arhivista* (приступљено 2. јуна 2025).

Конзерватор-рестауратор има етичку обавезу према заједници која је везана за културно наслеђе, што подразумева узимање у обзир њихових вредности и традиција приликом доношења одлука о рестаурацији.

Етика такође подразумева континуирану обуку и професионални развој стручњака, зато што се конзервација и рестаурација стално развијају, па је важно да стручњаци буду информисани о најновијим технологијама, материјалима и етичким нормама.

Етичка начела конзервације и рестаурације често су дефинисана у оквиру професионалних организација, као и кроз различите смернице, кодексе и стандарде који се односе на очување културне баштине. Упознавање са овим начелима кроз наведене изворе може помоћи конзерваторима да доносе адекватне одлуке и осигурају очување културних добара за будуће генерације.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Јокилето, Јука. „Конзерваторска етика од Ригла до данас“, *Модерна конзервација* 2015, бр. 3: 11-23.
- Babić, Jovan. „Etika i moral“. *Theoria: časopis Filozofskog društva Srbije* 2008, 2: 35-48, (PDF) Etika i moral (researchgate.net) (приступљено 17. јула 2024).
- Brandi, Cesare. *Theory of Restoration.* Florence: ICR, 2005.
- Перовић Ивовић, Светлана. „Нови медији и односи с јавношћу у области презентације и заштите културног наслеђа“. Мастер рад, Мегатренд универзитет, Факултет за културу и медије, Београд 2021.
- Schädler-Saub, Ursula. „Conservation Ethics Today: Are Our Conservation-Restoration Theories And Practice Ready For The Twenty-First Century? Introductory Notes To Some Central Issues“. *Protection of Cultural Heritage* 2019, 8: 291-300, *https://www.researchgate.net/publication/342376107* (приступљено 17. јула 2024).
- American Institute for Conservation (AIC). *Code of Ethics and Guidelines for Practice. www.culturalheritage.org/about-conservation/code-of-ethics (приступљено: 6. јуна 2025).*
- E.C.C.O. European Confederation of Conservator-Restorers‘ Organisations A.I.S.B.L. *E.C.C.O. Professional Guidelines (I), The Profession. https://www.ecco-eu.org/wp-content/uploads/2021/03/ECCO_professional_guidelines_I.pdf* (приступљено 5. маја 2024).
- Међународни архивски савет, *Етички кодекс архивиста*, *https://www.arhivyu.rs/za-arhiviste/eticki_kodeks_arhivista* (приступљено 2. јуна 2025).

Svetlana PEROVIĆ IVOVIĆ, MA

PROFESSIONAL ETHICS IN THE FIELD OF CONSERVATION AND RESTORATION OF CULTURAL HERITAGE

Summary

Ethics in conservation and restoration of cultural heritage play a key role in shaping practices and decisions made during the decision-making process. Ethics in the field of conservation and restoration refers to a set of principles and values that guide the work of experts in the preservation of cultural heritage.

Accordingly, ethics in conservation and restoration refers to the moral principles and standards that govern practices in these areas. Key aspects of ethics include authenticity, transparency, preservation of heritage, as well as cooperation with experts who will ensure the preservation of the original state and integrity of cultural assets, and on the other hand meet the needs and expectations of the community.

The conservator-restorer has an ethical obligation to the community related to the cultural heritage, which means taking into account their values and traditions when making decisions about restoration.

Ethics also implies continuous training and professional development of experts, because conservation and restoration are constantly evolving, so it is important that experts are informed about the latest technologies, materials and ethical norms.

Ethical principles of conservation and restoration are often defined within professional organizations, as well as through various guidelines, codes and standards related to the preservation of cultural heritage. Becoming acquainted with these principles through the above mentioned sources can help conservators to make adequate decisions and ensure preservation of cultural assets for future generations.

Др Наташа ДИМИТРИЋ[1]
Библиотека Матице српске, Нови Сад, Србија
оригинални научни рад

930.25:7.025.3
COBISS.SR-ID 183853833

ЈОНСКЕ ТЕЧНОСТИ КАО ИДЕАЛНИ ПРЕДСТАВНИЦИ ЗЕЛЕНЕ ХЕМИЈЕ У СВРХУ ДЕЗИНФЕКЦИЈЕ ПАПИРНЕ АРХИВСКЕ И БИБЛИОТЕЧКЕ ГРАЂЕ

Апстракт: Сарадња између уметника (конзерватора) и научника (хемичара) огледа се у побољшању постојећих конзерваторских метода, као и усвајању нових савремених научних технологија. Конзерватори традиционално користе лако испарљиве и токсичне растваче приликом уклањања микробиолошких намесника и самог процеса дезинфекције на папирној архивској и библиотечкој грађи. Принципи зелене хемије и одрживог развоја од великог су значаја у даљем развоју конзерваторских метода и самој заштити писаног културног наслеђа, пошто је главни циљ овог новог приступа у хемији коришћење и примена производа и процеса који смањују или елиминишу употребу штетних супстанци, а да се при томе употребљавају искључиво хемикалије и хемијски процеси који немају негативне последице на животну и радну средину, самог конзерватора, као ни даљег корисника, те да не оштећује ни саму структуру подлоге на којој је писано. Да би се струка кретала напред, све више се ради на изналажењу нових метода и примени нових растварача, при чему је највећа пажња усмерена на јонске течности које су означене као растварачи 21. века. У те сврхе, четрнаест новосинтетисаних јонских течности тако је дизајнирано да показују својства која подлежу принципима и правилима зелене хемије, а коришћене су ради истраживања њиховог фунгицидног дејства и могуће примене током дезинфекције папирне грађе.

Кључне речи: *конзервација, дезинфекција, зелена хемија, јонске течности*

УВОД

Папир је један од најстаријих и најчешће коришћених медијума за снимање и чување информација. Међутим, упркос својој наизглед осетљивој природи, ако је правилно произведен и чуван, може показати изузетну отпорност на старење, што га чини важним материјалом у очувању културног и историјског наслеђа.[2] Међутим, као материјал подложан спољним утицајима, папир је изложен различитим оштећењима, од којих су посебно значајна биолошка.

Микробне заједнице, укључујући хетеротрофне организме као што су гљиве и бактерије, могу знатно утицати на дуговечност папира. Ови микроорганизми

[1] дипломирани конзерватор, *natasapsy@gmail.com*

[2] Letnar Meta Cernić and Jedert Vodopivec, „Influence of Paper Raw Materials and Tecnological conditions of Paper Manufacture on Paper Aging“, *Restaurator*, 18 (1997): 73.

производе метаболите који могу хемијски и физички оштетити супстрате на којима се развијају, што доводи до слабљења структуре папира и његове деградације. Биодетериорација, процес пропадања објеката од културног, историјског и уметничког значаја изазван микроорганизмима, започиње када споре микроба досегну површину папира на којој је присутна или доступна вода. Овај процес може бити убрзан у условима високе влажности и температуре, што су фактори који промовишу раст микроорганизама.

Израда ефективне стратегије за превенцију и ублажавање биодетериорације, као и за уклањање микроорганизама, нарочито гљивица, захтева дубоко разумевање материјала који се конзервира, процену узрока биопропадања и одређивање контекста у којем се оно дешава. Свеобухватни приступ конзервацији захтева интеграцију хемијских, физичких и биолошких метода како би се обезбедила дуготрајна заштита папира.[3]

Тимол (2-изопропил-5-метилфенол) је већ више од шездесет година широко коришћен као фунгицид у конзервацији папира, посебно у библиотекама и архивима Републике Србије.[4] Иако је ефикасан у сузбијању раста гљивица, тимол носи и одређене ризике. Људски организам га лако апсорбује удисањем или контактом са кожом и сматра се да је средње токсичан. Користи се у облику раствора или као пара у поступку фумигације, где се директно наноси на папир.[5] Међутим, иако пружа заштиту од микроорганизама, његова примена има и негативне ефекте, као што су интензивно жућење папира и деградација везива водених боја и мастила након фумигације.[6] Ови проблеми указују на потребу за развојем нових, мање штетних метода и растварача за конзервацију који би били безбеднији како за људе, тако и за радну средину.[7]

У последње време јонске течности су се истакле као алтернатива традиционалним органским растварачима. Као органске соли које се састоје од јона и имају тачку топљења испод 100°C, јонске течности су посебно занимљиве због својих неуобичајених физичких својстава, могућности рециклирања и биоразградивости. Ова једињења су привукла пажњу индустрије, али и академске заједнице због своје способности да растварају различита неорганска и органска једињења, као и могућности да се дизајнирају са тачно жељеним физичко-хемијским својствима.[8] Променом анјона или увођењем различитих функционалних група у катјонску структуру,

---

[3] Hanna Szczepanowska and Ralph Alphomse Cavaliere, „Conserving Our Cultural Heritage: The Role of Fungi in Biodeterioration“, у: *Bioaerosols – Fungi, Bacteria, Mycotoxins in Indoor and Outdoor Environments and Human Helth*, edited by Eckardt Johanning, Philip Morey, and Pierre Auger (Albany: Fungal Reserch Group, 2012), 306.

[4] Вера Радосављевић и Радмила Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од коже* (Београд: Архив Србије, 2000), 184.

[5] William Johnson Arthur, *Book repair and conservation* (London: Thames and Hudson, 1st edition, 1988), 161-163.

[6] Lisa Hall Isbell, „The effects of thymol on paper, pigments, and media“, *Abbey Newsletter*, 21 (1997): 39.

[7] Michael McCann, „Artist Beware“, *The Lyons Press* (1992): 549.

[8] Stefan Stolte and Piotr Stepnowski, „Editorial Hot Topic: Ionic Liquids: Analytical and Environmental Issues“, *Current Organic Chemistry*, 12 (2011): 1871.

могуће је прилагодити својства јонских течности одређеним потребама, што их чини врло флексибилним за примену у различитим индустријама.[9]

Истраживања су показала да јонске течности имају неколико значајних предности приликом конзервације папира. Њихова ниска испарљивост смањује ризик по здравље и животну средину, док њихов висок вискозитет може омогућити лакше продирање кроз различите слојеве папира, чиме се повећава сама ефективност приликом чишћења или дезинфекције материјала. Додатно, подесивост мешања јонске течности са водом или мање токсичним растварачима омогућава њихово безбедно уклањање након примене. Још једна важна карактеристика јесте антимикробна активност јонских течности, што је посебно важно у контексту конзервације, јер гљивично и бактеријско пропадање представља један од главних узрока деградације папирних артефаката.[10]

Процењује се да постоји велики број могућих комбинација јона који формирају јонске течности, што их чини изузетно флексибилним и способним да се прилагоде специфичним потребама конзервације. Недавно су синтетизоване нове протичне јонске течности које су привукле значајну пажњу због своје једноставне синтезе и ниске цене производње. Ове течности, формиране реакцијом преноса протона између Бронстедове киселине и базе, имају додатне водоничне везе које им омогућавају већу стабилност и ефикасност у конзервацији папира.[11]

У склопу истраживања[12] синтетизовано је четрнаест нових протичних јонских течности чија је антимикробна активност експериментално испитана. Амино алкохоли који су коришћени за синтезу жељених протичних јонских течности изабрани су због своје ниске токсичности и одсуства пријављених штетних ефеката на људе. Поред тога, ове протичне јонске течности су стабилне у нормалним условима, лако се мешају са различитим врстама растварача и имају потенцијалну примену у разним индустријама, укључујући производњу материјала за чишћење и фармацеутских производа.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ ДЕО

Материјали и методе

Ово истраживање се фокусира на правилном одабиру и оптимизацији нових растварача на бази јонских течности са унапређеном безбедношћу, погодним за примену у конзерваторским методама чишћења папирне грађе и дезинфекције

[9] Robin Rogers and Kenneth Seddon, „Ionic Liquids as Green Solvents“, in: *ACS Symposiun Series*, American Chemistry Society (Washington D.C., 2003): 792.

[10] Alexander Kokorin, *Ionic Liquids: Applications and Perspectives* (New York: Tech Open, 2011), 587-604.

[11] Tawsif Siddique et.al., „Synthesis and Characterization of Protic Ionic Liquids as Thermoelectrochemical Materials“, *Royal Society of Chemistry*, 22 (2016): 18267.

[12] Наташа Димитрић, „Карактеризација, токсичност и примена новосинтетисаних јонских течности за чишћење и конзервацију папирне архивске грађе“ (докторска дисертација), Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за хемију, биохемију и заштиту животне средине, 2020.

Слика 1. *Шематски приказ синтезе јонских течности*

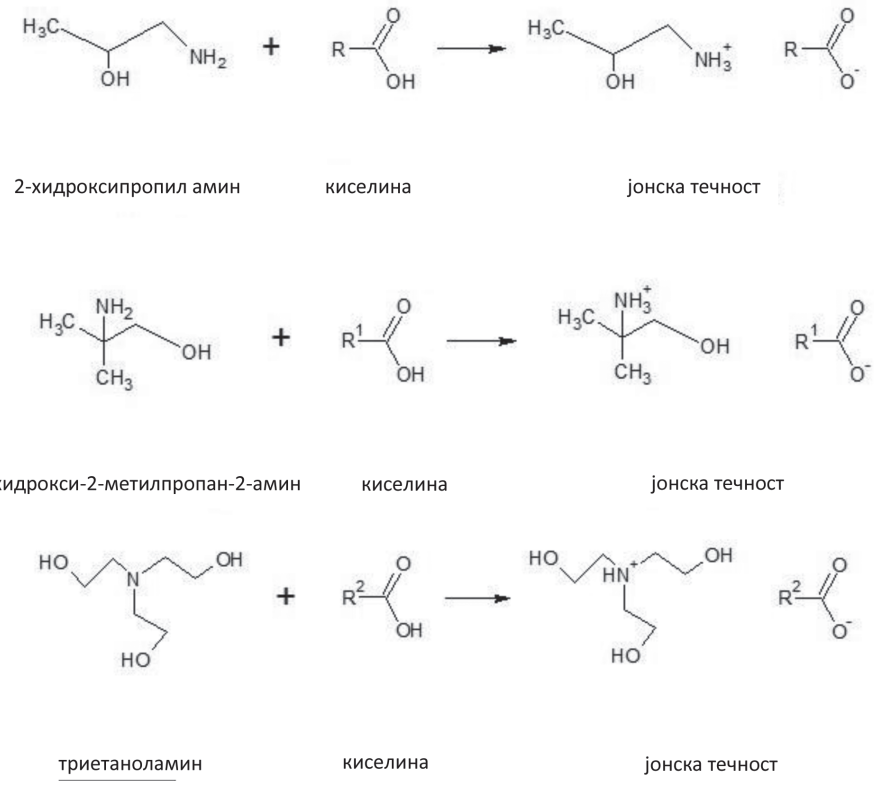

од целулолитичких микроорганизама. Проналажењем идеалне комбинације анјона и катјона омогућило је синтезу четрнаест јонских течности са жељеним физичко-хемијским својствима у складу са синтетичком путањом приказаном на Слици 1. Катјонску компоненту су чинили (2-хидроксипропил) амонијум јон, 1-хидрокси-2-метилпропан-2-амонијум јон и триетаноламонијум јон, док смо као анјоне користили различите врсте киселина (формијат, ацетат, лактат, трифлуороацетат, хлороацетат, трихлороацетат, 3-хлоропропанат, 4-хлоробутанат, манделат и салицилат).

Синтеза јонских течности започета је тако што су 2 g одговарајућег катјона одмерена у ерленмајеру запремине 50 ml. На ниској температури (ерленмајер је постављен у лед), еквимоларна количина одговарајуће киселине додавана је кап по кап. Након додавања киселине, реакциона смеша је мешана на собној температури током петнаест минута. Добијене јонске течности сушене су у вакууму у трајању од тридесет минута до три сата како би се уклонили сви трагови воде. Добијени течни производ је затим чуван у вакуум ексикатору са P_2O_5 (фосфор(V)-оксид) на-

редна двадесет четири сата. Након сушења, садржај воде у протичним јонским течностима (ПИЛ) одређен је Карл Фишеровом титрацијом (користећи Метрохм 831 Карл Фишеров кулометар). Утврђено је да је садржај воде мањи од 100 ppm у свим припремљеним ПИЛ-овима. Детаљан поступак синтезе, заједно са снимљеним нуклеарно-магнето-резонантним и инфрацрвеним спектрима, њиховом доделом, као и резултатима термичке стабилности, приказани су у претходном раду.[13] Ради што боље и конкретније карактеризације својстава јонских течности и њиховог понашања у биолошким системима мерени су густина, вискозност и електрична проводљивост само одабраних јонских течности које су се у каснијем раду показале као најефикаснија дезинфекциона средства.

Током дезинфекционог третмана коришћени су упијајућа хартија (*Carta Assorbente Canson, Art. KT 1111000, Feuilles Buvard Neutre*), памучни штапићи и аутоматска пипета. Преносиви дигитални микроскоп (*Levenhuk DTX 500 Mobi*) коришћен је за праћење промена током дезинфекционог третмана на књижном материјалу. *Levenhuk DTX 500 Mobi* омогућава увећање од 20x до 500x и има фини зум до 4x. Коришћењем специјалног софтвера могуће је мерити линеарне величине, полупречнике и углове са тачношћу од једног микрометра.

Антимикробни тестови

Плесни које су коришћене за испитивање антифунгалног ефекта новосинтетисаних јонских течности прикупљене су из књижног фонда „Чешког магацина“ Библиотеке Матице српске у Новом Саду. Узорци су узимани стерилним брисом са корица и унутрашњих листова насумично одабраних књига које су биле изложене влази и показивале видљива оштећења и флеке изазване њеним утицајем. Ови узорци су затим нанети на претходно стерилно припремљене подлоге сладног агара и инкубиране на собној температури од 26°C. Друга група узорака плесни прикупљена је методом седиментације која

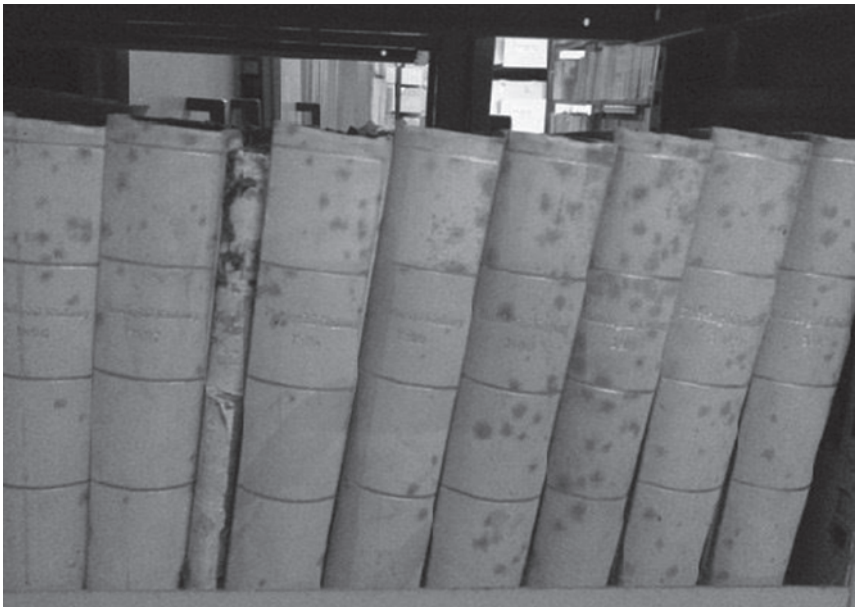

[13] *Исто*

подразумева отварање Петри-плоча на 5-10 минута, чиме се стерилно разливене подлоге сладног агра излажу ваздуху, присутним плеснима и њиховим спорама. Након тога, подлоге се инкубирају на температури од 26°C.

Након формирања колонија на агаризованој подлози, извршена је идентификација плесни на основу спољашњих карактеристика колонија, укључујући боју, структуру и присуство уљаних капи. За испитивање антифунгалног деловања одабране су следеће културе: *Trichoderma* sp., *Penicillium* sp., *Cladosporium* sp. и *Aspergillus* sp. Остале испитиване врсте плесни, укључујући *Aspergillus flavus*, *Penicillium citrinum* и *Fusarium graminearum*, преузете су из колекције култура са Департмана за биологију и екологију Природно-математичког факултета Универзитета у Новом *Саду.*

*Током експеримента све културе су посејане на сладном агару (MEA) који се показао као одговарајућа подлога за брзи раст и спорулацију, при температури од 27°*C током седам дана. Након инкубације у стерилним условима, узорак култивисаних плесни је узет езом и суспендован у стерилној дестилованој води. Густина спора плесни *Trichoderma* sp., *Penicillium* sp. (три пута), *Cladoporium* sp., *Aspergillus* sp. (три пута), *Aspergillus flavus*, *Fusarium graminearum* и *Penicillium citrinum* износила је 1,5 x 10 . За постизање одговарајуће густине инокулума коришћени су Bürker Türk комора (хемоцитометар) и микроскоп.

Антимикробна активност протичних јонских течност одређена је *in vitro* микродилуционом методом како би се утврдиле минималне инхибиторне и минималне фунгицидне концентрације (МИЦ и МФЦ), уз поштовање CLSI процедура[14] и Spremo et al.[15] У ту сврху коришћене су стерилне полипропиленске микротитар плоче са 96 велова (Спектар Чачак, Србија). Укупна радна запремина по велу износила је 111 µl, састављена од 100 µl стерилне течне подлоге, 10 µl јонске течности одређене концентрације и 1 µl суспензије спора гљива у девет серијских двоструких разблажења (100%, 50%, 25%, 12,5%, 6,25%, 3,125%, 1,56%, 0,78%, 0,39%). Протичне јонске течности растворене су у стерилној дестилованој води у концентрацијама које су варирале од 150 mg/ml до 0,59 mg/ml. Свака микротитар плоча садржала је контролу раста и контролу стерилности протичних јонских течности.

Микротитар плоче су инкубиране седамдесет два сата на температури од 26°C, а резултати су визуелно очитани по завршетку инкубације. Прва концентрација јонске течности без видљивог раста третирана је као минимална инхибиторна концентрација (МИЦ), док је минимална фунгицидна концентрација (МФЦ) одређена након очитавања МИЦ вредности преношењем запремине културе на Петријеве плоче са сладним агром. Након инкубације од седамдесет два сата на 26°C, резултати су очитани пребројавањем колонија. Резултати антифунгалне активности испитиваних протичних јонских течности микродилуционом методом детаљно су представљени у оквиру претходних истраживања.[16]

[14] "Methods for Dilution Antimicrobial Susceptibility Tests for Bacteria That Grow Aerobically", *Clinical Laboratory Standards Institute: M07-A9*, Approved Standard – Ninth Edition (2008).

[15] Spremo et al., "Antifungal activitz of macrofungi extract on phytopathogenic fungal species of genera Fusarium sp. and Alternaria sp.", *Matica Srpska Journal for Natural Sciences*, 133 (2017): 234.

[16] Nataša Dimitrić i dr., "New protic ionic liquids for fungi and bacteria removal froma paper heritage artefacts", *Royal Society of Chemistry*, 9 (2019): 17906.

РЕЗУЛТАТИ, ДИСКУСИЈА И ОПТИМИЗАЦИЈА МЕТОДЕ

На основу добијених резултата, четири протичне јонске течности нису показале антифунгалну активност: (2-хидроксипропил)-амонијум салицилат, 1-хидрокси-2-метилпропан-2-амонијум лактат, триетаноламонијум ацетат и триетаноламонијум лактат. Осталих десет јонских течности показало је значајну антифунгалну активност на скоро све сојеве гљивица.

Од јонских течности које као катјон имају 1-амино-2-пропанол, само једна није показала антифунгалну активност, а то је течност која садржи салицилат. Варијација у антифунгалној активности између ових јонских течности зависи искључиво од анјонске компоненте. Течности које садрже монохлороване деривате као што су хлороацетат, 3-хлоропропанат и 4-хлоробутанат показале су већи афинитет приликом интеракције са ћелијском мембраном, а самим тим и високо антифунгално дејство. Претходни рад је разматрао утицај специфичних функционалних група на анјонску структуру, густину, запреминске особине и природу интеракције у воденим растворима.[17] Из групе са катјоном триетаноламином, једино је она са трифлуороацетатом показала антифунгалну активност, док се катјон 2-амино-2-метил-1-пропанол показао као лош избор за антифунгално средство.

Антимикробна активност зависи од дужине алкилног ланца[18], са максималном активношћу код анјона који садрже три или четири атома угљеника. Хидрофобност је кључна за пролазак антимикробног средства кроз фосфолипидни двослој ћелијске мембране, при чему монохалогенски деривати показују већи афинитет за интеракцијом са ћелијском мембраном. Повећањем липофилности једињења очекује се већи афинитет према ћелијској мембрани, омогућавајући ефикасније продирање и појачавајући инхибицију раста гљивица. Оптималан биолошки ефекат зависи од комбинације физичко-хемијских параметара као што су хидрофобност, адсорпција, критична концентрација мицела, растворљивост у води и транспорт кроз ћелијску мембрану.[19]

Да бисмо утврдили ефикасност јонских течности у дезинфекцији папирних материјала, спровели смо опсежне тестове на зараженим материјалима књига. За тестове смо користили јонске течности које су у претходним истраживањима показале већу активност, посебно оне са функционалним групама које садрже атом хлора у анјонској структури ((2-хидроксипропил) амонијум-хлороацетат $[H_3N_{3(2'OH)}]^+$ $ClAc^-$, (2-хидроксипропил) амонијум-3-хлоропропанат $[H_3N_{3(2'OH)}]^+$ $ClPro^-$, (2-хидроксипропил) амонијум-4-хлоробутанат $[H_3N_{3(2'OH)}]^+$ $ClBut^-$), као и две друге јонске течности са веома једноставним и економичним анјонима ((2-хидроксипропил) амонијум-формијат $[H_3N_{3(2'OH)}]^+For^-$, (2-хидроксипропил) амонију-ацетат $[H_3N_{3(2'OH)}]^+Ac^-$).

[17] Nikolett Cakó Bagány et al., "Volumetric Properties of Amino Alchol-Based Protic Ionic Liquids: Influence of Counterions", *Journal of Chemical & Engineering Data* 67 (2022): 956-965.

[18] Ernest Freese, Chinhju W. Sheu and Enid Galliers, "Function of lipophylic acids as antimicrobial food additives", *Nature*, 241 (1973): 321.

[19] Carmen Morán et al., "Chemical structure/property relationship in single-chain arginine surfactants", *Langmuir*, 17 (2001): 5071.

Протонске јонске течности растворене су у стерилној дејонизованој води у концентрацијама које одговарају минималним инхибиторним и фунгицидним концентрацијама. Уместо директног наношења јонских течности на површину контаминираног књижног материјала, аутоматском пипетом смо натопили упијајући папир тим раствором и затим пажљиво поставили на корице књига (Слика 3.). Упијајуће папирне траке, натопљене јонским течностима, постављене су једна по једна и замењиване свака двадесет четири сата у наредних седам дана.

3. *Постављање упијајуће хартије са раствором протичних јонских течности*

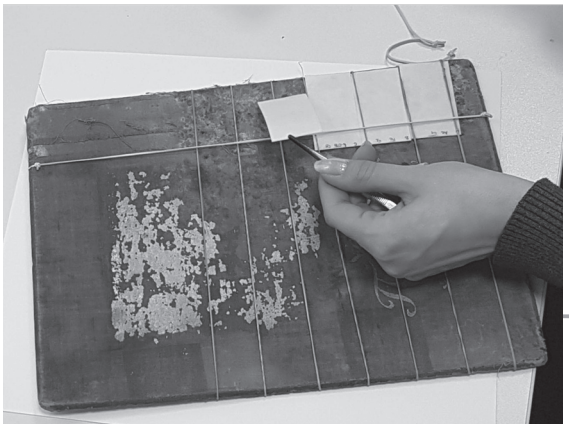

Да бисмо потврдили почетну контаминацију, узели смо контролни брис са површине материјала књиге пре додавања упијајућег папира и одговарајућих јонских течности. Након што је третман завршен, ефекти јонских течности постали су видљиви људском оку, на шта је указивало одсуство спољашњих карактеристика колонија (као што су боја, структура или присуство уљаних капи), што је илустровано на Слици 4. Ово је додатно потврђено прегледом под преносним дигиталним микроскопом и поновним узимањем контролног бриса. Папир импрегниран растворима јонских течности није показао никакав утицај на штампу и текстуру нити је остављао специфичан мирис. На папиру нису примећене промене у текстури, што указује на то да су при овим концентрација коришћене протичне јонске течности безбедне за употребу на књижном материјалу.

Слика 4. *Упоредни приказ промена током третмана дезинфекције са изабраним јонским течностима*

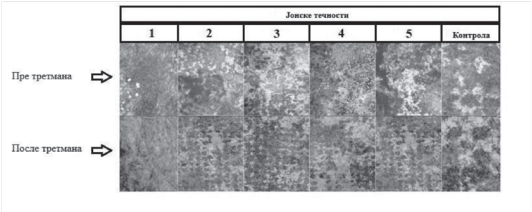

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања показују да новосинтетисане протичне јонске течности (ПИЛ) представљају ефикасну алтернативу традиционалним методама дезинфекције папирне архивске и библиотечке грађе. Испитиване ПИЛ показале су значајну антифунгалну активност, при чему су четири од четрнаест тестираних течности биле неефикасне, док су остале показале високи степен ефикасности против већине испитиваних сојева гљивица. Као изразито ефикасне посебно су се издвојиле јонске течности са хлорованим анјонским компонентама. Њихова способност прилагођавања специфичним потребама и безбедност за људско здравље и животну средину чине их идеалним за примену у конзервацији папирне грађе. Даља истраживања и оптимизација ових протичних јонских течности може унапредити постојеће конзерваторске методе и допринети очувању културног и историјског наслеђа.

РЕЗИМЕ

Овај рад истражује примену новосинтетисаних протичних јонских течности (ПИЛ) као зелених растварача за дезинфекцију папирне архивске и библиотечке грађе, с циљем унапређења конзерваторских метода у складу с принципима зелене хемије и одрживог развоја. Традиционалне методе конзервације папира користе токсичне и лако испарљиве растваче, што представља ризик за здравље конзерватора и даљег корисника, као и за животну средину. Због тога је неопходно пронаћи ефикасне, а мање штетне алтернативе.

Папир је материјал који, иако наизглед деликатан, може показати изузетну отпорност на старење уколико је правилно произведен и чуван. Међутим, биолошка оштећења, нарочито изазвана микоорганизмима попут гљивица, представљају значајан проблем у очувању папирне грађе. Тимол, који се користи више од шездесет година као фунгицид, има низ недостатака, укључујући средњу токсичност за људе, као и негативне ефекте на папир, попут жућења и деградације боја.

Јонске течности су се показале као потенцијално решење за ове проблеме. Оне су органске соли са тачком топљења испод 100°C и поседују низ корисних својстава: ниску испарљивост, висок вискозитет, могућност рециклаже и биоразградивост. Четрнаест протичних јонских течности је синтетисано и подлегло тестирању на антифунгалну активност против више сојева гљивица прикупљених из „Чешког магацина“ Библиотеке Матице српске и добијене из колекције култура са Департмана за биологију и екологију Природно-математичког факултета, Универзитета у Новом Саду.

Резултати показују да десет од четрнаест тестираних јонских течности имају значајну антифунгалну активност, док четири нису показале ефекат. Течности са монохалогенованим анјонским компонентама, као што су хлороацетат, 3-хлоропропанат и 4-хлоробутанат, показале су се као нарочито ефикасне.

Експериментални део рада укључује синтезу јонских течности, карактеризацију њихових физичко-хемијских својстава, као и тестирање њихове антимикробне активности. Синтетисане течности су биле стабилне при нормалним амбијенталним условима, лако су се мешале са водом и мање токсичним растварачима, што омогућава њихово сигурно уклањање након примене. Антимикробна активност је одређена *in vitro* микродилуционом методом, што је омогућило прецизно утврђивање минималних инхибиторних и фунгицидних концентрација.

Примена протичних јонских течности представља значајан корак напред у конзерваторским методама, јер омогућава ефикасну дезинфекцију без негативних последица по здравље и животну средину. Њихова прилагодљивост специфичним потребама конзервације, уз задржавање структуралног интегритета папира, чини их идеалним решењем за заштиту писаног културног наслеђа. Даља истраживања и оптимизација ових течности може додатно унапредити постојеће методе и допринети очувању угрожене архивске и библиотечке грађе.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитрић, Наташа. „Карактеризација, токсичност и примена новосинтетисаних јонских течности за чишћење и конзервацију папирне архивске грађе“. Докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за хемију, биохемију и заштиту животне средине, 2020.
- Dimitrić Nataša, Spremo Nemanja, Vraneš Milan, Belić Sanja, Karaman Maja, Kovačević Strahinja, Karadžić Milica, Podunavac-Kuzmanović Sanja, Korolija-Crkvenjakov Daniela and Gadžurić Slobodan. „New protic ionic liquids for fungi and bacteria removal froma paper heritage artefacts“. *Royal Society of Chemistry*, 9 (2019): 17905-17912.
- Isbell, Lisa Hall. „The effects of thymol on paper, pigments, and media“. *Abbey Newsletter*, 21 (1997): 39.
- Johnson, Arthur William. *Book repair and conservation*, London: Thames and Hudson, 1st edition, 1988.
- Kokorin, Alexander. *Ionic Liquids: Applications and Perspectives*. New York: Tech Open, 2011.
- „Methods for Dilution Antimicrobial Susceptibility Tests for Bacteria That Grow Aerobically“. *Clinical Laboratory Standards Institute: M07-A9*, Approved Standard – Ninth Edition (2008).
- Morán Carmen, Clapés Pere, Comelles Francesc, García Teresa, Pérez Lourdes, Vinardell María Pilar, Mitjans Montse and Infante María Rosa. „Chemical structure/property relationship in single-chain arginine surfactants“, *Langmuir*, 17 (2001): 5071.
- McCann, Michael. „Artist Beware“. *The Lyons Press*, (1992): 549-555.
- Радосављевић, Вера и Петровић Радмила. *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од коже*. Београд: Архив Србије, 2000.
- Rogers, Robin i Seddon Kenneth. „Ionic Liquids as Green Solvents: Progress and Prospects“. In: *ACS Symposiun Series, American Chemistry Society*, Chemistry Society. Washington D.C., 2003.
- Szczpanowska, Hanna and Alphonse Ralph Cavaliere. „Conserving Our Cultural Heritage: The Role of Fungi in Biodeterioration“. In: *Bioaerosols – Fungi, Bacteria, Mycotoxins in Indoor and Outdoor Enviroments and Human Health*, edited by Eckardt Johanning, Philip Morey, and Pierre Auger, 293-309. Albany: Fungal Research Group, 2012.
- Siddique, Tawsif, Balamurugan S., Said Suhana, Sairi Nor Asrina and Normazlan Melissa. „Synthesis and Characterization of Protic Ionic Liquids as Thermoelectroctrochemical Materials“. *Royal Society of Chemistry*, 22 (2016): 18266-18278.

- Solte, Stefan and Stepnowski Piotr. „Editorial Hot Topic: Ionic Liquids: Analytical and Enviromental Issues“. *Current Organic Chemistry*, 12 (2011): 1871-1872.
- Spremo Nemanja, Tešanović Kristina, Rakić Milana, Janjušević Ljiljana, Ignjatov Maja, Bijelić Dragana and Karaman Maja. „Antifungal activity of macrofungi extract on phytopathogenic fungal species of genera Fusarium sp. and Alternaria sp.“. *Matica Srpska Jurnal for Natural Sciences*, 133 (2017): 231-240.
- Freese Ernst, Sheu Chingju W. and Galliers Enid. „Function of lipophylic acids as antimikrobial food additives“. *Nature*, 241 (1973): 321-325.
- Cakó Bagány Nikolett, Nataša Dimitrić, Sanja Belić, Milan Vraneš and Slobodan Gadžurić. „Volumetric Properties of Amino Alchol-Based Protic Ionic Liquids: Influence of Counterions”. *Journal of Chemical & Engineering Data*, 67 (2022): 956-965.
- Cernić, Letnar Meta and Jedert Vodopivec. „Influence of Paper Raw Materials and Tecnological Conditions of Paper Manufacture on Paper Aging”. *Restaurator*, 18 (1997): 73-91.

Nataša DIMITRIĆ, PhD

IONIC LIQUIDS AS IDEAL REPRESENTATIVES OF GREEN CHEMISTRY FOR THE PURPOSE OF DISINFECTING PAPER-BASED ARCHIVAL AND LIBRARY MATERIAL

Summary

This paper explores the application of newly synthesized protic ionic liquids (PILs) as green solvents for the disinfection of paper-based archival and library material, with the aim of enhancing conservation methods in accordance with the principles of green chemistry and sustainable development. Traditional methods of paper conservation use toxic and volatile solvents, which pose a risk to the health of conservators and further users, as well as to the environment. Therefore, it is necessary to find effective but less harmful alternatives.

Paper is a material that, although seemingly delicate, can show exceptional resistance to aging if properly produced and stored. However, biological damage, especially caused by microorganisms such as fungi, represents a major problem in the preservation of paper-based materials. Thymol, which has been used for more than sixty years as an antifungal agent, has a number of deficiencies, including moderate toxicity to humans, as well as negative effects on paper, such as yellowing and colour degradation.

Ionic liquids have emerged as a potential solution to these problems. They are organic salts with a melting point below 100°C and possess a number of useful properties: low volatility, high viscosity, recyclability, and biodegradability. Fourteen protic ionic liquids were synthesized and tested for antifungal activity against several fungal strains collected from the "Češki magacin" (the Czech Warehouse) of the Matica Srpska Library and obtained from the culture collection of the Department of Biology and Ecology, Faculty of Science, University of Novi Sad.

The results show that ten of the fourteen tested ionic liquids have significant antifungal activity, while four showed no effect. Liquids with monohalogenated anionic components, such as chloroacetate, 3-chloropropanoate, and 4-chlorobutanal, have been particularly effective.

The experimental part of the work includes the synthesis of ionic liquids, the characterization of their physical and chemical properties, as well as the testing of their antimicrobial activity. The synthesized liquids were stable under normal ambient conditions, easily miscible with water and less toxic solvents, which allows their safe removal after application. Antimicrobial activity was determined by the *in vitro* microdilution method, which enabled precise determination of minimum inhibitory and fungicidal concentrations.

The application of protic ionic liquids represents a significant step forward concerning conservation methods because it enables effective disinfection without negative consequences for health and the environment. Their adaptability to specific conservation needs, while maintaining the structural integrity of paper, makes them an ideal solution for the protection of written cultural heritage. Further research and optimization of these liquids can further improve existing methods and contribute to the preservation of endangered archival and library materials.

Душан ЖУГИЋ[1]
Историјски архив Ужице, Ужице, Србија
информативни прилог

338(497.11)"18/19"(091)
930.25(497.11)
COBISS.SR-ID 183733257

АРХИВСКИ ДЕПО У НОВОЈ ЗГРАДИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА УЖИЦА ОПРЕМАЊЕ И ИСКУСТВО РАДНИКА СЛУЖБЕ ДЕПОА

Апстракт: У раду ће бити приказано петнаестогодишње искуство запослених у служби депоа Историјског архива Ужица, тј. од усељења у новосаграђену наменску зграду архива од 2009. до данас. Опремање депоа у новој згради Историјског архива Ужице покретним полицама, повећаном заштитом од прашине, влаге и сунчеве светлости, постављањем сензора за јављање пожара и модерних система вентилације у значајној мери су омогућили безбедан и здравији рад запослених у служби депоа. Пажња ће бити посвећена и пропустима који су се уочавали током рада, као и начинима да се ти недостаци отклоне.

Кључне речи: *архив, зграда, депо, архивска грађа, полице, климатизација, заштита*

УВОД

Сва архивска грађа која се налази у једном архиву дошла је преузимањем, откупом и(ли) поклоном од стваралаца или ималаца архивске грађе. Примљена архивска грађа се смешта и чува у просторијама депоа. Под појмом архивски депо подразумева се место где је смештена сва архивска грађа коју поседује један архив и евиденција целокупне грађе којом један архив располаже. Пријем архивске грађе није само њено преузимање од стваралаца или ималаца, већ је то сложен поступак кроз који се она смешта у депо. Архивски депои морају бити обележени како би се документација лакше проналазила. У сврху овога израђује се топографски показивач. Депои могу да обухватају једну или више просторија у једној згради и могу да буду распоређених на један или више спратова или у више одвојених зграда.

Проблем смештајних капацитета за архивску грађу у оквиру једног архива главни је проблем савремене архивистике и он се отклања од случаја до случај. Површина од 60% од укупне површине зграде архива раније се сматрала довољном и оптималном, али данашња ситуација са пријемом огромних количина архивске грађе говори да ни 90% од укупне површине не би било довољно за пријем све архивске грађе која се налази на терену, а у евиденцијама је службе за заштиту архивске грађе ван архива.[2]

[1] архивиста, *dusan.zugic@gmail.com*

[2] Љубодраг Поповић, „Архивски депо – стандарди и радне норме“, 1-2 (1976): 326-336.

СУДБИНА ЈЕДНОГ АРХИВА

Историјски архив Ужице основна је 1948. године као архивско средиште. Проблеми са смештајем архива постојали су од самог оснивања. За његов смештај у првим годинама постојања опредељене су приватне куће и кафане[3]. Услови за смештај архивске грађе били су скоро па немогући. Ови објекти су грађени пре рата и нису испуњавали основне услове за смештај архивске грађе. Подови су били земљани, док су таваница и спратна конструкција изграђени од дрвених греда између којих је попуна од блата помешана са трском (познат као каратаван). У просторијама се ложила фуруна, а зидови су били влажни и мемљиви.

Први објекат од тврдог материјала за смештај архива и архивске грађе јесте источна страна градске куће Града Ужица (бивша зграда Скупштине општине Титово Ужице). Архивска грађе је била заштићена од спољашњег утицаја (климатских, метеоролошких, геолошких...), али је због ограниченог простора била смештена у ходнике и радне канцеларије запослених. Због ограничености простора пријем архивске грађе био је онемогућен, па Историјски архив Ужице добија напуштен објекат Месне канцеларије на Белој Земљи[4], уз услов да преузме документацију Скупштине општине Ужице до 1977. године. Архивска грађа општине је регистратурски сређена и смештена у четири од пет просторија у објекту на Белој Земљи. Касније се, реконструкцијом тавана и подашчавањем истог, добија простор у који се одлаже документација преузета од привредних ималаца и стваралаца архивске грађе након ликвидације и(ли) у поступку стечаја.

После 2000. године повећава се број захтева од ималаца и стваралаца да се архивска грађе преузме, те се Историјском архиву Ужице додељују нове просторије и то учионице у напуштеној старој школи у Севојну и једна учионица у школи у Волујцу.[5]

Сучен са дугогодишњим проблемима смештаја и одлагања архивске грађе, као многи архиви у Републици Србији, Историјски архив Ужице напором руководилаца и представника локалне самоуправе добија потврду за изградњу нове зграде на Ракијској пијаци.[6] Нова зграда архива отворена је и усељена 2009.

[3] Александар В. Савић, „70 година Историјског архива Ужице 1948–2018“, *Историјска баштина* број 27 (2018): 17.

[4] Насељено место удаљено четири километра југозападно од Ужица, у правцу Златибора.

[5] Објекти удаљени осам километара источно од Ужица (правац магистрални пут ка Београду) и западно (правац Кадињача).

[6] Мирослав Дучић, „Историјски архив Ужице коначно у новој згради“, *Историјска баштина* број 19 (2010): 12.

годину. Њеном изградњом и покретањем поступка пред органима Града Ужица да се катастарска парцела и објекат на Белој Земљи пренесу у власништво Архива, Архив би трајно решио проблеме смештаја архивске грађе. Локална управа доноси одлуку да део Беле Земље прогласи индустријском зоном. Овом одлуком обухваћена је и катастарска парцела на којој се налази зграда депоа Историјског архива Ужица. Планови о обезбеђивању трајног решења за смештај архивске грађе пропада. Касније, 2015. године, Архив добија простор у источном крилу старе касарне у Крчагову[7] (око 300 м^2), где је коначно успео да обједини документацију која је у ранијем периоду била распоређена и смештена у просторима који су удаљени од седишта Архива (у просеку 8 км) и то без надзора.[8]

ДЕПОИ У НОВОЈ ЗГРАДИ У УЖИЦУ

Изградња нове зграде Архива почела је 1996, а завршена 2009. године (приземље, два спрата и поткровље, док је укупна нето површина 1300 m^2). Депои су смештени на западној страни и одвојени су од радног простора запослених и осталих просторија које користе други корисници архива (читаоница, галерија, библиотека и библиотечки депо). Депои су пројектовани на четири нивоа (приземље, први спрат, други спрат и поткровље). Пропуст приликом пројектовања је што просторије нису подељене на собе због боље заштите у случају пожара, Корисна површина износи 470 м^2, а носивост у депоима је 1000 кг по метру.[9] У згради су направљена два улаза, главни и споредни. Споредни је опредељен за истовар и пријем архивске грађе и кроз њега се она прима у предворје (техничка просторија) где се документација чисти, дезинфикује, пописује, обележава, смешта у архивске кутије и одлаже на полице у депоу. Поред пријемне просторије се налази лифт који повезује све спратове зграде и зауставља се поред улаза у депое на свим спратовима. Овако пројектоване и испланиране просторије у новој згради у значајној мери омогућавају рад по свим стандардима архивистичке праксе.

[7] МЗ Крчгово је удаљено два километра источно од Ужица.
[8] Архив је у фази сељења из овог простора због промене намене објекта.
[9] М. Дучић, *нав. дело*, 15.

Опрема у депоима

Врата и безбедност. Депои су обезбеђени сензорима осетљивим на дим (противпожарни аларм) и покрете (против провале). Сваки од њих има два улаза који се затварају металним, ватроотпорним вратима. Врата могу да издрже 120 минута изложености ватри. Отварају помоћу приступних шифри које имају само овлашћена лица. На свим вратима је постављена јединствена брава која се отвара једним кључем на свим спратовима уколико би дошло до нестанка струје. Алармни систем у објекту је директно повезан са ватрогасним службама и полицијом.[10]

Полице. Депои су опремљени металним орманима постављеним на шине, а више њих је повезано у низу. Затворени су са предње и задње стране, док први и последњи у низу имају роло метална врата. Ормани на шинама се покрећу појединачно помоћу волана. Овако техничко решење омогућава лако руковање и покретање ормана чија је носивост до 150 килограма. Полице имају велику предност у уштеди простора и заштити од климатских и микробиолошких појава, као и од пожара. Димензије ормана су 2,4м x 2,4м x 0,6 или 0,8 m. Димензије нису фиксне, већ зависе од потребе корисника. У Историјском архиву Ужицу определили смо се за дубину полица 60 цм и 80 цм због димензија кутија у којима је смештена архивска грађа старијег периода (пре 1944. и после 1944. године). Ормани су постављени по ширини просторије.

Први проблем који се показао јесте тај што су ормани постављени дужином целе просторије па се, да би се од првог ормана дошло до последњег, мора премотати свих деветнаест ормана. Овај проблем би се решио тако што је требало изоставити један орман. Ормани се састоје од двостраних полица које су по вертикали подељени на поља. Поља у полица су на жлебовима и могу се померати. Под на полица није подељен, већ се протеже по дубини, тј. ширини полице. Ако је потребно да се помери поље због висине кутије или књиге, мора да се подигне цела полица и то је заиста велика мана.

Расвета. Опремање просторија расветом захтевало је посебан приступ. Због осетљивости саме архивске грађе, која је 90% у папиру, морало се водити рачуна о расвети. На захтев надзорног органа у депоима није могло да се постави класично осветљење, па су постављени посебни ватроотпорни каблови. Сијалична грла нису смела да се греју, а монтажа сијалица које се користе у магацинима муниције (распрскавајућа) била је прескупа. Уместо тога су коришћене бродске лампе од армираног стакла.

Увођењем расвете у депое пре монтирања полица направљен је проблем. Монтирањем ормана сијалице су остале заклоњене. Светло у депоима је било лоше и морале су да се користе лампе, јер се грађа у нижим полицама није видела. Због специфичности објекта било је немогуће вршити измене расвете.

Развојем и напретком технике појавиле су се хладне сијалице и 2021. године у депоима је замењена комплетна расвета чиме је омогућена боља видљивост.

[10] До сада није било потребе за интервенцијом ватрогасаца и полиције.

Климатизација. Нова зграда Историјског архива, као што је речено, почела је да се зида 1996. године. У првој фази градње постављени су темељни стубови, а тло на коме се налази зграда је мале носивости.[11] У овој фази градње зграде није био пројектован систем климатизације и вентилације објеката.

Најзначајнији део објекта чине депои. У њима се складишти архивска грађа која мора да се заштити од изложености температури, влажности ваздуха, аерозагађењима, микроорганизмима, прашини и гљивицам. Специфичност ових просторија приликом пројектовања зграде захтевао је посебан систем вентилације и климатизације просторија. Одговорно лице за пројектовање машинских инсталација, вентилације и климатизације била је Љиљана П. Јовановић, дип. инж. Машинства, запослена у предузећу „Архитектура и урбанизам“ а.д. Земун, Београд. Размотривши све чињенице о објекту није се могло разматрати постављање масивних фасадних зидова и природног проветравања.

У складу са чланом 12 Правилника о техничкој заштити архивске и филмске грађе у Архивима Србије[12] утврђене су вредности температура у просторијама депоа од 18±2 и влажности ваздуха од 50±5%.

Да би се постигли потребни параметри у климатизацији депоа, за сигурно обезбеђивање архивске грађе било је потребно наћи начин и да се у депое убацује свеж ваздух. Да би се елеминисали и остали аерозагађивачи (сумпор-диоксид, азот-диоксид, водониксулфат и озон) одлучено је да се уведе систем тростепеног филтрирања ваздуха.[13]

Системом климатизације и вентилације управља се аутоматизованим водом. Контролна соба за управљање аутоматиком и опрема за климатизацију и вентилацију налази се ван депоа.

Депои у архиву су подељени на зоне:

зона 1 – депо у приземљу;

зона 2 – депо на првом спрату;

зона 3 – депо на другом спрату;

зона 4 – депо у поткровљу.

Кроз депое су распоређени вентилациони и климатизовани канали од поцинкованог лима са решеткама. У сваком депоу се налазе сензори или јављачи влажности и температуре и помоћу њих се управља температуром и влажношћу ваздуха у сваком депоу посебно. У просторије се кроз горње решетке убацује свеж, док се кроз доње решетке избацује „контаминирани“ ваздух из просторија, чиме се спречава развој гљивица и буђи. Регулацијом влажности избегава се појава влаге коју упија папир, као и стварање прашине која га исушује. На решеткама за убацивање/избацивање ваздуха налазе се клапне које се, пошто се укључи сензор за пожар, затварају и спречавају продор ватре и дима у просторије свих депоа.

[11] М. Дучић, *нав. дело*, 13.

[12] Донет на седници Скупштине Заједнице архива Србије 28. 12. 1982. године. Видети: *Архивски преглед*, бр. 1-2 (1982): 167-180.

[13] Главни пројекат инсталације, климатизације и вентилације објекта Историјског архива 07 351-401/03 од 19. децембра 2003.

ЗАКЉУЧАК

Изградњом савремене и модерне зграде архива, где су испуњени сви услови прописани стандардима Међународних архивистичких организација, створили су се услови за бољу и безбеднију заштиту како архвиске грађе, тако и запослених у архиву. Уградња софистифициране аутоматизоване опреме за климатизацију и вентилацију депоа архива у значајној мери доприносе заштити архивске грађе. Овакви уређаји повећавају потрошњу електричне енергије, али је њихова корист у заштити архивске грађе немерљива. У ери зелених извора енергије постављањем соларних панела значајно би уштедило потрошњу електричне енергије. У пројектовању нових зграда архива или адаптацијом постојећих запослени у архивима морају бити активно укључени како би својим сугестијама утицали на што бољу искоришћеност опреме и простора.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Поповић, Љубодраг. „Архивски депо – стандарди и радне норме“. Архивист, 1-2 (1976): 326-336.
- Лекић, Богдан. *Архивистика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Савић, др Александар В. „70 година Историјског архива Ужице 1948–2018“. *Историјска баштина* број 27 (2018).
- Дучић, Мирослав. „Историјски архив Ужице коначно у новој згради“, *Историјска баштина* број 19 (2010): 9-15.

Dušan ŽUGIĆ

ARCHIVAL DEPOT IN THE NEW BUILDING OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF UŽICE EQUIPMENT AND EXPERIENCE OF THE DEPOT SERVICE WORKERS

Summary

The paper presents the fifteen-year experience of the employees of the depot service of the Historical Archives of Užice, i.e. from moving into the new archival building built for that purpose in 2009 to the present. The equipping of the depot in the new building of the Historical Archives of Užice with rolling shelves, increased protection from dust, moisture and sunlight, installation of fire alarm detectors and modern ventilation systems significantly improved working conditions of the depot's employees regarding their health and safety. Attention is also paid to the faults that were noticed during the work, as well as the ways to eliminate them.

Siniša DOMAZET[1]
Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
stručni rad

930.253(497.6)
COBISS.SR-ID 183859721

SIGURNA LOKACIJA ILI POSLJEDNJA DESTINACIJA – PRIMJERI I SMJERNICE DJELOVANJA IZ ARHIVSKIH DEPOA ARHIVA BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: Arhivsko gradivo je ostavština prošlih generacija sadašnjoj i skrb o njemu osigurava kontinuitet civilizaciji u kojoj je nastalo. Oni kojima je povjeren takav zadatak suočavaju se sa velikom odgovornošću i izazovom, jer čest je slučaj da se njihov rad odvija u nepovoljnim i otežanim okolnostima. Ratovi, elementarne nepogode i ljudski nemar do sada su nepovratno odnijeli neprocjenjivo povijesno blago i svaki napor koji se ulaže da se to spriječi je neprocjenjiv. I pored toga, često se troškovi potrebni za modernizaciju depoa, konzervaciju i obuku konzervatora u sadašnje vrijeme smatraju luksuzom. Nepobitna je činjenica da bez neprestanog ulaganja materijalnih sredstava i truda arhivi ne bi ni mogli postojati.

U ovom radu predstavljeni su trenutno stanje i ugroženost arhivskog gradiva u nekim depoima arhivskih institucija u Bosni i Hercegovini i prikazani napori i aktivnosti koje poduzimaju djelatnici u cilju saniranju štete, te zaštite i spašavanja vrijednog materijala od propadanja.

Ključne riječi: *arhivi, depoi, ugroženo arhivsko gradivo, prezervacija i zaštita, vlaga, temperatura, mikrorganizmi, obnova i rekonstrukcija*

UVOD

U Bosni i Hercegovini, zbog društveno-povijesnih prilika, ne postoji duga tradicija arhiviranja dokumenata. Austrougarska uprava uvela je dobar i organiziran registratorski sustav, ali nije dozvolila stvaranje arhiva iako je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1909. godine uputila prijedlog osnivanja Arhiva Zajedničkom ministarstvu financija u Beču. Tijekom tog perioda arhivsko gradivo se odlagalo u zgradi Zemaljskog muzeja. Ni za vrijeme Kraljevine Jugoslavije nije došlo do stvaranja ustanove u kojoj bi se čuvalo arhivsko gradivo. Organizirana zaštita arhivskog gradiva u Bosni i Hercegovini počela je 12. prosinca 1947. godine, osnivanjem Državnog arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu od strane Vlade NR BiH.[2]

Danas je nekih 70% arhiva i knjižnica smješteno u zdanjima podignutim krajem XIX i početkom XX stoljeća. Iako su to bila vrhunska arhitektonska ostvarenja svog vremena, svojim trenutnim stanjem ne zadovoljavaju potrebe suvremenih standarda.

---

[1] arhivski savjetnik, *indok@arhivbih.gov.ba*

[2] Božo Madžar, Ljiljana Gaković i Katica Tadić, *Arhiv Bosne i Hercegovine : 1947–1977 : povodom tridesetogodišnjice osnivanja Arhiva i početka rada arhivske službe u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: IGKRO Svjetlost, 1977), 5.

Arhiv Bosne i Hercegovine se od svog osnivanja nalazi u suterenu i prizemlju Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Premda je zgrada Predsjedništva reprezentativna i smještena na atraktivnoj lokaciji, činjenica je da Arhiv BiH do današnjeg dana nije dobio svoju namjensku zgradu, a prostorije u kojima se nalazi nisu projektirane za kvalitetnu i dugotrajnu pohranu.

Broj zaposlenih skoro je tri puta manji od potrebnog, a ekonomska kriza u državi gura ovu instituciju na dno ljestvice prioriteta kada je riječ o budžetskim sredstvima. Da stvar bude još kompliciranija, Arhiv BiH je odavno prerastao dobijeni prostor, tako da se njegovi depoi danas nalaze na četiri lokacije u Sarajevu, od kojih nijedna u potpunosti ne zadovoljava sve propisane standarde. Osim u matičnoj zgradi (depoi I, II, III, Vi i V – ukupne površine 420 m2), gradivo se čuva u Parlamentu BiH (depo VIII – površina 800 m2), te u zgradama Suda (depo VI – površina 660 m2) i Vlade Federacije BiH (depo VII – površina 150 m2).

Arhiv posjeduje preko 400 fondova i 23 zbirke. Vremenski raspon čuvanog arhivskog gradiva obuhvaća period od 1850. godine pa nadalje, premda u mikrofilmiranom gradivu i u zbirkama ima dokumenata i iz ranijeg perioda.

Burna prošlost ovih prostora pogodovala je kako stvaranju velike količine arhivskog materijala, tako i njegovom uništenju i diseminaciji.

Arhivsko gradivo ugroženo je od vode, vatre, insekata i mikroorganizama, pretjeranog korišćenja, kopiranja, neadekvatnog svjetla, prašine, neodgovarajuće temperature i relativne vlage. Tu je i akutni problem manjka prostora, arhivskih stalaža i regala, kao i mali kapacitet postojećeg laboratorija za konzervaciju i restauraciju. Bosna i Hercegovina je karakteristična i po problematici vezanoj za zakonodavno-pravnu osnovu. Postojanje entiteta, kantona i distrikta rezultira decentralizacijom koja stvara ogromnu prepreku sinkronizaciji zakonskih propisa. Zbog aktualnog funkcioniranja uprave u državi i organizacije vlasti na više razina, određen broj neusaglašenih propisa doprinosi nastanku slabosti u sustavu zaštite gradiva. To rezultira pojavom neefikasnosti u zaštiti i čuvanju, kao i nastanku strukovnih problema.

VATRA I VODA

Ova dva elementa, nažalost, često idu zajedno i predstavljaju najdirektniju opasnost za svaki arhiv.

Depoi/sobe u Arhivu Bosne i Hercegovine nemaju ugrađene dojavljivače dima i vatre. Nešto više od polovice ima vatrostalna vrata. Prozori su osigurani metalnim kapcima, a koriste se isključivo metalne arhivske police. Zidovi i podovi su sačinjeni od požarno-sigurnosnih materijala, s tim da je u manjem broju depoa na podu drveni parket. U blizini svakog depoa nalaze se hidrant i vatrogasno crijevo, kao i CO2 PP aparati koji se redovno kontroliraju. Nedostatak automatiziranog dojavljivanja požara kompenziran je samim ustrojem osiguranja zgrade. Pošto se radi o objektu u kome se nalaze najviši organi državne uprave, postoji služba koja 24 sata obavlja vanjski i unutarnji nadzor i zaštitu. Postavljen je i video nadzor izvan i unutar zgrade i svaka elementarna nepogoda bila bi brzo primjećena.

Razina vlage i temperature kontrolira se digitalnim termometrima/higrometrima. Fluktuacije očitanih vrijednosti ne iskaču iz zadanih standarda (osim u sobi 11 depoa V), a jedan od glavnih razloga za to su debeli kameni zidovi koji su se pokazali kao dobra izolacija od oštre klime sarajevske kotline.

Požari u Arhivu BiH dešavali su se u posljednjem ratu[3] (1992–1995) i tom prilikom su stradalu gradivo iz socijalističkog perioda i depoi u podrumu tadašnjeg Izvršnog vijeća u zgradi Parlamenta (depo VIII).

Depo I (sobe 2 i 3) bio je uništen vatrom u požaru tijekom prosvjeda u veljači 2014. godine, ubacivanjem zapaljivih materija kroz prozore koji su izgubili željezne žaluzine prilikom ratnih dešavanja devedesetih godina.

Potpuno je izgorjelo oko milijun dokumenata, a oštećeno oko 650.000.[4]

Zbirka karata, Zemaljska vlada i Zajedničko ministarstvo financija oštećeni su vodom tijekom gašenja.

Neuvezani dokumenti, koji su se nalazili na policama, uništeni su u potpunosti. Registratori i knjige su oštećeni po koricama, dok je gradivo koje je bilo upakirano u čvrste arhivske kutije najmanje je stradalo.

Spašavanje gradiva odvijalo se u tri faze. Prvo je izbačena potpuno uništena dokumentacija, koja je onemogućavala pristup depou. Zatim je iznešeno mokro/nagorjelo gradivo i odloženo na prozračno mjesto kako bi se osušilo. Nakon toga je potpuno ispražnjen depo, koji je bilo potrebno rekonstruirati. Pored praha, prilikom gašenja požara upotrebljena je znatna količina vode, pa je znatan dio gradiva bio mokar, naročito onaj na nižim policama. Pristupilo se hitnom sušenju dokumenata (sadržaj vode viši od 15% mase mjeren je putem higrometra Aqua Boy K.P. Mundinger GmbH PM II sa ravnom sondom, koja je dosezala vrijednosti više i od 30%).

Problem koji se pojavio prilikom sušenja dokumenata bio je nedostatak prostora. Potrebno je čak 2,5 m2 da bi se pravilno osušilo 0,03 m3 vlažnog gradiva. Ovo je riješeno korištenjem hodnika u podrumu zgrade, gdje postoji protok zraka, i odlaganjem u svežnjeve po 10 cm visine. Manja je vjerovatnoća da će se papir osušen na zraku iskriviti, nego kad se koriste dodatni toplotni izvori. Korišten je specijalni upijajući papir i pojačana stručna kontrola od strane radnika institucije. Nažalost, ne

Depo 1 nakon požara

[3] Prema dosadašnjim istraživanjima, u ratnom periodu u BiH stradalo je 80.000 metara dužnih arhivskog gradiva i 400.000 metara dužnih registraturnog gradiva.

[4] Maria Carla Sclocchi i Eugenio Veca, *Zajednički zapisnik o procjeni stanja u državnom Arhivu BiH, izvješće stručne komisije*, interni dokument Arhiva BiH, Sarajevo, 2014.

Depo 1 tijekom rekonstrukcije

Obnovljeni depo 1

postoji istinski zadovoljavajući brzi metod tretiranja oštećenog gradiva u ovakvim razmjerama. Logičnim i organiziranim pristupom štetu je moguće svesti na najmanju moguću mjeru. Taj pristup podrazumijevao je angažiranje stručnjaka iz zemlje i inozemstva koji su svojim iskustvom i savjetima pomogli da zaustavimo propadanje djelomično oštećenih dokumenata. Trenutna pomoć sastojala se od izrade prijedloga spasilačkih radova, te isporuke novih arhivskih kutija, filterskih papira i uređaja za odvlaživanje. Dugoročna pomoć bila je obuka nekoliko restauratora i izgradnja radionice za restauriranje. Zbog nedostatka opreme, osposobljenih restauratora, konzervatora i prostora za rad, oštećeno gradivo je nakon sušenja sklonjeno u privremeni depo, gdje je zaštićeno od daljnjeg propadanja.

Depo 1 je u potpunosti obnovljen i sad je, može se slobodno reći, najmoderniji i najuslovniji depo Arhiva Bosne i Hercegovine. Financijska sredstva za renoviranje obezbijedila je TIKA (Turska agencija za razvoj). Potpuna restauracija obuhvatila je nanošenje hidroizolacionog sloja na zidove, te demontažu postojećih stolarskih, vodovodnih i elektro instalacija. Postavljeni su novi termoizolacioni sloj i vatrootporni pod. Umjesto metalnih fiksiranih polica, montiran je sistem mobilnih arhivskih polica. Na prozore su postavljeni metalni kapci uništeni u posljednjem ratu i njihova namjena je dvostruka – da štite gradivo od štetnog utjecaja svjetlosti i spriječe eventualno ubacivanje bilo kakvih predmeta sa ulice. Ugrađen je najsuvremeniji sustav za održavanje mikroklime RC GROUP Mark 06 I, koji automatski kontrolira vlažnost zraka i temperaturu u čitavom depou, a prati i sve ostale relevantne parametre kao što su tlak, vanjska temperatura, oscilacije u mjerenjima i ispravnost vlastitog sustava.

Sobe 2 i 11 u depou 5 naročito su ugrožene od vode i vlage. Nakon zemljanih radova izvođenih u okolici zgrade, u sobi 2 su nakon obilnijih kiša počele prodirati podzemne vode, čija bi razina znala narasti do tri centimetra. Metalne police su spriječavale da voda osmozom dopre do gradiva, ali je vlaga u zraku neprestano bila 90% i voda se morala ručno izbacivati. Nakon što je angažirana građevinska tvrtka, koja je ugradila hidroizolaciju u pod, do novih poplava više nije dolazilo.

Te iste 2014. godine, kada je zapaljen Arhiv Bosne i Hercegovine, dogodile su se i katastrofalne poplave na sjeveru zemlje, pri čemu je najviše stradalo registraturno

gradivo. Čim se voda povukla, arhivski radnici su krenuli na teren da naprave očevid i utvrde štetu. Gradivo je bilo potpuno uništeno, kako samom poplavom, tako i nestručnim i brzopletim pokušajima sanacije. Potpuno natopljeno gradivo je sušeno na suncu i time su uzrokovana dodatna oštećenja poput deformacije korica i registratora, stvaranja nabora i sljepljivanja listova. Pored navedenog, došlo je do otapanja pigmenata i tinte.

Sušenje oštećenih dokumenata u Arhivu Bosne i Hercegovine

Jedini preporučljiv postupak sanacije oštećenja u ovom slučali bila bi liofilizacija ili sušenje zamrzavanjem na temperaturi ispod -30°C, čime se zaustavljaju propadanje materijala i razvoj plijesni. Metod je efikasan ako se poduzme u roku od 48 do 72 sata, ali samo ako je oštećenje uzrokovao kontakt sa čistom vodom. Kako je riječ o zahtjevnom i skupom postupku, u to vrijeme ga nije bilo moguće primjeniti u praksi. U slučaju kada su dokumenti oštećeni muljem i fekalijama, metod liofilizacije je neprimjenljiv.

Tradicionalni metod sušenja mogao se primjeniti u Arhivu Bosne i Hercegovine, gdje je pri gašenju vatre korištena voda iz vatrogasne cisterne, pri čemu je veliki broj arhivskih kutija bio djelimično natopljen.

INSEKTI / PLIJESAN / MIKROORGANIZMI

Poznato je da je za papir prevlažan zrak štetniji od presuhog. Previsoka relativna vlaga ubrzava raspadanje papira i razvoj bioloških štetočina (raznih organizama koji se hrane materijom od koje se papir sačinjen). Insektima najviše prija temperatura između 25-30°C. Arhivsko gradivo je puno celuloze kojom se hrane. Arhiv Bosne i Hercegovine vrši dezinfekciju i deratizaciju svojih prostorija u redovnim intervalima, dok je prosječna temperatura depoa oko 16°C, pa štete na dokumentima od insekata i glodara praktično nema.

Pri relativnoj vlažnosti u iznosu 60-65%, papir u sebi sadrži 5-7% vlage i tad ima najveću mehaničku otpornost.[5] Ukoliko relativna vlažnost prijeđe 75%, za kratko vrijeme se stvaraju uslovi za razvoj plijesni i bakterija, naročito ako temperatura zraka pređe 18°C.[6] Zbog specifičnog položaja, blizine odvoda i slabe hidroizolacije, soba 11 u

[5] Lois Olcott Price, *Managing a Mold Invasion: Guidelines for Disaster Response* (Philadelphia: Conservation Center for Art and Historical Artefacts, 1996), 2.

[6] International Council on Archives & International Records Management Trust, *Preserving Records* (London: International Records Management Trust, 1999), 16, *http://www.irmt.org/documents/educ_training/public_sector_rec/IRMT_preserve_recs.pdf.* (pristupljeno ožujka 2014)

depou 5 konstantno ima relativnu vlažnost preko 90%, što je uslovilo pojavljivanje kolonije plijesni i gljivica. Ugroženi su periodika, dnevni listovi, glasnici i Službene novine Kraljevine Jugoslavije. Vrsta papira koja je korištena za tisak slabog je kvaliteta i visoke kiselosti, što je pripomoglo bržem propadanju u vlažnom okruženju.

Isprva se na jednom dijelu gradiva počela pojavljivati mikroflora u vidu bijelih mrlja i zrnastih formi. Kako se plijesan i gljivice razmnožavaju sporama koje lebde zrakom, proširile su se kroz čitavu sobu. Zbog svoje heterogene strukture, arhivsko gradivo daje mikroorganizmima hranjivu podlogu za razmnožavanje. Najštetnije su one vrste koje se hrane celulozom ili koje razgrađuju galotant u tinti. Oštećenja mogu izazvati više vrsta istovremeno, tako da je veoma nesigurno odrediti invazivnu vrstu samo po boji mrlja. Aerobne spore koje se nalaze u zraku zaraženog depoa i koje preko dokumenata dospjevaju u čitaonu jako doprinose respiratornim alergijama, te promjenama na koži (crvenilo, svrab).

Arhiv Bosne i Hercegovine je svjestan ovih opasnosti, te je sproveo ispitivanje ugroženog gradiva u Laboratoriji za anaerobne infekcije Instituta za mikrobiologiju Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu. U spomenutoj sobi 11 depoa 5 na knjizi iz periodike registriran je Staphylococcus aureus; na knjizi u sobi 16 nađeni su Enterococcus foecalis, Acinetobacter calcoaceticus i Staphylococcus.

U sobi 2 na Zapisniku Velike Župe Vrhbosne iz 1940. godine registrirane su gljivice roda Candida, kao i na knjizi Šerijatskog suda iz sobe 11.

Da bi se izbjeglo širenje kolonija i njihov prelazak na čisto gradivo, potrebno je obavljati redovno higijensko održavanje i regulirati temperaturu i vlažnost zraka. Arhiv je pristupio rješavanju ovog problema prvo izoliranjem zaraženog gradiva. Nabavljeni su isušivači zraka RubyDry DH600, Freeday 008 i Trotec TTK 100 S, koji rade punim kapacitetom. Zaraženi dokumenti preneseni su na liječenje u laboratoriju za digitalizaciju i restauraciju, a odobrena su sredstva za tehničko renoviranje spornih depoa.

Mrlje od plijesni izuzetno su otporne i nemoguće ih je u potpunosti ukloniti. Plijesan na vezovima može se umanjiti i povremeno potpuno eliminirati brisanjem krpom navlaženom karbon-tetrakloridom ili drugom otopinom za kemijsko čišćenje. Treba biti oprezan prilikom odabira otopine, jer mnoge od njih sporo isparavaju na sobnoj temperaturi (što sa jedne strane omogućava njihovo dulje i efikasnije djelovanje), pa samim tim dugo ostaju na podlozi i mogu predstavljati rizik po zdravlje zaposlenih i korisnika. Također, potrebno je izvršiti testiranje na uzorku prije upotrebe, pošto postoji mogućnost da sam rastvor ošteti papir ili izazove vidljive kemijske promjene na tretiranoj podlozi.

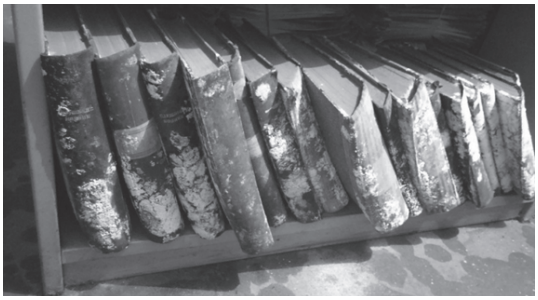

Kolonije plijesni na ugroženom tisku

Primjer dobre prakse u zaštiti vrijednog dokumentarnog gradiva i knjižničkog fonda je franjevački samostan Duha Svetoga u Fojnici koji pored bogate etnološke, numizmatičke i umjetničke zbirke posjeduje vlastiti arhiv i knjižnicu. Sa samostanom Arhiv Bosne i Hercegovine ima višegodišnju suradnju na poslovima sređivanja

arhivskog gradiva i restauracije. Uočena oštećenja se liječe u laboratoriju za restauraciju i konzervaciju Arhiva Bosne i Hercegovine, tj. izbjegavaju se priručne i amaterske intervencije, bez obzira što reparacija pojedinih oštećenja ponekad izgleda kao veoma jednostavan postupak.

Bogata knjižnica smještena je u prizemlju i zauzima 90 m2, te ispunjava sve propisane protivpožarne mjere. Knjige su smještene u 26 ormara sa staklenim vratima, podjeljene na svjetsku i vjersku literaturu, a ono što je pored 10.000 naslova koje sadrži čini jedinstvenom jeste zbirka najstarijih izdanja (antiquissima) sa djelima nastalim u XV i XVI stoljeću.[7] Tu se mogu naći inkunabule, knjige pisane bosančicom, glagoljicom ili latinskim jezikom. Knjige se čuvaju u uspravnom položaju (izuzev veoma velikih i teških fomata koji su polegnuti), zaštićene od prašine i direktne sunčeve svjetlosti. Temperatura na kojoj se čuvaju ne spušta se ispod 15°C i ne prelazi 21°C, a vlažnost zraka je uvijek oko 45%.

Knjigama manipulira ovlašteno lice koje se pridržava strogih pravila propisanih čak i za uzimanje knjige sa police – prilikom uzimanja knjige koriste se pamučne rukavice, a knjiga se vadi tako što se blago razmaknu susjedne i uhvati se za sredine korica ili se jednostavno gurne otpozadi prema naprijed. Ovako se izbjegava povlačenje za gornji dio „kičme“, kako tijekom vremena ne bi došlo do krunjenja ili krivljenja tog dijela. Knjige se listaju isključivo na tvrdoj, ravnoj podlozi i ne otvaraju više od 90° da bi se spriječilo pucanje uveza i pergamenta. Za čuvanje najvrijednijih primjeraka nabavljene su arhivske beskiselinske kutije.

Sve navedeno je u oštrom kontrastu sa praksom u Arhivu BiH, gdje se zbog nepostojanja digitaliziranih fondova istraživači uglavnom koriste originalnim dokumentima. Zbog ograničenog radnog prostora, gradivo koje se istražuje često stoji naslagano jedno na drugo i tako dolazi do gužvanja ili kidanja listova. Korištenje pamučnih rukavica i maski nije postavljeno kao uslov i skoro nitko ih ne upotrebljava (a čak se preporučuje da se prije dodirivanja arhivske građe prvo operu ruke, pa onda stave rukavice, čime se oštećenja nastala tjelesnom tečnošću svode na najmanju mjeru). Neprestano dodirivanje građe uzrokuje pojavu mrlja na papiru koje kad se jednom pojave ostaju trajno.

Česta upotreba skenera i foto-aparata sa bljeskalicom ubrzava proces diskoloracije i gubitka pigmenta. Dokumenti većih dimenzija se lako lome i savijaju prilikom ovakvih zahvata.

PROCJENA STANJA I ANALIZA RIZIKA

Najbolji pristup određivanju mogućih rizika je obavljanje procjene stanja. Kakvi rizici postoje u zemljopisnom okruženju gdje je institucija smještena? Ako je u ravnici, blizu rijeke, kolika je opasnost od poplave? Da li su zemljotresi česti u toj regiji? Da li je politička situacija nestabilna? Potencijalne rizike treba klasificirati po realnoj mogućnosti da se dogode (veoma velika, velika, umjerena i mala vjerovatnoća).

Nakon što je formirana lista potencijalnih rizika, analiza učinka određuje vrstu prijetnje koju određeni rizik sa sobom nosi, tj. definira negativni efekt svake potencijalne

[7] *https://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/muzej* (pristupljeno 7. svibnja 2024)

vanredne situacije na arhivsku građu. Analiza pomaže u procjeni koliku i kakvu štetu bi određena vanredna situacija mogla napraviti u arhivu i koje radnje treba obaviti da bi se zaštitila svojina.[8]

Taj negativni efekt uveliko ovisi i o kvalitetu samog objekta i o zaštitnim mjerama koje su u njemu poduzete. Ako su depoi građeni po višim standardima otpornosti, zemljotres će biti manje destruktivan po gradivo koje se u njima nalazi. Pucanje vodovodne cijevi će napraviti štetu, ali će ona biti umanjena ako gradivo nije na podu i ako je smješteno dalje od otvora cijevi i glavnih vodovodnih instalacija.

Da bi analiza bila potpuna, potrebna je procjena materijalnih i nematerijalnih posljedica nemogućnosti ispunjavanja zacrtanih radnih zadataka institucije nakon katastrofe. Oštećeno gradivo je prva očigledna materijalna posljedica. Pored nje tu su poremećaj radnog plana za tekući period, zbog poslova sanacije štete i porasta rizika za zdravlje i sigurnost uposlenika.[9]

Kao nematerijalna konzekvenca može se navesti gubitak kredibiliteta arhiva kao sigurne institucije, što će se odraziti na buduću suradnju sa stvaraocima arhivskog gradiva.

Kad institucija kompletira procjenu rizika i analizu učinka, dobit će jasnu predodžbu svih eventualnih sigurnosnih prijetnji i njihovih posljedica na gradivo sa kojima bi se mogla suočiti.

U Smijernicama za upravljanje rizicima u australijskoj javnoj službi[10] prikazana je matrica rizika i njihovih posljedica, koja se može primjeniti i kod nas. Ona grafički prikazuje sa kojim se rizicima institucija suočava i u kojoj mjeri, što zaposlenom osoblju olakšava da na vrijeme pripremi odgovarajuće korake. Npr. ako se nakon analize pokaže da je opasnost od poplave veoma velika i da bi njene posljedice mogle biti katastrofalne, plan akcije u slučaju vanrednih događaja bi se trebao detaljno pozabaviti tom prijetnjom. Kako će se raspodijeliti odgovornost? Koji su prioriteti u alokaciji? Postoji li rezervni plan?

Sa druge strane, ako je arhiv izgrađen na podignutom zemljištu ili daleko od rijeke, opasnost od poplave je zanemarljiva i izrada detaljnog plana za taj scenarij nije prioritet. Dovoljno je napomenuti mogućnost i u glavnim crtama napomenuti pravac djelovanja i raspodjelu odgovornosti.

---

[8] *Preserving Records*..., 36.

[9] U Arhivu Bosne i Hercegovine je za vrijeme sanacije posljedica požara rad bio vremenski ograničen zbog visoke koncentracije prašine i ugljenisanih čestica u zraku.

[10] *Guidelines for Managing Risk in the Australian Public Service* (Canberra: Australian Govt. Pub. Service, 1996).

Matrica rizika i njihovih posljedica:[11]

POSLJEDICE					
vjerovatnoća	ekstremne	veoma ozbiljne	ozbiljne	umjerene	zanemarljive
skoro izvjesna	veoma ozbiljne	veoma ozbiljne	vrlo velike	velike	značajne
moguća	veoma ozbiljne	vrlo velike	velike	značajne	umjerene
umjerena	vrlo velike	Velike	značajne	umjerene	male
slaba	velike	značajne	umjerene	male	vrlo male
veoma mala	značajne	umjerene	male	vrlo male	vrlo male

Korišteni termini za opseg vanrednih mjera:

Veoma ozbiljne – Neophodne mjere treba da su detaljno razrađene u procedurama djelovanja; za vrijeme vanrednih okolnosti najviše rukovodstvo institucije preuzima na sebe donošenje svih kritičnih odluka.

Veoma velike – Neophodne mjere treba da su detaljno razmotrene; za vrijeme vanrednih okolnosti najviše rukovodstvo institucije mora preuzeti odgovornost za donošenje kritičnih odluka i po potrebi nadgledati njihovo izvršenje.

Velike – Neophodne mjere treba da su detaljno razmotrene; za vrijeme vanrednih okolnosti najviše rukovodstvo institucije mora učestvovati ili pratiti provedbu poduzetih radnji.

Značajne – Neophodne mjere treba da su detaljno razmotrene; viši rukovodioci mogu izvršiti prijenos ovlaštenja u sklopu plana akcije da bi drugi mogli izvršavati neophodne zacrtane zadatke.

Umjerene – Potrebne akcije su navedene u općim terminima u planu akcije i zaposlenima su podjeljeni zadaci djelovanja u skladu sa nastalom situacijom.

Male – Standardne institucionalne procedure su dostatne da pokriju sve potrebne aktivnosti, sve zadatke može obaviti zaposleno osoblje i o tome naknadno obavijestiti više rukovodstvo.

Veoma male – Standardne institucionalne procedure su dostatne da pokriju sve potrebne aktivnosti, sve zadatke može obaviti zaposleno osoblje i o tome obavijestiti više rukovodstvo kroz redovne izvještaje.

Da bi potvrdili validnost procjene rizika i analizu učinka, korisno je periodično vršiti njihovu reviziju (najoptimalnije jednom godišnje). Revizija je obavezna u slučaju sprovođenja reorganizacije ili uvođenja novih funkcija ili procedura u arhiv, npr. ako arhiv preuzme izuzetno vrijedan fond bit će potrebne posebne dodatne mjere njegovog

[11] Primjer: Ako je vjerovatnoća rizika ocjenjena kao moguća, a njegove posljedice kao umjerene, potrebne sigurnosne mjere bi spadale u kategoriju značajne. Za definiciju opsega sigurnosnih mjera pogledati listu ispod matrice.

smještaja i zaštite. Neki dokumenti koji su danas iz nekog razloga važni, za pet do deset godina neće imati taj status. Potrebno je u svakom trenutku znati koja građa je od vitalne važnosti.

Načini obavljanja procjene rizika najefikasnije se obavljaju kroz razgovor i upitnike sa ciljnom grupom zaposlenih. Intervju je najsveobuhvatniji metod, ali zahtjeva najviše vremena i nije praktičan u svakoj situaciji. Upitnik često daje nepotpune informacije, jer se dešava da nije popunjen u potpunosti ili su odgovori nejasni. Razgovor u manjim ciljnim grupama, sastavljenih od zaposlenih iz različitih odsjeka ili odgovornih za različite aktivnosti unutar arhiva, može pomoći prilikom vršenja procjene i planiranja. Dobijene informacije treba uporediti sa procjenom značaja posla svakog radnika pojedinačno – nije praktično ni ekonomično nabrajati funkcije i zaduženja svih zaposlenih u plan akcije. Efikasnije je uvrstiti minimum potreban za uspješnu provedbu plana u slučaju vanrednih okolnosti.

MJERE ZAŠTITE

Po završenom kompletiranju plana i analize potrebno je odrediti što točno treba poduzeti da bi se zaštitila arhivska građa.[12] Preporuke se mogu podijeliti na dugoročne (koje pokrivaju period od više godina), srednjoročne (od tri do pet godina), kratkoročne (unutar jedne godine) i hitne (rok od nekoliko tjedana). Na primjer, ako je procjena rizika u arhivu predvidjela moguće izbijanja požara zbog dotrajalih elektroinstalacija, potencijalna prijetnja je veoma ozbiljna, jer se građa često nalazi u neposrednoj blizini vodiča.

Preporuke bi mogle izgledati ovako:

- **dugoročna:** potražiti nove skladišne prostorije;
- **srednjoročna**: obaviti zamjenu cjelokupne elektroinstalacione mreže;
- **kratkoročna**: zamijeniti elektroinstalacije koje su u najlošijem stanju;
- **hitna**: skloniti građu iz neposredne blizine elektroinstalacija i pojačati nadzor do renoviranja.

Da bi se ostvarila maksimalna sigurnost građe koja se čuva, potrebno je da se arhiv nalazi na sigurnom mjestu, da je zgrada izgrađena od kvalitetnog materijala, da su postavljeni adekvatni sigurnosni sistemi, da se redovno vrši provjera stanja građe i ispravnosti opreme, da se građa nalazi složena u odgovarajućim kutijama i da su postavljeni svi protupožarni sustavi. U praksi, ipak, nema mnogo slučajeva u kojima je sve baš ovako idealno.

Bez obzira na planirane dugoročne mjere zaštite, uvijek je preporučljivo učiniti i manje korake na svakodnevnoj osnovi koji mogu spriječiti da vanredna situacija postane katastrofa. Nekad je dovoljno podići kutije sa poda ili ih udaljiti od prozora i ta mala intervencija može da napravi veliku razliku.

[12] The National Archives, *Protecting archives and manuscripts against disasters* (UK, 2004), 7, *https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/memo6.pdf* (pristupljeno 24. studenog 2023)

ZAKLJUČAK

S obzirom na objektivne povijesne, ekonomske i političke okolnosti koje direktno utiču na rad i razvoj kulturnih institucija, bilo bi prestrogo reći da je stanje zaštite građe u Arhivu Bosne i Hercegovine nezadovoljavajuće. Istina, potrebno je još mnogo truda, vremena i materijalnih sredstava da bi se sve dovelo u red kakav bi trebalo da bude. U posljednjih pet godina na planu zaštite učinjeno je više od očekivanog. Nabavljena je i stavljena u rad oprema za reguliranje klimatskih uvjeta u depoima, postavljena mikrofilmska laboratorija i započet proces digitalizacije, formirana je i potpuno opremljena laboratorija za restauraciju građe i još jedan studio za digitalizaciju. Problem decentraliziranosti depoa ostaje, ali to je nešto čemu se kolektiv mora prilagoditi, pošto je preseljenje Arhiva u namjensku zgradu za sada teško ostvarivo. Potrebno je maksimalno iskoristiti sredstva koja su trenutno raspoloživa kako bi se arhivska građa što kvalitetnije zaštitila od štetnih uticaja kojima je svakodnevno izložena. U većini bosanskohercegovačkih arhiva mikroklimatski uvjeti u depoima su uglavnom prihvatljivi, ali postoji još mnogo prostora za poboljšanje.

IZVORI I LITERATURA

- Sclocchi, Maria Carla i Eugenio Veca. *Zajednički zapisnik o procjeni stanja u državnom Arhivu BiH, izvješće stručne komisije,* interni dokument Arhiva BiH, Sarajevo, 2014.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. *Pregled i okvirni predračun radova za sanaciju prostorija depoa 1*. Građevinska dokumentacija Arhiva BiH, 2014.
- Madžar, Božo, Ljiljana Gaković i Katica Tadić. *Arhiv Bosne i Hercegovine : 1947–1977 : povodom tridesetogodišnjice osnivanja Arhiva i početka rada arhivske službe u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: IGKRO Svjetlost, 1977.
- Price, Lois Olcott. *Managing a Mold Invasion: Guidelines for Disaster Response. Philadelphia: Conservation Center for Art and Historical Artefacts*, 1996, http://www.ccaha.org/uploads/media_items/managing-a-mold-invasion-guidelines-for-disaster-response.original.pdf (pristupljeno ožujka 2014)
- International Council on Archives & International Records Management Trust. *Preserving Records*. London: International Records Management Trust, 1999, http://www.irmt.org/documents/educ_training/public_sector_rec/IRMT_preserve_recs.pdf (pristupljeno ožujka 2014)
- The National Archives. *Protecting archives and manuscripts against disasters*. UK, 2004, https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/memo6.pdf (pristupljeno 24. новембар 2023)
- *Guidelines for Managing Risk in the Australian Public Service*. Canberra: Australian Govt. Pub. Service, 1996.
- *https://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/muzej* (pristupljeno 7. maja 2024)

Siniša DOMAZET

SECURE LOCATION OR LAST DESTINATION - EXAMPLES AND GUIDELINES FROM THE ARCHIVAL DEPOTS OF THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Archival material is the legacy of past generations to the present, and taking care of it ensures the continuity of the civilization in which it was created. Those entrusted with such a task are faced with a great responsibility and challenge, because it is often the case that their work takes place in unfavourable and difficult circumstances. Wars, natural disasters and human negligence have so far irretrievably taken away invaluable historical treasures, and every effort made to prevent this is incredibly important. Despite all that, often the costs required for modernization of depots, conservation and training of conservators are nowadays considered a luxury. It is an undeniable fact that without the continuous investment of material resources and efforts, the archives could not even exist.

This paper presents the current state and threat of archival material in some depots of archival institutions in Bosnia and Herzegovina and shows the efforts and activities undertaken by employees in order to repair the damage and protect and save valuable material from deterioration.

II

ЧОВЕК У АРХИВУ

PERSONAGE IN THE ARCHIVES

Срђан СИВЧЕВ[1]
Историјски архив Кикинда, Кикинда, Србија
информативни прилог

930.25(497.113)
COBISS.SR-ID 183864073

НОВЕ ПЕРСПЕКТИВЕ У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ КИКИНДА: ЈАЧАЊЕ И ПОЗИЦИОНИРАЊЕ УЛОГЕ АРХИВА У ЛОКАЛНОЈ ЗАЈЕДНИЦИ

Апстракт: Циљ рада је презентовање заокрета у програмској политици Историјског архива Кикинда и јачање улоге архива у локалној заједници. У првом делу рада наведене су и објашњене већ започете акције које за циљ имају јаснију препознатљивост архива на културном небу града. У другом делу дати су механизми којим би Историјски архив Кикинда ојачао своју улогу на културном небу у локалној заједници кроз сарадњу са школама, Туристичком организацијом Кикинда, осталим установама културе, а обрађени су и увођење архивске педагогије и феномен децентрализације културе.

Кључне речи: *Историјски архив Кикинда, архивска педагогија, радионице, ученици, ребрендирање*

ЈАЧАЊЕ УЛОГЕ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА КИКИНДА КРОЗ ИЗМЕНУ ПРОГРАМСКИХ АКТИВНОСТИ

Историјски архив Кикинда (у даљем тексту ИАК) дуго је био скрајнут са културне мапе Кикинде, првенствено својом грешком. Више него скромне програмске активности, које су се огледале у реализацији максимално једне изложбе годишње и публикације годишњака „ATTENDITE“, учиниле су да буде непрепознатљив као установа. Сугрђани су у архив долазили по потреби, односно да дођу до потребног документа (извода из матичних књига, уверења о дипломирању и стажу, докумената потребних за процес реституције), док је културна мисија била потпуно запостављена. Новац добијен од локалне самоуправе, као и средства добијена на основу конкурса Покрајинског секретаријата за културу и Министарства културе, коришћена су за инфрастуктурне радове и адаптацију истуреног депоа. За програмску активност архива издвајана су и тражена врло скромна средства, па није могло бити речи о одржаним предавањима, конференцијама, радионицама итд. Велики број архива у Републици Србији модернизовао је свој рад, окренуо се новим технологијама и правцима у архивској струци, којима су постали значајни учесници културног живота у својим срединама (попут архива у Пожаревцу, Ужицу, Нишу итд). ИАК је толико запоставио своју културну мисију, да је и сугрђанима понекад тешко да пронађу његово седиште. Када се, након дужег промишљања, чини да су се сетили

[1] архивист, *srdjansivcev0230@gmail.com*

где се налази, следи конклузија („А, то је тамо у музеју“), будући да зграду делимо са Народним музејом. Архиву је, стога, била потребно потпуна промена програмске политике, односно њено поновно редефинисање, ребрендирање и јачање сопственог идентитета. ИАК има много тога да понуди својим грађанима, али и свим посетиоцима који дођу у град, па је био потребан „ресет“ да би се ухватио прикључак са осталим установама културе у граду, које сасвим солидно функционишу.

Историјски архив Кикинда је управо из тих разлога у току 2023. године започео са низом активности које би постепено установу поново учиниле релевантним учесником културних дешава у граду. У фебруару 2023. године покренута је акција „Књига на дар“, у оквиру које би све градске и сеоске школске библиотеке добиле свој примерак издања архива. Акција и даље траје, а до сада је подељено преко 400 примерака публикација. Циљ акције је обогаћивање школских библиотека делима из историографије, као и могућност да ученици приликом писања семинарских радова из локалне историје лако и брзо дођу до информација.[2]

У другој половини 2023. године, од септембра до децембра, архив је покренуо акцију „Архивска отворена врата“ чији је циљ да што више ученика основних и средњих школа посете архив, да се упознају са радом, функцијом и значајем установе. Укупно је организовано десет посета ученика из Кикинде, али и Ињоша, Банатског Великог Села и Нових Козараца, у пратњи својих наставника и професора историје. Архивисти су ученицима показали стару штампу, документе из 18. и 19. века, повеље, депое, као и старе школске дневнике, који су привукли највећу пажњу. Мора се напоменути да је већини ученика то био први пут да кроче у архив и да су многи од њих били позитивно изненађени оним што су видели и што архив има да понуди.[3]

Историјски архив Кикинда је сарадњу са школама на територији Града Кикинда наставио и у току пролећа 2024. године, па је у марту одржана радионица латинског језика са ученицима друштвено-језичког смера гимназије „Душан Васиљев“. У договору са професорком латинског језика, ученици су имали прилику да виде документе на латинском који се чувају у архиву, као и да учествују у њиховом креирању, вежбајући своје знање језика. Такође, имали су могућност да виде и осете уговоре, тестаменте, земљишне књиге и другу административну документацију писану на латинском језику, насталу у другој половини 18. и првој половини 19. века.[4] Година 2024. је важна јубилејска година за Кикинду и њене установе културе, будући да се у новембру навршава 250 година од успостављања Великокикиндског привилегованог дистрикта, специфичне аутономне територијалне организације,

[2] Јелена Црногорац, „Из Историјског архива: школама књиге на дар“, *Кикиндски портал*, 9. 2. 2023, *https://kikindski.rs/video-iz-istorijskog-arhiva-skolama-knjige-na-dar/?fbclid=IwY2xjawELFuxleHRuA2FlbQIxMQABHRxPlm-zuXnJNIrZ-wHkboi0bBM_YJp7_PLnk5aFoh-gxEifYDca8K97Yg_aem_Fnvxs8vSttYzNklGyam_kw* (приступљено 22. јула 2024).

[3] Саша Урошев, „Предвиђен научни скуп о 250 godina od ustanovljenja Distrikta“, *Gradski online*, 20. јануар 2024, *https://gradski.online/srdan-sivcev-v-d-direktor-istorijskog-arhiva-predviden-naucni-skup-o-250-godina-od-ustanovljenja-distrikta/* (приступљено 22. јула 2024)

[4] Приказани су документи који се чувају у оквиру Ф. 3 Великокикиндски привилеговани дистрикт 1774–1876, као Ф. 4 Град са уређеним сенатом Велика Кикинда 1778–1918.

важну за историју Срба у северном и средњем Банату. ИАК је обележавање годишњице започео низом радионица под називом „Од печата до штитова – грбови Дистрикта“ у сарадњи са основним школама, као и са колегама из Центра за ликовну и примењену уметност „TERRA“. Ученици од петог до осмог разреда имали су прилику да цртају грбове места која су се налазила у саставу Дистрикта, а у глини су утискивали печате места, у чему им је помогао вајар из „TERRA“. Архивисти из ИАК-а су учесницима радионице причали о историји и значају Дистрикта. Ђацима су урамљени и поклоњени најбољи радови, као и глинени печати испечени у пећима „TERRA“, а сама примопредаја реализована је приликом посете школама.[5]

Диверзификација програмске активности огледа се и на примеру реализованих предавања. Наиме, иако је архив превасходно оријентисан ка историографији и сродним научним дисциплинама, било је потребно да се омогући већи избор тема и предавања за укусе различите публике. Предавања Тијане Братић „Родитељство некад и сад“ и „Рокенрол и распад Југославије“ Драгољуба Мандића привукла су другачију публику, из других сфера, од којих су многи по први пут дошли у архив из културних побуда, а не због реализације приватно-правних потреба.

Архив своју улогу у локалној заједници покушава да изгради, ојача и подигне учешћем у хуманитарним акцијама. Чепове са пластичних амбалажа скупљамо за потребе Центра за пружање услуга социјалне заштите „Наша кућа“, па смо 2023. године донирали велики број истих, а њиховом продајом је управа „Наше куће“ купила потребне ствари за функционисање установе. Радници ИАК су у неколико наврата организовано и заједнички учествовали у акцијама добровољног давања крви у просторијама Црвеног крста у Кикинди.[6] Архив је врло активан на друштвеној мрежи Фејсбук (*Facebook*), на којој прилично редовно објављује садржаје, а у плану је отварање профила на Инстаграму (*Instagram*) и Тик-Току (*Tik-Tok*), у циљу представљања и приближавања архива средњошколској популацији. У ери информатичке револуције, која ја увелико у току, потребно је што више инсистирати на дигиталној присутности, што је још један корак до боље препознатљивости.

ПРЕДЛОЗИ ЗА ДАЉЕ ЈАЧАЊЕ УЛОГЕ ИАК У ЛОКАЛНОЈ ЗАЈЕДНИЦИ И ВАЖНОСТ УСТАНОВЕ НА ПОЉУ КУЛТУРЕ СЕЋАЊА

Срж нове и будуће програмске политике ИАК-а лежи у дубљој, тешњој сарадњи са школама. Предуслов квалитетног спровођења зацртаних програмских начела и планова је запошљавање архивског педагога, а први корак у том правцу је измена систематизације и стварање новог радног места, за шта је добијена сагласност Градске управе Града Кикинда. У плану је лобирање за добијање сагласности од Министарства културе за запошљавање архивског педагога у току 2025. године. Потребан нам је архивски педагог, стручњак који добро познаје архивску теорију и

[5] Saša Urošev, „Dve kikindske ustanove kulture: na interaktivan način osnovcima približili lokalnu istoriju“, *Gradski online*, 25. 4. 2024, *https://gradski.online/dve-kikindske-ustanove-kulture-na-interaktivan-nacin-osnovcima-priblizili-lokalnu-istoriju/* (приступљено 22. јула 2024).

[6] За више информација о активностима ИАК видети на Фејсбук (*Facebook*) страници установе: *https://www.facebook.com/profile.php?id=100064361757020&locale=sr_RS*

праксу, као и педагошко-дидактичка начела, да се бави васпитно-образовном улогом архива.[7] У сарадњи са стручњацима из архива, попут историчара, социолога и информатичара, он би креирао радионице и различите програме за ученике, али и предшколце.

Архивски педагог би анализирао потребе архива, планирао, осмишљавао, припремао, обрађивао и спремао публиковање архивске грађе у образовно-васпитне сврхе.[8] Он или она би могли у потпуности да се посвете таквој врсти архивске делатности, да од предшколаца и ученика основних и средњих школа ствара нову публику креирајући занимљиве, интерактивне радионице, програме и друге садржаје. Архив би на тај начин и те какако ојачао своју позицију у локалној заједници, омогућавајући деци да се упознају са радом и значајем архива, као и да кроз игру сазнају нешто ново о локалној историји, будући да се на часовима историје у школама мало пажње посвећује микро историји. Архиви, који су дуго били херметични и затворени, уласком у 21. век и развојем информатичких технологија и писмености коначно постају отворени у комуникацији са свим корисницима и њиховим потребама. Они редефинишу своје приоритете који поред своје примарне функције (чување, обрада и коришћење грађе) постају свесни и своје вишеслојне улоге која обухвата и значајан васпитно-образовни потенцијал. На тај начин постају места неформалног образовања, а образовни материјали прилагођени узрасту, нивоу знања или интересовању корисника, осмишљени су са циљем квалитетнијих примена постојећег и стицању нових знања и информација, као и ширењу утицаја и угледа архива и промоције културног наслеђа које чува.[9]

У току је израда пројектно-техничке документације адаптације дела зграде ИАК-а ради отварања нове истраживачке сале која ће бити вишенаменског карактера. Осим што ће бити читаоница, планирано је да буде и библиотека, а истовремено ће се у њој одржавати педагошке радионице намењене деци. Архивски педагог би тако добио адекватан простор за рад, опремљен свим потребним мобилијаром и техником, а деца одговарајући простор за игру и учење, будући да тренутно то није случај.

Сарадња са школама – Као што је наведено на почетку поглавља, сарадња са школама представља сржбудућег деловања архива кроз реализацију радионица или акција попут „Архивских отворених врата“, која су за циљ имала да се ученици упознају са делатношћу и значајем архива за чување културног наслеђа. Међутим, образовна улога архива не сме да се сведе само на ученичке посете или обиласке изложби, него мора да се постоји отвореност за усвајања нове парадигме архивске педагогије. Предшколска и школска деца представљају непресушан потенцијал за креативан и иновативан приступ презентације архивске грађе кроз интересантне радионице и програме.

[7] Зорица Смиловић, „Архивска педагогија у Србији – искуства, анализа, значај“, у: *Зборник радова* 6, ур. Слободанка Цветковић (Београд: Архивистичко друштво Србије, 2023), 617.

[8] Исто, 618.

[9] Исто, 617.

Заједно са школама треба радити на обележавању значајних датума за историју школе или самог града, кроз реализацију изложби или предавања, будући да ИАК чува велики број школских фондова. У Кикинди неколико година са великим успехом делује Регионални центар за таленте при гимназији „Душан Васиљев“. Полазници курса из историје у оквиру Центра користе архивску грађу ИАК-а у свом истраживању (увек 1-2 ученика у генерацији), а стручни радници колектива стоје на располагању младим научницима. Међутим, сматрам да се сарадња са Регионалним центром мора продубити, будући да ће ученици, пошто пишу радове у вези са локалном историјом, увек бити упућени на ИАК. У договору са Градском управом у буџету установе могла би се отворити позиција за награђивање ученика који би на републичким такмичењима Центра за таленте постигли неки успех. Ове године је Богдан Завишин, ученик 2. разреда друштвено-језичког смера гимназије и полазник Регионалног центра за таленте, остварио велик успех тиме што је освојио прво место на републичком такмичењу из историје за таленте. Уређивачки одбор годишњака „ATTENDITE“ одлучио је да његов награђени рад о Павлу Кенђелцу, архимандриту манастира Свети Ђурађ, првом српском доктору теологије и једном од значајнијих Кикинђана, објави у новом, јубиларном 20. броју, који излази у септембру текуће године. На тај начин бисмо желели да подржимо научну каријеру Завишина на самом почетку, као и да прву референцу убележи управо у установи у свом матичном граду. Евентуални споразум о сарадњи са Регионалним центром за таленте омогућио би свим полазницима из историје да кикиндској публици презентују резултате својих истраживања, а архив би био обавезан да пружи сву логистичку и новчану подршку за та предавања.

Историјски архив Кикинда планира да од наредне школске године омогући бесплатну припрему ученицима осмих разреда задатака из историје, који ће се наћи у оквиру Завршног испита у основном образовању и васпитању. Број часова зависио би од броја пријављених ученика, а архивисти-историчари би свако питање обрадили кроз презентацију како би се ученицима објаснио историјски контекст. Наравно, све радионице и програме треба пажљиво припремати да не угрозе основну делатност архива, као и да не оптерете архивисте-историчаре обавезама које ће реметити њихов рад на сређивању, обради и презентацији архивске грађе. Планови за повећање препознатљивости архива ни по коју цену не смеју да доведу у питање основну делатност због које архив постоји.

Сарадња са установама културе у Кикинди – Сарадња са Народним музејом, Народном библиотеком „Јован Поповић“, ЦЛПУ „TERRA“, Културним центром и Народним позориштем у Кикинди гарант је веће видљивости самог архива, као и снажније културније синергије у граду. Са „TERRA“ смо сарађивали на организацији ликовно-вајарских радионица посвећених обележавању годишњице успостављања Великокикиндског привилегованог дистрикта. У новембру архив у сарадњи са Матицом српском организује научни скуп „250 године слободе – 250 година Дистрикта“, а Културни центар и Народно позориште учествоваће у догађају са адекватним културно-уметничким програмом.

Град Кикинда планира да се кандидује за добијање статуса Националне престонице културе за 2027. годину. То је права прилика да ИАК искористи могућ-

ност да упливом значајнијих новчаних средстава осавремени програм, техничку и грађевинску инфраструктуру. Добијање статуса престонице културе даће погонско гориво промоцији културног наслеђа у Кикинди, а архив не сме остати по страни. Креирањем самосталних, али и партнерских програма са другим установама културе, омогућиће сугрђанима, али и свим осталим посетиоцима, да уживају читаве 2027. године у културним догађајима. Међутим, тај статус се мора на прави начин искористити да промовисање и пласирање културних садржаја буде високо на пиједасталу и после те године. У оквиру припрема за добијање престонице културе планирано је извођење радова на адаптацији депоа у којима се чува највреднија и најстарија грађа за историју Кикинде и северног Баната. У укупно пет просторија чува се документација настала у периоду од 1747. до 1960. године. Просторије су у лошем стању (отпадају малтер и креч), те се вредна архивска грађа налази у опасности. Потребно је извршити молерске и зидарске радове, а такође и замену дрвених подних дасака плочицама или другим одговарајућим материјалом. Будући да су поменуте просторије депоа некадашње затворске ћелије, оне имају интересантну историју. Наиме, врата и прозори просторија потичу из времена изградње зграде (1839. године), а некадашњи затвореници урезивали су своја имена, као и време колико им је остало до краја одслужења казне, на унутрашњу страну столарије. План је да у оквиру адаптације столарија са именима затвореника буде посебно осветљена, а све пропраћено легендама са информацијама о некадашњој казниони у којој се данас налази архив. Некадашње затворске ћелије могле би да буду одлични споменици културе сећања и анализе људских судбина кроз историју.

Партнерство са Туристичком организацијом Кикинда – Сарадња са овом организацијом омогућила би архиву да буде видљив у самом граду, али и на туристичким сајмовима, где би био рекламиран са осталим установама са којима Туристичка организација Кикинда сарађује. Превасходно ту мислим на Народни музеј и ЦЛПУ „TERRA“, који услед сарадње са ТОК имају већу посету изложбама и осталим програмима, јер се све екскурзије и туристичке руте упућују на обилазак те две установе културе. Архив ради до 15 часова, али постоји могућност увођења друге смене, нарочито запослењем архивског педагога, који би могао у поподневним часовима да буде врста водича кроз сталну и тренутну изложбену поставку, али и да реализује одређене радионице у том термину. Скраћено радно времено викендом, када има највише туриста у граду, такође је једна од опција. Сарадња са Туристичком организацијом свакако би олакшала архиву да буде видљивији свим туристима и особама које са стране дођу у Кикинду пословно или неким другим поводом. Туристичка организација Кикинда и Град Кикинда заједнички су реализовали пројекат оспособљавања туристичких водича. Архив и Туристичка организација би заједнички могли да покрену пројекат обиласка кикиндских споменика, знаменитих места и објеката у којем би један архивиста-историчар помогао водичима у приближавању историје Кикинде туристима. Такође, у сарадњи са Туристичком организацијом, Градом Кикинда и МУП-ом, локација архива би требало да буде истакнута на сигнализацијама по граду и на саобраћајницама на уласку у Кикинду са осталим установама културе, јер до сада то није био случај. У европским метрополама, али и у Новом Саду, споменици, значајни објекти и паркови, обележени су таблама са утиснутим QR кодом, а њиховим скенирањем туристи и све заинтересоване особе

могу да дођу до тражених информација. Пројекат, чији носиоци би били ИАК и Туристичка организација Кикинда, састојао би се у изради табли са кодовима на око педесет локација, а скенирање кодова водило би на веб-страницу на којој се налазе краћи текстови на српском, енглеском и румунском језику.

Децентрализација културе – Територијална надлежност ИАК-а простире се на Град Кикинду, општину Чока и општину Нови Кнежевац. Једна од могућности да архив постане видљивији на културној мапи северног Баната јесте да изврши децентрализацију свог деловања. Предуго је био ограничен само на своје седиште, одакле је вршио културну мисију. Програми попут предавања, изложби, едукација, реализовани самостално или са школама и месним заједницама у селима и местима над којима архив има надлежност, значили би како архиву, тако и заједницама у којима готово да нема културних дешавања. Изложбе или предавања о школама, привредним субјектима и пољопривредним задругама у селима чоканске и новокнежевачке општине имале би одјека, будући да су културни догађаја врло ретки. Архив чува значајну архивску грађу о селима на територији Града Кикинде, па би се у сваком од њих девет могао организовати одређени програм. У плану је да архив конкурише на пројектима Министарства културе и Покрајинског секретаријата за културу управо са темом децентрализације културе за реализацију програма у насељеним местима која се налазе на територији коју архив покрива. Партнери би могли бити завијачна и удружења грађана, као и месне заједнице, школе и верске заједнице. У децембру 2024. године договорена је поставка изложбе у ОШ „Мора Карољ“ у Падеју, на којој би били изложени документи о историји школе који се чувају у Историјском архиву Кикинда.

РЕЗИМЕ

Рад има за циљ да укаже на начине како Историјски архив Кикинда може да буде видљивији на културној сцени града. У првом делу рада, односно у поглављу Јачање улоге ИАК кроз измену програмских активности, назначено је да је архив 2023. и у првој половини 2024. године покренуо низ акција („Књига на дар“, „Архивска отворена врата“, организација радионица), уз жељу да оне учине рад установе видљивијим и атрактивнијим. Архиву су били потребни ребрендирање и измена програмских активности, због стагнације, потпуне инертности и невидљивости на културној мапи града.

У поглављу Предлози за даље јачање улоге ИАК у локалној заједници и важност установе на пољу културе сећања дати су јасни и опипљиви механизми уз помоћ којих би архив трансформисао и осавременио свој рад. Најважнија ставка је увођење архивске педагогије и запослење особе са тим звањем које би креирало и водило интерактивне и занимљиве радионице. У вези са тим је и даља сарадња са школама, јер су деца захвални конзументи културних садржаја. Нарочито је апострофирана снажнија сарадња са Регионалним центром за таленте при гимназији „Душан Васиљев“. На крају рада подвучено је да би архив имао користи од повезивања са Туристичком организацијом Кикинда, јер би то омогућило већу видљивост за туристе који дођу у град, као и бољу промоцију установе. Увођење друге смене

и рада викендом такође може учинити архив доступнијим сугрђанима, али и свим особама које туристички или пословно бораве у Кикинди. Децентрализација културе, односно пласирање културних садржаја (радионица, предавања, промоција књига) у мањим и руралнијим срединама значило би како установи, тако и заједницама у којима су културна дешавања ретка.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Смиловић, Зорица. „Архивска педагогија у Србији – искуства, анализа, значај". У: *Зборник радова* 6, ур. Слободанка Цветковић (Београд: Архивистичко друштво Србије, 2023), 617-631.
- Црногорац, Јелена. „Из Историјског архива: школама књиге на дар". *Кикиндски портал*, 9. 2. 2023, *https://kikindski.rs/video-iz-istorijskog-arhiva-skolama-knjige-na-dar/?fbclid=IwY2xjawELFuxleHRuA2FlbQIxMQABHRxPlm-zuXnJNIrZ-wHkboi0bBM_YJp7_PLnk5aFoh-gxEifYDca8K97Yg_aem_Fnvxs8vSttYzNklGyam_kw* (приступљено 22. јула 2024)
- Урошев, Саша. „Predviđen naučni skup o 250 godina od ustanovljenja Distrikta". *Gradski online*, 20. 1. 2024, *https://gradski.online/srdan-sivcev-v-d-direktor-istorijskog-arhiva-predviden-naucni-skup-o-250-godina-od-ustanovljenja-distrikta/* (приступљено 22. јула 2024)
- Урошев, Саша. „Dve kikindske ustanove kulture: na interaktivan način osnovcima približili lokalnu istoriju". *Gradski online*, 25. 4. 2024, *https://gradski.online/dve-kikindske-ustanove-kulture-na-interaktivan-nacin-osnovcima-priblizili-lokalnu-istoriju/* (приступљено 22. јула 2024)

Srđan SIVČEV

NEW PERSPECTIVES IN THE HISTORICAL ARCHIVES OF KIKINDA: STRENGTHENING AND POSITIONING THE ROLE OF THE ARCHIVES IN THE LOCAL COMMUNITY

Summary

The aim of this paper is to point out the ways in which the Historical Archives of Kikinda can be more visible on the cultural scene of the city. In the first part of the work, i.e. in the chapter *Strengthening the Role of HAK through the Change of Program Activities*, it is indicated that in 2023 and in the first half of 2024 the Archives launched a series of activities ("Book as a gift", "Open door", workshops), with the desire to make the institution's work more visible and attractive. The archives needed rebranding and change of program activities due to stagnation, inertness and invisibility on the cultural map of the city.

In the chapter *Proposals for Further Strengthening the Role of HAK in the Local Community and the Importance of the Institution in the Field of Memory Culture*, clear and tangible mechanisms are given which would help the archives to transform and modernize its work. The most important item is the introduction of archival pedagogy and the employment of a person with that title who would create and lead interactive and interesting workshops. Further cooperation with schools is related to this, because children are appreciative consumers of cultural contents. Stronger cooperation with the Regional Centre for Talents at the "Dušan Vasiljev" Gymnasium was especially emphasized. At the end of the paper, it was underlined that the archives would benefit from a connection with the Kikinda Tourist Organization, as this would enable greater visibility of the archives for tourists who come to the city, as well as better promotion of the institution. The introduction of a second shift and work on weekends can also make the archive more accessible to fellow citizens, but also to all people staying in Kikinda for tourism or business. Decentralization of culture, i.e. marketing of cultural content (workshops, lectures, book promotion) in smaller and more rural areas would benefit both the institutions and communities where cultural events are rare.

Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ[1]
Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, Србија
стручни рад

930.251
COBISS.SR-ID 183875593

ОШТЕЋЕЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ НАСТАЛА ДЕЈСТВОМ МИКРООРГАНИЗАМА, МЕТОДЕ И СРЕДСТВА ЗА ДЕЗИНФЕКЦИЈУ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ЉУДЕ И ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

Апстракт: Један од сегмената основне делатности архива јесте заштита архивске грађе од свих врста оштећења. Дејством микроорганизама на њој настају промене које се тешко санирају и којима се информације садржане у архивској грађи неповратно губе. У циљу спречавања појаве и развоја микроорганизама спроводе се мере превентивне заштите. Дезинфекција архивске грађе спроводи се уколико постоје знаци микробиолошке контаминације. У раду се анализирају доступне методе и дезифицијенси, њихово деловање на запослене у архивима и друге кориснике архивске грађе, као и еколошка прихватљивост средстава коришћених у ове сврхе са становишта њиховог утицаја на животну средину. Исто тако, анализира се примена мера превентивне заштите и лечења контаминиране архивске грађе.

Кључне речи: *заштита архивске грађе, микробиолошки оштећена архивска грађа, методе, дезинфекција, дезифицијенси*

УВОД

Закон о архивској грађи и архивској делатности прописује обавезу архивима да спроводе стручне и техничке мере заштите архивске грађе и брине за њену сигурност, при чему се под мерама заштите подразумевају превентивна заштита, микрофилмовање, дигитализација, конзервација и рестаурација.[2] Ближе мере заштите прописане су Правилником о ближим мерама заштите архивске грађе.[3] Превентивна заштита је низ мера и поступака којима се успорава природно пропадање и спречавају оштећења архивске грађе настала деловањем физичких, хемијских и биолошких узрочника, природних сила и непогода, пожара и експлозија, ванредних ситуација, кварова на инсталацијама, услед неправилног транспорта, вандализма и

[1] виши архивист, *natasamilosevicdulic@gmail.com*
[2] Закон о архивској грађи и архивској делатности, *Службени гласник РС*, број 6 (2020), чл. 29, ст. 2.
[3] Правилник о ближим мерама заштите архивске грађе, Службени гласник РС, број 29 (2021).

неадекватног обезбеђења од крађе и др.[4] Главна сврха превентиве је да се спречи непотребно оштећење и успори природно старење архивске и библиотечке грађе. Правилним и доследним спровођењем превентивне заштите у највећој могућој мери смањује се потреба за конзервацијом и рестаурацијом.[5]

Узрочници оштећења архивске грађе су бројни. Деле се на физичко-хемијске (влага, температура, сунчева светлост и штетни гасови), механичке (гужвање, непажљиво руковање, честа употреба, намерно оштећење и уништење, елементарне непогоде) и биолошке (плесни, бактерије, инсекти, глодари и сл.). Како би се спречила оштећења архивске грађе неопходно је одржавање чистоће депоа и оптималних микроклиматских услова. Под одржавањем ових услова подразумева се заштита архивске грађе од штетног утицаја влаге, температуре, светлости, ултраљубичастих и других зрачења, физичких и хемијских агенса, микроорганизама, прашине, инсеката и глодара, који могу довести до оштећења и уништења архивске грађе. Предмет овог рада су биолошки агенси као проузроковачи оштећења архивске грађе (конкретно микроорганизми) и методе које се користе за спречавање контаминације архивске грађе микроорганизмима, односно уколико је до заразе већ дошло, за њихово уништење.

ДЕГРАДАЦИЈА ПАПИРА ПРОУЗРОКОВАНА ДЕЈСТВОМ МИКРООРГАНИЗАМА

Архивска грађа најчешће је писана на папиру. Фактори који утичу на папир могу се поделити на унутрашње и спољашње. Најзначајнији унутрашњи фактор је природа материјала, односно квалитет папира и средстава којима је на њему писано. Добро познавање састава папира и процеса његове производње доприносе бољем сагледавању могућности настанка оштећења. Папир је сложен влакнасти материјал у чији састав, поред влакана биљног порекла, улазе и пунила и различита помоћна средства. Учешће помоћних средстава у сировинама за производњу папира врло је мало (око 3 %), али је њихов допринос појефтињењу производње уз истовремено побољшање квалитета папира веома велики.[6] Папир се израђује од дрвета које је по хемијском саставу изграђено од целулозе, хемицелулозе, лигнина, смоле, воска и минералних соли. Целулоза је основна сировина за производњу папира. Одлучујуће особине папира су детерминисане садржајем кратких и дугих влакана целулозе.

Непотпуна стерилизација при механичкој обради дрвета у целулозу може да буде узрок биолошког оштећења хартије. Зависно од врсте папира, папирној каши се додају лепак и компоненте за боју. Састојци папира који су подложни променама дејством микроорганизама превасходно су целулоза и средства која се користе као

[4] Правилник о ближим мерама..., чл. 3, ст. 1.

[5] Вера Радосављевић и Радмила Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже* (Београд: Архив Србије, 2000), 114.

[6] Nataša Milošević Dulić, „Posledice neadekvatnih uslova čuvanja arhivske građe u arhivima – iskustva Istorijskog arhiva Požarevac“, u: *Tehnički in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, ur. Nina Gostenčnik, (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2017), 414.

лепило, а микроорганизми их користе као извор хране за своје животне процесе. Микроорганизми који су одговорни за оштећења архивске грађе су гљиве (Fungi) и бактерије. Оштећења папира настала дејством микроорганизама веома су тешка и прогресивна, тако да се информације садржане у архивској грађе неповратно губе.

Микроорганизми изазивају оштећења архивске грађе на два начина: хранећи се целулозом или лепилом, чиме доводе до слабљења папира, као и штетним дејством продуката свог метаболизма – киселинама и пигментима. То су најчешће целулитички организми који користе целулозу као хранљиви супстрат. Њихово дејство на целулозу огледа се у раскидању гликозидних веза помоћу различитих ензима, оксидативних, фосфоролитичких и хидролитичких, који се стварају приликом њиховог метаболизма, чиме се врши цепање молекула целулозе у целулозним влакнима, те се на тај начин смањује број гликозидних остатака у ланцу целулозе. То директно води смањењу механичке отпорности папира на кидање, цепање, двоструке превоје, а неретко и губитку мањих или већих делова грађе.

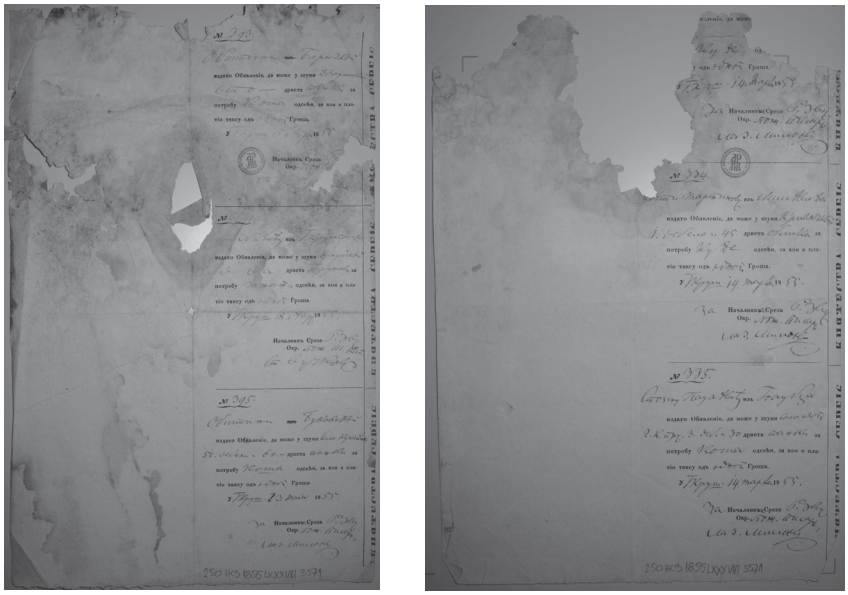

Слика 1 – Неповратно изгубљене информације садржане у архивскмм документима услед дејства микроорганизама[7]

Целулозу најактивније разлажу филаментозне гљиве рода *Trichoderma* (100%) и *Aspergillus* (30%).[8] Осим тога, метаболички продукти микроорганизама смањују *pH* вредност, односно повећавају киселост папира, што такође скраћује ланце целулозе. Као нуспроизвод метаболичке активности јавља се и пигментација

[7] Историјски архив Пожаревац (250), Начелство Среза звишког, Кучево 1839–1944. (НСЗ) (250 НСЗ 1855 LXXXVIII 3571 19) и (250 НСЗ 1855 LXXXVIII 3571 21).

[8] Nataša Dimitrić, „Karakterizacija, toksičnost i primena novosintetisanih jonskih tečnosti za čišćenje i konzervaciju papirne arhivske građe“ (doktorska disertacija, Prirodno-matematički fakultet Novi Sad, Departman za hemiju, biohemiju i zaštitu životne sredine, 2020), 29.

која, зависно од врсте микроорганизама и састава подлоге, може да буде различите боје, при чему боја и интензитет пигментације варирају у зависности од индивидуалне врсте или групе микроорганизама, састава папира, употребљеног лепка, додатих средстава за отежавање, боја и других споредних састојака папира.[9]

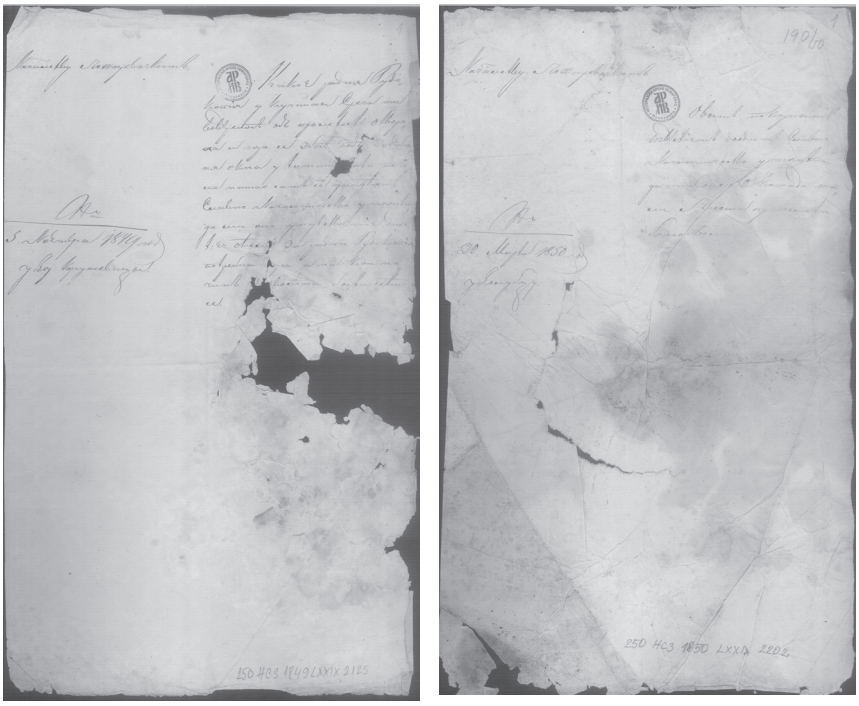

Слика 2 – Оштећења на архивским документима изазвана дејством микроорганизама[10]

Код рукописа писаних танинским мастилом долази до оштећења која личе на прогорелост. Ове врсте гљива луче ензим таназу који разграђује ферогалотанинско мастило и тиме утиче на смањење читљивости и губитак текста. Неке врсте микроорганизама луче ензиме који разграђују одређена мастила и тиме доприносе блеђењу или чак губитку текста или користе јоне гвожђа из мастила као извор енергије производећи исти ефекат (*Gallionella, Siderococcus*).[11]

---

[9] В. Радосављевић и Р. Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже*..., 114.

[10] 250 НСЗ 1850 LXXIX 2202 и 250 НСЗ 1849 LXXIX 2125.

[11] Снежана Гајић, „Утицај спољних фактора на архивску грађу“ у: *Зборник четврте конференције о интегративној заштити*, ур. Светлана Шиљеговић (Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, 2010), 129.

МИКРООРГАНИЗМИ ПРОУЗВОКОВАЧИ ОШТЕЋЕЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

За штетно дејство биолошких агенса кључну улогу имају амбијентални услови, пре свега влажност ваздуха и температура у просторији у којој се чува архивска грађа. Уколико су вредности ова два параметра у оптималним границама, до појаве микроорганизама неће доћи, а самим тим ни до оштећења архивске грађе. То не значи потпуни изостанак микроорганизама, јер су њихове споре свеприсутне и у повољним амбијенталним условима започеће развиће. Оптимална температура за њихов развој је 15-30˚C, а влажност ваздуха 70%. При повољним условима развијају се веома брзо и у великом броју.

Како би дејство микроорганизама било сведено на минимум, неопходни су одржавање температуре и релативне влажности ваздуха у дозвољеним границама (испод 65%)[12], затим адекватна циркулација ваздуха у депоу, редовно чишћење депоа, правилан смештај грађе, као и превентивна дезинфекција депоа. Треба имати у виду чињеницу да већина дезинфекционих средстава има само привремено деловање, јер након извршене чак и врло темељне дезинфекције, употребљена средства временом испаре са површине докумената, тако да је одржавање амбијенталних услова у депоима кључан фактор у превентивној заштити. Уколико се испуне сви ови услови, не значи да у простору нема микроорганизама, јер су њихове споре увек присутне у спољашњој средини, у ваздуху, на предметима, тако да се лако могу унети у дезинфиковане просторе и при повољним условима започети свој развој. До контаминације може доћи не само уношењем заражене недезинфиковане архивске грађе, већ и проветравањем депоа, као и боравком људи (запослених и корисника архивске грађе) у њима, а на чијој се одећи и обући могу налазити споре микроорганизама. Због свега наведеног неопходни су редовна дезинфекција, дезинсекција и дератизација целе зграде, затим редовна контрола просторија и грађе, редовно чишћење, с обзиром на то да прашина и отпаци погодују развоју микроба, инсеката и глодара, као и одржавање константне температуре и влажности, који су превасходно одговорни за развој микроорганизама.[13]

Утврђено је да двадесет пет различитих гљивичних родова изазива мрље на папиру. Гљиве које се најчешће срећу на архивској грађи представници су из родова *Cladosporium, Penicillium, Alternaria, Streptomyces i Epicoccum, Aspergillus u Eurotium,* а најотровније су *Aspergillus fumigatus, Stachybotrys, Hystoplasma, Cryptococus, Aspergillus versicolor u Aspergillus flavus*.[14] Гљиве које су најчешће идентификоване на папиру припадају родовима *Aspergillus* (29%) и *Penicillium* (13%).[15]

[12] Широко је прихваћено мишљење да опасност од развоја плесни (буђи) почиње при око 70% релативне влажности ваздуха, док неки конзерватори опрезно горњу границу померају на 65%.

[13] С. Гајић, „Утицај спољних фактора на архивску грађу"..., 141.

[14] Tatjana Mušnjak, „Mikrobiološka oštećenja na dokumentima i knjigama", у: *Mikrobiološka destrukcija spomenika kulture* (Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2000), 28. *https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/zbornik_radova_mikrobiolo_ka_destrukcija_spomenika_kulture__hrz_seminar_2000.pdf* (приступљено 11. септембра 2024)

[15] Daniela Correia de Melo, „Fungal stains on paper: Melanins produced by fungi" (Dissertation

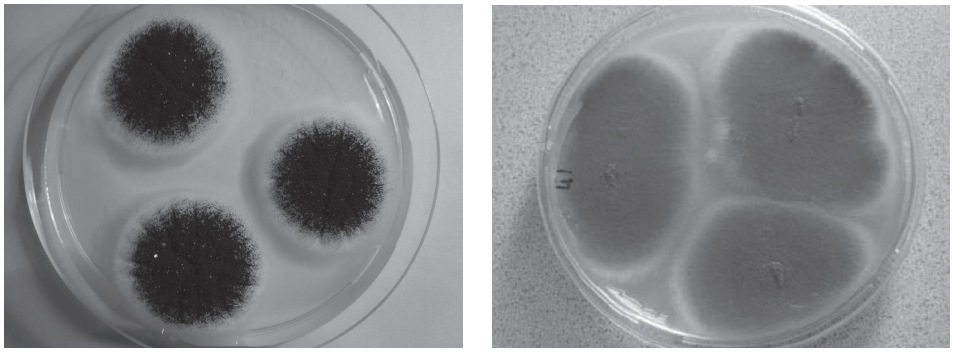

Слика 3 – Aspergillus niger[16] *и Penicillium sp.*[17]

Основна карактеристика гљива је да се при повољним условима развијају врло брзо и у великој количини (на 1цм^2 може бити више хиљада спора, које се могу развити током четири до седам дана). Оштећења папира изазвана гљивама (најчешће су то филаментозне микромицете – плесни) стоје у тесној вези с влажношћу и температуром простора у коме се грађа чува. Развоју гљива погодује влажност ваздуха изнад 70%. Гљиве могу живети на широком распону температуре, од неколико степени изнад нуле до 50°C, али им највише погодује температура од око 20°C. Такође, идеалан распон pH је од 4 и киселији, чак до 1[18], али је оптимална вредност pH за њих у распону 4-6 , јер је већина гљива ацидофилна. Оне разлажу подлогу на којој расту, чиме се pH вредност подлоге мења. Смањењем влажности, гљиве почињу да производе споре отпорне на сушу и тако прелазе у стање мировања. У овом стању могу да проведу дуг период, све док се не створе повољни услови (влажност и температура) за њихов развој, па тако чак и споре које су годинама старе у додиру са влагом могу да исклијају и образују нови мицелијум.[19] Неке врсте могу прилично

presented at Faculdade de Ciências e Tecnologia, Universidade Nova de Lisboa, in fulfilment of the requirements for the Master degree in Conservation and Restoration, 2017), 5. *https://run.unl.pt/bitstream/10362/25628/1/Melo_2017.pdf* (приступљено 13. септембра 2024)

[16] Janez Kosel, Lea Legan, Matej Bračič, Polonca Ropret, „Cationic silicone based paper impregnation agent for the protection of historical paper against fungal growth. Detection and quantification of fungi using micro-invasive fluorescence microscopy and non-invasive FTIR spectroscopy“, *Journal of Cultural Heritage* 2024, 68, (2024): 200. https://www.researchgate.net/figure/Aspergillus-niger-on-PDA-culture-and-slide_fig4_352889250 (приступљено 29. јануара 2025)

[17] *https://www.inspq.qc.ca/en/moulds/fact-sheets/penicillium-spp* (приступљено 29. јануара 2025)

[18] Slavica Janaćković, Katarina Kocić i Željko Mladićević, „Suzbijanje štetnika na staroj i rijetkoj knjižničnoj građi u Narodnoj knjižnici Srbije“, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 2015, 3/4, 58 (2015), 168.

[19] У Државном архиву Србије спроведена је миколошка анализа директних препарата направљених од узорака узетих са црних колонија присутних на архивској грађи, која је потврдила, на основу морфологије, начина образовања и повезивања спора (конидија) са конидиофорима, присуство гљива представника рода Arthrinium (фамилија: Dematiaceae, подраздео: Deuteromycotina), који је већ описан на грађи архива у Прагу и Холандији. Та гљива је егзотична за Србију, с обзиром да је први пут виђена у овдашњим

дуго да издрже и у релативно сувој средини због изванредне способности прилагођавања месту у којем се развијају. Споре могу бити пренете струјањем ваздуха на велику удаљеност. Тако се преносе са заражене архивске грађе на незаражену приликом смештаја у исти простор, а при изостанку дезинфекције заражене грађе. Довољно је да се обезбеди струјање ваздуха до којег долази приликом проветравања депоа. Том приликом се споре брзо преносе са контаминиране архивске грађе у свим правцима и при оптималним условима средине започињу свој развој. Нарочито се брзо разносе споре родова *Penicillium* и *Aspergillus*.[20]

Дуго се сматрало да су гљиве преовлађујући микроорганизми који оштећују писане документе. Међутим, резултати истраживања показују да су разноврсност и бројност бактерија изолованих са докумената писаних на папиру и пергаменту већи од разноврсности и бројности гљива. Најприсутнији родови бактерија који изазивају оштећење архивске грађе су *Bacillus*, *Cellfalcicula*, *Cellulomonas*, *Cellvibrio*, *Cytophaga*, *Spirochaeta* и *Sporocytophaga.*[21] Неопходне елементе за развој бактерије црпу из подлоге на којој егзистирају. Врло битан елемент у њиховом развоју је угљеник. Целулитичке бактерије као извор угљеника користе искључиво целулозу, док факултативно целулитичке могу користити и друге изворе угљеника, попут колагена из коже и пергамента, лепкова и слично. Јако деловање имају и *Sporocytophaga mixococcides*, *Cytophaga globulosa*, *Cytophaga hutchinsonii*, *Cytophaga mycococcides*, *Spirochaeta cytofaga* и др. Бактеријске колоније производе разне врсте пигмената на целулози, стварајући мрље на папиру. Неколико врста *Cytophaga* најактивније су у разградњи целулозе, комплетно је разграђују и остављају мрље различитих боја које потпуно могу прекрити текст и учинити га нечитљивим. *Cytophaga hutchinsonii* и *Cytophaga lutea* производе жути пигмент, *Cytophaga aurantiaca* наранџаст, *Cytophaga rubra* розе, а *Cytophaga tenuissima* маслинастозелени.[22] Боја мрља коју производе гљиве на папиру може бити и резултат деградације боја у датом медијуму, изазивајући његово затамњење. На пример, спорополенин је браон продукт оксидативне полимеризације жутог б-каротена.[23] Продукти метаболизма бактерија су угљен-диоксид, органске киселине, кетони, алдехиди и алкохоли. Сви ови продукти утичу на разградњу хартије која као таква може послужити као подлога за развој других микроорганизама или као станиште и храна многим инсектима и глодарима. Ниједна од целулитичких бактерија, од многих врста које су испитиване, нису пато-

лабораторијама и није познато када и како је доспела у Архив Србије. С. Гајић „Утицај спољних фактора на архивску грађу"..., 141.

[20] Нада Јоветић, „Оштећења архивске грађе и књига изазвана гљивицама и мере за њихово спречавање и санацију", *Архив – часопис Архива Југославије* 2015, 3 (2015): 67.

[21] Снежана Гајић, „Микроорганизми на грађи Архива Србије", *Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе*, 1–2 (2007): 233.

[22] Станојка Јегдић, „Микробиолошка оштећења архивске грађе узрокована поплавама и мере заштите", у: *Архивска пракса*, ur. Azem Kožar (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, 2015), 155.

[23] Daniela Correia de Melo, „Fungal stains on paper: Melanins produced by fungi", (Dissertation presented at Faculdade de Ciências e Tecnologia, Universidade Nova de Lisboa, in fulfilment of the requirements for the Master degree in Conservation and Restoration, 2017), 7. *https://run.unl.pt/bitstream/10362/25628/1/Melo_2017.pdf* (приступљено13. септембра 2024)

гене за човека.[24] Међутим, из књига се могу изоловати и патогене бактерије, ако се чувају у амбијенту у коме их има много.

УТИЦАЈ МИКРООРГАНИЗАМА ПРИСУТНИХ НА АРХИВСКОЈ ГРАЂИ НА ЗДРАВЉЕ ЉУДИ

Поред тога што микроорганизми у великој мери доводе до неповратних оштећења архивске грађе, они могу да изазову и озбиљне здравствене проблеме код људи. Утицај на здравље имају и микроорганизми који не оштећују грађу ни на који начин, него је само користе као привремено станиште. Иако се код здравих људи овакви проблеми веома ретко јављају, особе са већ присутним плућним или кожним обољењима, као и оне са тренутним или перманентним падом имунитета услед постојања неких других болести (ХИВ инфекција, дијабетес, тумор), веома су подложне дејству микроба.[25] Здравствени проблеми које они изазивају могу се поделити у три групе: инфекције, алергије и тровања. Инфекције по правилу изазивају само активни облици микроорганизама и могу да доведу до болести коже, слузокоже очију, носа, ждрела, плућа и ушију, цревног тракта, синуса, а у ретким случајевима крвних судова и мозга. Друге две групе здравствених проблема изазивају како активни, тако и неактивни микроорганизми. До алергијских реакција код осетљивих појединаца може доћи удисањем или додиривањем плесни или спора плесни. Плесни могу изазвати и нападе астме код људи који су алергични на њих. Алергијски одговори укључују симптоме типа грознице, као што су кијање, цурење носа, црвене очи и осип коже (дерматитис), напади астме, копривњаче, анафилактичког шока, или могу да се манифестују као проблеми пробавног система, али и осталих унутрашњих органа. Микроорганизми, нарочито гљиве, производе токсине који могу да доведу до различитих акутних и хроничних болести. Они могу да изазову оштећење јетре, бубрега и танког црева, затим леукопенију, екстремни умор, сметње опажања и концентрације, болести коже и слузокоже, а у тежим случајевима имунодефицијенцију, генске мутације, неповољне ефекте на ембрион и канцерогене промене. Гљиве које доводе до неког од поменутих обољења припадају родовима *Aspergillus*, *Cladosporium*, *Fusarium*, *Mucor*, *Penicillium*, *Stachybotrys* и други.[26] Неке врсте гљива луче афлатоксине, тј. најканцерогеније познате продукте, који угрожавају запослене и кориснике архивске грађе утичући на њихов имунолошки систем.

Сматра се да је чак 94% свих респираторних болести проузроковано загађеним ваздухом. Неке студије о изложености људи загађивачима ваздуха показују да ниво загађења унутрашњег ваздуха може бити 2-5 пута, а понекад и више од 100 пута већа од спољашњих загађења, што је од посебног значаја за депое и архиве које сакупљају историјску грађу која је због старости одавно под утицајем различитих фактора средине.[27]

[24] S. Janaćković, K. Kocić i Ž. Mladićević, „Suzbijanje štetnika na staroj i rijetkoj knjižničnoj građi u Narodnoj knjižnici Srbije"...,168.

[25] С. Гајић, „Утицај спољних фактора на архивску грађу"..., 139.

[26] Исто

[27] Маја Караман, „Резултати прелиминарних истраживања и методологија испитивања

Дејство бактерија присутних на архивској грађи и у ваздуху депоа архива на здравље људи је велико. Упоредна истраживања дејства гљива (*Penicillium spinulosum*, *Aspergillus versicolor* и *Stachybotrys chartarum*) и бактерија (*Streptomyces californicus*, *Pseudomonas fluorescens*, *Bacillus cereus* и *Pseudomonas fluorescens*) у затвореном простору на здравље људи показала су да су бактеријски сојеви из ваздуха у затвореном простору моћни индуктори инфламаторних одговора и да су стога можда повезани са већим штетним утицајима на здравље становника у односу на гљиве.[28]

Сви ови микроорганизми, као и они који не оштећују грађу ни на који начин, већ је само користе као привремено станиште, представљају ризик по здравље запослених и корисника, који се манифестује у виду инфекција, алергија и тровања. Због тога је неопходно вршити дезинфекцију архивске грађе како би се њихово присуство свело на најмању меру.

ДЕЗИНФЕКЦИЈА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

Због свега набројаног неопходно је да се строгим мерама превентивне заштите, које подразумевају одржавање константне релативне влажности ваздуха и температуре, редовну контролу, чишћење итд., спречи клијање спора микроорганизама које су увек присутне у ваздуху, а тиме и појава и ширење микробиолошких инфекција на грађи. Међутим, и поред поштовања превентивних мера, у одређеним ситуацијама ипак долази до појаве микроорганизама и тада је неопходно зауставити њихово даље ширење (дезинфекција контаминираног простора), изоловати фондове захваћене инфекцијом, дезинфиковати их и санирати оштећења.[29]

Дезинфекција је поступак смањивања броја микроорганизама, али најчешће не и њихових спора, до нешкодљиве количине. Избор метода за деконтаминацију архивске грађе на папиру зависи од количине материјала који је потребно третирати, од врсте грађе, степена оштећења и од опреме и средстава којима се располаже. Успех у сузбијању микроорганизама зависи од више фактора: осетљивости микроорганизама на одабрано средство, његова способност продирања у заражени материјал, дужина третирања и услови под којима се врши (температуре, притиска и релативне влажности). Без обзира на то који су поступак и средство примењени, не осигурава се трајна заштита грађе од поновне инфекције, јер се сва примењена средства, након поступка уништавања, морају потпуно уклонити из третираног материјала.[30]

ваздуха и историјске грађе на присуство плесни“, Нови Сад, 2017, *http://www.arhivns.rs/wp-content/uploads/2018/08/IZVESTAJ-Istorijski-Arhiv-grada-NS-21.12.2017-2.pdf* (приступљено 5. септембра 2024)

[28] Maija-Riitta Hirvonen, Roponen Huttunen, „Bacterial strains from moldy buildings are highly potent inducers of inflammatory and cytotoxic effects“. *Indoor Air* 2005, 15. (2005): 67. *https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/15910531/* (приступљено 5. септембра 2024)

[29] С. Гајић, „Микроорганизми на грађи Архива Србије“..., 233.

[30] В. Радосављевић и Р. Петровић, *Конзервација и реставрација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже*..., 183.

Методе сузбијања активности микроорганизама могу бити физичке и хемијске. Физичке методе контроле које утичу на атмосферу околине у којој се одвија микробиолошки раст су једноставне, сигурне и делотворне у одређеној мери. Оне укључују ниске/високе температуре, аноксичну атмосферу (азот, аргон, угљен диоксид) и зрачење (сунчева светлост, УВ и у-зраке). Регулисањем температуре, влаге, светла и струјања ваздуха може се инхибирати раст микробиолошких и ентомолошких врста. Комбинација ниске релативне влажности ваздуха (ниже од 45%) и ниске концентрације кисеоника (0,1%-аноксична атмосфера) значајно смањује микробиолошку активност.[31]

Смрзавањем се могу уништити само активне плесни, док споре преживљавају. Високе температуре су делотворније, али неподобне за већину материјала. Сузбијање микроорганизама може се вршити аноксичном атмосфером. Могу се користити коморе или витрине у којима је ваздух замењен азотом или аргоном. Аноксична атмосфера инхибира раст гљивица, али не убија споре, јер оне преживљавају и на 0,2% кисеоника. Гама зрачење је ефикасна метода, али има негативне ефекте по материјал (папир). УВ зрачење је такође штетно за већину материјала.

За дезинфекцију се још увек највише користе хемијске супстанце са бактерицидним и фунгицидним дејством. Хемијска средства која се најчешће користе за дезинфекцију архивске грађе су етанол, тимол, формалдехид и етилен оксид. Сва ова једињења су у мањој или већој мери токсична и штетна како по здравље људи, тако и за животну средину[32], што представаља велики проблем, јер је процес дезинфекције архивске грађе део редовног поступка у пословању архива.

Алкохоли су микробициди чија се активност одражава на нивоу ћелијске мембране. Главни ефекат алкохола састоји се у денатурацији и коагулацији протеина. Алкохоли такође утичу на липиде садржане у ћелијским мембранама. Они имају антимикробно дејство само у одређеним концентрацијама и стога се углавном користе водени раствори са концентрацијом од 50 до 90%. Ефекат алкохола као дезинфекционог средства посебно је проучаван за папирна документа и том приликом је скренута пажња на ризик од испирања растворљивих супстанци, благог губитка површинског сјаја, повећања непрозирности и могуће мале деформације папира.[33] Апликацијом алкохолних раствора на папирну површину може доћи до промена у самој папирној структури, а посебно ако се папир директно урања у раствор алкохола. Поред деформација, појаве жутила папира, мора се водити рачуна и о контакту алкохолног раствора са мастилима, јер понекад чак и алкохолне паре могу раслојити мастило и проузроковати његово уклањање са папирне површине.[34] Експери-

[31] Dragica Krstić, „Uvod u problem mikrobiološke destrukcije“, u: *Mikrobiološka destrukcija spomenika kulture*, (Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2000), 6. *https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/zbornik_radova_mikrobiolo_ka_destrukcija_spomenika_kulture__hrz_seminar_2000.pdf* (приступљено 5. септембра 2024)

[32] N. Dimitrić, „Karakterizacija, toksičnost i primena novosintetisanih jonskih tečnosti za čišćenje i konzervaciju papirne arhivske građe“..., 31.

[33] Bronislava Bacílková, “Study on the effect of butanol vapours and other alcohols on fungi”, u: *Restaurator* 2006, 27, 3, (2006): 190. *https://journals.scholarsportal.info/details/00345806/v27i0003/186_soteobvaoaof.xml* (приступљено 13. септембра 2024)

[34] N. Dimitrić, „Karakterizacija, toksičnost i primena novosintetisanih jonskih tečnosti za čišćenje i konzervaciju papirne arhivske građe“..., 32.

ментално је утврђено да чист алкохол чини ћелијску мембрану више пропусном, а вода у раствору носи алкохол у цитоплазму, тако да су водени раствори алкохола ефикаснији против микроорганизама него чист алкохол. Ефикасни су против вегетативних облика бактерија, гљивица и вируса, али њихов ефекат против спорулационих микроорганизама још увек није доказан.[35] До сада је забележен највећи ефекат масеног удела етанола између 50% и 80%, а максимална ефикасност је показао 70% раствор етанола.[36] Предности употребе етанола као дезинфекционог средства су чињенице да је лако доступан, брзо испарљив и да не оставља резидуе штетне по материјал. Етанол се као дезинфекционо средство најчешће аплицира директним прскањем на папирну површину, наношењем помоћу четкице или тупфера (вате, сунђера), директним урањањем или излагањем контаминираног материјала парама овог једињења.[37]

Употребљени етанол не испољава штетно дејство на здравље људи, изузев када дође до директног удисања. Тада може узроковати иритацију дисајних путева или коже (ако је у питању директан контакт), те се препоручује употреба заштитних средстава или извођење третмана у дигестору.

Тимол (2-изопропил-5-метилфенол) кристал је слабо растворан у води. Важно је имати у виду да тимол делује површински, па је према томе потребно да његовом деловању буде изложена што већа површина зараженог документа, односно књиге. Тимол не оштећује кожу и пергамент, па се може употребљавати за дезинфекцију и овог материјала.

Недостатак примене тимола је што брзо испарава, због чега је његово заштитно дезинфекционо деловање прилично кратког века. Има одлична фунгицидна својства, али негативно утиче на здравље људи, а може имати и негативне ефекте по третирани материјал, па се због тога не употребљава за дезинфекцију веће количине грађе, него само у мањим специјалним коморама. Материјал који се жели дезинфиковати смешта се на одговарајући начин у комору. Користи се углавном у кристалном облику или се прави 10% раствор у етанолу.[38] Тимол се у дезинфекцији може користити на три начина. У кристалној форми се поставља у специјалне коморе за стерилизацију заједно са папирном грађом. Неопходно је да се обезбеди извор топлоте којим се обезбеђује његово сублимовање. У парама тимола папирна грађа стоји 24 сата, а сам поступак се изводи неколико пута да он продре у све тешко приступачне делове изложеног материјала. Сматра се да је 70 грама тимола на 1м^3 довољно за дезинфекцију. Други начин је коришћење засићеног раствора тимола у алкохолу, којим се прскају комади упијајуће хартије и постављају између документа или међу листове књиге где се остављају петнаест дана. Овај поступак, када се ради

[35] Исто

[36] Вишња Николић, „Методе дезинфекције архивске грађе на папиру у Архиву Војводине“, у: *Археон* 2020, 3 (2020): 400.

[37] B. Bacílková, “Study on the effect of butanol vapours and other alcohols on fungi”..., 190.

[38] Деловање тимола на документе и сликане радове на папиру експериментално је испитивано у Британском музеју. Утврђено је да се сигурно може употребити за све цртеже, рукописе, акваре ле, књиге и другу грађу. S. Janaćković, K. Kocić i Ž. Mladićević, „Suzbijanje štetnika na staroj i rijetkoj knjižničnoj građi u Narodnoj knjižnici Srbije“..., 172.

о појединачним документима, економичнији је него дезинфекција у комори. Трећи начин у поступку стерилизације папирне грађе јесте коришћење кристала тимола који се посипају између листова упијајуће хартије и полагано преко њих превлачи топлом пеглом, при чему се тимол топи и импрегнира у хартију.[39]

Тимол има негативно дејство на здравље људи. Утврђено је да је генотоксичан[40], односно да оштећује генетичке информације унутар ћелије, узрокујући мутације, што може довести до канцера.

Етилен оксид. Својства микробиолошке инактивације етилен оксида повезана су са његовом снажном реакцијом алкилације ћелијских састојака организама, као што су нуклеинске киселине и функционални протеини, што изазива њихову денатурацију. Овај процес утиче на нормалан ћелијски метаболизам, што доводи до смрти микроба. Због своје ефикасне бактерицидне, спорицидне и вируцидне активности може се користити за алтернативни третман за стерилизацију материјала осетљивих на влагу и топлоту.[41] Користи се као смеша са другим гасовима, као што су угљен-диоксид и дихлорофлуорометан. Ова разблажења смањују експлозивност, запаљивост и токсичност етилен оксида. Стерилизација етилен оксидом требало би да се одвија у вакуум коморама, коморама са нормалним притиском или онима где притисак може варирати између 20 и 400 mm Hg. Температура би требало да се подеси између 20 и 37°C, а време којима ће папирна грађа бити изложена од три до двадесет четири часа, у зависности од удела гасне смеше, као и природе саме дезинфекције која се врши. Време излагања зависи од пропорције смеше гаса и природе дезинсекције (елиминација буђи захтева двоструко дуже време излагања него за елиминацију инсеката).[42]

Предност примене етилен оксида је што је нешкодљив за архивску грађу и што уништава све врсте микроорганизама у свим фазама њиховог развоја. Недостатак му је што је врло отрован за човека, па се с њим мора врло опрезно поступати, тј. поступак дезинфекције и дезинсекције требало би да изводе само стручна лица.

Формалдехид (формалин) је електрофилни активни микробицид који има способност реакције са неколико различитих аминокиселина које су присутне у микробној ћелији, као и са пуринским и пиримидинским базама у молекулу дезоксирибонуклеинске и рибонуклеинске киселине микроорганизама.[43] Изразито је реактивно једињење, тако да уништава како микроорганизме, тако и њихове споре. Употреба формалдехида за дезинфекцију може се вршити на три начина: 1. може се вршити дезинфекција архивске грађе или у затвореној просторији или комори дејством парама формалдехида; 2. може се вршити премазивање појединачних

[39] Sílvia Oliveira Sequeira, Eurico José Cabrita, Maria Filomena Macedo, "Antifungals on paper conservation: An overview", *International Biodeterioration & Biodegradation* 2012, 74 (2012): 73. *https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0964830512001904* (приступљено11. септембра 2024)

[40] Ibid, 67-86.

[41] Ibid.

[42] Ibid.

[43] N. Dimitrić, „Karakterizacija, toksičnost i primena novosintetisanih jonskih tečnosti za čišćenje i konzervaciju papirne arhivske građe"..., 33.

докумената или листова књига тампоном урођеним у 2% формалдехид; 3. појединачни документи могу се дезинфиковати урањањем у течност 2-3% раствора формалдехида.

Бактерцидна својства формалдехида зависе од релативне влажности ваздуха у простору у коме се врши дезинфекција. Најјаче бактерицидно деловање формалдехид испољава при релативној влажности од 80 до 100%. Ако влажност просторије пређе преко тачке рошења (100% релативне влажности), нагло му се смањује ефикасност. Исто тако, ефикасност формалдехида расте с порастом температуре. Температура коморе (или просторије) у којој се врши дезинфекција не би требало да буде нижа од 10 до 15°C, а најбољи резултати се постижу код температуре од 50 до 60°C. Утврђено је да и температура од 30°C даје задовољавајуће резултате.

Ако се дезинфекција врши у коморама, онда обично испарава 17 до 20% формалдехида из стаклене посуде или металног резервоара, тако да се паре кроз цев уводе у комору. Архивска грађа или књиге требало би да у овој комори остану најмање двадесет четири сата. Уместо загревања формалдехида, може се искористити и хемијска реакција формалдехида и калијум перманганата. Испаравање формалдехида може се вршити и на собној температури, али је оно под тим условима знатно спорије.

Формалдехид се може аплицирати на папирне површине само у херметички затвореној комори при температури од 30°C. На 1м³ коморе ставља се 120 до 150мл 40% формалина.[44] Дезинфекција се може вршити у коморама и при температури од 45 до 50°C у току од четири сата након почетка испаравања формалдехида. У таквим условима врши се и уништавање спора до којих је формалин могао допрети. Формалдехид се након завршеног поступка уклања из коморе помоћу вентилатора, а из просторије отварањем прозора. Након дезинфекције чисти се архивска грађа или књиге од нечистоћа, наслага плесни и инсеката, лист по лист, помоћу тампона од газе или вате намоченог у 2% формалдехид. Ако се дезинфекција не врши у затвореној изолованој комори неопходно је радити у дигестору, уз коришћење гумених рукавица за заштиту руку.

Када се дезинфекција врши у некој већој просторији (или код дезинфекције самих тих просторија) употребљавају се специјални апарати за испаравање формалдехида. Када се примени фумигацијом, он има малу моћ продирања и ограничен фунгицидни ефекат. Како би се спречила полимеризација формалдехида и накнадно таложење на третираним материјалима, при чему долази до формирања белих наслага, неопходно је да се третман изводи на високим нивоима релативне влажности ваздуха.

Утврђено је да формалдехид изазива штетне ефекте на архивску грађу и библиотечки материјал, као што су умрежавање целулозе, губитак флексибилности папира и материјала који садрже протеине (пергамент, кожа и свила), а такође повећава корозију гвожђа садржаног у мастилу.[45]

[44] Н. Јоветић, „Оштећења архивске грађе и књига изазвана гљивицама и мере за њихово спречавање и санацију"..., 69.

[45] S. Sequeira, E. J. Cabrita , M. F. Macedo, "Antifungals on paper conservation: An overview"..., 67-86.

Здравствене сметње које могу настати код људи, а узроковане су различитим концентрацијама формалдехида, различите су и као такве представљене у Табели 1

Табела 1 – Здравствене сметње узроковане формалдехидом[46]

Просјечне концентрације формалдехида (mg/m3)	Здравствене сметње код људи
0 – 0,06	Нема их
0,06 – 0,22	Праг мириса
0,06 – 1,8	Неуропсихолошке сметње
0,01 – 2,4	Иритација очију
6 – 36	Иритација горњих респираторних путева и сметње на плућима
60 – 120	Упала плућа
> 120	Смрт

Када говоримо о изложености људи формалдехиду, углавном се ради о малим концентрацијама. Према подацима из литературе концентрација формалдехида у радном простору је различита, од количина које су занемарљиве и није их могуће измерити познатим методама, до неколико микрограма по кубном метру. Могући су вишеструки негативни утицаји на здравље човека, који као такви могу бити токсични, надражајни, респираторни, генотоксични, затим утицај на репродукцију, а као најопаснији издваја се канцерогени утицај. Показатељи токсичности формалдехида, које су показале клиничке студије, су слабост, главобоља, вртоглавица, бол у стомаку, иритације у усној шупљини, повраћање, промуклост и укоченост. Код великих концентрација формалдехида респираторни систем реагује тешким и дубоким дисањем, јављају се бол у прсима и(ли) упала плућа, али се могу јавити и дерматитис, нагризање очију и конјунктивитис. Прва рекација код људи на формалдехид је надражај органа за дисање. Надражај коже (дерматитис) јавља се приликом директног контакта са формалдехидом, мада постоје различита мишљења о количини која га изазива. Токсично и мутагено дејство формалдехида огледа се у његовом специфичном везивању за амино киселине протеина.[47] У јетри се формалдехид метаболише до мрављe киселине и метанола. Део мрављe киселине се излучује мокраћом. Када говоримо о канцерогености формалдехида, подаци који то показују прилично су оскудни и мање доступни. У већини студија се наводи да је то приликом дуже изложености, а нарочито радника у дрвној индустрији (производња плоча и формалдехидних лепила), код радника у медицинској индустрији где се користи

[46] Nataša Kalinić, „Formaldehid u okolišu i njegov utjecaj na zdravlje", *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju* 1995, 2 (1995): 266.

[47] Исто

формалин и медицинским лабораторијама.[48] На факултетима у Србији формалин је коришћен као одличан фиксатив и конзерванс, али је препознат његов штетан утицај на здравље (за здравље људи се сматра врло опасном супстанцом), тако да се препарирање и чување животиња више не врши у формалдехиду (формалину), већ се за ту намену користи 75% етанол.[49]

Интересантно је да нека истраживања упућују на могућу повезаност изложености формалдехиду са менструалним сметњама, поремећајима трудноће и рађањима деце са ниском порођајном тежином.[50]

УПОТРЕБА ИНОВАТИВНИХ МЕТОДА НЕШКОДЉИВИХ ЗА ЉУДЕ И ЕКОЛОШКИ ПРИХВАТЉИВИХ

У последњих неколико деценија примећена је резистенција микроорганизама на расположива средства која се користе за њихово уништавање, што доводи до потребе за изналажењем нових супстанци на које микроорганизми нису развили резистенцију или алтернативних природних производа произведених од биљака за које се зна да имају антифунгална својства у традиционалној медицини. С друге стране, растућа забринутост по здравље људи и у вези са ефикасношћу примене у поступку дезинфекције довело је до истраживања у смеру нехемијских алтернатива. Последњих година интензивно расте свест о заштити животне средине и здравља људи, тако да се пооштравају прописи и еколошки захтеви. Све то је резултирало истраживањем и развијањем нових метода које се могу применити за дезинфекцију, а која задовољавају поменуте захтеве који се односе на ефикасност примене и безбедност при коришћењу и за људе, запослене и кориснике архивске грађе, као и за животну средину. Постоји више метода, физичких и хемијских, које задовољавају ове захтеве, од којих су неке у употреби, док су неке још увек у фази испитивања.

Метода која не подразумева коришћење хемијских средстава је употреба електромагнетског поља високофреквентних струја. Метода подразумева излагање архивске грађе високофреквентним струјама. Експериментално је доказано да се при температури од 90 до 100°C и временском излагању у трајању од пет до десет минута, уништавају сви микроорганизми и инсекти у свим фазама развоја.[51] Истовремено се врши сушење докумената. Предност ове методе је што се њеним коришћењем не оштећују ни текст ни механичка својства папира. То омогућава примену методе и на документима на којима је текст писан средствима осетљивим на дејство хемијских средстава.

[48] Hasan Talić, Ekrem Nezirević, „Problem formaldehida u proizvodima od drveta", u: *PROCEEDINGS,* ur. Atif Hodžić, Salah E. Omer, Damir Hodžić (Sarajevo: Univerzitet u Bihaću, Tehnički fakultet, 2017), 212.

[49] Снежана Пешић, *Практикум из екологије животиња са радном свеском* (Крагујевац: Институт за биологију и екологију Природно-математичког факултета Универзитета у Крагујевцу, 2009), 101.

[50] Branimir Janković, „Procjena izloženosti opasnim i štetnim tvarima pri podzemnim radovima" (doktorski rad, Rudarsko-geološko-naftni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012), 38. *file:///C:/Users/PC/Desktop/575256.jankovic_dr_s.pdf* (приступљено 13. септембра 2024)

[51] Н. Јоветић, „Оштећења архивске грађе и књига изазвана гљивицама и мере за њихово спречавање и санацију"..., 70.

Дезинфекција архивске грађе плазмом. - Нова технологија у области конзервације могла би бити третман плазмом. Нетермална плазма генерисана на атмосферском притиску производи мешавину реактивних молекула, наелектрисања, електричних поља и зрачења. У окружењу које ствара нискотемпературно пражњење плазме, активне честице (реактивне врсте кисеоника, озон, хидроксилни и пероксидни радикали, азот оксид, реактивне врсте азота и многе друге), повишена температура, УВ зрачење и електрично поље, играју улогу у инактивацији микроорганизама. Све активне хемикалије имају тенденцију да нападају спољашњу ћелијску мембрану микроорганизама, као и саме липиде и протеине. У погледу топлоте, дуготрајно излагање у атмосфери плазме доводи до мањег повећања температуре узорка, што зависи од перформанси плазма апарата у комбинацији са радним гасом (атмосфером). Међутим, нема директно девитализирајуће дејство, али може да дехидрира узорак и тако инактивира микроорганизме погоршањем услова погодних за њихов живот – вишом температуром и нижом влажношћу. Накнадни понављајући импулси високог електричног поља током третмана плазмом могу оштетити мембране ћелијског зида микроорганизама и тако ефикасно инактивирати микроорганизме.[52] Процес је безбедан за оператера опреме и животну средину. Осим тога, у третираном материјалу не остају штетни остаци. Што се тиче папира, главне предности третмана плазмом су сува природа процеса и могућност комбиновања различитих ефеката, као што је искорењивање биолошког агенса и јачање оштећених материјала таложењем површинских слојева.[53]

Једна од нових метода која се испитује у Србији је примена јонских течности у процесу дезинфекције.[54] Ова метода је истраживана у Одељењу заштите публикација Библиотеке Матице српске, у сарадњи са Катедром за аналитичку хемију Природно-математичког факултета у Новом Саду. Циљ истраживања је изналажење алтернативних средстава која су ефикасна у дезинфекцији, не утичу на промену структуре папира, а нису штетна за животну и радну средину, здравље радног особља и корисника архивске и библиотечке грађе. Проучавања су до сада вршена са јонским течностима дериватима триазола, бензалконијум-лактата и додецилдиметиламонијум-лактата. Највећу антимикробну активност показале су јонске течности додецилдиметиламонијум-лактат и 1-додецил-3-метилимидазолијум бензотриазол, а то су једињења која у својој структури садрже дугачке алкил ланце одговорне за антимикробну активност једињења. Експериментално је потврђено да је употреба јонских течности ефикасна у уништавању микроорганизама.[55]

---

[52] Katarína Vizárová, Barbora Kaliňáková, Radko Tiňo, Izabela Vajová, Katarína Čížová, "Microbial decontamination of lignocellulosic materials with low-temperature atmospheric plasma", *Journal of Cultural Heritage* 2021, 47 (2021): 29. *https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1296207420304684* (приступљено 13. септембра 2024)

[53] Laura Laguardia, Espedito Vassallo, Francesca Cappitelli, Ernesto Mesto, Anna Cremona, Claudia Sorlini, Giovanni Bonizzoni, "Investigation of the effects of plasma treatments on biodeteriorated ancient paper" *Applied Surface Science* 2005, 4, 252, (2005): 1160. *https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0169433205002965* (приступљено 13. септембра 2024)

[54] Више о томе погледати у: N. Dimitrić, „Karakterizacija, toksičnost i primena novosintetisanih jonskih tečnosti za čišćenje i konzervaciju papirne arhivske građe"..., 70.

[55] Исто

Дезинфекција архивске грађе у архивима у Србији - За спречавање појаве микробиолошке контаминације архивске грађе неопходно је континуирано спровођење мера превентивне заштите. Више пута је у овом чланку наглашена потреба спровођења ових мера које подразумевају превасходно контролу микроклиматских услова, пре свега температуре и релативне влажности ваздуха у архивским депоима. Сталним инсистирањем и ангажовањем на стварању бољих услова за чување и коришћење папирне грађе може се спречити појава биолошких оштећења, а самим тим и избећи обимнији третман дезинфекције. Тако се у архивима у Мађарској као превентивна мера користи забрана пријема недезинфиковане архивске грађе. У Србији је Законом о архивској грађи и архивској делатности прописано да је стваралац и ималац архивске грађе дужан да архивску грађу преда у оригиналу, сређену, означену, пописану, неоштећену или са санираним оштећењима[56], али и да јавни архив, изузетно, преузима архивску грађу иако нису испуњени услови из овог члана, када је то нужно за заштиту и спасавање архивске грађе од оштећења или уништења.[57] Када се говори о архивској грађи коју предаје стечајни управник, он је дужан да изврши предају одабране, сређене и пописане архивске грађе, неоштећене или са санираним оштећењима, надлежном јавном архиву најкасније у року од годину дана од дана отварања стечајног поступка.[58] Нажалост, ситуација у архивима је таква да се пријем архивске грађе углавном врши (али не и обавезно) без испуњених претходно наведених услова, у циљу за заштите и спасавања архивске грађе од оштећења или уништења. Тако се врши и пријем архивске грађе која је видно контаминирана микроорганизмима.

На архивској грађи на којој постоје знаци микробиолошке контаминације неопходно је применити мере дезинфекције како не би дошло до преношења микроорганизама на осталу архивску грађу. Потребно је да архиви спроводе дезинфекцију новопримљене архивске грађе у пријемним депоима, а затим њен размештај по депоима архива. За потребе писања овог рада свим архивима је прослеђен упитник. Анализом одговора у вези са постојањем пријемног депоа и вршењем дезинфекције новопримљене архивске грађе, сви архиви који су послали своје одговоре негирали су вршење овог облика дезинфекције.

У Србији се још увек за дезинфекцију искључиво користе хемијска средства која су у одређеној мери (у зависности од употребљеног средства) штетна по здравље људи, а са становишта заштите животне средине еколошки неприхватљива.[59] Током 2015. године архивима у Србији била су достављена два упитника – Упитник о хигијенским условима у архивима и Упитник о обољењима архивских радника. Анализа одговора који су доставили показала је да се превентивна дезинфекција архива обавља једном годишње (33%) или по потреби (56%), односно тек

[56] Закон о архивској грађи и архивској делатности, *Службени гласник РС*, број 6 (2020), чл. 18, ст. 1.

[57] Исто, чл. 18, ст. 5.

[58] Исто, чл. 19, ст. 3.

[59] Изузетак је Архив Војводине у коме постоји и систем за дезинфекцију аноксијом, метода која је нешкодљива за запослене и животну средину, али која има и недостатака на које је већ указано.

када се уоче знаци раста и развоја микроорганизама (наслаге и колоније микроорганизама).[60]

Анализом одговора у упитнику може се закључити да се дезинфекција у највећем броју архива у Србији не спроводи. Само два архива спроводе дезинфекцију целокупне архивске грађе парама формалдехида, чије је негативно дејство на здравље људи и на архивску грађу претходно појашњено, а ниједан архив не врши дезинфекцију новопримљене архивске грађе. Четири архива поседују лабораторије за конзервацију и рестаурацију. У њима се врши дезинфекција појединачних докумената или мањег броја докумената применом етанола и тимола. Једино Архив Војводине поседује комору за вршење дезинфекције аноксијом, примењујући метод који је нетоксичан и за запослене и животну средину.

Ако се узме у обзир све претходно наведено у вези са оштећењима архивске грађе која су изазвана микроорганизмима и негативном утицају микроорганизама и њихових спора на здравље запослених и корисника архивске грађе, систему заштите архивске грађе у Србији потребне су хитне и коренite промене. Неопходно је створити услове за спровођење превентивних мера, почев од регистратура, како би до архива долазила архивска грађа са што мањим оштећењима, па до архива у којима је неопходно обезбедити простор (пријемне депое) и средства (финансијска) за набавку средстава за дезинфекцију и одговарајуће опреме, уколико дезинфекцију врше запослени, или финансијска средства за услужно вршење дезинфекције, за дезинфекцију новопримљене архивске грађе и средства за редовно (минимум једном годишње) вршење дезинфекције целокупне архивске грађе. Било би пожељно оснивање мањих лабораторија у свим архивима у којима би се вршило микробиолошко анализирање архивске грађе пре непосредног пријема у просторије архива, чиме би се максимално умањила концентрација штетних материја које би контаминирале већ сређену и ускладиштену архивску грађу, као и узорковање и детекција микроорганизама са оболеле архивске грађе. Са становишта средстава која се данас користе у архивима у Србији потребно је у употребу увести нове методе за дезинфекцију архивске грађе за које је експериментално доказано да су ефикасне и безбедне за примену на архивској грађи и да у великом проценту уништавају микроорганизме. Следећи захтев који би употребљена средства требало да испуне јесте да су потпуно нешкодљива за људе, јер хемијска средства која се сада користе у архивима доказано испољавају негативно дејство и на здравље људи и на животну средину.[61] Наравно да ефикасност у спровођењу превентивних мера зависи од запослених који треба да их спроведу, те је у том смислу неопходна едукација свих запослених у архивима у примени и спровођењу превентивних мера.

[60] Снежана Петров, „Хигијенске мере у архивима Србије", *Гласник друштва конзерватора Србије* 2018, 40 (2018): 202.

[61] Изузетак је Архив Војводине у коме постоји систем за дезинфекцију аноксијом којим може да се третира већа количина грађе одједном, а који је нешкодљив за запослене и животну средину.

ЗАКЉУЧАК

Биолошка активност микроорганизама трајно оштећује архивску грађу. Микроорганизми стварају површинске наслаге на папиру, луче пигменте и киселе продукте који оштећују папир, а неки од њих се хране мастилом или целулозом. Споре микроорганизама увек су присутне у ваздуху. Њиховом развоју у највећој мери доприноси повишена влажност ваздуха, затим неадекватна циркулација ваздуха између полица, као и густо збијена грађа и прашина. Микроорганизми, осим што је оштећују, представљају здравствени ризик за све људе који долазе у контакт са зараженом грађом, запослене и кориснике архивске грађе. Због свега наведеног неопходно је спровођење превентивних мера како би се спречила микробиолошка контаминација. Једна од мера која даје добре резултате јесте дезинфекција. Применом различитих дезинфекционих средстава микроорганизми се уништавају или инхибирају. У архивима у Србији дезинфекција се не користи у довољној мери. За њу се употребљавају хемијска средства која су у одређеној мери (у зависности од употребљеног средства) штетна по здравље људи, а са становишта заштите животне средине еколошки неприхватљива. Неопходно је у будућности увести у употребу нове методе за дезинфекцију архивске грађе за које је доказано да су безбедне за примену на архивској грађи и ефикасне у великом проценту у уништавању микроорганизама, а потпуно су нешкодљиве за људе и њиховом применом се животна средина не загађује.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Историјски архив Пожаревац (ИАП), Начелство Среза звишког, Кучево, 1839–1944. (НСЗ)

Литература:

- Bacílková, Bronislava. "Study on the effect of butanol vapours and other alcohols on fungi". *Restaurator. International Journal for the Preservation of Library and Archival Material* 2006, 27 (2006): 186-199. https://journals.scholarsportal.info/details/00345806/v27i0003/186_soteobvaoaof.xml (приступљено 13. 9. 2024)
- Vizárová, Katarína, Kaliňáková, Barbora, Tiňo, Radko, Vajová, Izabela and Čížová, Katarína. „Microbial decontamination of lignocellulosic materials with low-temperature atmospheric plasma", *Journal of Cultural Heritage* 2021, 47 (2021): 28-33. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1296207420304684 (приступљено 13. 9. 2024)
- Гајић, Снежана. „Утицај спољних фактора на архивску грађу". У: *Зборник четврте конференције о интегративној заштити*, ур. Светлана Шиљеговић, 129-142. Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Републике Српске, 2010.
- Гајић, Снежана. „Микроорганизми на грађи Архива Србије". Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе 2007, 1–2, (2007): 232-238.

- Dimitrić, N. „Karakterizacija, toksičnost i primena novosintetisanih jonskih tečnosti za čišćenje i konzervaciju papirne arhivske građe“. Doktorska disertacija, Prirodno-matematički fakultet Novi Sad, Departman za hemiju, biohemiju i zaštitu životne sredine, 2020.
- Закон о архивској грађи и архивској делатности. *Службени гласник РС*, број 6 (2020).
- Јанаћковић, Славица, Катарина Коцић и Жељко Младићевић. „Сузбијање штетника на старој и ријеткој књижничној грађи у Народној књижници Србије“. *Вјесник библиотекара Хрватске* 2015, 58, 3/4 (2015): 163-185.
- Janković, B. „Procjena izloženosti opasnim i štetnim tvarima pri podzemnim radovima“. Doktorski rad, Rudarsko-geološko-naftni fakultet Sveučilište u Zagrebu, 2012. https://www.bib.irb.hr › 575256.jankovic_dr_s.pdf (приступљено 13. 9. 2024)
- Jegdić, Stanojka. „Mikrobiološka oštećenja arhivske građe uzrokovana poplavama i mere zaštite“. U: *Arhivska praksa 18*, ur. Azem Kožar, 150-160. Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, 2015.
- Јоветић, Нада. „Оштећења архивске грађе и књига изазвана гљивицама и мере за њихово спречавање и санацију“. *Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе* 2002, 3 (2002): 60-72.
- Kalinić, Nataša. „Formaldehid u okolišu i njegov utjecaj na zdravlje”. *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju* 1995, 2, 46 (1995): 259-272.
- Караман, Маја. „Резултати прелиминарних истраживања и методологија испитивања ваздуха и историјске грађе на присуство плесни“. 2017. http://www.arhivns.rs/wp-content/uploads/2018/08/IZVESTAJ-Istorijski-Arhiv-grada-NS-21.12.2017-2.pdf (приступљено 5. 9. 2024)
- Correia de Melo, D. “Fungal stains on paper: Melanins produced by fungi“, Dissertação para obtenção do Grau de Mestre em Conservação e Restauro, Universidade Nova de Lisboa, Monte de Caparica, 2017. https://run.unl.pt/bitstream/10362/25628/1/Melo_2017.pdf (приступљено13. 9. 2024)
- Kosel, Janez, Lea Legan, Matej Bračič and Polonca Ropret. “Cationic silicone based paper impregnation agent for the protection of historical paper against fungal growth. Detection and quantification of fungi using micro-invasive fluorescence microscopy and non-invasive FTIR spectroscopy“. *Journal of Cultural Heritage* 2024, 68 (2024): 195-204. https://www.sciencedirect.com/journal/journal-of-cultural-heritage/vol/68/suppl/C (приступљено 29. 1. 2025)
- Krstić, Dragica. „Uvod u problem mikrobiološke destrukcije“. U: *Mikrobiološka destrukcija spomenika kulture*, 1-4. Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2000. https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/zbornik_radova_mikrobiolo_ka_destrukcija_spomenika_kulture__hrz_seminar_2000.pdf (приступљено 5. 9. 2024)

- Laguardia, Laura, Vassallo, Espedito, Cappitelli, Francesca, Mesto, Ernesto, Cremona, Anna, Sorlini, Claudia and Bonizzoni, Giovanni. "Investigation of the effects of plasma treatments on biodeteriorated ancient paper". *Applied Surface Science* 2005, 4, 252, (2005): 1159-1166. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0169433205002965 (приступљено 13. 9. 2024)
- Милошевић Дулић, Наташа. „Posledice neadekvatnih uslova čuvanja arhivske građe u arhivima-iskustva Istorijskog arhiva Požarevac". U: *Tehnički in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, ur. Nina Gostenčnik, 413-427. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2017.
- Mušnjak, Tatjana. „Mikrobiološka oštećenja na dokumentima i knjigama". U: *Mikrobiološka destrukcija spomenika kulture,* 20-27. Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2000. https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/zbornik_radova_mikrobiolo_ka_destrukcija_spomenika_kulture__hrz_seminar_2000.pdf (приступљено 11. 9. 2024)
- Николић, Вишња. „Методе дезинфекције архивске грађе на папиру у Архиву Војводине". *Археон* 2020, 3 (2020): 393-403.
- Hirvonen, Maija-Riitta and Huttunen, Roponen." B acterial strains from moldy buildings are highly potent inducers of inflammatory and cytotoxic effects". *Indoor Air* 2005, 15. (2005): 65-70. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/15910531/ (приступљено 5. 9. 2024)
- Петров, Снежана. „Хигијенске мере у архивима Србије". *Гласник друштва конзерватора Србије* 2016, 40 (2016): 202-204.
- Правилник о ближим мерама заштите архивске грађе. *Службени гласник РС*, број 29 (2021).
- Радосављевић, Вера и Радмила Петровић. *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже.* Београд: Архив Србије, 2000.
- Sequeira, Sílvia Oliveira, Cabrita, Eurico José and Macedo, Maria Filomena. "Antifungals on paper conservation: An overview". *International Biodeterioration & Biodegradation* 2012, 74 (2012): 67-86. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0964830512001904 (приступљено 11. 9. 2024)
- Talić, Hasan, Ekrem Nezirević. „Problem formaldehida u proizvodima od drveta", U: *Proceedings,* ur. Atif Hodžić, Salah E. Omer, Damir Hodžić, 211-217. Sarajevo: Univerzitet u Bihaću, Tehnički fakultet, 2017.

Nataša MILOŠEVIĆ DULIĆ

DAMAGE TO ARCHIVAL MATERIAL CAUSED BY MICROORGANISMS, METHODS AND AGENTS FOR DISINFECTION OF ARCHIVAL MATERIAL AND THEIR IMPACT ON PEOPLE AND THE ENVIRONMENT

Summary

One of the segments of the archives' core activity is the protection of archival material from all types of damage. Due to the action of microorganisms, changes occur on archival material that are difficult to remediate and which cause losing the information contained in the archival material. In order to prevent the appearance and development of microorganisms, preventive protection measures are implemented. Disinfection of archival material is carried out if there are signs of microbiological contamination. The paper analyses available methods and disinfectants, their effect on employees in archives and other users of archival material, as well as the environmental acceptability of the agents used for these purposes. Likewise, the implementation of preventive protection measures and treatment of contaminated archival material is analysed.

MA Elma DERVIŠBEGOVIĆ[1]
Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
stručni rad

930.25:929 Хајдаревић Р.
930.255(497.6)
COBISS.SR-ID 183888137

RAŠID HAJDAREVIĆ: DOPRINOS ARHIVISTICI I OSMANISTICI

Apstrakt: U članku se donosi kraći osvrt na život i rad bivšeg zaposlenika Historijskog arhiva Sarajevo Rašida Hajdarevića, zaslužnog arhiviste i orijentaliste. Na kraju članka dodana je cjelovita bibliografija njegovih objavljenih radova. Tokom života Hajdarević je najveći svoj dio profesionalne karijere proveo kao arhivista Historijskog arhiva Sarajevo, te obnašao dužnost šefa Odjeljenja orijentalnih rukopisa i dokumenata i u tom polju učestalo sarađivao sa baštinskim ustanovama i ustanovama kulture na obradi arhivske građe muzeja Stare pravoslavne crkve, franjevačkih samostana u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci. Uprkos činjenici da i danas Orijentalna zbirka funkcionira na ovim temeljima, da su i nakon Hajdarevića sva informativna pomagala rukopisa i dokumenata na orijentalnim jezicima nastajala na temeljima njegove klasikacije i makar šturog opisa, o ovom arhivisti je bilo malo ili nimalo pisane riječi. Ostao je izvan fokusa onih koji mu duguju najveću zahvalnost – istoričara, osmanista i orijentalista. Imajući u vidu našu sklonost ka zaboravljanju, postavljamo sebi cilj da ovom kratkom biografijom podsjetimo kulturnu i naučnu javnost na ulogu Rašida Hajdarevića i doprinesemo boljem razumijevanju njegovog života i djela.

Ključne riječi: *Rašid Hajdarević, Historijski arhiv Sarajevo, biografija, bibliografija, orijentalna zbirka, dokumenti, rukopisna arhivska građa*

HAJDAREVIĆ – RANI ŽIVOT, OBRAZOVANJE, PROFESIONALNA KARIJERA, PRIVATNI ŽIVOT

Rašid Hajdarević bio je orijentalista i arhivski radnik Historijskog arhiva Sarajevo. Svojim radom u potpunosti je izmijenio izgled Orijentalne zbirke Arhiva, a možda bi bilo poštenije reći da je upravo on utemeljio, oblikovao i uspostavio cijelu ovu zbirku. U personalnom dosijeu koji se čuva u Historijskom arhivu Sarajevo, nalazimo samo kratke i potpuno dokumentarističke podatke. Oni su dakako nedovoljni za opsežniju biografiju, ali poslužili su nam kao polazišna osnova.

Rašid, sin Mustafe i Fate Hajdarević, rođen je 2. aprila 1914. godine u Kalimanićima, mjesto Sokolovići, kotar Rogatica. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu[2] 1936, a potom 1940. godine Višu islamsku šerijatsku školu u Sarajevu.[3] Vojsku je odslužio po

[1] viša arhivistkinja, *elma.dervisbeg@gmail.com*

[2] Poznata i kao Kuršumlija medresa, jedna je od najstarijih obrazovnih institucija u Bosni i Hercegovini i značajna islamska škola koja se nalazi u Sarajevu. Osnovana je 1537. godine zahvaljujući vakufu (zadužbini) Gazi Husrev-bega, osmanskog vojskovođe i namjesnika Bosne, koji je bio jedan od najvažnijih graditelja Sarajeva.

[3] Škola je osnovana 1937. godine kao prva visokoškolska ustanova u Bosni i Hercegovini koja je nudila specijalizovano obrazovanje u oblasti islamskog prava (šerijata).

završetku fakulteta u Ljubljani i to na dužnosti bolničara. U međuvremenu se (1949) ženi sa Sanidom Rašidagić i 1951. godine dobija kćerku Amilu. Detalj koji upada u oko kod prelistavanja ličnih dokumenata Hajdarevića jeste da je svjedok na vjenčanju Rašida i Sanide bio Alija Izetbegović, politički vođa, pravnik, pisac i prvi predsjednik nezavisne Bosne i Hercegovine.[4]

Svoje službovanje započinje u šerijatskom sudu u Bijeljini 1941. godine imenovanjem za šerijatskog sudskog pripravnika, a potom za šerijatskog sudbenog prislušnika Nezavisne države Hrvatske od VIII. položajne grupe kod Kotarskog suda u Bijeljini. Vjerovatno, usljed novonastalih okolnosti, njegove životne prilike se mijenjaju, te nailazimo na podatak da 1951. godine polaže stručni ispit za mlađeg komercijalistu i godinama poslije radi kao komercijalista u firmama „Graditelj“ i „Visokogradnja“, te u menzi Studentskih domova u Sarajevu.[5]

U biografiji dostupnoj u personalnom dosijeu navodi se da je poznavao arapski, turski, perzijski i njemački jezik. Pripravnik-arhivist postaje 1952. da bi odmah naredne godine završio Viši arhivistički kurs u Beogradu. U maju 1956. godine polaže stručni ispit i stiče zvanje arhiviste, od 1961. postaje šef Odjeljenja orijentalnih rukopisa i dokumenata, a 1976. godine dodjeljeno mu je zvanje višeg arhiviste. Bio je raspoređen u Službi za arhivsku građu i knjige na orijentalnim jezicima 1972, a potom 1977. godine na mjestu višeg arhiviste u Odsjeku za sređivanje i obradu arhivske građe. Kontinuitet rada u Arhivu nakratko prekida i zapošljava se u Muzej grada Sarajeva, ali se 28. februara 1971. godine vraća u Arhiv. U Arhivu radi do penzije 1979. godine.[6]

Iz njegovih Izvještajâ o radu zaljučujemo da je Hajdarević bio utemeljitelj Orijentalne zbirke Arhiva. Podsjećanja radi, Historijski arhiv Sarajevo osnovan je 1948, a Hajdarević se zapošljava 1952. godine, tako da je ovakav slijed događaja bio i prirodan i očekivan.

Istaći ćemo samo mali dio onoga što je Hajdarević uradio za vrijeme svog radnog vijeka. Radio je na restauraciji/povezivanju/liječenju knjiga[7] orijentalne zbirke, sređivanju, klasificiranju, signiranju i izradi inventarâ svih porodičnih fondova (*Bakarević*, *Džebo*, *Džinić*, *Fadilpašić*, *Glođo-Svrzo*, *Hadžišabanović*, *Handžić*, *Kabadaja*, *Krečo*, *Kumašin*, *Mravović*, *Pertev, Saračević*, *Užičanin-Kreševljaković* i *Zildžić*)[8], fonda Sken-

[4] Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Arhiva, Personalna dosijea, Rašid Hajdarević, *Prepis rodnog lista broj: 103/41* od 11. juna 1941. godine; *Prepis diplome broj: 614/40* od 25. juna 1940. godine Više islamske šeriatsko-teološke škole u Sarajevu; *Biografija*; *Izvod iz matične knjige vjenčanih Narodnog odbora I reona Sarajevo broj: 317/49* od 15. oktobra 1949. godine.

[5] Isto, *Prijepis imenovanja broj: 1112/41* od 4. juna 1941. godine, Rašida Hajdarevića za sudskog pripravnika kod Kotarskog suda u Bijeljini; *Potvrda o radnom stažu broj: 107/52* od 17. aprila 1952. godine.

[6] Isto, *Rješenje o postavljenju broj: 178/52* od 1. juna 1954. godine; *Personalni list Rašida Hajdarevića za 1960. godinu; Svjedočanstvo o položenom ispitu broj: 637/56* od 24. maja 1956. godine; *Rješenje o postavljenju broj: 01-509-1/61* od 15. januara 1961. godine; *Uvjerenje o dodjeli zvanja višeg arhiviste broj: 02-657/1-76* od 17. novembra 1976. godine; *Rješenje o razrješenju dužnosti u Muzeju grada Sarajeva broj: 01-27/2* od 28. februara 1971. godine.

[7] Isto, *Program djelatnosti Arhiva grada Sarajeva za 1967. godinu*

[8] Isto, *Izvještaj o radu Rašida Hajdarevića za 1972. godinu*

der-pašinog vakufa[9], obradi i sređivanju defterâ[1011] (zbirka defterâ obuhvata vrlo raznolike bilježnice, registre, protokole, trgovačke knjige i sl.), obradi i sređivanju rukopisne zbirke (ova zbirka obuhvata preko 1000 rukopisa koji su danas kataloški obrađeni kroz četiri sveska od kojih je jedan svezak posvećen rukopisima i štampanim knjigama zbirke Mehmeda Teufika Okića[12] a jedan rukopisima, fragmenatima rukopisâ i štampanih knjiga zbirke Hadži Sinanove[13] tekije)[14]. Dalje, Hajdarevć je radio na hronološkom sređivanju Zbirke dokumenata i izradi pratećih analitičkih inventara i u tom dijelu formirane su Zbirka Acta Turcica, Zbirka vakufnama, Zbirka vasijetnama, Zbirka dokumenata prof. Hamdije Kreševljakovića i publikovano pet esnafskih saračkih[15] deftera. Ono što je uradio bila je dobra polazišna osnova za kasniju izradu kataloga, vodiča i posthumno *objavljivanje Deftera sarajevskog saračkog esnafa 1726–1823.*

Osim rada na obradi i sređivanju arhivske građe, neupitan je njegov doprinos u istraživanju i sakupljanju materijala na orijentalnim jezicima prvenstveno u Sarajevu, a potom i u unutrašnjosti zemlje (Visoko, Zenica, Foča, Fojnici, Rogatica itd.). Iz izvještajâ o radu[16] može se pratiti učestalost otkupa arhivske građe iz kojih se jasno vidi da je Hajdarević bio zadužen, kao jedini orijentalista u Arhivu, za procjenu i vrijednovanje arhivske građe na orijentalnim jezicima koja bi se našla kao predmet otkupa. Tim povodom, kroz izvještaje saznajemo da je obično odlazio na adrese ponuđača predmetne arhivske građe i davao svoje stručno mišljenje o vrijednosti gradiva. U tom dijelu, Hajdarević je radio na evidentiranju materijala na orijentalnim jezicima kod javnih i konfesionalnih organizacija, obavljao je kompletne poslove otkupa, izlaženje na teren, procjene i pripremanja materijala za Komisiju.

Rašid Hajdarević je u više navrata pisao za Anale Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu[17], Priloge za orijentalnu filologiju[18], Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine[19], stručni časopis Arhivist[20] i bilten Glas arhiva grada Sarajeva[21]. Hajdarević

[9] Isto, *Izvještaj o radu Rašida Hajdarevića za 1973. godinu.*

[10] Defteri – zvanične knjige administracije i finansija, zapisnici i protokoli, pojedinačni akt koji ima karakter spiska, popisa ili obračuna. Ekmeleddin Ihsanoğlu i dr., *Historija osmanske države i civilizacije I* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2004), 1049.

[11] HAS, Arhiva, Personalna dosijea, Rašid Hajdarević, *Izvještaj o radu Rašida Hajdarevića za 1975. godinu.*

[12] Bosanskohercegovački teolog i intelektualac.

[13] Hadži-Sinanova tekija sagrađena je u prvoj polovini XVII stoljeća. Njenom izgradnjom upravljao je imućni sarajevski trgovac hadži-Sinan, a izgradnju je finansirao njegov sin Mustafa, tada velikodostojnik u sviti sultana Murata IV.

[14] Tekija – bogomolja, mjesto okupljanja derviša, mjesto obavljanja vjerske ceremonije.

[15] Sàrāč, -áča, 5. sārāču tur. (saradž) – ramenar, sedlar, kožar, samardžija. Željko Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi* (Zagreb: Zora, 1974), 1303.

[16] HAS, Arhiva, Personalna dosijea, Rašid Hajdarević, *Izvještaj o radu Rašida Hajdarevića za 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1969, 1970, 1971, 1977 i 1978. godinu*.

[17] Naučni časopis koji izdaje Gazi Husrevbegova biblioteka, najstarija i jedna od najvažnijih biblioteka u Bosni i Hercegovini.

[18] Naučni časopis Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu.

[19] Časopis koji je izdavao Glavni arhivski savjet FNRJ, a potom Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine. Izlazio je na godišnjem nivou od 1961. do 1995. godine.

[20] Stručni časopis koji se bavio temama vezanim za arhivistiku, zaštitu arhivske građe, kao i historiografiju i kulturno naslijeđe. Izlazio je od 1971. do 1992. godine.

[21] Bilten za povremeno obavještavanje javnosti o radu i rezultatima Arhiva grada Sarajeva i

je stručne radove pisao od samog početka svoje profesionalne karijere. Tako već 1956. godine objavljuje rad o stanju arhivske građe na orijentalnim jezicima u arhivskim i bibliotečkim institucijama u Sarajevu.[22] U uvodnom dijelu se osvrće na vodeće institucije u Jugoslaviji u kojima je pohranjena arhivska građa na orijentalnim jezicima, a potom nas detaljno upoznaje sa institucijama tog tipa u Sarajevu, njihovim istorijatom, načinom osnivanja i organizacije, te količinom arhivske građe na orijentalnim jezicima koju posjeduju. Ovaj rad je bio pionirski doprinos izučavanju arhivske građe osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini. Njegova vrijednost danas leži u tome što pruža jasan uvid u stanje arhivskih fondova na orijentalnim jezicima u arhivima sredinom 20. stoljeća. Ipak, rad je uslovljen vremenom u kojem je nastao, zbog čega neke njegove analize iz današnje perspektive djeluju nepotpuno. Kada se upušta u analizu najistaknutijih rukopisa ili dokumenata, redovno izostavlja navesti signaturni ili inventurni broj, što otežava razumijevanje o kojem spisu ili rukopisu se uopće radi. U narednom radu koji izlazi 1960. godine u časopisu „Glas Arhiva Sarajeva"[23], Hajdarević se upušta u dublju analizu arhivske građe na orijentalnim jezicima u Historijskom arhivu Sarajevo i pozicionira je u odnosu na vrijednost, raritet i kvantitet arhivskog gradiva u odnosu na srodne institucije u Bosni i Hercegovini. Ostaje doslijedan ranije usvojenoj metodologiji, te se drži deskriptivnog pristupa rukopisu ili arhivskom spisu, te i dalje izostavlja signaturni ili inventurni broj. Budući da je ovo i dalje bila orijentalna zbirka u povoju i da se arhivska građa i još uvijek intenzivno prikupljala po cijeloj Bosni i Hercegovini kako od institucija, tako i otkupom od fizičkih osoba iz privatnih kolekcija i biblioteka, ovaj rad je dragocijen jer nas upoznaje i sa tim aspektom Zbirke i procesom njenog nastajanja. Naredne 1961. godine Hajdarević istražuje drugu oblast arhivistike, proširujući dosadašnji okvir istraživanja i piše rad koji se bavi problematikom registratura i stanju arhiva izvan Arhiva.[24] Ovo je krajnje kratak osvrt i njegova zapažanja prilikom obilaska registraturâ. Budući da se nije kretao unutar svoje oblasti i referata, koliko god radu nedostajalo analitičnosti, pomaže razumijevanju razvoja arhivske prakse u Bosni i Hercegovini tokom 20. vijeka. Nedostatak rada krije se u činjenici što Hajdarević identificira probleme, ali ne nudi konkretne prijedloge za njihovo rješavanje. Iz današnje perspektive, rad je koristan kao istorijski dokument, ali bi zahtijevao modernu reinterpretaciju i dopunu u kontekstu novih arhivskih praksi. Iz bibliografije radova Hajdarevića vidljivo je kontinuirano pisanje o stanju arhivske građe na orijentalnim jezicima, pa tako i u svom narednom stručnom radu informiše čitaoca o orijentalnoj zbirci Arhiva kao cjelini, ali i o fondovima kojima je obogaćena do 1962. godine.[25]

Nakon ovog rada, reklo bi se da se Hajdarević okreće fokus ka pojedinačnim dokumentima ili rukopisima. U kasnijim stručnim radovima konkretizirati će teme, pa tako obradom jednog popisa dužnika u Sarajevu iz 1843/1844. godine, u sklopu rada, donijeti

propagandu arhivske službe

[22] Rašid Hajdarević, „Orijentalni arhivi u Sarajevu i njihova organizacija", *Arhivist*, 2 (1956), 15.

[23] Rašid Hajdarević, „Naše zbirke – Orijentalna zbirka Arhiva grada Sarajeva", *Glas arhiva grada Sarajeva*, 1 (1960), 8.

[24] Rašid Hajdarević, „Osvrt na pregled registratora na terenu srezova Sarajevo i Goražde", *Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine***,** 1 (1961), 210.

[25] Rašid Hajdarević, „Orijentalna zbirka arhiva grada Sarajeva", *Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine***, 2** *(*1962), 101.

kompletan prevod dokumenta od osam listova.[26] Ovaj rad, iako nije kategoriziran ni kao stručni ni kao naučni, prema sadžajnosti nosi epitete naučnog rada. Na početku je data opsežna analiza statusa dužnika i vjerovnika u različitim pravnim sistemima kroz istoriju. Autor se upušta u komparaciju šerijatskih pravnih principa sa različitim razvojnim etapama rimskog prava, a potom pravnim običajima germanskih i slovenskih naroda, praksama kakve su se primjenjivale u Dubrovniku i drugim jugoslavenskim pokrajinama.

U narednom desetljeću Hajdarević se okreće temeljitoj analizi medžmua[27] pohranjenih u Historijskom arhivu Sarajevo i seriju detaljnih analiza medžmua najavljuje u svom prvom stručnom radu[28] posvećenom ovim zbirkama. U uvodnom tekstu prvog rada o medžmuama naglašava da neće ulaziti u studijsku obradu ovih zbornika niti njihovih autora i da drži za važnije raditi na njihovom prevodu, iscrpnoj obradi i pojedinačnom objavljivanju. Nakon toga slijedi detaljan opis svake stranice glede fizičkih svojstava, potom sadržaja i dostupnih podataka o autoru djela ove medžmue koja je ispisana na 136 stranica. I u kasnijim radovima posvećenim medžmuama[29] dosljedan je prvobitnoj zamisli i za sve medžmue daje detaljan opis izgleda i sadržaja svakog lista, ali se pri tome ne upušta u doslovne prevode rukopisa. Za razliku od ranijih radova, Hajdarević ovde počinje koristiti singaturne oznake rukopisa. Razlog ranijeg izostavljanja pretpostavljamo da može biti i u izostanku istih i tek naknadnom organizovanju zbirke nakon obrade rukopisa i njihovog klasifikovanja. Radovi posvećeni medžmuama doprinose boljem razumijevanju književnih, kulturnih i intelektualnih tokova tog vremena, kao i važnosti rukopisnih zbirki kao izvora za proučavanje tadašnje društvene i kulturne dinamike. Kritički pristup ogleda se i u njegovoj sposobnosti da sagleda značenje rukopisnih zbirki ne samo kao književnih artefakata, već i kao kulturnih fenomena. Pored toga, autor se oslanja na istorijski kontekst, uzimajući u obzir političke, društvene i vjerske okolnosti koje su oblikovale sadržaj i funkciju tih zbirki u to vrijeme.

U radu posvećenom zaostavštini Muniba Glođe, mutevelije[30] i džabije[31] Gazi Husrevbegova vakufa u Sarajevu[32], Hajdarević nas upoznaje sa referentnim izvorima koji su pisali o Glođinoj buni, te daje šture informacije o tom istorijskom događaju. Detaljno

[26] Rašid Hajdarević, „Jedan popis uhapšenih dužnika iz 1841. godine“, *Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine***,** 4–5 (1964/1965), 331.

[27] Medžmua (mecmua) – zbornik, bilježnica, zbirka raznolikog sadržaja popularno nazivana i svaštarom

[28] Rašid Hajdarević, „Rukopisne medžmue (zbornici) i Zbornik Sarajlije Hadži Jusufa iz prve polovice XVII vijeka“, *Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovin*e, 10–11 (1970/1971), 311.

[29] Rašid Hajdarević, „Medžmua (zbornik) Mula Mustafe Firakije (sarajevskog hroničara) iz prve polovice XIX vijeka“, *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 22–23 (1972/1973), 301; Rašid Hajdarević, „Dvije medžmue iz prve polovice XIX vijeka (Sarajevska medžmua od anonimnog autora i Medžmua Mustafe Stočanina)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 26 (1978), 183; Rašid Hajdarević, „Medžmua Sarajlije Ahmeda Bosanca“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 28–29 (1978/1979), 187.

[30] Mutevelija – upravnik vakufa; osoba kojoj je povjereno upravljanje zadužbinom

[31] Džabija – osoba zadužena za ubiranje prihoda vakufa (zadužbine)

[32] Rašid Hajdarević, „Zaostavština iza Muniba Glođe (Glođina buna) mutevelije i džabije Gazi Husrevbegova vakufa u Sarajevu“, *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu,* II–III (1974), 193.

iznosi podatke o Munibu Gloći i porodičnoj arhivi ove begovske porodice i pokušava rekonstruisati porodično stablo Gloća. Potom istažuje nasljedstvo Muniba Gloće, da bi naposlijetku analizirao Ispravu o sahrani i smrti Ahmed-Munib-efendije Gloće u gradu Haniji na otoku Kreti, datiran 19. Ramazana 1266. (29. jula 1850) godine i Popis stvari i novca u Haniji iza Ahmed-Munib-efendije Gloće, te Ostavinu i raspodjelu na nasljednike iza Ahmed-Munib-efendije Gloće po popisu od 15. Rebia I 1267. (18. januara 1851. godine). Hajdarević je napravio značajan doprinos istraživanju istorije vakufa u Sarajevu i kroz stručni rad o Gazi Husrevbegovom vakufu[33] u kojem piše o defteru vođenom od strane Ahmed-Munib-efendije Gloće. I u ovom radu autor daje uvodne informacije o objektima izgrađenim od Gazi Husrevbegova vakufa, te masovnom propadanju tih objekata tokom višebrojnih požara koji su zadesili Sarajevo. Potom nas upoznaje sa strukturom deftera i daje opis svakog od njegovih dijelova i, konačno, donosi prevod cijelog deftera. Iako radovi posvećeni vakufima pružaju duboku analizu ovog instituta, postoji prostor za proširenje istraživanja kako bi se stvorila šira slika o sociopolitičkom okruženju tog perioda. Ipak, rad je, naročito uzme li se u obzir da je pisan prije pedesetak godina, izuzetno bio koristan za dalje istraživanje osmanskih vakufa i pružio je važno polazište za razumevanje njihovog društvenog, političkog i ekonomskog značaja u Bosni i Hercegovini.

Posthumno, 1998. godine Historijski arhiv Sarajevo objavljuje njegov prevod *Deftera sarajevskog saračkog esnafa 1726–1823*. Riječ je o pet saračkih deftera za koje Hajdarević daje vrlo opsežan i detaljan uvod, a nakon toga donosi prevod te rječnik termina i manje poznatih riječi.

Osim gore pobrojanog nerijetko je pisao i za širu javnost i u tom smislu pružao uvid u sadržaj cjelokupnog arhivskog fonda. Tako imamo njegove tekstove objavljivane u listu „Oslobođenje“ 1956. godine na temu *Gazi Husrevbegova biblioteka i Orijentalni institut – najveće orijentalne ustanove u Jugoslaviji* i tekst pod nazivom *Velike zbirke orijentalne arhivske građe u sarajevskim arhivima*.

Hajdarevićevi istraživački napori bili su usmjereni na izučavanje osmanskog perioda i to, prirodno, najviše na osmansko nasljeđe u Bosni i Hercegovini, što ga čini dragocijenim za sve istoričare, orijentaliste i osmaniste koji se bave ovim periodom budući da na temeljima i informativnim sredstvima koje je iza sebe ostavio ovaj arhivista nastaju novi radovi i dolazi se do novih saznanja. Naročito je značaj stručnjaka poput Hajdarevića vidljiv kada se sa arhivskom građom susretne istraživač koji poznaje osmanski turski jezik. Zahvaljujući inventarima i informacijama koje je Hajdarević ostavio o arhivskoj građi, istraživačima i arhivska građa na osmanskom turskom biva manje daleka i apstraktna.

Druga tema kojom se Hajdarević bavio i koja je budila njegovu naučnu i stručnu znatiželju bilo je stanje orijentalne arhivske građe u srodnim institucijama sa kojima je sarađivao i učestvovao na izradi inventara i vodiča. U mnoštvu radnog materijala koji je ostavio iza sebe, pronalazimo niz evidencija o stanju, raznovrsnosti i brojnosti arhivske građe na orijentalnim jezicima u Arhivu Bosne i Hercegovine, Franjevačkom samostanu Svete Katarine (Kreševo), Franjevačkom samostanu Uznesenja BDM (Fojnica), Franje-

[33] Rašid Hajdarević, „Prihodi i rashodi Gazihusrevbegova vakufa u Sarajevu za period od 1831–1835 (izgradnja objekata Gazihusrevbegova vakufa poslije velikog požara 1831. godine)“, *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu*, V–VI (1978), 23.

vačkom samostanu Svetog Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci, Franjevačkom samostanu svetih Petra i Pavla u Mostaru, Riznici – Muzeju stare pravoslavne crkve u Sarajevu unutar kompleksa Crkve svetih arhanđela Mihaila i Gavrila, Zavodu za javno zdravstvo u Bosni i Hercegovini, Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Arhivu Bosanske Krajine u Banja Luci, Istorijskom arhivu Tuzla, Regionalnom arhivu u Doboju, Arhivu srednje Bosne u Travniku i Arhivu Hercegovine u Mostaru. Ovako aktivna uključenost u orijentalne zbirke u različitim institucijama, prema mišljenju autorice ovog teksta, djelomično leži i u činjenci što je, koliko je do momenta pisanja ovog rada nama dostupno od informacija, bio i jedini orijentalista među arhivistima na širem području. Učestaloj pismenoj komunikaciji i razmjeni ideja svjedočimo kroz čestitke, pisma i razglednice koje je Hajdarević razmjenjivao sa turkologinjom i osmanisticom, bivšom profesoricom pri Katedri za orijentalistiku Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu dr. Ljubinkom Rajković.[34] Pomenutu saradnju sa institucijama i još mnoštvo neobjavljenih radova koji i dalje nisu pronađeni i za koje ne znamo, do pisanja ovog rada, da li su sačuvani, pominje i Kasim Hadžić u novinskom članku u povodu Hajdarevićeve smrti i u znak sjećanja na ovog intelektualca.[35]

U svojoj matičnoj kući, Historijskom arhivu Sarajevo, Hajdarević je ostavio neizbrisiv trag budući da je napravio osnovnu klasifikaciju i obradu arhivske građe na orijentalnim jezicima (arapski, perzijski i turski), što će kasnije poslužiti kao vrijedan radni materijal priređivačima katalogā (*Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisâ*, Svezak I, Obradio: Mustafa Jahić, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2010; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisâ*, Svezak II, Obradio: Haso Popara, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2011; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisâ*, Svezak III, Obradio: Hamza Lavić, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2022; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak četvrti. Obradio Ahmed Zildžić. Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2023).

Uz sve navedeno, Hajdarević je gotovo tri decenije bio aktivno u arhivistici i učestvovao je na mnogobrojnim zadacima o kojima je naprijed bilo riječi. Ugled i stručnost u arhivistici potvrđeni su mu i kroz napredovanje u struci i promovisanje u više zvanje, te činjenici da je gotovo cijeli radni vijek proveo na rukovodećoj poziciji šefa Odjeljenja orijentalnih rukopisa i dokumenata. Njegove radne kolege i oni koji ga pamte, redom ga opisuju kao intelektualno angažovanog, ali samozatajnog čovjeka izuzetno predanog poslu, pronicljivog i besprijekornog u onome što radi. Kao takav, pružao je iscrpne podatke o arhivskom gradivu i ukazao na smijer kretanja mnoštvu kolega, istraživača, arhivista.

Ovaj rad je skromno podsjećanje na značaj i mjesto Rašida Hajdarevića u arhivistici Bosne i Hercegovine, ali i šire, budući da je oformio orijentalnu zbirku koja se ubraja među najbogatije na prostorima jugoistočne Evrope, pa je neopravdano prostor njegovog djelovanja i značaja omeđiti samo na Sarajevo i sarajevsku oblast, jer je svojim radom pružao uvid u sadržaj cjelokupnog arhivskog fonda, tzv. *orijentalija*.

[34] HAS, Arhiva, Personalna dosijea, Rašid Hajdarević, Razglednica od 15. jula 1975. godine, upućena iz Niša od Ljubinke Rajković Rašidu Hajdareviću; Razglednica od 14. septembra 1975. godine, upućena iz Beograda od Ljubinke Rajković Rašidu Hajdareviću u Sarajevo; Nedatirano pismo, upućeno Rašidu Hajdareviću od Ljubinke Rajković.

[35] Kasim Hadžić, „Merhum Rašid Hajdarević“, *Preporod*, 15. decembar 1980. godine

FORMIRANJE ORIJENTALNE ZBIRKE U OKVIRU CJELOKUPNOG FONDA HISTORIJSKOG ARHIVA SARAJEVO

U Historijskom arhivu Sarajevo trenutno se čuva preko 650 arhivskih fondova i zbirki, odnosno oko jedanaest kilometara arhivske građe koja obuhvata period od 15. stoljeća do danas. Najstarija i najvrijednija arhivska građa datira iz osmanskog perioda i čuva se u okviru *Orijentalne zbirke* Historijskog arhiva Sarajevo. I po kvalitetu i po kvantitetu arhivske građe Orijentalna zbirka Historijskog arhiva Sarajevo spada među najznačajnije zbirke orijentalne arhivske građe u jugoistočnoj Evropi, te je 2009. godine proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.[36]

Zbirka broji preko 14.000 arhivskih jedinica i obuhvata rukopise, dokumente i štampana djela na osmanskom, arapskom i perzijskom jeziku nastalih u periodu osmanske i austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1463–1918). Jedan dio te arhivske građe pisan je arapskim pismom prilagođenom fonetskom sistemu bosanskog jezika. Orijentalna zbirka sastoji se od različitih dokumenata, rukopisnih i štampanih knjiga, deftera[37], sidžila[38], vakufnama[39], vasijetnama[40], časopisa, geografskih karata. Orijentalnu zbirku čini ukupno devet zbirki i trinaest fondova na orijentalnim jezicima.

Orijentalna zbirka formirana je dugim nizom godina gotovo od samog početka postojanja Arhiva. Arhivska građa je sakupljana na različite načine, ali je najčeše otkupljivana od fizičkih osoba. Kroz knjige evidencije[41] dolazimo do podatka da je, po osnivanju Arhiva 1948. godine, prva arhivska jedinica za Orijentalnu zbirku otkupljena 27. februara 1951. godine, a radilo se o Potvrdi o glavarini (džiziji) iz 1160. (1747) godine.[42] Najintenzivnije otkupljivanje arhivske građe zbivalo se u prva dva desetljeća postojanja Arhiva. Posljednji otkup za Orijentalnu zbirku Historijskog arhiva Sarajevo datira iz 1984. godine i riječ je o otkupu *Divana*[43] pjesnika Hasana Kaimije.[44] Među rukopisima i dokumentima na orijentalnim jezicima nailazimo i na arhivsku građu koja je poklonjena Arhivu, ali u odnosu na otkupe, radilo se o sporadičnim slučajevima.

---

[36] *Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika broj: 02-2-40/09-38* od 8. jula 2009. godine (dostupno online na *http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici*; pristupljeno 19. marta 2025).

[37] Defteri – zvanične knjige administracije i finansija, zapisnici i protokoli, pojedinačni akt koji ima karakter spiska, popisa ili obračuna. E. Ihsanoğlu dr., *Historija osmanske države i civilizacije I*..., 1049.

[38] Sidžil – sudski protokol

[39] Vakfija ili vakufnama – dokument o osnivanju vakufa i upravljanju njime, zadužbinska povelja, E. Ihsanoğlu i dr., *Historija osmanske države i civilizacije I*..., 1058.

[40] Vasijetnama – oporuka, testament.

[41] HAS, *Ulazni inventar od 1948. do 1989. godine*, upis pod rednim brojem 4.

[42] HAS, OZ, ZAT-001.

[43] Divan – zbornik pjesama ili drugih književnih dijela jednog autora, najčešće pjesnika. Pojam se vezuje za književnost pisanu na osmanskom jeziku koja se još naziva i divanskom književnošću upravo zbog učestalosti i popularnosti pisanja divanā.

[44] HAS; OZ, R-802.

REZIME

U ovom radu nastojao se pružiti kraći osvrt na život i rad značajnog arhiviste i orijentaliste Rašida Hajdarevića. Iako je prošlo vreme, njegova biografija zaslužuje posthumno biti zabilježena i pažljivo istražena, jer je njegov doprinos arhivistici i orijentalistici od neizmjerne važnosti. Ovaj rad ima za cilj da istakne ključne aspekte Hajdarevićevog stručnog angažmana, kao i značaj njegovih postignuća u oblasti arhivistike.

Na temelju prikazanih podataka, jasno je da su zbirke i fondovi Historijskog arhiva Sarajevo gotovo u potpunosti oblikovani, sakupljeni i obrađeni zahvaljujući predanom radu Rašida Hajdarevića. Njegov doprinos u organizaciji i obradi arhivskog materijala nije samo tehnički važan, već i duboko utisnut u kontekst kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Posebno se izdvaja orijentalna zbirka Historijskog arhiva Sarajevo, koju je Hajdarević značajno unaprijedio. Podsjetimo li se činjenice da je orijentalna zbirka Historijskog arhiva Sarajevo, nakon orijentalne zbirke Gazi Husrevbegove biblioteke i, sticajem okolnosti, nakon vandalskog uništenja orijentalne zbirke Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu 1992. godine, po značaju i brojnosti arhivskih jedinica došla na drugo mjesto u Bosni i Hercegovini, te da se ubraja među bogatije zbirke jugoistočne Evrope, značaj Hajdarevićeve uloge nam postaje jasniji i opravdano ga se prisjećamo.

IZVORI

- Historijski arhiv Sarajevo (HAS), *Orijentalna zbirka (OZ)*
- HAS, Arhiva, *Personalna dosijea*, Rašid Hajdarević (1979)
- HAS, *Ulazni inventar od 1948. do 1989. godine*

LITERATURA

- Dervišević, Mustafa i dr. *Vodič kroz fondove i zbirke Istorijskog arhiva Sarajevo*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 2003.
- Hadžić, Kasim. „Merhum Rašid Hajdarević“, *Preporod,* 15. 12. 1980. godine
- Hajdarević, Rašid. „Gazi Husrevbegova biblioteka i Orijentalni institut – najveće orijentalne ustanove u Jugoslaviji“. *Oslobođenje*, 3. 5. 1956. godine
- Hajdarević, Rašid. „Velike zbirke orijentalne arhivske građe u sarajevskim arhivima“. *Oslobođenje*, 7. 9. 1956. godine
- Hajdarević, Rašid. „Orijentalni arhivi u Sarajevu i njihova organizacija“. *Arhivist, 2* (1956): 15-27.
- Hajdarević, Rašid. „Naše zbirke – Orijentalna zbirka Arhiva grada Sarajeva“. *Glas arhiva grada Sarajeva*, 1 (1960): 8-17.
- Hajdarević, Rašid. „Osvrt na pregled registratora na terenu srezova Sarajevo i Goražde“. *Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, I* (1961): 210-215.
- Hajdarević, Rašid. „Orijentalna zbirka arhiva grada Sarajeva“. *Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine,* 2 (1962): 101-113.

- Hajdarević, Rašid. „Jedan popis uhapšenih dužnika iz 1841. godine“. *Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 4–5* (1964/1965): 331-356.
- Hajdarević, Rašid. „Rukopisne medžmue (zbornici) i Zbornik Sarajlije Hadži Jusufa iz prve polovice XVII vijeka“. *Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 10–11* (1970/1971): 311-321.
- Hajdarević, Rašid. „Zaostavština iza Muniba Glođe (Glođina buna) mutevelije i džabije Gazi Husrevbegova vakufa u Sarajevu“. *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu, II–III* (1974): 193-225.
- Hajdarević, Rašid. „Medžmua (zbornik) Mula Mustafe Firakije (sarajevskog hroničara) iz prve polovice XIX vijeka“. *Prilozi za orijentalnu filologiju, 22–23* (1976): 301-314.
- Hajdarević, Rašid. „Dvije medžmue iz prve polovice XIX vijeka (Sarajevska medžmua od anonimnog autora i Medžmua Mustafe Stočanina)“. *Prilozi za orijentalnu filologiju, 26* (1978): 183-198.
- Hajdarević, Rašid. „Prihodi i rashodi Gazihusrevbegova vakufa u Sarajevu za period od 1831–1835 (izgradnja objekata Gazihusrevbegova vakufa poslije velikog požara 1831. godine)“. *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu, V–VI* (1978): 23-45.
- Hajdarević, Rašid. „Medžmua Sarajlije Ahmeda Bosanca“. *Prilozi za orijentalnu filologiju, 28–29* (1979): 186-213.
- Jovanović, Momo. „In memoriam Rašid Hajdarević (1914–1980)“. *Glasnik arhivâ i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, XX–XXI (1980/81): 365.
- Hajdarević, Rašid. *Defteri sarajevskog saračkog esnafa 1726–1823*. Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 1998.
- Ihsanoğlu, Ekmeleddin i dr. *Historija osmanske države i civilizacije I*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- Jahić, Mustafa. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Historijskog arhiva Sarajevo*, vol. I. London–Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 2011.
- Klaić, Bratoljub. *Veliki rječnik stranih riječi*. Priredio i dopunio Željko Klaić. Zagreb: Zora, 1974.
- Lavić, Hamza. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Historijskog arhiva Sarajevo*, vol. III. Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 2022.
- Popara, Haso. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Historijskog arhiva Sarajevo*, vol. II. London–Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 2011.
- Zildžić, Ahmed. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, vol. IV. Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 2023.

Elma DERVIŠBEGOVIĆ, MA

RAŠID HAJDAREVIĆ: CONTRIBUTION TO ARCHIVISTICS AND OTTOMAN STUDIES

Summary

This paper tried to provide a brief overview of the life and work of the important archivist and orientalist Rašid Hajdarević. Hajdarević's biography deserves to be posthumously recorded and carefully researched, as his contribution to archival science and oriental studies is of immense importance. This paper aims to highlight the key aspects of his professional engagement, as well as the significance of his achievements in the field of archival studies.

Based on the data presented, it is clear that the collections and holdings of the Historical Archives of Sarajevo were almost completely formed, collected and processed thanks to Rašid Hajdarević's dedicated work. His contribution in the organization and processing of archival material is not only important from the technical side, but is also deeply embedded in the cultural heritage of Bosnia and Herzegovina.The Oriental collection of the Historical Archives of Sarajevo, which Hajdarević significantly improved, stands out. If we recall the fact that the Oriental collection of the Historical Archives of Sarajevo, after the Oriental collection of Gazi Husrev-beg's Library and, due to circumstances, after the vandalism of the Oriental collection of the Oriental Institute of the University of Sarajevo in 1992, in terms of importance and number of archival units came second in Bosnia and Herzegovina, and that it is among the richer collections of Southeast Europe, the significance of Hajdarević's role becomes clearer and we rightly remember him.

МА Видосава ЕРАКОВИЋ[1]
Архив Југославије, Београд, Србија
стручни рад

930.25-057.51(497.1)"1945/1974"
COBISS.SR-ID 183894793

ЕДУКАЦИЈА АРХИВСКИХ РАДНИКА – ЈУГОСЛОВЕНСКО ИСКУСТВО И ПРАКСА (1945–1974)

Апстракт: Образовање и усавршавање архивских радника било је питање од примарног значаја за развој и унапређење архивске службе у Југославији, а едуковани стручни и научни кадрови неопходни за даљи развој архивистичке доктрине и архивистике као научне дисциплине. Битну улогу у едукацији стручног архивског кадра имале су и друштвене организације. Стога је посебна пажња у раду посвећена ангажовањеу савезних и републичких архивских стручних органа, тела и организација (пре свега Главног архивског савета Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза друштава архивских радника Југославије) на решавању проблема образовања и стручног усавршавања архивских радника.

Кључне речи: *образовање и усавршавање архивског кадра, архивистички течајеви, архивска служба, архивска делатност, Главни архивски савет ФНРЈ, Савез друштава архивских радника Југославије, Социјалистички савез радног народа Југославије*

ОБРАЗОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ АРХИВСКИХ РАДНИКА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Питање образовања и усавршавања стручног архивског кадра један је од основних услова за правилан рад и даљи развој архивске службе. Премда су се у Европи још у првој половини 19. века оснивале архивске школе, на територији будуће југословенске државе ово питање препуштено је стихији, без једног општег и трајног решења.[2] Југословенска држава није имала устаљену праксу у школовању архивских кадрова. Југословенски народи, који су до 1918. године потпадали под аустроугарску власт, имали су архивску службу организовану под њеним утицајем, али не и обуку кадра. Државни архив Србије је, поводом обележавања педесетогодишњице од оснивања, издао *Споменицу* у којој је приказан рад националног архива од 1900. до 1950. године и представљени проблеми у архивској служби у Србији у последњих 100 година – непостојање свести о значају писаног документа, недостатак архивских зграда за смештај архивске грађе и недостатак квалификованог архивског стручног кадра. Проблем архивских стручних кадрова датира још од

[1] виши архивиста, *vida.e1986@gmail.com*

[2] Архив Југославије (АЈ), фонд 874, Савез друштава архивских радника Југославије, ф. 1 (У даљем тексту: АЈ, 874, ф.1)

1898. године када је донет Закон о Државној архиви Србије који је предвидео свега четири архивска службеника: државног архивара, секретара и два писара. Потом су додељивани на рад службеници, махом професори, више по нахођењу Министарства просвете, него по потреби Државне архиве.[3] Стручно образовање архивског кадра и организација школа и течајева предвиђени су само у једном пројекту Закона о архивима из 1935. године који је предвидео оснивање специјалних архивских школа и течајева за архивске службенике.

Почетак стручног архивског образовања везује се за име др Александра Арнаутовића, директора Државног архива Србије, који је, као представник државних архива, у комисији Министарства просвете Краљевине Југославије 1939. године надлежнима доставио Правила о полагању државног пријемног и стручног испита за службу и звање у државним архивима.[4] Правила су предвиђала да приправници, поред дипломе факултета, имају и положен државни пријемни архивски испит, док су приправници који су прелазили у виша звања или чиновници који су из других установа прелазили у архив били у обавези да положе државни стручни архивски испит пред Испитним одбором који би, осим у Београду, био основан и при Државним архивима у Загребу и Љубљани. Арнаутовић је, у разговору са уредником „Времена“, изјавио да је његова установа међу своје задатке ставила и оспособљавање извесног броја људи који ће у Краљевини утемељити архивистику као науку и да је у том циљу надлежним органима поднет предлог о оснивању архивистичке школе.[5] Потом су донета Правила о полагањима државног стручног испита чиновничких приправника у ресору Министарства просвете 17. јануара 1940. године. Доношење правила о полагањима стручних испита утицали су да Министарство просвете Краљевине Југославије 1941. године именује чланове Комисије за полагање државног стручног испита стручног и техничког особља државних архива за испитни период од 1. јануара до 31. децембра 1942. године, али је почетак Другог светског рата осујетио ове планове.[6]

ПОЧЕЦИ ОРГАНИЗОВАЊА СТРУЧНОГ УСАВРШАВАЊА АРХИВСКИХ РАДНИКА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Стручно оспособљавање архивског кадра поново се јавило као кључно питање након завршетка Другог светског рата. Нагли развитак архивске службе, формирање великог броја архивских установа и интензивније прикупљање архивске грађе није било праћено адекватно стручно оспособљеним кадром. Недовољна стручна спремност архивског кадра, нерешено питање њихове едукације и непо-

[3] Илија Синдик, „Три основна проблема код нас: поводом споменице Државна архива НР Србије 1900–1950“, *Arhivist* god. II, br. 1/2 (1952): 25-33.

[4] Душан Гутеша, „Почеци организовања стручног оспособљавања запослених у архивима – Поводом седамдесет година од првог течаја за архивисте одржаног при Државној архиви НР Србије“, Архивска грађа у теорији и пракси, бр. 6 (2023): 244-255.

[5] Radmla Popović Petković, „Školovanje stručnih arhivskih kadrova i njihovo usklađivanje sa modernizacijom arhivske službe, novom tehnikom i novim materijalom“, *Arhivist* god. XXII, br. 1/2 (1972): 50-63.

[6] *Исто.*

стојање одређеног статуса течајева утицали су на ефикасност рада службеника у архивима. Била је честа појава да факултетски образовани кадрови, услед слабог награђивања, немања перспективе и недовољног угледа архивске службе, архиве посматрају као пролазна радна места. Нису постојале институције за образовање стручног архивског кадра, те је ово питање различито решавано по републикама путем течајева, семинара, саветовања и стручних предавања организованих при државним архивима или уз помоћ друштава архивиста. Први такав течај, Палеографско-архивистички течај, основан је 1948. године при Хисторијском институту Југословенске академије знаности и умјетности.[7] Течај није имао карактер школе, већ су слушаоци бирали предавања која су желели да прате: латинску, глагољску или ћирилску палеографију, дипломатику и друге помоћне историјске науке, архивистику, конзервацију и рестаурацију архивске грађе и књига. Настава је трајала четири месеца и била је намењена студентима историјске и филолошке групе, архивистима, библиотекарима и књижничарима, који су желели да се усаврше у помоћним историјским наукама.[8]

Први течај за запослене у архивима са високом стручном спремом организован је у Државном архиву Србије у периоду од 15. септембра до 15. октобра 1949. године. На течају су проучавани архивистика, која се састојала из практичних вежби и предавања, помоћне историјске науке и извори за националну историју.[9]

Др Јорјо Тадић је у пролеће 1949. године добио задатак да са еминентним научним радницима у Београду и Загребу размотри предлог о оснивању палеографско-архивистичке школе. Одлучили су да се, уместо оснивања палеографско-архивистичке школе, организују архивистички течајеви. На предлог Савета за науку и културу Владе ФНРЈ, а одлуком Министра за науку и културу Владе ФНРЈ од 7. јануара 1950. Године, образован је у Дубровнику стручни архивистички течај при Хисторијском институту Југословенске академије знаности и умјетности. За руководиоца течаја изабран је др Јорјо Тадић. Течај је трајао од половине јануара до половине августа 1950. године. На њему су полазници полагали следеће предмете: латинску и ћирилску палеографију, дипломатику са хронологијом, сфрагистиком и хералдиком, архивистику, латински и италијански језик, развој државног и правног уређења ФНРЈ, дијалектички и историјски материјализам, основе политичке економије и историју народа ФНРЈ. Будући да се у Државном архиву у Дубровнику налазила већа количина несређене архивске грађе из 19. и 20. века, а да је за полазнике течаја, поред теоријских знања било битно и практично искуство, предлог Савета за науку и културу Владе ФНРЈ Министарству за науку и културу НР Хрватске био је да се та искуства стекну управо на сређивању те архивске грађе.[10]

Уништавање архивске грађе у ратним околностима, њено одношење у Мађарску, Аустрију, Бугарску и Русију, као и чињеница да је због ратних дејстава архивска грађа остала расута по читавој југословенској територији, утицали су на

[7] У даљем тексту: ЈАЗУ.

[8] АЈ, 874, ф. 1.

[9] Д. Гутеша, нав. дело, 244-255.

[10] Архив Југославије (АЈ), фонд 317, Савет за науку и културу ФНРЈ, ф. 15, јединице описа 29-30 (У даљем тексту: АЈ, 317, ф. 15, 29-30).

то да се изгради правни систем заштите архивске грађе.[11] Година 1950. у југословенској архивистици остала је упамћена као година у којој је донет први југословенски архивски закон (*Општи закон о архивској грађи*) који је утицао на републике да донесу своје, републичке, законе.[12]

Нормативно регулисање архивске делатности убрзало је формирање архивске мреже, организацију архивске службе и оснивање стручних архивских тела при савезним и републичким органима за културу. Реч је о Главном архивском савету Федеративне Народне Републике Југославије, републичким архивским саветима, Савезу архивских радника Федеративне Народне Републике Југославије[13], архивским друштавима народних република и Архивском савету Архива Југославије. Поменуте друштвене организације, у сарадњи са Социјалистичким савезом радног народа Југославије, имале су значајну улогу у спровођењу економских, политичких, социјалних, културно-просветних и других мера социјалистичке изградње. Њихова делатност, између осталог, била је усмерена и ка едукацији стручног кадра кроз формално и неформално образовање. Тиме су дале допринос подизању политичке свести грађана, али и подизању нивоа њиховог културног, економског и друштвено-политичког живота.

Будући да је Главни архивски савет (ГАС) ФНРЈ, као стручни и саветодавни орган, био надлежан да даје мишљење и предлоге Савету за науку и културу Владе ФНРЈ о научнотеоријским, методолошким и организационим питањима из архивске делатности и рада државних архива, један од кључних проблема о којем се расправљало на његовим заседањима био је недостатак стручног архивског кадра, високо квалификованог и стручно-техничког. На првом заседању ГАС-а ФНРЈ, одржаном у периоду 20. и 21. новембра 1950. године у Београду, дат је предлог да се приступи организовању планског и систематског образовања и усавршавања средњих и висококвалификованих стручних архивских кадрова. ГАС ФНРЈ је предложио да републички архивски савети, заједно са републичким архивима и саветима за просвету, науку и културу, одреде потребе појединих архива за архивским помоћницима, потом да се ангажују да се свршени матуранти гимназија запосле у архивима и да се, после извесног практичног рада, упуте на шестомесечни архивистички течај. Завршни испит на течају требало је признати као положени стручни архивистички испит. За израду наставног плана образована је комисија коју су чинили др Јорјо Тадић, др Никола Шкеровић и др Фердо Хауптман.[14] На тај начин је омогућено одржавање течаја за архивске помоћнике у државним архивима у Београду, Загребу и Љубљани. ГАС ФНРЈ је намеравао да предложи Савету за науку и културу ФНРЈ организовање једногодишњег архивистичког течаја за образовање архивских кадрова са вишом школом. За припрему висококвалификованих стручних кадрова предлог ГАС-а ФНРЈ био је да се на катедрама за историју филозофских факултета

[11] Реч је о Одлуци Националног комитета ослобођења Југославије о заштити и чувању културних споменика и старина од 20. фебруара 1945. године и о Наредби Владе ФНРЈ о привременом чувању и осигурању архива од 12. марта 1948. године.

[12] НР Србија, НР Македонија и НР Црна Гора донеле су законе 1951. године. НР Хрватска и НР Босна и Херцеговина су то учиниле 1962. године, док НР Словенија није донела републички архивски закон.

[13] Своју делатност окончао је под називом Савез друштава архивских радника Југославије.

[14] АЈ, 317, ф. 15, 29-30.

уведе архивистика као предмет, да се уведе пракса у архивима за студенте историје и да се формира једногодишњи виши архивистички течај за студенте који су дипломирали и који желе да се посвете архивистици. План и програм течајева требало је да састави ГАС ФНРЈ.[15] На предлог ГАС-а ФНРЈ, а одлуком председника Савета за науку и културу Владе ФНРЈ, 1952. године основан је стални Виши архивистички течај у Београду, за архивисте са седмим степеном стручне спреме.[16] Течај је почео са радом 14. 9. 1953. године. На Вишем архивистичком течају предавали су се специјални стручни предмети, а предавачи су били најистакнутији стручњаци, историчари и архивисти, као и универзитетски професори. За највећи део предмета нису постојали уџбеници и допунска литература. Организација и руковођење течајем поверени су ГАС-у ФНРЈ. Полазници течаја били су кандидати са дипломама факултета друштвено-хуманистичких наука, који су минимум шест месеци провели на раду у државном архиву.[17]

Стручна едукација архивског кадра са високим образовањем била је у надлежности ГАС-а ФНРЈ, док је едукација кадрова са средњошколским образовањем остала у надлежности републичких архива. Државни архив Србије организовао је 1. септембра 1953. године шестомесечни течај за архивске помоћнике који су могли да похађају и слушаоци из других република. Интересовање за њега није било велико иако је у Србији постојало само 25% стручно оспособљеног кадра.[18] Надзор над његовим радом поверен је Архивском савету НР Србије. Да би се питање едукације архивског кадра решило, било је потребно да се организују једногодишњи течајеви са одређеним програмом за архивске помоћнике чиме би и сами течајеви добили одговарајући статус. Такође, требало је размотрити могућност отварања посебног одсека за студије из области архивистике и библиотекарства при катедрама за историју филозофских факултета или могућност постдипломског студирања у сврху едукације архивиста. Поред тога, требало је размотрити и Правилник о стручном испиту, предвиђеном за звање архивисте, и извршити извесне измене и допуне тог Правилника. Главна примедба односила се на застарелост Правилника, јер је архивистика сведена на „архивско пословање“ а изостали су предмети историја установа и организација власти и административно-канцеларијско пословање.[19]

---

[15] Архив Југославије (АЈ), фонд 55, Савет академија наука и уметности СФРЈ, ф. 37 (У даљем тексту: АЈ, 55, ф. 37)

[16] АЈ, 317, ф. 15, 29-30.

[17] Течај је трајао једну школску годину и изучавали су се следећи предмети: архивстика са практичним вежбама; палеографија и дипломатика са практичним вежбама; историјска географија; државно и правно уређење југословенских земаља кроз историју; извори за историју југословенских народа и научни рад са изворима, латински језик и по избору један страни језик (француски, немачки, италијански, мађарски, турски). Кандидати су били обавезни да полажу завршни испит пред комисијом коју су чинили директор (или помоћник директора), редовни наставник течаја и предметни наставник. Такође, били су у обавези да напишу писмени рад из архивистике на задату тему. Управу течаја чинили су др Јорјо Тадић, као директор течаја, Милен Николић, научни сарадник Државног архива Србије, као помоћник директора течаја, и Стеван Томић, архивиста Државног архива Србије и секретар течаја. Архив Југославије (АЈ), фонд 130, Савезно извршно веће, ф. 604, 999 (У даљем тексту: АЈ, 130, ф. 604, 999).

[18] АЈ, 130, ф. 604, 999.

[19] *Исто*

Едукација архивских службеника са средњошколским образовањем представљала је посебно и комплексно питање у оквиру проблема образовања архивских радника. Ово питање разматрало се из два аспекта: практичног (у циљу утврђивања степена неопходног стручног знања архивских помоћника) и персонално-правног (у циљу стварања одређене врсте позива). Средњошколско образовање није у довољној мери давало стручност те је пракса, која се стицала кроз рад, била у ствари наставак школовања у погледу практичног оспособљавања архивских помоћника за рад у архиву. Будући да овакав вид образовања није могао адекватно да одговори захтевима савремене архивске праксе, било је неопходно архивским помоћницима дати и теоријска знања. Имајући у виду недостатке који су уочени на Првом архивистичком течају, у наставни план и програм Другог стручног течаја за архивске помоћнике унете су измене и допуне.[20]

Други течај за архивске помоћнике организован је 15. фебруара 1955. године одлуком Савета за просвету и културу НР Србије. На течај се пријавило двадесет пет полазника.[21] Према правилнику, положени испит на течају сматрао се као државни стручни испит. Унете измене односиле су се на проучавање архивистике и националне историје. Одржан је посебан циклус предавања из привредне историје Србије у 19. веку и историје радничког покрета Југославије. Када је реч о архивистици, више пажње посвећено је темама као што су регистратуре, рестаурација и конзервација докумената. Одржане су консултације и кратка предавања за време практичних вежби. По завршетку течаја, у оквиру стручне екскурзије, полазници су се упознали са радом Дубровачког архива, Државног архива НР Хрватске и Архива града Загреба.[22] Стручни течајеви Државног архива НР Србије организовани су и у наредним годинама, а Друштво архивских радника НР Србије, у оквиру тих течајева, организовало је семинаре за управнике архива.[23]

Стручно образовање архивског кадра одвијало се у оквиру република с обзиром да је архивска грађа на територији југословенских република настајала под различитим историјским условима.[24] Архивистичка републичка друштва активно су учествовала у решавању овог горућег проблема архивске службе. Са више или мање успеха тражиле су се могућности за решавање овог питања. Државни архив НР Србије организовао је поменути шестомесечни течај, али нису све републике имале финансијских могућности за одржавање оваквих течајева. Друштво архивских радника Словеније организовало је курс на тему „Историја управе у Слове-

[20] Olga Jelisavetov, „Povodom drugog stručnog tečaja za arhivske pomoćnike“, *Arhivist* god.V, br.1/3 (1955): 41-44.

[21] Предавали су се следећи предмети: архивистика и архивско законодавство; ћирилска палеографија; историја организација и установа у Србији и Војводини; национална историја (са акцентом на 19. и 20. век); начин и организација рада у регистратурама; техничка заштита докумената; страни језици (француски или немачки по избору и латински језик као обавезан за архиве у Војводини).

[22] Исто

[23] Olga Jelisavetov, „Seminar za upravnike arhiva u NR Srbiji“, *Arhivist* god.VIII, br. 1/2 (1959): 78-80.

[24] У смислу државног уређења, организације власти, администрације, језика, писма, количине и степена сређености архивске грађе и др.

нији“ у априлу 1955. године. Организатори курса имали су у виду да је од изузетне важности било познавање историје управе како би се исправно примењивао принцип провенијенције при сређивању и обради архивских фондова. Односно, било је пожељно да архивисти добро познају историјат одређених институција, организација, друштава, надлештва, управних јединица и других стваралаца архивске грађе, да познају главне принципе организације власти, како се она развијала и мењала кроз време и како је утицала на архивску грађу.[25]

Када је реч о искуствима која је имала НР Македонија, у вези са школовањем архивских кадрова, мора се имати у виду да је архивска служба у Македонији почела да се развија тек од 1951. године. Архивски помоћници нису похађали течајеве, те се решавању тог проблема приступило 1955. године. Државни архив НР Македоније преузео је на себе задатак да организује архивистички течај који је подразумевао предавања, практични рад и стручни испит. Он се састојао из два дела, усменог и писменог, с тим што се писмени рад писао на тему класификације и систематизације архивске грађе. Наставни план и програм обухватао је архивистику, историју Македоније, ћирилску палеографију, државно и правно уређење, страни језик и предавања из Устава и законодавства ФНРЈ.[26]

На седницама Друштава архивских радника НР Хрватске дискутовало се и о образовању стручног архивског кадра. Др Мирослав Брандт сматрао је да за образовање стручног архивског кадра потребна једна стална архивско-палеографска школа, по узору на сличне у иностранству, која би имала свој ранг у склопу осталих средњих и високих школа. Једном речју, палеографско-архивистички течај при ЈАЗУ требало би претворити у сталну школу.[27] У Државном архиву НР Хрватске у Загребу организован је течај за изучавање стручне терминологије у старим немачким и латинским документима. Такође су у хрватским архивима организована и стручна предавања која су држали еминентни стручњаци из других југословенских архива.

Развој архивске службе у Босни и Херцеговини праћен је, од самог почетка, недостатком стручних архивских кадрова. Убрзо након оснивања Архива, директор је упутио писмо председнику Владе НР БиХ Родољубу Чолаковићу у којем га је обавестио да се „особље овог архива састоји од свега једног службеника, једног служитеља изузев потписаног“. Затражене су две стипендије за архивске студије у Москви и Лењинграду, будући да на Филозофском факултету у Сарајеву није постојао предмет Архивистика. Стручно усавршавање архивских радника одвијало се кроз праксу и путем организовања течајева и саветовања.[28]

Архивска служба у НР Црној Гори суочавала се са проблемом смештаја архивске грађе у архивима и недовољно едукованим стручним кадром. Недовољна

[25] Sergije Vilfan, „Kurs društava arhivskih radnika Slovenije o istoriji uprave u Sloveniji“, *Arhivist* god. VI, br.1-2 (1956): 108-110.

[26] Ljubomir Gerasimov, „Iskustva u školovanju pomoćnog arhivskog kadra“, *Arhivist* god. VI, br. 3-4 (1956): 74-76.

[27] „Godišnja skupština društava arhivskih radnika NR Hrvatske“, *Arhivist* god. VI, br. 1 (1956): 104-106.

[28] AJ, 874, 1

стручна спрема архивског кадра и нерешено питање његове едукације и специјализације негативно су утицали на рад архивиста. Била је честа појава да архивисти са факултетским образовањем због слабог награђивања, малих могућности за напредовање и недовољног угледа архивске службе или кратко остају у архивима или их напуштају, што је ометало рад и развој архивске службе.[29]

КАДРОВИ У АРХИВИМА И ЊИХОВО СТРУЧНО ОБРАЗОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ

Савезни архив, републички архиви и архивска стручна тела, организације и друштва улагали су велике напоре да би унапредили и развијали архивску службу, кроз стручно оспособљени и образовани кадар. Течај за архивске помоћнике, који је организовао Државни архив НР Србије, био је једини стални течај који су могли да похађају и полазници из других република. Из године у годину био је све мањи број полазника, а успех је био све слабији. Догађало се да полазници, који су похађали течај и положили стручни испит, напусте архиве јер им положени стручни испит није омогућавао напредовање у служби и сходно томе веће плате. Постављало се питање зашто се у већој мери није користила дата могућност школовања архивских кадрова. Одговор лежи у кадровској политици у архивима Југославије.

Кадровска политика у архивима Југославије прилагођавала се развоју архивске делатности, разноврсности њених функција и задатака, методолигији рада са архивском грађом, врсти послова, броју стручно оспособљеног кадра и могућностима стицања финансијских средстава за континуирано планско попуњавање радних места потребним бројем радника.[30] Сложеност кадровске политике и њено правилно вођење повезани су са проблемом школовања и стручног оспособљавања архивских кадрова, као и са проблемом стицања стручних архивских звања. Архивска служба има своје специфичности које проистичу из основних задатака архивске делатности, за чије је обављање потребан тимски рад едукованих архивиста највиших стручних квалификација, као и службеника са вишом, односно средњом школом. Када је реч о стручно квалификованим службеницима са високом школом, неопходно је познавање историје, права, економије, књижевности, страних и класичних језика, помоћних историјских наука и техничко-технолошких знања. Ангажовање архивских радника са научним звањима било је оправдано у савезном, републичким и покрајинским архивима који су, као матични архиви, радили на усавршавању архивске теорије и праксе и бавили се научноистраживачким радом.[31]

У периоду од 1945. до 1965. године архиви су се углавном попуњавали кадровима разних школских и стручних спрема, који су се усавршавали на стручним семинарима, саветовањима и течајевима. У архивској струци осећао се недостатак стручно оспособљених кадрова, јер није било одговарајућих школа и факул-

[29] Zoran Lakić, „Problemi arhiva i arhivske službe u Crnoj Gori“, *Arhivist* god. XIV, br. 1/2 (1964): 163-168.

[30] Vera Trujić, „Kadrovska politika“, u: *Profil savremenog arhiva u SFRJ: projekat* (Beograd: Savez arhivskih radnika Jugoslavije, 1984), 54-56.

[31] *Исто*

тета за образовање архивских радника. Стручно оспособљавање подразумевало је стицање знања из архивске теорије и праксе. Ужа стручна оспособљеност стицала се кроз практични рад, стручну литературу, архивистички течај са завршним испитом, стручни испит и приправнички стаж. Архивски радници стицали су школске квалификације на факултетима, из одређених научних дисциплина, претежно друштвено-хуманистичких наука. Архивистика се као предмет изучавала у оквиру помоћних историјских наука, али су се студенти више припремали за научноистраживачки рад и коришћење архивске грађе него за архивске послове и рад на заштити, сређивању и обради архивске грађе, изради научно-информативних средстава и публиковању архивске грађе. Специјалистичко оспособљавање архивских радника вршило се кроз семинаре и стручна саветовања, похађањем постдипломских студија или специјализацијом у иностранству.

Након 1965. године било је више организованих планова и програма за вођење кадровске политике, а један од сегмената кадровске политике свакако је било организовање едукације, стручног оспособљавања и усавршавања архивских радника. Будући да се тежило успешнијој организацији и развоју архивске службе, правилно решење кадровске политике у архивима био је један од предуслова за њихов успешан рад и напредак архивске делатности. Приликом састављања кадровских планова у обзир су се узимале стручне, научне и културно-просветне функције архива. Управо је због њихових вишеструких друштвених функција било важно утврдити правилан однос између високог, вишег и средње образованог кадра, а он се утврђивао у зависности од врсте послова. Водило се рачуна и о рационализацији, финансијским могућностима и уштедама, као и задовољавању потреба свих радних процеса у архиву. Архивска делатност обухвата шири спектар послова и на њиховој реализацији могу да раде радници са средњом, вишом и високом стручном спремом, као и радници са завршеним магистарским и докторским студијама. У савезним, републичким и покрајинским архивима, који су се бавили научноистраживачким радом и који су били посвећени усавршавању и осавремењивању архивске праксе, постојала је потреба за ангажовањем радника са научним звањима. Савремени задаци архивске службе наметнули су потребу за мултидисциплинарним знањима и стручњацима са афинитетом према научноистраживачком раду у архивистици. Научноистраживачки рад у архивима био је предмет међународних и југословенских архивских саветовања. У ширем смислу, он подразумева проучавање архивске теорије, објављивање извора, проучавање историје институција у сврху израде историјских белешки архивских фондова, примену помоћних историјских наука у сређивању и обради архивских фондова и израду научно-информативних средстава. Успешније обављање научноистраживачког рада у архивима зависило је и од степена усклађености са другим истраживачким институцијама – академијама наука и институтима, као део шире постављеног истраживачког програма.[32]

[32] Ema Umak, „Naučnoistraživački rad u arhivima", *Profil savremenog arhiva u SFRJ* (Beograd: Savez arhivskih radnika Jugoslavije, 1984), 82-86.

ПОЛОЖАЈ И УЛОГА АРХИВА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ У КОНТЕКСТУ ОБРАЗОВАЊА И УСАВРШАВАЊА АРХИВСКИХ РАДНИКА

У складу са реорганизацијом државне управе и увођењем друштвеног самоуправљања у архиве постављало се и питање њиховог положаја и улоге у социјалистичкој Југославији. Развитак архивске службе у Југославији често је долазио у контрадикторност са законском регулативом, услед динамичног привредног и културног развитка који је веома брзо превазилазио законске норме. Статус архива одређен је Законом о државној управи из 1956. године као управних установа којима су дате ингеренције да интервенишу у, свим потребним случајевима, у погледу чувања архивске грађе и Законом о друштвеном управљању у научним и културно-просветним установама који је предвидео именовање архивских савета као органа друштвеног управљања у архивима.[33] Управо та колизија међу законским регулативама утицала је на то да питање карактера и положаја архива има два аспекта – фактички и правни. Једна установа може да обавља научне послове а да јој карактер научности не буде формално признат. Такође, установа може да ужива статус научне установе, а да постоји мишљење да резултати њеног рада не оправдавају такав положај. О питању положаја и улоге архива дискутовало се на Скупштини Савеза друштава архивских радника Југославије одржаној у Охриду од 15. до 17. маја 1958. године. Делегати Скупштине покушали су да дају одговор на питање да ли су архиви научне или стручне установе.[34] Поборници мишљења да су архиви научне установе свој став темељили су на чињеници да приликом архивске обраде и сређивања фондова архивска грађа пролази кроз научноистраживачку припрему како би се користила у сврхе истраживачког рада и да израда инвентара овом делу посла даје научни карактер. Сви остали послови припадају комплексу стручног рада у архивској установи. Границу између научног и стручног рада у архивима тешко је повући, будући да се у њима теорија и пракса сливају у једно. Поборници става да су архиви стручне установе сматрали су да се у теорији та граница може поставити, али да је у пракси готово немогуће поставити јер сви комплексни послови обраде и сређивања архивских фондова бришу ту јасну границу између стручних и научних послова.[35]

Правни и фактички аспект одређивања карактера архивских установа изнедрио је и трећи аспект, а то је субјективни фактор – способност и спремност архивских службеника за научни рад. Предуслов да се говори о научном карактеру архива јесте постојање службеника специјализованих за једну или више грана историје, односно раздобља, који би могли да се баве научним радом. Специјализација историчара у архивима педесетих година прошлог века највише је била усмерена ка новијој историји, односно 19. и 20. веку. Највеће интересовање било је за политичку историју, а потом за архивистику, културну историју, помоћне историјске науке, историју економије, друштвену историју, правну и војну историју. Проучавањем правне историје, односно историје установа, устава, закона и организације власти,

[33] Архив Југославије (AJ), фонд 142, Социјалистички савез радног народа Југославије 1952–1990, ф. 89, 242 (У даљем тексту: AJ, 142, ф. 89, 242)

[34] AJ, 142, ф. 89, 242.

[35] Исто

који су били неопходни за рад на архивским фондовима, бавио се мали број архивиста на читавој југословенској територији. Правна историја се, као грана у специјализацији архивиста, налазила међу последњим. То је значило да се специјализација архивских стручњака није поклапала са потребама архивске службе, у смислу примене научних метода у обради архивске грађе и били су оправдани страхови др Јована Марјановића да се, када се говори о научном раду у архиву, употребљавају „широкогруди критеријуми“.[36] Последица тога било је бављење архивиста историографијом на широј основи која није подразумевала употребу строгих научних критеријума и недовољно едуковани архивисти за послове којима би требало да се баве у архиву, због чега је та пракса могла да постане штетна за рад у архивима, као што је подједнако могла бити штетна и за историјуску науку. Др Хасанагић је у свом раду Стручна и научна делатност архивских установа код нас објављеном у часопису *Архивист* 1956. године изнео став да је „погрешна тенденција неких архивиста који смишљено много истичу научни карактер архива, да би се само могао дати приоритет публиковању грађе уместо сређивању“. Сматрао је да се архиви баве и да ће се у будућности све више бавити научним радом, али у сврху обраде и сређивања архивске грађе, и да ће штампати архивске водиче и инвентаре како би информисали заинтересоване истраживаче о томе шта се налази у појединим архивским фондовима и збиркама. Истакао је да је један од видова научноистраживачког рада у архивима објављивање оригиналних стручних радова архивских службеника, заснованих на архивској грађи.

Научни рад у архивима је, без сумње, постојао али у врло различитим формама, условима, правцима, интензитету и свакао не у свим архивима. Архиви, по свом правном карактеру, не спадају у научне установе, али било би погрешно у начелу негирати архивима право на научни рад. У том смислу, можемо да се позовемо на искуство мађарских архива који су у научни рад сврстали проучавање архивистике, историје архива, помоћних историјских наука, историје управе и завичајних историја. Такво поимање научног рада у архивима оставља простор за слободу личне специјализације архивских службеника у слободно време, у оквиру програма установе или у делу радног времена, односно могућност да архивисти део радног времена проведу у раду на фондовима, а други део радног времена да посвете раду на некој историјској теми.

Стручни рад једне архивске установе подразумева прикупљање, чување, сређивање, инвентарисање, израду информативних средстава и објављивање архивске грађе. Сви наведени послови се обављају применом научних принципа и у том смислу стручни рад треба посматрати као научни. Узимајући у обзир научноистраживачке аспекте архивске делатности, постављало се и питање неопходности специјализације архивских кадрова. Архиви, као установе, служе науци и послови који се обављају у њима, као што смо већ напоменули, обављају се према научним принципима и методама, а највиши степен радне делатности јесте научноистраживачки рад на архивским фондовима. С тим у вези, постављало се и питање едукације архивског стручног кадра. Др Хамдија Капидић, председник Историјског друштва Босне и Херцеговине, указивао је на дефицитарност стручног архивског

[36] Исто

кадра у НР Босни и Херцеговини, те је предлагао да се на катедрама за историју филозофских факултета у оквиру помоћних историјских наука оснује предмет Архивистика, да се архивски приправници, пре него што положе стручни испит, упуте у Београд, Загреб или Љубљану на стручну праксу, да се посвете изучавању латинске, ћириличне и турске палеографије, да се приправницима дозволи увид у рад архива, да се посвети нарочита пажња школовању архивских радника након завршених студија и да се акценат стави на историјске институте и академије наука као научне установе које би требало да се ангажују око специјализације архивског кадра, да се посвети пажња формирању архивских савета као органа друштвеног управљања и да се елиминише та неуједначеност јер многи архиви нису имали савет архива.[37]

Савез друштава архивских радника Југославије, као стручно-синдикална организација, бавио се пословима који су ширег друштвеног и државног карактера. Основна његова карактеристика било је сагледавање битних проблема архивске службе и њихово решавање. На седницама Савеза постављало се и питање његовог ангажовања, у смислу сугестија, приликом доношења законских и подзаконских аката из архивске делатности, нарочито прописа о полагању стручних испита који су омогућавали поправљање радног и материјалног положаја запослених у архивима.[38] Течај за архивске помоћнике пружао је исто толико квалификација као и посебни стручни испит, те су поједини делегати сматрали да је сувишно да службеници који су похађали течај и положили испит на течају полажу и посебан стручни испит. Проблем школовања стручних кадрова налазио се стално на дневном реду Савеза. На његову иницијативу, Одбор за просвету СИВ-а формирао је и званичну стручну комисију којом је руководио др Јорјо Тадић са задатком да проучи проблем школовања архивиста и архивских помоћника и да предложи мере за његово решење. Разматрано је неколико варијанти могућег решења тог питања. Једна од њих била је да се отворе посебне школе за архивисте у којима би се, у току две године, изучавале и помоћне историјске науке, с посебним акцентом на методологију научноистраживачког рада. Указивало се и на могућност постдипломских студија на факултетима или, пак, на увођење предмета Архивистика на катедрама за историју филозофских факултета. Имајући у виду степен развоја архивске службе у том тренутку, одлучено је да се архивски радници и даље едукују кроз једногодишње течајеве при републичким архивима. Поред тих течајева, били су значајни већ поменути палеографско-архивистички течај при ЈАЗУ, затим течај за књижничаре и архивске помоћнике при Савету за културу НР Словеније, као и краћи семинари који су одржавани на више локација у Југославији. Подизању стручног нивоа архивских кадрова, поред течајева и семинара, допринела су и стручна предавања, писање стручних и научних радова, упознавање са стручним публикацијама, проучавање законске регулативе и др.

У решавању питања едукације архивских радника значајну улогу имала је и сарадња између архивистичких стручних тела и организација са научним устано-

[37] AJ, 142, ф. 89, 242.

[38] Односи се на положајне плате, дужину трајања годишњих одмора, додељивање посебних додатака и могућност полагања посебног стручног испита којим се признавало брже напредовање у служби.

вама. Потребе архивске службе захтевале су да се реши питање школовања висококвалификованих архивских службеника. Дипломирани студенти историје и других друштвено-хуманистичких наука и филолошких факултета нису могли у потпуности да одговоре на захтеве архивске службе. Будући да је од изузетне важности било да стекну основна знања о архивима, њиховом уређењу и чувању архивске грађе, Филозофски факултет у Београду унео је у свој статут и посебну наставну групу – Архивистику – у оквиру Одељења историјских наука. Први студенти уписани су школске 1963/1964. године. Имајући у виду потребе архивске службе, наставни план предвиђао је предмете који су пружали опште историјско образовање, стране језике и теоријска и практична знања о архивској делатности. Опште историјско образовање подразумевало је проучавање опште историје у старом, средњем и новом веку и проучавање историје југословенских народа од најстаријих времена до савремених догађаја. Уз ове предмете, предвиђена су и предавања из увода у историјске студије, која су студентима требала да пруже основна знања о историјским изворима и историографским радовима из опште историје и историје југословенских народа и да их упознају са основним елементима историјских истраживања и начином на који се презентују резултати истраживачког рада. Проучавање страних језика било је неопходно за научно истраживање извора за историју југословенских народа, који су били писани на језицима некадашњих држава у чијем саставу су се налазиле југословенске земље. Латински и старословенски језик били су обавезни предмети на првој години студија, док су се, у наставку школовања, студенти опредељивали за један од савремених језика: грчки, италијански, немачки, турски или мађарски. Када је реч о помоћним историјским наукама, на првој години проучавале су се палеографија, дипломатика, хронологија, сфрагистика, хералдика, док су на другој години били предвиђени посебни курсеви из латинске и ћирилске палеографије. У циљу едукације студената о савременим техникама за заштиту и лечење архивских докумената, били су предвиђени, као двосеместрални предмети, Конзервација и лечење архивске грађе и Фотографија и микрофилм. Имајући у виду значај микрофилмовања архивске грађе, као једног од најбезбеднијих видова њене заштите и очувања, и све већег значаја фотографије као сведочанства о догађајима савременог доба, у оквиру предмета Фотографија и микрофилм предвиђала се, у перспективи, настава о филмској и звучној документацији. Основни предмети групе за архивистику били су Архивистика (као шестосеместрални предмет) и Државно и административно уређење југословенских земаља у прошлости (као петосеместрални предмет). Предмет Архивистика требало је да пружи основна знања о архивским појмовима, историји југословенских и страних архива, врстама архива, односу архивске службе и администрације, архивском законодавству, сређивању и обради архивских фондова и о свим осталим пословима архивске службе. Државно и административно уређење југословенских народа имало је за циљ да упозна студенте са административним системима југословенских земаља у прошлости и да их оспособи за научноистраживачки рад неопходан за обраду и сређивање архивских фондова који су проистицали из делатности установа као дела тог система. Тај научноистраживачки сегмент овог посла подразумева проучавање историје институција и њиховог организационог развоја. Сматрало се да је овакав научни план и програм лако остварљив, јер су на првој години студија били предвиђени предмети

који су се већ предавали на одељењу историјских наука, док су се предмети намењени архивистима проучавали на другој години. Филозофски факултет предвидео је и стварање документационог центра у коме ће студенти моћи да вежбају и који ће за потребе наставе израђивати потребна средства. Практичне вежбе у смислу руковања техничком опремом, апаратима и уређајима и рада на архивским фондовима обављаће се у архивима.[39]

Поред основних студија архивистике било је речи и о постдипломским студијама из ове области. Извршни одбор Савеза друштава архивских радника Југославије консултовао се са Катедром за историју Филозофског факултета у Београду о могућностима отварања једног специјалног архивистичког курса, у виду постдипломских студија за дипломиране историчаре, правнике и економисте.[40] Идеја је реализована установљењем течаја у трајању од две године, који су могли да похађају дипломирани историчари, правници и економисти. На течају су се предавали Архивистика, Историјски и дијалектички материјализам, Историјски метод, Национална историја, Организација власти у Југославији, Библиографија, Конзервација и реставрација докумената, Страни језици и једна специјалност (старе архиве или модерне архиве). Течајеве су могли да похађају и архивисти који су били запослени.[41]

Постдипломске студије из архивистике и помоћних историјских наука организоване су 1971. године при Филозофском факултету у Задру и при Центру за студије библиотекарства, документације и информационих знаности Свеучилишта у Загребу. Постдипломске студије у Задру биле су намењене архивским радницима који су радили на старијој архивској грађи. На првој години студија изучавали су се следећи предмети: Латинска и словенска палеографија, Општа и национална дипломатика, Филигранологија са папирологијом, Хронологија, Сфрагистика, Хералдика, Генеалогија, Нумизматика, Епиграфика, Топографија са топономастиком, Историјска географија, Историја државе и права хрватског народа и осталих југословенских народа, док су се на другој години студија полазници опредељивали за једну од специјализација: Методологију научног рада са историографијом и критиком извора, Архивистику, Музеологију и библиотекарство. Постдипломске студије у Загребу и Задру нису биле обавезне и представљале су један виши степен образовања и пут ка стицању научног звања.[42] Увидом у наставне планове факултета у Загребу и Задру уочавала се јасна разлика у погледу образовања архивиста – архивисте ерудите и савременог архивисте. На наставне планове ова два факултетска центра утицала је тенденција модернизације архивске службе 60-их и 70-их година прошлог века. Наиме, крајем 60-их и почетком 70-их година развој администрације и продор технике и кибернетике у архивске установе и њихова примена у раду архива поставили су нове захтеве када је реч о образовању и усавршавању архивских радника. Јавила се потреба да се створи профил савременог архивисте. Факултет

[39] Ivan Božić, „Osnivanje grupe za arhivistiku na Filozofskom fakultetu u Beogradu“, *Arhivist* god. XIII, br. 1/2 (1963): 147-149.

[40] Jovan Marjanović, „Izveštaj o dvogodišnjem radu Saveza arhivskih radnika FNRJ: 25. novembra 1953 – 25. novembra 1955“, *Arhivist* god. VI, br. 1 (1956): 44-50.

[41] André Uyttebrouck, „Regrutovanje i početak karijere naučnog osoblja državnih arhiva“, *Arhivist* god. XIV, br. 1/2 (1964): 111-129.

[42] AJ, 874, ф. 1.

у Задру је више пажње посветио изучавању помоћних историјских наука и тиме наставио да следи традицију образовања архивисте ерудите, док се у Загребу више пажње посвећивало примени технике и механографије и образовао се нови профил архивисте, профил савременог архивисте. Био је то један потпуно нов и другачији приступ, преко потребан развоју савремене архивистике и модернизацији архивске струке.

Постдипломске студије из библиотекарства, документације и информационих знаности имале су четири смера: Библиотекарство, Музеологију, Архивистику и Информационе науке и службе. Проучавали су се следећи предмети: Увод у архивистику, Архивистика, Принципи и методе архивске теорије и праксе, Архивска служба, Архивско законодавство, Палеографија (по избору ћирилска или глагољска), Заштита, конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и Принципи и методика идентификације архивске грађе.[43]

У програму рада Заједнице архива Србије за 1974. годину, под школовањем и стручним усавршавањем архивских радника предвиђено је, између осталог, да се настоји да се у сарадњи са Одељењем за историју Филозофског факултета у Београду, преко заједнички формиране комисије, у 1974. години изради програм и организују постдипломске студије из архивистике.[44]

Поред научних установа, у едукацији архивског кадра значајну улогу имао је и стручни часопис Архивист који је 1951. године првобитно покренут као стручни орган ГАС-а ФНРЈ. Након гашења ГАС-а *Архивист* је постао орган Савеза архивских радника ФНРЈ са задатком да се бави стручним питањима из области теорије, методологије и организације архивске службе, да научно обрађује архивистичку проблематику и прати рад архивских тела, удружења и организација. У Архивисту су објављивани чланци и расправе (историографски и архивистички – из домена архивске теорије и праксе), прилози југословенској архивистичкој библиографији, рецензије, прикази и критике, извештаји и вести и белешке. Стручни чланци, писани научним апаратом, нису третирали само теоретска питања, већ и она која су проистицала из практичног рада, а која су детаљно обрађена и уобличена у општи теоретски закључак. Сарадници часописа нису били само архивисти, већ и еминентни историчари, чиме је успостављена значајнија сарадња са академијама наука,универзитетима и историјским институтима.

На седницама Савеза архивских радника Југославије, у оквиру теме о едукацији архивских радника, истакнута је потреба слања архивских радника у иностранство ради добијања ширег научног знања, али и упознавања принципа рада појединих страних архива који би се применили и у југословенској пракси и усавршавања језика.

[43] Josipa Paver, „Školovanje i stručno osposobljavanje arhivskih kadrova u SR Hrvatskoj“, *Arhivist* god. XXXIII, br. 1/2 (1983): 185-192.

[44] Државни архив Србије (ДАС), Заједница архива Србије, кут. 4

***

Проучавањем историјских извора и литературе о организовању архивске службе, унапређењу архивске делатности и развоју архивске теорије и праксе, стиче се утисак да се у Југославији архивска служба налазила у неком зачараном кругу нерешених питања која су проистицала из нејасног статуса архивских установа и начина њиховог финансирања. Горуће питање архивске службе, које је условљавало њен даљи развој, било је питање едукације и стручног усавршавања архивских кадрова. Потребе архивске службе захтевале су да се архиви попуне стручним кадровима. Имајући у виду све сложене послове архивске службе, није било довољно само факултетско образовање, већ је било неопходно да се архивисти перманентно усавршавају. Архивска служба постепено је превазилазила време када је њен главни задатак био да евидентира, прикупља, чува и штити архивску грађу од уништења и изграђује свест код јавног мњења о значају писаног документа, јер се прешло на комплексније послове који су, једним својим делом, припадали домену науке. Тај степен усавршавања прелазио је у надлежност универзитетске наставе и истовремено је афирмисао архивистику као научну дисциплину.

Упркос томе што је решавање питања образовања и усавршавања архивских службеника било предмет дискусије на свим седницама архивских стручних органа и тела и што су рађени конкретни предлози и наставни планови, није успостављен систем сталног и обавезног стручног школовања који би имао исти ниво у целој земљи. Пажљивом анализом обављених послова и краткорочних и дугорочних планова рада архивских установа уочена је потреба архива за научним радницима. Стога је било неопходно омогућити архивским радницима, заинтересованим за научни рад, похађање постдипломских студија и стицање доктората. Едуковани стручни и научни архивистички кадрови у Југославији били су заслужни за развој архивске службе, унапређивање архивистике у научну дисциплину и стварање уређених архивских установа.

РЕЗИМЕ

Архивска служба у Краљевини Југославији није се развијала сразмерно свом значају, будући да је наследила нерешене проблеме из претходног раздобља. Један од тих проблема био је недостатак квалификованог стручног архивског кадра. Решавању овог акутног питања архивске струке приступио је др Александар Арнаутовић, састављајући Правила о полагању државног пријемног и стручног испита за службу и звање у државним архивима 1939. године. Настојање да се систематски приступи овом проблему прекинуо је почетак Другог светског рата.

Савремена архивска служба почела је да се развија након Другог светског рата стварањем архивске мреже и променом улоге архива у социјалистичком друштву, који су постали значајне културно-просветне институције, са новим задацима и функцијама. Од стручне способности архивског кадра зависио је квалитет рада архивских установа. Стручно образовани архивски кадар био је показатељ нивоа развоја архивске службе, а њихов стручни профил одређен је специфичношћу архивских послова: стручних, културно-просветних, педагошких и једним делом

научних. Будући да је архивска грађа југословенске провенијенције настајала у различитим условима (различита временска раздобља, различити државни и друштвени системи, организације власти, правни пореци, језици), од архивиста се захтевало да поседују шира знања и да буду интердисциплинарни: да познају архивистику, националну историју (политичку, културну, економску, правну), општу историју (како би догађаје из националне историје сагледавали у оквирима међународних збивања), организацију власти и историју установа, законску регулативу која се односи на архивску грађу, помоћне историјске науке, класичне и стране језике.

Схватајући какву улогу архиви имају у социјалистичкој изградњи, савезна и републичка стручна архивска тела, органи и организације, приступили су систематском решавању питања едукације и усавршавања архивског кадра упућивањем архивиста да похађају течајеве, семинаре, саветовања и стручна предавања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије

- Савет за науку и културу ФНРЈ
- Секретаријат за образовање и културу ФНРЈ
- Савет академија наука и уметности СФРЈ
- Савезно извршно веће
- Социјалистички савез радног народа Југославије 1952–1990.
- Савез друштава архивских радника Југославије

Државни архив Србије

- Заједница архива Србије

Литература:

- Božić, Ivan. „Osnivanje grupe za arhivistiku na Filozofskom fakultetu u Beogradu“. *Arhivist* god. XIII, br. 1/2 (1963): 147-149.
- Vilfan, Sergije. „Kurs društava arhivskih radnika Slovenije o istoriji uprave u Sloveniji“. *Arhivist* god. VI, br. 1-2 (1956): 108-110.Gerasimov, Ljubomir. „Iskustva u školovanju pomoćnog arhivskog kadra“. *Arhivist* god. VI, br. 3/4 (1956): 74-76.
- „Godišnja skupština društava arhivskih radnika NR Hrvatske“. *Arhivist* god. VI, br. 1 (1956): 104-106.
- Гутеша, Душан. „Почеци организовања стручног оспособљавања запослених у архивима – Поводом седамдесет година од првог течаја за архивисте одржаног при Државној архиви НР Србије“. Архивска грађа у теорији и пракси, бр. 6 (2023): 244-255.
- Jelisavetov, Olga. „Povodom drugog stručnog tečaja za arhivske pomoćnike“. *Arhivist* god.V, br. 3 (1955): 41-44.

- Jelisavetov, Olga. „Seminar za upravnike arhiva u NR Srbiji“. *Arhivist* god. VIII, br. 1/2 (1959): 78-80.
- Lakić, Zoran. „Problemi arhiva i arhivske službe u Crnoj Gori“. *Arhivist* god. XIV, br. 1/2 (1964): 163-168.
- Marjanović, Jovan. „Izveštaj o dvogodišnjem radu Saveza arhivskih radnika FNRJ: 25. novembra 1953 – 25. novembra 1955“. *Arhivist* god. VI, br. 1 (1956): 44-50.
- Paver, Josipa. „Školovanje i stručno osposobljavanje arhivskih kadrova u SR Hrvatskoj“. *Arhivist* god. XXXIII, br. 1/2 (1983): 185-192.
- Popović Petković, Radmila. „Školovanje stručnih arhivskih kadrova i njihovo usklađivanje sa modernizacijom arhivske službe, novom tehnikom i novim materijalom“. *Arhivist* god. XXII, br. 1/2 (1972): 50-63.
- *Priručnik iz arhivistike*. Gl. ur. Bernard Stulli. Zagreb: Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, 1977.
- Синдик, Илија. „Три основна проблема код нас: поводом споменице Државна архива НР Србије 1900–1950“. *Arhivist* god. II, br. 1/2 (1952): 25-33.
- Trujić, Vera. „Kadrovska politika“. U: *Profil savremenog arhiva u SFRJ: projekat*, 54-56, Beograd: Savez arhivskih radnika Jugoslavije, 1984.
- Umak, Ema. „Naučnoistraživački rad u arhivima”. U: *Profil savremenog arhiva u SFRJ* (Beograd: Savez arhivskih radnika Jugoslavije, 1984), 82-86.
- Uyttebrouck, André. „Regrutovanje i početak karijere naučnog osoblja državnih arhiva“. *Arhivist* god. XIV, br. 1/2 (1964): 111-129.

Vidosava ERAKOVIĆ, MA

EDUCATION OF ARCHIVAL WORKERS - YUGOSLAV EXPERIENCE AND PRACTICE (1945–1974)

Summary

The archival service in the Kingdom of Yugoslavia did not grow proportionately to its importance, since it inherited unresolved problems from the previous period. One of those problems was the lack of qualified archival personnel. Dr Aleksandar Arnautović started solving this acute issue of the archival profession by compiling the *Rules on taking the state entrance and professional examination for service and titles in the state arch*ives in 1939. The attempt to systematically approach this issue was interrupted by the beginning of the Second World War.

The modern archival service began to develop after the Second World War with the creation of an archival network and with the change of the role of archives in socialist society, which became important cultural and educational institutions with new tasks and functions. The quality of the work of archival institutions depended on the professional ability of the archival personnel. Professionally educated archival personnel was an indicator of the level of development of the archival service, and their professional profile was determined by the specificity of archival work: professional, cultural-educational, pedagogical, and partly scientific. Since archival materials of Yugoslav provenance were created in different circumstances (different time periods, different state and social systems, governmental organizations, legal systems, languages), archivists were required to possess broader and interdisciplinary knowledge: to know archival science, national history (political, cultural, economic, legal), general history (in order to see the events of national history in the context of international events), the governmental organization and the history of institutions, the legal regulations regarding archival materials, auxiliary historical sciences, classical and foreign languages.

Realizing the role of the archives in socialist construction of the country, federal and republican professional archival bodies and organizations, systematically approached to the issue of education and training of archival personnel by instructing archivists to attend courses, seminars, counselling and professional lectures.

Душан ГУТЕША[1]
Државни архив Србије, Београд, Србија
стручни рад

930.25-057.86
COBISS.SR-ID 183904009

ВИША ЗВАЊА У АРХИВСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ: ИЗАЗОВ КОЈИ ТРАЈЕ

Апстракт: У години када се навршава педесет година од доделе првих виших звања у архивској делатности, циљ овога рада је да пружи преглед догађаја, околности и напора на пољу дефинисања услова за стицање виших архивистичких звања у протеклим деценијама. Кроз анализу правних аката која су уређивала ово питање, замисао је да се укаже на развојни пут и промене које су настајале у обликовању овог питања важног за архивску службу у Србији. Посебан осврт биће учињен на начин избора, састав и рад комисија чији је задатак био да вреднују стручни допринос и донесу одлуке о додели виших архивистичких звања.

Кључне речи: *виша звања, архивска делатност, комисија за доделу стручних звања*

ПРЕДЛОГ ШКОЛОВАЊА СТРУЧНИХ АРХИВИСТИЧКИХ КАДРОВА И ЊИХОВА ЗВАЊА ИЗ 1972. ГОДИНЕ

У периоду након Другог светског рата звања у архивској струци регулисана су прво Основном уредбом о библиотекарско-архивистичкој струци[2], а потом и Законом о јавним службеницима[3]. У поменутим правним актима она се појављују у оквиру номенкалтуре других службеничких звања која су прописана за Федеративну Народну Републику Југославију. Ипак, предмет овога рада су стручна звања регулисана правним прописима који уређују област стручних звања искључиво унутар архивске струке, са усредсређеношћу на виша архивистичка звања.

У том смислу важну улогу имала је Заједница архива Србије која је основана 24. октобра 1969. године. Формирана је као самоуправна асоцијација свих међуопштинских архива и Архива Србије на подручју уже Србије и Косова, у циљу унапређивања и усклађивања својих делатности, међусобне сарадње и решавања питања од заједничког интереса. У Регистар судова за Град Београд уписана је 1971. године. Послове Заједнице архива Србије обављао је њен Управни одбор уз помоћ комисија које је бирао и архива у којем му је било тренутно седиште.[4] Већ у пр-

[1] виши архивист, r*uanskakatedra@gmail.com*

[2] Основна уредба о библиотекарско-архивистичкој струци, *Службени лист ФНРЈ*, број 67 (1947)

[3] Закон о јавним службеницима, *Службени лист ФНРЈ*, број 53 (1957)

[4] Државни архив Србије (у даљем тексту: ДАС), Заједница архива Србије (у даљем тексту: ЗАС), кут. 3.

вим годинама након што је основана, Заједница архива Србије је показала снажну иницијативу за решавање одређених питања која су се у деценијама после Другог светског рата издвојила као питања од важности за развој и унапређење архивске службе. Тако је током 1971. године разматран елаборат др Радмиле Петковић „Школовање стручних архивистичких кадрова и начин стицања њихових звања"[5], да би се већ почетком 1972. године Предлог школовања стручних архивистичких кадрова и њихова звања нашао на дневном реду изборне скупштини Заједнице архива Србије, одржане у Сићеву.[6]

У овом предлогу су, осим што је предвиђен систем редовног школовања за лица која су се бавила архивском струком, дефинисана и следећа архивистичка звања:

- за кадар са високом стручном спремом: архивист, виши архивист и архивски саветник
- за кадар са средњом школском спремом: архивски помоћник.

Док је за кадар са завршеном средњом школом после положеног стручног испита, односно завршеног течаја, било предвиђено само основно звање, за високообразовани кадар су предвиђена и два виша звања. Звање виши архивист могло се стећи после десет година проведених у звању архивист, на основу истакнутог стручног доприноса који би оцењивала посебна републичка комисија састављена од реномираних архивских радника и представника одређених институција.[7] Звање архивски саветник могло се стећи исто после десет година проведених у звању архивист, уз оцену стручног доприноса, али је за њега било предвиђено да кандидат има степен магистра архивистике или неке друге друштвене науке.[8]

На скупштини у Сићеву изнете су и неке примедбе на поменути систем звања. Тако је Станоје Филиповић имао примедбу због тога што се уопште не помињу лица са вишом стручном спремом, те док су за високообразовани кадар предвиђена чак два виша звања, за лица са завршеном вишом и средњом школом није ниједно. У том смислу је Божидар Манић, директор Архив Србије, предложио да за лица са вишим образовањем буду установљена звања архивски сарадник и виши архивски сарадник.[9] Слична примедба у погледу кадра са вишом школском спремом и потре-

[5] ДАС, ЗАС, кут. 3, Предлог школовања стручних архивистичких кадрова и њихова звања

[6] ДАС, ЗАС, кут. 3, Записник са (друге) изборне скупштине ЗАС одржане у Сићеву од 27. јануара 1972. године, 4. тачка дневног реда: Школовање стручних архивских кадрова и стицање звања

[7] Звање виши архивист постојало је раније и било је прописано поменутом Основном уредбом о библиотекарско-архивистичкој струци (чл. 2), као и Законом о јавним службеницима (чл. 280, ст. 1). Иначе, Самоуправни споразум архивских установа Србије о звањима у архивској струци од 30. марта 1973. године предвиђао је у чл. 2. да раније добијена звања, као што је звање виши архивист, буду призната уколико су добијена по важећим прописима надлежних републичких органа.

[8] ДАС, ЗАС, кут. 3, Предлог школовања стручних архивистичких кадрова и њихова звања

[9] ДАС, ЗАС, кут. 3, Записник са (друге) изборне скупштине ЗАС одржане у Сићеву од 27. јануара 1972. године, 4. тачка дневног реда: Школовање стручних архивских кадрова и стицање звања

би да буде обухваћена поменутим предлогом упућена је и од стране Историјског архива Београда.[10]

На овој скупштини је одлучено да Извршни одбор Заједнице архива Србије формира Комисију за звања у архивској струци чији би задатак био да за усвајање припреми предлог текста правилника који ће се бавити звањима. У Комисију су именовани Драган Ћировић (као председник) и чланови Златија Вујановић, Емилија Бадер, Гзим Баша, Александар Кајић и Петар Сретић.

Предлози текста Правилника из октобра 1972. године[11] значајни су због одређених делова који указују на развојни пут и варијације у постављању услова за стицање звања. Тако је, на пример, у овим предлозима постојала варијанта која је предвиђала и полагање допунског испита по посебном програму за стицање звања виши архивист и архивски саветник. Постојао је и предлог да се звање виши архивист стекне после осам година, али је то одбачено. Варирали су и предлози у вези са бројем чланова Комисије за звања, па је првобитни предлог био да буде једанаест чланова који би били бирани на период од четири године. Ипак, превагнули су број седам (који ће касније, видећемо, бити сведен на пет, па повећан на седам, потом на девет, па опет смањен на седам) и период од три године, као што је над могућношћу да Комисију именује Заједница архива Србије превагнуло мишљење да то треба да чини Архивско веће при Архиву Србије.

Октобарска верзија Правилника о звањима у архивској струци разматрана је већ на Међурепубличком саветовању Србије и Македоније, одржаном 27. октобра 1972. године на Поповој Шапки, после којег је стављена на јавну дискусију у свим архивским установама у Србији (до краја године). На адресу Комисије стигли су предлози и мишљења од Архива Србије, Историјског архива Београда, Историјског архива Смедеревске Паланке и Заједнице архива Војводине[12], а изјаснило се и Друштво архивских радника Србије[13].

Комисија која је припремала текст Правилника је на својој седници 20. фебруара 1973. године разматрала пристигле предлоге, узимајући у обзир и предлоге и мишљења која су добијена путем јавне дискусије. Тада је одлучено и да се документ који ће регулисати питање звања уместо Правилник о звањима у архивској струци Србије зове Самоуправни споразум архивских установа Србије о звањима у архивској струци. Поред тога што је усвојила варијанту основног звања „архивски помоћник" и „виши архивски помоћник", одбацивши варијанте „архивски техничар" и „виши архивски техничар"[14], ова комисија је допунила услов за стицање

[10] ДАС, ЗАС, кут. 3, Закључци донети на XI Збору радних људи Историјског архива Београда одржаном 24. јануара 1972. године, на материјале Друге изборне скупштине Заједнице архива Србије

[11] Један је од 16. октобра, а други од 20. октобра (ДАС, ЗАС, кут. 3).

[12] „Самоуправни споразум архивских установа Србије о звањима у архивској струци", *Архивски преглед* 1973, 1–2 (1973): 263.

[13] ДАС, ЗАС, кут. 3, Извештај о раду Заједнице архива Србије за 1972. годину

[14] Мишљења око овог питања била су подељена, али је у превагу однела струја ослоњена на дугогодишњу послератну праксу у којој је звање архивски помоћник постојало у већ поменутом Закону о јавним службеницима. У предлогу правилника од 16. октобра 1972.

звања виши архивист на начин да је оно могло бити додељено и после седам година радног стажа у архивској струци, под условом да кандидат има магистратуру на неком од факултета друштвених наука. Ранији услов за стицање звања архивски саветник (да кандидат мора бити магистар архивистике или сродне друштвене науке са најмање пет година рада у струци) замењен је условом да кандидат за ово звање може конкурисати ако је провео најмање пет година у звању виши архивист. Поред наведеног одлучено је и да Друштво архивских радника Србије нема могућност предлагања кандидата за више звање и да се Комисија за виша звања конституише при Архиву Србије.[15]

САМОУПРАВНИ СПОРАЗУМ АРХИВСКИХ УСТАНОВА СРБИЈЕ О ЗВАЊИМА У АРХИВСКОЈ СТРУЦИ ИЗ 1973. ГОДИНЕ

Коначно, 30. марта 1973. године скупштина Заједнице архива Србије усвојила је Самоуправни споразум архивских установа Србије о звањима у архивској струци, који је (према чл. 30) са применом требало да почне од 1. јануара 1974. године. У Споразуму су препозната следеће виша звања: виши архивист и архивски саветник, а за раднике са средњом и вишом школском спремом, одређеним поступком, у изузетним случајевима, превиђени су виши степени истог звања: архивски помоћник I врсте и виши архивски помоћник I врсте. Звање виши архивист могло се стећи после десет година у звању архивист, односно седам у случају да је кандидат имао звање магистра неке друштвене науке и, у оба случаја, уз одговарајуће стручне резултате. Звање архивски саветник се стицало после пет година проведених у звању виши архивист или петнаест година проведених у струци, уколико се радило о лицу које је затечено у струци на дан ступања Споразума. Комисија је на основу постигнутих стручних резултата кандидата доносила одлуку о додели вишег звања. Архивски помоћници и виши архивски помоћници могли су да стекну виша звања после десет година проведених у архивској струци, на основу посебних стручних резултата. Предлог за стицање вишег звања могао је да поднесе и сам кандидат, али и руководилац службе, директор архивске установе и Архив Србије као матични

године појављују се чак и варијанте архивски помоћник сарадник и виши архивски помоћник сарадник, али су прецртане. Свега неколико година раније Јоже Жонтар пише како се у Словенији највише примедаба у погледу назива радних места улаже на звање архивски помоћник, те да је због тога у Словенији то звање промењено у архивски референт (Видети у: Jože Žontar, „Stručna sprema i radna mesta u arhivima", *Arhivist* 1969, 1 (1969): 19), а у том облику ће бити усвојено и у Црној Гори 1980. године (Видети у: Miloš Milošević, „Stručna zvanja i stručno osposobljavanje arhivskih radnika i pripravnika u SR Crnoj Gori", *Arhivist* 1983, 1–2 (1983): 179).

[15] ДАС, ЗАС, кут. 3, Самоуправни споразум архивских установа Србије о звањима у архивској струци (образложење) од 20. фебруара 1973. године. Поред наведених усвојених предлога, усвојен је и предлог којим су уклоњене одредбе које су регулисале која звања могу бити ангажована у научно-истраживачким центрима, што је препуштено самим установама да регулишу својим нормативним актима. Иако ово питање, као и питање научних звања у архивским установама, представља посебно важну тему у сагледавању улоге архива и профила стручног архивистичког кадра, оно у овом раду није предмет интересовања.

архив, у писменој форми, уз прописане прилоге. Комисија је бирана на три године, имала је пет чланова, а из редова стручњака именовало ју је Архивско веће при Архиву Србије на предлог Друштва архивских радника Србије[16], Српске академије наука и уметности, Београдског универзитета, Републичког органа управе надлежног за послове културе и Заједнице архива Србије. Након што би донела одлуке о звању, Комисија би издавала дипломе[17] кандидатима којима је звање додељено (алтернативно је ово могло да учини Архивско веће), да би напослетку орган управљања архивске установе доносио решење о превођењу кандидата у више звање, сходно којем је даље утврђивана одговарајућа новчана стимулација. Кандидат који би био одбијен имао је право да поново конкурише тек после две године.

Комисију за виша звања у архивској струци именовало је Архивско веће при Архиву Србије на својој седници 15. априла 1974, а Комисија се 27. маја 1974. године конституисала у саставу: др Радмила Петковић (председник) и чланови: др Рајко Веселиновић, др Бранко Петрановић, др Реља Новаковић и др Радован Самарџић. Том приликом је донет и Пословник о раду Комисије и расписан конкурс за доделу виших звања. Рад Комисије финансиран је из средстава Заједнице архива Србије.[18] Након разматрања пристиглих пријава, Комисија је доделила следећа виша звања: девет звања архивски саветник, дванаест звања виши архивист, девет звања виши архивски помоћник I врсте и петнаест звања архивски помоћник I врсте. Ова прва додела диплома организована је 19. децембра 1974. године на Првој седници трећег сазива скупштине Заједнице архива Србије у Београду. Дипломе је уручио Милорад Митрашиновић, председник скупштине Заједнице архива Србије, истакавши том приликом, између осталог, следеће: „Уручујући данас дипломе и честитајући свим радницима који су добили виша звања на овом високом признању, очекујем у име свих вас, да ће они својим радом и надаље доприносити развоју наше струке и давати примере другим радницима, као и да ће у следећим приликама, када се буду додељивала звања, вероватно сваке године, бити нових кандидата, који ће својим

[16] У предлогу Самоуправног споразума архивских установа Србије о звањима у архивској струци од 20. фебруара 1973. године у чл. 18. Било је предвиђено да се у Комисију за виша звања један члан бира на предлог Матичног архива (Архива Србије), што је у верзији од 30. марта 1973. године промењено, те је превиђено да предлог уместо Архива Србије упути Друштво архивских радника Србије (чл. 20). Коначно је изменама и допунама Споразума које су усвојене на скупштини Заједнице архива Србије 20. децембра 1974. године усвојено да то ипак чини Архив Србије (чл. 16).

[17] Текст дипломе је усвојен на Четвртој седници Извршног одбора Заједнице архива Србије 22. новембра 1974. године (ДАС, ЗАС, кут. 5, Извештај о раду ЗАС у периоду од априла до децембра 1974. године).

[18] Одлучено је да члановима Комисије буду плаћени путни трошкови уколико долазе ван места одржавања седнице, 100 динара у нето износу за једну седницу у току једног дана, а сваки члан који припреми оцену за кандидата за звање виши архивист добијао је 80 динара, односно 120 динара за оцену за звање архивски саветник. Ова одлука је усвојена на Трећој седници Извршног одбора Заједнице архива Србије, 12. септембра 1974. године (ДАС, ЗАС, кут. 5, Одлука о накнадама за рад Комисије за виша звања у архивској струци).

радом то заслуживати."[19] Ипак, звања су додељена још наредне године, а онда је уследило време затишја дуже од деценије.

ИЗМЕНЕ И ДОПУНЕ САМОУПРАВНОГ СПОРАЗУМА (1974. И 1977. ГОДИНА)

Баш на скупштини Заједнице архива Србије која је одржана у Београду 20. децембра 1974. године, дан после доделе првих диплома лицима која су стекла више стручно звање, у складу са искуствима која је Комисија имала приликом доделе звања, извршене су одређене измене и допуне Споразума и усвојен је пречишћени текст овог акта. Мандат Комисије сада је ограничен на две године, а код начина стицања звања архивски саветник додат је став који је предвиђао да доктор друштвених наука ово звање може да стекне после осам година проведених у архивској струци, иако није провео пет година у звању архивист. Ова идеја је већ постојала у Предлогу школовања стручних архивистичких кадрова који је био предмет разматрања на скупштини у Сићеву и касније. Поред овог додатка, важан је и онај који се односи на територијално проширење примене Споразума, јер је Извршни одбор Заједнице архива Војводине донео одлуку да његове чланице приступе Споразуму, те су на тај начин, осим архива са простора уже Србије и Косова, за виша звања могли да конкуришу и запослени из архива са територије целе СР Србије.[20] Притом је 24. чланом отворена могућност приступања Споразуму и оних архива који нису били чланови Заједнице архива Србије. Треба напоменути да је нови члан (21) пречишћеног текста Споразума омогућавао Комисији да, на основу оцене и прибављеног мишљења Стручног савета[21] архива и процене материјала који је приложен за кандидата приликом конкурисања, додели и више звање за које кандидат није конкурисао. Тачније, кандидату који конкурише за звање архивски саветник могла је да додели звање виши архивист, јер би тако проценила на основу достављеног материјала, односно могла је да додели звање архивски саветник кандидату који је конкурисао за звање виши архивист, ако би проценила да је његов допринос изузетно висок и да заслужује највише звање.[22] Овакву могућност не препознаје ниједан од каснијих правних аката који су регулисали питање звања у архивској делатности. Изменама и допунама изостављен је и члан који се односио на издавање диплома о признатом вишем звању на основу одлука Комисије (стари чл. 21). Када је у пи-

[19] Драган Ћировић, „Прва седница трећег сазива скупштине Заједнице архива Србије", *Архивски преглед* 1975, 1–2 (1975): 199.

[20] Неки архиви са територије Војводине приступили су Споразуму и раније, што се види из Извештаја о раду Заједнице архива Србије за период од јануара 1972. до марта 1974. године. Били су то архиви у Сремској Митровици, Суботици, Зрењанину и Кикинди (ДАС, ЗАС, кут. 4, Извештај о раду ЗАС за период од јануара 1972. до марта 1974. године).

[21] Иако је конкретно овде у употреби синтагма „Стручно веће архива", да не би дошло до забуне и ради уједначавања промењена је у „Стручни савет", која се користи и у наставку текста.

[22] Овај члан додат је сходно тумачењу које је Комисија затражила и добила од органа Заједнице архива Србије (ДАС, ЗАС, кут. 6, Записник са треће седнице Извршног одбора Заједнице архива Србије бр. 87/1 од 12. септембра 1974. године).

тању мишљење Стручног савета (осим што се појављује као обавезни предуслов у случају ситуације из новог члана (21) Споразума), оно је постало обавезни елемент уз поднету пријаву за више звање.[23] Раније је ово мишљење само могло бити дато на захтев Комисије.

Комисија за виша звања је 1975. године на основу овако пречишћеног Споразума, који је ступио на снагу 1. јануара 1975. године, доделила и нова виша звања: четири звања архивски саветник, дванаест звања виши архивист, десет звања виши архивски помоћник I врсте и дванаест звања архивски помоћник I врсте. Дипломе су уручене на скупштини Заједнице архива Србије, одржаној 20. новембра 1975. године.[24] Имајући у виду да су Споразуму приступили и архиви из САП Војводине, ово је био први пут да су звања додељена архивским радницима на територији целе СР Србије, што је имало посебан друштвени значај.

У наредних четрнаест година нема података о додели виших стручних звања у архивској делатности, али је ова тема била присутна већ на Првом сабору архивских радника СР Србије, одржаном у децембру 1975. године. Тада је усвојен Самоуправни споразум о заједничким пословима који је, између осталог, предвиђао и рад на вишим звањима. Као резултат напора комисије која је именована да ради на овом питању, настао је и нови предлог за измене и допуне Самоуправног споразума о звањима у архивској струци, који је и усвојен на заједничкој седници скупштине Заједнице архива Србије, Заједнице архива Косова и Заједнице архива Војводине 30. јуна 1977. године у Новом Пазару, а требало је да ступи на снагу већ наредног дана. На скупштини у Новом Пазару одлучено је да се изабере нова Комисија за доделу звања, јер је претходној свакако истицао мандат, али је у Споразуму измењен број чланова овог тела, као и начин њеног избора. Наиме, изменом Споразума (чл. 16. ст. 2) предвиђено је да Комисију бирају скупштине заједница архива Србије, Косова и Војводине, на предлог архивских колектива-чланица заједница и друштава архивских радника Србије, Косова и Војводине. Заједница архива Србије је бирала три члана, а Заједница архива Косова и Заједница архива Војводине по два. Тако је и број чланова Комисије са пет повећан на седам. На истој скупштинској седници донета је одлука о избору чланова: др Рајко Веселиновић (председник, Србија), Даница Д. Гавриловић (Србија), Анка Петрановић Грујић (Србија), Исмет Дермаку (Косово), др Али Хадри (Косово), мр Средоје Лалић (Војводина) и мр Милан Тодоровић (Војводина).

Упркос наведеном, не постоје подаци о раду Комисије за доделу звања, нити о додели виших звања у наредних дванаест година, али то не значи да је тема виших звања напуштала архивске седнице и скупове. Тако се, на пример, на осмој седници Координационог одбора архивских организација СР Србије, одржаној 1984. године

[23] Овај предлог је на седници 20. децембра 1974. године дала Радмила Петковић и он је усвојен. Куриозитет представља што је на истој седници, између осталог, било предложено (предлог Гојка Лаћевића) да се после извесног времена врши реизбор звања, али овај предлог није усвојен (ДАС, ЗАС, кут. 5, Записник са прве седнице скупштине Заједнице архива Србије бр. 109/20 од 20. децембра 1974. године).

[24] Драган Ћировић, „Друга седница трећег сазива скупштине Заједнице архива Србије", *Архивски преглед* 1975, 1–2 (1975): 207.

у Приштини, као једна од ставки у 1. тачки дневног реда нашло питање додељивања виших звања у архивској струци. Том приликом Мирјана Дајић, директорка Архива Србије, подсећа присутне да је „с обзиром [*sic*] на непрецизност критеријума (односи се на Споразум о звањима – *прим. аут.*) закључено је да се уради нови правилник па је престало даље додељивање тих звања мада има у СР Србији доста радника који несумњиво заслужују да добију то звање".[25] За исто питање у „Оцени извршења петогодишњег програма развоја архивске делатности Србије (ван САП) 1981–1985" наведено је следеће: „Раније утврђени облици сарадње са САП Војводином и САП Косовом, нажалост, су доживели знатну ревизију, посебно када се ради о заједничком школовању кадра, додељивању виших стручних звања, јединствене номенклатуре послова и сл. Међутим, и од оно мало заједничког што се договором прецизирало, споро се, или готово никако не испуњава."[26] Уставне промене 1974. године довеле су до низа проблема, формирање посебних покрајинских архивских тела отежавало је међуархивску сарадњу[27], а и скоро једнодеценијско нефункцинисање Архивског већа у периоду од 1976. године није ишло у прилог развоју архивске струке, и то у разним сегментима, укључујући и систем додељивања виших стручних звања. Без обзира на све могуће разлоге, закључак је да звања нису додељивана све до 1989. године, о чему експлицитно сведочи и допис Стевана Јовичића, председника Председништва Заједнице архива Србије, из марта 1989. године, у коме, дајући Комисији за виша звања мишљење у вези са применом Споразума о звањима, између осталог, каже: „С обзиром да се 15 година није примењивао Самоуправни споразум о стицању виших звања, треба омогућити свим кандидатима који према споразуму испуњавају предвиђени услов да стекну одговарајуће више звање, укључујући и звање архивски саветник без обзира да ли су претходно имали звање више архивист (чл. 13. споразума)." Интересантно је да додаје и да „истовремено треба водити рачуна о високом нивоу критеријума како неби [*sic*] дошло до инфлације виших звања".[28] Коначно, на седници одржаној 15. децембра 1988. године Комисија за виша звања у архивској струци донела је одлуку да распише конкурс који је трајао од 15. јануара до 15. фебруара 1989. године. Комисија је конституисана у следећем саставу: др Жарко Јовановић (председник) и чланови: Иванка Брук, Љубодраг Поповић, др Исмет Дермаку, др Јусуф Османи, мр Слободан Радовановић и Милан Ђуканов.[29] Овако је после дуже паузе настављен рад Комисије за доделу виших звања. У наредном периоду је три пута долазило до измена правних аката која су регулисала ову област.

[25] ДАС, ЗАС, кут. 21, Записник са Осме седнице Координационог одбора архивских организација СР Србије, 25. децембар 1984. године

[26] *Ocena izvršenja petogodišnjeg programa razvoja arhivske delatnosti Srbije (van SAP) 1981–1985. Petogodišnji program razvoja arhivske delatnosti Srbije (van SAP) 1986–1990.* (Beograd: Zajednica arhiva Srbije i Arhiv Srbije, 1985), 27.

[27] Благоје Исаиловић, Момчило Митровић и Љубинка Шкодрић, *Архив Србије (1898–2018): историја институције* (Београд: Архив Србије, 2019), 298.

[28] ДАС, ЗАС, кут. 31, Допис бр. 66/1 од 23. марта 1989. године

[29] ДАС, ЗАС, кут. 35, Образложење конкурса за доделу виших стручних звања

ПРАВИЛНИК О УСЛОВИМА ЗА СТИЦАЊЕ СТРУЧНИХ ЗВАЊА У АРХИВСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ ИЗ 1996. ГОДИНЕ

Управни одбор Архива Србије је на својој Осмој седници, одржаној 12. децембра 1996. године, донео Правилник о условима за стицање стручних звања у архивској делатности. Овај Правилник умногоме је представљао упрошћену верзију текста Споразума из 1977. године, али је донео и неколико новина. Уведена је могућност да лица која имају докторат из области друштвених наука звање виши архивист могу стећи после пет година[30], али је зато изостављен део да доктори друштвених наука могу стећи звање архивски саветник после осам година проведених у архивској струци, иако нису провели у звању виши архивист пет година. Значајна промена учињена је и у погледу именовања Комисије за доделу виших звања у архивској струци, јер ју је сада именовао Управни одбор Архива Србије, али није било дефинисано на чији предлог. Уместо седам, Комисија је требало да има девет чланова, а мандат јој је трајао дупло више него раније (четири године). Тачно је прецизирано и време расписивања огласа за доделу виших звања у септембру месецу текуће године, а одлуке о додели звања морале су бити донете до 1. децембра. Значајно је да је уведена и могућност права жалбе на одлуку Комисије, па је кандидат незадовољан одлуком могао да се жали Управном одбору Архива Србије у року од петнаест дана од дана достављања одлуке. Одлука Управног одбора Архива Србије била је коначна. Пријаву за доделу вишег звања, осим самог кандидата, и даље су могли да поднесу непосредни руководилац, директор архивске установе у којој је кандидат запослен и директор Архива Србије, али не више и директори покрајинских матичних архива. Избачен је и став по коме је кандидат, уколико би био одбијен за више звање, имао право да поново конкурише тек после две године. Исто тако, избачен је и члан који је Комисији омогућавао да додели кандидату звање виши архивист или архивски саветник, на основу оцене Стручног савета и приложеног материјала, без обзира за које звање је конкурисао. Појединачна решења о превођењу, која је раније доносио орган управљања, сада је доносио директор Архива Србије. Пословником о раду Комисије за доделу виших звања у архивској струци из 1973. године било је предвиђено да Комисија за сваког кандидата који долази у обзир за добијање вишег звања одређује најмање два референта који у писаној форми оцењују кандидата.[31] Осим што је прецизирано да референти после прегледања материјала који су кандидати доставили (списак објављених радова, по један примерак радова и остали релевантни материјали) дају оцену, као и да Комисија разматра приспели материјал и доноси коначну одлуку о додели виших звања, нису утврђени прецизни критеријуми на основу којих је утврђивано да ли су

[30] Зачетак ове идеје јавља се још на седници скупштине Заједнице архива Србије 20. децембра 1974. године, када је др Радмила Петковић предложила могућност да осим магистара наука и доктори наука могу после седам година да добију звање виши архивист (ДАС, ЗАС, кут. 5, Записник са прве седнице скупштине Заједнице архива Србије бр. 109/20 од 20. децембра 1974. године). Тада тај предлог није усвојен, али се нашао у овом правилнику, на тај начин сведочећи о својеврсном путу развоја једне идеје која је, можда и спонтано, поново актуелизована и усвојена после више од две деценије.

[31] ДАС, ЗАС, кут. 5, Пословник о раду Комисије за виша звања у архивској струци, чл. 19. ст. 3.

испуњени услови за позитивну одлуку, нити начин на који су вредновани стручни резултати, већ се одлука заснивала на слободној стручној оцени Комисије. Каснији Пословник о раду Комисије за доделу виших звања у архивској струци из 2004. године предвиђа да Комисија конципира свој рад тако што се дели у три поткомисије које дају мишљење о сваком кандидату, да би потом Комисија јавним гласањем одлучивала већином гласова о додели звања сваком кандидату, али не предвиђа референте који дају оцене.[32] Правилником о изменама и допунама Правилника о условима за стицање стручних звања у архивској делатности из 2007. године, Управни одбор Архива Србије смањио је број чланова Комисије са девет на седам, па се њен рад од тада последично заснивао на подели у две поткомисије.[33]

ПРАВИЛНИК О УСЛОВИМА ЗА СТИЦАЊЕ СТРУЧНИХ ЗВАЊА У АРХИВСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ – ДОПУНЕ И ИЗМЕНЕ (2020. ГОДИНА)

На основу Закона о културним добрима (*Службени гласник РС*, бр. 71/94, 52/11 - др. закон, 99/11 - др. закон и 60/20 - др. закон), министар културе и информисања донео је Правилник о програму и начину полагања стручног испита у делатности заштите културних добара (*Службени гласник РС*, бр. 83/2020), који је по први пут предвиђао да лица која раде на пословима конзервације и рестаурације архивске грађе у архивима могу да полажу стручни испит у области заштите архивске грађе. То је значило да је било потребно да стекну и одговарајуће звање. Због тога је Управни одбор тада Архива Србије (данас Државни архив Србије) донео Одлуку о изменама и допунама Правилника о условима за стицање стручних звања у архивској делатности 05 број 812 од 24. септембра 2020. године којом је, осим основних звања конзерватор папира (високо образовање) и техничар рестауратор папира (средње образовање), додао и три виша звања за лица која се баве пословима конзервације и рестаурације у архивима: виши конзерватор папира, конзерватор папира саветник и виши техничар рестауратор папира. Звање виши конзерватор папира могло је да стекне лице које би у звању конзерватора папира обављало послове осам година, уз одговарајући стручни допринос, на основу оцене Комисије за доделу виших звања у архивској струци. Конзерватори папира који би имали докторат могли су да стекну исто звање за пет година, магистри за шест, а они са завршеном специјализацијом из области заштите културних добара за седам година. Предвиђено је да се звање конзерватор папира саветник стиче након осам година проведених у звању вишег конзерватора папира, уз одговарајуће резултате, а на основу оцене Комисије. Звање виши техничар рестауратор папира добијало се после осам година проведених у звању техничара рестауратора папира.[34] На овај начин је после дужег

[32] Пословник о раду Комисије за виша звања у архивској струци 04 бр. 788/53 од 7. децембра 2004. године, чл. 13.

[33] Правилник о изменама и допунама Правилника о условима за стицање стручних звања у архивској делатности 05 бр. 1147 од 15. октобра 2007. године

[34] Правилник о условима за стицање стручних звања у архивској делатности - пречишћени текст (*https://arhivsrbije.rs/public/source/Pravilnik_zvanja_precisceni_tekst.pdf,* приступљено 8. септембра 2024. године)

времена решено питање лица која у архивима раде на конзерваторским и реставраторским пословима, док су раније своје обавезе у погледу полагања стручног испита и права на стицања виших звања остваривали по правилима и у оквирима библиотечке и музејске делатности.

ПРАВИЛНИК О БЛИЖИМ УСЛОВИМА И НАЧИНУ СТИЦАЊА ВИШИХ СТРУЧНИХ ЗВАЊА У АРХИВСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ ИЗ 2021. ГОДИНЕ

На основу чл. 64. ст. 7. Закона о архивској грађи и архивској делатности (*Службени гласник РС*, бр. 6/2020) министарка културе и информисања донела је у октобру 2021. Правилник о ближим условима и начину стицања виших стручних звања у архивској делатности[35], који је у много чему донео промене у питању доделе виших звања.

Прво, временски услов је смањен за сва виша звања, осим за звање архивски саветник (није промењен) и конзерватор папира саветник (у чијем случају је повећан). Правилником је приписано да се звања архивски помоћник прве врсте, виши техничар рестауратор папира, виши архивски помоћник прве врсте и виши архивист могу стећи после шест година обављања послова у претходном (основном) звању. У случају стицања звања виши архивист смањен је и временски услов за кандидате који имају академско звање магистара (на пет година) и доктора наука (на четири године). Једино је у случају звања конзерватор папира саветник дошло до повећања броја година потребних за стицање звања, јер је Правилником, за разлику од лица са високим образовањем која раде на архивистичким пословима и могу да стекну два виша звања, предвиђено само једно више звање за лица са високим образовањем која раде на пословима конзервације и рестаурације архивске грађе – звање конзерватор папира саветник. Звање виши конзерватор папира, које је у септембру 2020. године унето у Правилник о условима за стицање стручних звања у архивској делатности, није се нашло у новом Правилнику о ближим условима и начину стицања виших стручних звања у архивској делатности јер није предвиђено чл. 64. ст. 5. Закона о архивској грађи и архивској делатности. У погледу временског услова учињена је још једна олакшица, јер је прописано да ближи услов који се односи на дужину обављања послова у (претходним) стручним звањима мора бити испуњен најкасније до 24. децембра текуће године.[36] На овај начин кандидати, који су ранија звања најчешће стицали у новембру или децембру, нису више морали да чекају скоро целу годину дуже да би конкурисали за више звање.

[35] Комисија за израду предлога Правилника о условима за стицање стручних звања у архивској струци именована је од стране Управног одбора Архива Србије у децембру 2016. године. У ову комисију су заправо именовани чланови тада актуелне Комисије за доделу виших звања у архивској струци (др Милан Кољанин, Вера Филиповић, др Бојана Миљковић Катић, Миле Станић, Нада Петровић, Велибор Видић и Весна Башић), да би у фебруару 2017. године био придодат још један члан (Марија Милошевић). Видети: Одлука о именовању чланова Комисије за израду предлога Правилника о условима за стицање стручних звања у архивској струци 05 бр. 1095 од 30. децембра 2016. године и Одлука о изменама и допунама Одлуке 05 бр. 1095 од 27. фебруара 2017. године.

[36] Правилник о ближим условима и начину стицања виших стручних звања у архивској делатности, *Службени гласник РС*, број 97 (2021), чл. 13, ст. 2.

Најзначајнија промена настала увођењем новог правилника јесте вредновање стручног доприноса кандидата на основу Бодовне листе која се налази у прилогу. Наиме, у циљу што објективнијег сагледавања стручног доприноса лица која конкуришу за више звање, сачињена је Бодовна листа у којој су изражени бодови за тачно дефинисане послове у оквиру архивске делатности. Послови у Бодовној листи су груписани у три целине:

- Основна делатност
- Унапређивање архивске струке
- Креирање и анализа јавних политика и превођење.

На овај начин је рад Комисије за доделу виших стручних звања у архивској делатности ограничен задатим оквирима једног утврђеног система, што је Комисији требало да омогући ефикаснији и прецизнији приступ вредновању стручног доприноса. За свако више звање, осим за звање архивски помоћник прве врсте и виши техничар рестауратор папира, утврђен је минимум бодова који су потребни за стицање звања, уз додатни услов колико најмање бодова кандидат мора да оствари из прве, односно друге и/или треће групе послова. Овај додатни услов није постављен за звање виши архивски помоћник прве врсте, које се добија на основу остварених 70 бодова, без обзира на групу послова. У овом начину очитава се тежња доносиоца Правилника да кроз утврђене минимуме бодова одреди и неопходни баланс у погледу стручног доприноса лица која конкуришу за више звање. Наравно, питање критеријума увек представља тачку судара различитих мишљења. Тако се, на пример, одређени број сугестија добијених од запослених у архивима, који су на иницијативу Архивистичког друштва Србије током 2022. године слали примедбе на Правилник, кретао у смеру предлога за смањења минимума бодова прописаних за стицање вишег звања. Разлози за то били су вишеструки, од објективне немогућности обављања одређених послова у мањим архивским установама до примедби да је у Бодовној листи требало препознати или боље издиференцирати неке од послова у оквиру архивске делатности.

За разлику од Правилника о условима за стицање стручних звања у архивској делатности, према коме је Комисија, осим за звање архивски саветник, оцењивала резултате на основу доприноса струци (стручни радови, саопштења на скуповима...) и мишљења Стручног савета, у новом правилнику Комисија доноси одлуку само на основу стручног рада и доприноса архивској делатности, док се на основу мишљења Стручног савета оцењују резултати за само два виша звања: архивски помоћник прве врсте и виши техничар рестауратор папира.[37] Ово је потпуно очекивано кад се има у виду да се само ова два звања не додељују на основу остварених бодова. На овај начин учињен је додатни корак у циљу објективнијег вредновања стручног доприноса.

[37] Мишљење Стручног савета, према чл. 12, ст. 2, тачка 7 Правилника, и даље представља саставни део документације која се доставља уз пријаву за више звање (осим за кандидате који конкуришу за звање архивски саветник и конзерватор папира – саветник), али нема исти степен значаја за сва звања.

Још једна од битних промена које је донео Закон о архивској грађи и архивској делатности јесте што Комисију за доделу виших стручних звања више није именовао Управни одбор Државног архива Србије, већ је образује министар[38], па она сада делује као тело при министарству надлежном за послове културе. Ако се вратимо педесетак година уназад приметићемо да је дошло до опадања диверзитета када је у питању начин бирања чланова Комисије. У почетку (1973) њу именује Архивско веће при Архиву Србије на предлог пет различитих ентитета, да би је изменама из 1977. године бирале скупштине три савезне заједнице архива, на предлог својих чланица и друштава архивских радника. Од 1996. године Комисија се више не бира на предлог, већ је именује једно тело – Управни одбор Архива Србије. Напослетку, такође без прописаног предлагања, од 2021. године, према чл. 64. ст. 6. Закона о архивској грађи и архивској делатност, министар културе образује Комисију за доделу виших стручних звања у архивској делатности.

ЗАКЉУЧАК

Постављање услова у погледу стручног напредовања представља важан фактор и битно питање у оквиру архивске службе. Осим што повлачи могућност побољшања незавидног материјалног статуса запослених у архивима и представља вид личне сатисфакције кроз формално признавање проширења оквира стручних знања и компетенција, добијање виших звања превасходно учвршћује темељ на коме почива архивска служба, подижући ниво стручних капацитета и активности. Педесет година настојања да се поставе одговарајући услови и уобличе критеријуми за добијање вишег звања резултирали су доношењем правних аката који регулишу ову област, на основу чијег сагледавања можемо да изводимо различите закључке. Пауза у додели виших звања од скоро петнаест година није занемарљива и говори о недовољној спремности државе да препозна проблеме са којима се архивска струка суочава, као што, на пример, и данас постоје архиви чији запослени после стицања вишег звања не могу да остваре одговарајућу вишу зараду, јер локалне самоуправе не успевају да издвоје довољно буџетских средства за ову намену. Можда ће ситуација у овом смислу постати боља кад се стекну буџетски услови да Република Србија преузме оснивачка права над јавним архивима чији су оснивачи јединице локалне самоуправе, те ће на овај начин таква централизација бити од користи. С друге стране, постоје и случајеви у којима не постоји иницијатива за промену систематизације радних места, па су запослени принуђени да чекају да се упразни радно место које одговора стеченом звању, што може да потраје више година. Иако руководиоци установа немају законску обавезу да мењају систематизацију послова у складу са новостеченим звањима запослених, ипак се очекује да постоји добра воља у решавању овог питања које свакако учвршћује и стручни кредибилитет установе.

Када се све узме у обзир, не би било лоше размислити о увођењу система који би кроз децентрализацију укључио више фактора у одређеним процесима. Већ

[38] Закон о архивској грађи и архивској делатности, *Службени гласник РС*, број 6 (2020), чл. 64. ст. 6.

је наведен пример Комисије за доделу виших стручних звања у архивској делатности која је све до 1996. године именована на предлог више чинилаца, да би од тада њено именовање зависило од одлуке само једног тела, односно касније ресорног министра. Повратак таквих плуралистичких облика деловања могао би да допринесе ширем сагледавању и бољој убикацији многих актуелних стручних проблема, смањујући притом потенцијалну штету која се може јавити као последица евентуалних непотистичких односа.

Имајући у виду да је прошло тек неколико година како је у примени последњи правилник који уређује област виших стручних звања у архивској делатности, а да је Комисија за доделу виших стручних звања, као компетентно тело, образовано при Министарству културе, већ 2023. године учинила напоре да упути одређене сугестије и запажања у вези са правилником и његовом применом, можемо очекивати наставак рада на овом питању од важности за архивску струку.

РЕЗИМЕ

У циљу да пружи преглед догађаја и околности које су утицале на формирање услова за стицање виших стручних звања у архивској делатности, у раду су као основни извор коришћена правна акта која су регулисала ово питање, као и архивска грађа настала радом Заједнице архива Србије. Постојало је настојање да се укаже на основне промене које су уследиле приликом настанка нових правних аката и на тај начин илуструје процес који је током пола века представљао једно од важних места у оквиру борбе за права архивских радника, а које је, између осталог, и у директној вези са побољшањем њиховог материјалног статуса. После аката о вишим звањима из седамдесетих година, а сходно потреби да се на одговарајући начин препозна и вреднује сваки појединачни стручни допринос, настајала су и друга акта која су уређивала овај сегмент архивске струке. Правилник из 1996. године није донео велике промене и представљао је упрошћену верзију ранијег акта из 1977, али је правилник из 2021. године донео значајну новину у погледу покушаја утврђивања прецизних критеријума за вредновање стручних постигнућа. Виша звања у архивској делатности представљају показатељ количине стручног капитала важног за напредак, даљи развој и промене.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Државни архив Србије (ДАС), Заједница архива Србије (ЗАС)

Законски прописи:

- Закон о јавним службеницима, *Службени лист ФНРЈ*, број 53 (1957)
- Закон о архивској грађи и архивској делатности. *Службени гласник РС*, број 6 (2020)
- Основна уредба о библиотекарско-архивистичкој струци, *Службени лист ФНРЈ*, број 67 (1947)

- „Самоуправни споразум архивских установа Србије о звањима у архивској струци". *Архивски преглед* 1973, 1–2 (1973): 263-272.
- „Правилник о условима за стицање стручних звања у архивској делатности". *Архивски преглед* 1996/1997, 3–4 (2000): 150-152.
- Правилник о условима за стицање стручних звања у архивској делатности - пречишћени текст (https://arhivsrbije.rs/public/source/Pravilnik_zvanja_precisceni_tekst.pdf)
- Правилник о ближим условима и начину стицања виших стручних звања у архивској делатности. *Службени гласник РС*, број 97 (2021)
- Пословник о раду Комисије за виша звања у архивској струци 04 бр. 788/53 од 7. децембра 2004. године

Литература:

- Исаиловић, Благоје, Момчило Митровић и Љубинка Шкодрић. *Архив Србије (1898–2018): историја институције*. Београд: Архив Србије, 2019.
- *Ocena izvršenja petogodišnjeg programa razvoja arhivske delatnosti Srbije* (*van SAP*) *1981–1985*. *Petogodišnji program razvoja arhivske delatnosti Srbije* (*van SAP*) *1986–1990*. Beograd: Zajednica arhiva Srbije i Arhiv Srbije, 1985.

Часописи:

- Milošević, Miloš. „Stručna zvanja i stručno osposobljavanje arhivskih radnika i pripravnika u SR Crnoj Gori". *Arhivist* 1983, 1–2 (1983): 179-181.
- Ћировић, Драган. „Прва седница трећег сазива скупштине Заједнице архива Србије". *Архивски преглед* 1975, 1–2 (1975): 193-201.
- Ћировић, Драган. „Друга седница трећег сазива скупштине Заједнице архива Србије". *Архивски преглед* 1975, 1–2 (1975): 202-211.
- Žontar, Jože. „Stručna sprema i radna mesta u arhivima". *Arhivist* 1969, 1 (1969): 16-20.

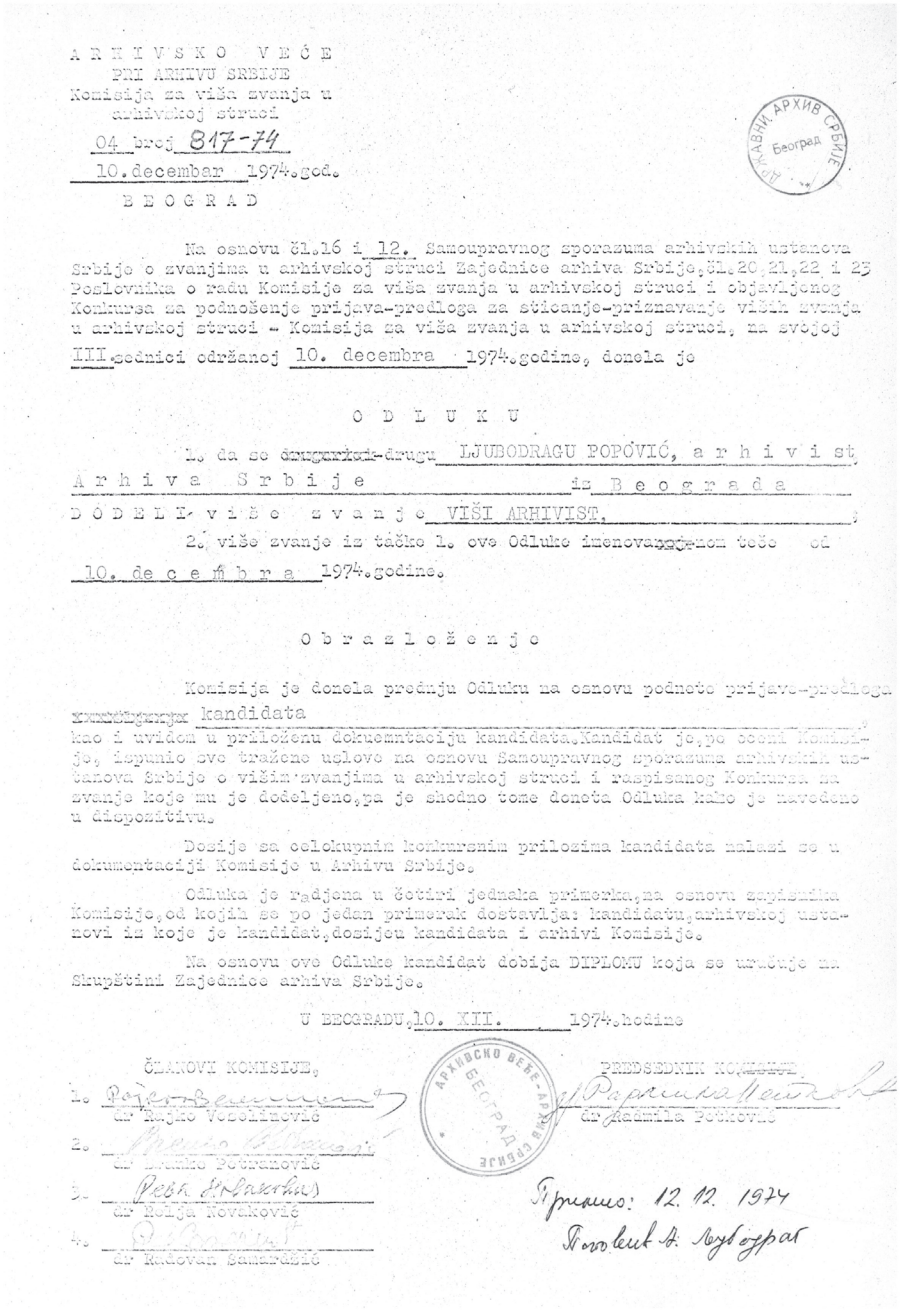

АРХИВСКО ВЕЋЕ
ПРИ АРХИВУ СРБИЈЕ
Комисија за виша звања у
архивској струци
04 број 817-74
10. децембар 1974. год.
Б Е О Г Р А Д

Државни архив Србије Београд

На основу чл.16 и 12. Самоуправног споразума архивских установа Србије о звањима у архивској струци Заједнице архива Србије, Сл. 20, 21, 22 и 23 Пословника о раду Комисије за виша звања у архивској струци и објављеног Конкурса за подношење пријава-предлога за стицање-признавање виших звања у архивској струци – Комисија за виша звања у архивској струци, на својој III седници одржаној 10. децембра 1974. године, донела је

О Д Л У К У

1. да се ~~дипломираном~~ другу ЉУБОДРАГУ ПОПОВИЋ, а р х и в и с т
А р х и в а С р б и ј е из Б е о г р а д а
ДОДЕЛИ: више звање ВИШИ АРХИВИСТ;

2. више звање из тачке 1. ове Одлуке именованом тече од
10. д е ц е м б р а 1974. године.

О б р а з л о ж е њ е

Комисија је донела предњу Одлуку на основу поднете пријаве-предлога ~~кандидатуре~~ кандидата
као и увидом у приложену документацију кандидата. Кандидат је, по оцени Комисије, испунио све тражене услове на основу Самоуправног споразума архивских установа Србије о вишим звањима у архивској струци и расписаног Конкурса на звање које му је додељено, па је сходно томе донета Одлука како је наведено у диспозитиву.

Досије са целокупним конкурсним прилозима кандидата налази се у документацији Комисије у Архиву Србије.

Одлука је рађена у четири једнака примерка, на основу закључака Комисије, од којих се по један примерак доставља: кандидату, архивској установи из које је кандидат, досијеу кандидата и архиви Комисије.

На основу ове Одлуке кандидат добија ДИПЛОМУ која се уручује на Скупштини Заједнице архива Србије.

У БЕОГРАДУ, 10. XII. 1974. године

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:
1. др Мирко Вобовић
2. др Драгомир Вобовић
3. др Вера Врлаковић
4. др Радован Самарџић

ПРЕДСЕДНИК КОМИСИЈЕ:
др Радмила Вобовић

Архивско веће Србије Београд

Примио: 12. 12. 1974
Поповић Љубодраг

Одлука о додели вишег звања виши архивист Љубодрагу Поповићу од 10. децембра 1974. године (ДАС, ЗАС, кут. 5)

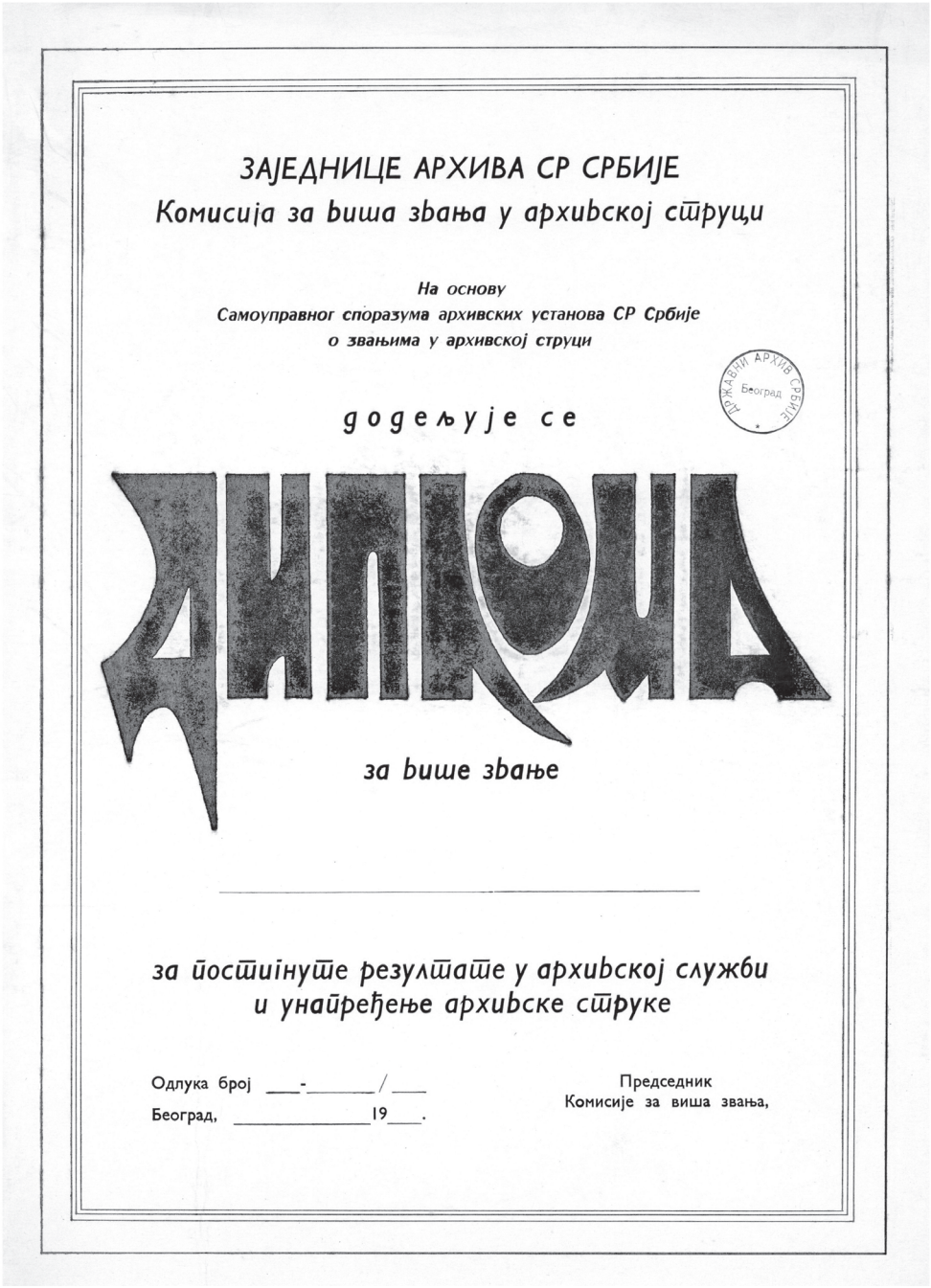

ЗАЈЕДНИЦЕ АРХИВА СР СРБИЈЕ
Комисија за виша звања у архивској струци

На основу
Самоуправног споразума архивских установа СР Србије
о звањима у архивској струци

ЈАВНИ АРХИВ Србије Београд

додељује се

ДИПЛОМУ

за више звање

за постигнуте резултате у архивској служби
и унапређење архивске струке

Одлука број ___-_____/___
Београд, _____19___.

Председник
Комисије за виша звања,

Образац дипломе за више звање (ДАС, ЗАС, кут. 31)

Dušan GUTEŠA

ADVANCED DEGREES IN ARCHIVAL ACTIVITY: A LASTING CHALLENGE

Summary

In order to provide an overview of the events and circumstances that had an effect on creating the conditions for obtaining higher professional titles in archival activity, the paper used the legal acts that regulated this issue as a main source, as well as archival material created in the course of work of the Union of the Archives of Serbia. The paper also tried to identify the basic changes that followed the creation of new legal acts and thus illustrate the process that during half a century represented one of the important places in the fight for the rights of archivists, and which, among other things, is directly related to the improvement of their material status. After the acts on higher profession titles from the seventies, and according to the need to appropriately recognize and value each individual's professional contribution, other acts were created that regulated this segment of the archival profession. The Guidelines from 1996 did not bring major changes and represented a simplified version of the earlier act from 1977, but the Guidelines from 2021 brought a significant novelty in terms of establishing precise criteria for evaluating professional achievements. Higher professional titles in archival service are an indicator of the amount of the capital invested in the profession important for progress, further development and changes.

III

ИЗВОРИ ЗА ЕКОНОМСКУ ИСТОРИЈУ

SOURCES FOR ECONOMIC HISTORY

Др Слободан СЕЛИНИЋ[1]
Институт за новију историју Србије, Београд, Србија
оригинални научни рад

338(497.11)"198/..."(091)
COBISS.SR-ID 183709961

ЕКОНОМСКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА У АРХИВСКИМ ИЗВОРИМА[2]

Апстракт: Најважнија документа за економску историју Србије у првим годинама после смрти Јосипа Броза налазе се у Државном архиву Србије и Архиву Југославије и превасходно су партијског и државног порекла. Реч је, најпре, о бројним статистичким материјалима. Затим, велики значај имају стенографске белешке са седница партијских и државних органа. У оквиру њих издваја се неколико говора или реферата тадашњих водећих политичара. Ови извори имају значајну сазнајну вредност за научнике. Из њих су видљиви разни аспекти економског живота: показатељи привредног раста, инфлација, незапосленост, спољни дуг, инвестициона политика, прилике у економски заосталим крајевима Србије, материјални положај СР Србије у југословенској федерацији, учешће Србије у издвајању средстава за Фонд за недовољно развијене и др.

Кључне речи: *Србија, економија, Државни архив Србије, Архив Југославије*

Економска криза била је једна од најзначајнијих одлика југословенске и српске историје почетком последње деценије постојања СФРЈ. Настала је као последица вишегодишњих структурних проблема привреде и неконтролисаног задуживања у иностранству у другој половини седамдесетих година. Грађани су је свакодневно осећали кроз континуирани вишегодишњи пад стандарда, инфлацију и несташице основних намирница. Зато је њено изучавање кроз архивске изворе од великог значаја за разумевање југословенске кризе и положаја Србије у Југославији. Архивски извори за ову тему бројни су и разноврсни. Најважнији су фондови у Државном архиву Србије (одељење у Железнику) и Архиву Југославије. Углавном је реч о документима насталим радом државних и партијских органа.

Када је реч о економском положају и приликама у Србији у првој половини осамдесетих доминирају три теме: економска криза као део опште југословенске кризе, питање спољног дуга и однос Србије према финансирању „недовољно развијених“ делова земље.

---

[1] научни саветник, *slobodanselinic@gmail.com*

[2] Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. фебруара 2024.

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ

Привреда Србије је почетком осамдесетих година делила судбину југословенске, али је имала и специфичности. Продуктивност је била ниска, инвестиције и потрошња су прекорачивали реалне могућности, а незапосленост је била све већи проблем. Инвестициона политика је била неконтролисана, нерационална и нереална. Инвестиције су имале низак степен довршености (45%). Фронт инвестиција је био широк и уситњен, а већина је имала малу вредност. Радови су трајали дуго. Трећина је прекорачила предрачунску вредност. Највише средстава је недостајало за довршење капиталних објеката (Београдски железнички чвор, ауто-пут Београд–Ниш, рудник Велики Кривељ и др.). Инфлација је почетком 1980. године била већа него икад у претходној деценији. У марту 1980. у централној Србији су у односу на децембар 1979. трошкови живота порасли 7,1%, а реалне плате пале 10%. Ликвидност банака је у марту 1980. достигла најнижи ниво од 1976. године.[3] Од укупне пољопривредне производње централне Србије само је 40% индустријски прерађивано. Технолошки ниво је био низак.[4] Висока пећ у железари у Смедереву целе 1980. године радила је са 50% капацитета због недостатка кокса, да би у септембру 1980. била на ивици гашења, чиме би 3.000 радника морало да иде на принудни годишњи одмор. Власт је била чврсто решена да спасе комбинат, покривајући њене губитке. Решеност да се комбинат у Смедереву спасава по сваку цену манифестована је и законом о његовој санацији, усвојеним у Скупштини Србије на самом крају 1980, а којим је предвиђен посебан порез из дохотка по стопи од 1% који би важио идуће године. Недостатак сировина је доводио у питање рад низа предузећа („Петар Драпшин“ Младеновац, ИПМ Београд, „Победа“ Београд, МИН, „14. октобар“, Фабрика вагона Краљево, „Гоша“, ИМТ, „Змај“ и др.).[5]

Становници Србије су се свакодневно сусретали са последицама кризе – пад стандарда, рестрикције струје, „пар-непар“ вожња, редови за дефицитарну робу (нафта, шећер, кафа, лекови, уље, детерџент).[6] Од 1979. до 1984. године животни стандард је пао за око трећину, између 40% и 45% домаћинстава је зарађивало мање него што је требало да се пређе „граница сиромаштва“.[7]

О дуготрајности економске кризе сведочио је и велики број гастарбајтера. Од 815.000 југословенских радника и чланова њихових породица колико их је 1981. било ван земље, њих 282.000 (34,6%) било је из Србије.[8] Највише српских радни-

[3] Државни архив Србије (ДАС), Ђ-2, ЦК СКС, к. 303, 1980, Материјали са 9. седнице ЦК СКС, 3. јули 1980; ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 320, Материјали са 41. седнице ПЦК СКС, 28. априла и 19. маја 1980.

[4] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 324, 1980, Материјали са 57. седнице ПЦК СКС, 17. новембра 1980.

[5] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 322, 1980. година, Материјали са 50. седнице ПЦК СКС, 8. септембра 1980; „Усвојен Законо санацији железаре у Смедереву“, *Политика*, 31. децембар 1980, 1. и 2. јануар 1981.

[6] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 322, 1980. година, Материјали са 50. седнице ПЦК СКС, 8. септембар 1980.

[7] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 459, Материјали 10. седнице Комисије, одржане 17. октобра 1984, Пов. бр. 255/2, 27. јули 1984.

[8] ДАС, Г-274, Председништво СР Србије, 06-180, 1982, 10, 101, 11; ДАС, Ђ-2, к. 356, 1980–1982, 1981, Материјали са састанка Секретаријата опуномоћства, 11. новембар

ка зарађивало је за живот у СР Немачкој (43,5%), Аустрији (19,7%) и Француској (19,7%).[9]

О овим одликама економског живота Србије сведоче бројна документа, првенствено из Државног архива Србије. Могу се поделити у две категорије. Једну чине статистички показатељи исказани у бројним материјалима стручних служби и рефератима партијских и државних руководилаца, док другу чине стенографске белешке партијских састанака и усвојени закључци из којих је видљив циљ економске политике, али и одсуство способности да се он оствари.

У бројним елаборатима, закључцима и рефератима било је присутно вишегодишње указивање на исте проблеме и заклињање у исте идеале, што сведочи о дубини кризе, али и немоћи партијских и државних структура да изврше промене у привредном животу Републике Србије. Ова врста извора препуна је позивања на самоуправни систем, расподелу дохотка према раду и обуздавање инвестиционе мегаломаније. Садржи бројне критике мешања политичких структура у одлуке самоуправних органа у организацијама удруженог рада. Понавља фразе из програма економске стабилизације. Та општа места јалово су преписивана из реферата у реферат, из седнице у седницу, из године у годину. Таква врста докумената је у научном погледу скоро нечитљива, али је идеалан извор за изучавање идеолошко-политичког речника југословенског социјалистичког система. Фразе и синтагме чије је упорно понављање појачавало њихову отрцаност мешале су се на страницама бројних докумената са обиљем цифара, процената, индекса, стопа и других статистичких параметара.

За изучавање економске историје тадашње Србије од великог су значаја говори оних партијских и државних функционера који су по образовању или природи посла били добро упућени у ову материју, попут Ивана Стамболића, Слободана Милошевића, Александра Митровића или Ивана Стојановића. Њихове дискусије су понекад биле веома речите и сведоче о размерама економске кризе, попут опаске Слободана Милошевића у Председништву ЦК СКС 25. фебруара 1983. да је извештај о снабдевености Србије који је том телу поднео потпредседник Извршног већа Србије Светозар Рикановић више личио на „извештај са фронта, него на извештај о стању на тржишту. Крагујевац укинуо рестрикцију, Ниш увео рестрикцију. Ужице има уља, Ниш нема уља итд.“.[10] Прворазредни извор представљају и стенограми неких од седница Председништва ЦК СКС и ЦК СКС на којима се прецизно и отворено говорило о економским приликама, попут седнице ЦК СКС одржане 4. новембра 1985. на којој су детаљно сумирани резултати петогодишњег периода (1981–1985).[11]

1981; Материјали са седнице Опуномоћства, 10. фебруар 1982.

[9] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 356, 1980–1982, 1981, Материјали са заједничке седнице, 3. априла 1981; Материјали са 10. седнице, 24. новембар 1981; Материјали са седнице Опуномоћства, одржане 10. фебруара 1982; ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 451, Документација Опуномоћства, 26-0/1.

[10] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 413, 1983, Материјали са 28. седнице ПЦК СКС, 25. фебруар 1983, Стенографске белешке, Снабдевање становништва најважнијим артиклима.

[11] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 403, 1985, Материјали са 25. седнице ЦК СКС, 4. новембар 1985, неауторизоване магнетофонске белешке.

Архивски извори одличан су путоказ и за изучавање става руководства Србије према Дугорочном програму економске стабилизације и његовом (не)спровођењу. Тај програм је Скупштина СФРЈ усвојила у лето 1983. године. Био је компромисан. Уочавао је фрагментацију тржишта као забрињавајућу појаву, али одбацивао поновну централизацију. Предлагао је мање модификације политичког система, али не његову промену. Заклињао се у Устав и Закон о удруженом раду, а залагао се за тржишне услове привређивања. Аутори програма су закључили да је потискивање економских законитости, отуђивање дохотка од организација удруженог рада и „волунтаристичко" интервенисање политичких руководстава у економију створило нерационалну привреду, али нису понудили механизам за враћање политике у уставне оквире.[12] Програм економске стабилизације спровођен је у условима политичког нејединства и снажних отпора. Уместо остваривања програма трајале су расправе о његовом садржају. Колико је дуго трајало спровођење програма, толико су трајали и отпори и опструкције, колебљивост политичког врха, сукоби република и покрајина.[13] У условима економске кризе, високе инфлације и губитака, одсуства јединственог тржишта и економских законитости, самоуправно удруживање је остајало само пука политичка флоскула. Уместо комплементарних, у Југославији су стваране конкурентске привреде, затворене у административне границе, што је водило нерационалности, слабом коришћењу капацитета и малој продуктивности. Аутархичност економске стварности надјачавала је Уставом гарантовано јединство тржишта и принцип самоуправних интеграција записан у партијским документима.[14]

Извори показују да је српски врх био привржен програму стабилизације и незадовољан политичким нејединством и оклевањем у предузимању потребних економских мера и реформи целокупног политичког и друштвеног система Југославије. Критиковано је мешање партије у економске теме и оклевање СИВ-а да предузме неопходне кораке из своје надлежности у правцу реформи. У том смислу оштро су иступали политичари који ће наредних година имати много важнију улогу у политичком животу земље попут Борисава Јовића и Слободана Милошевића, али и стари кадрови попут Петра Стамболића. Посебно истичемо седницу Председништва ЦК СКС од 15. марта 1984. на којој су се страх за будућност земље и огорчење због одсуства неопходних реформи видели у речима Шпире Галовића: „Понекад је стварно на неки начин неодрживо то да само једна република, поготово кад је о Србији реч, да се ту испољава као некакав последњи стражар на бранику некакве југословенске кохерентности јединства."[15] Указујемо и на документ који

[12] *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*, prir. Branko Petranović, Momčilo Zečević (Beograd: Rad, 1988), 1271-1274; Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974.–1990.)*, (Zagreb: Prometej, Beograd: Samizdat B92, 2003) 242-246, 235; Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita (1980–1985)*, (Zagreb: Globus, 1986), 106, 53, 55, 57, 60, 102; Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, (Нови Сад: Прометеј, Београд: Информатика, 2019), 267, 268.

[13] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 459, Материјали 10. седнице Комисије, 17. октобар 1984, Пов. бр. 255/2, 27. 7. 1984.

[14] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 401, 1985, Материјали са 19. седнице ЦК СКС, 16. јануар 1985, Пов. 0100-111/84.

[15] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 419, 1984, Материјали са 62. седнице ПЦК СКС, 15. март 1984.

је припремљен за седницу Председништва ЦК СКС 19. априла 1984. године. Он је представљао својеврсни политички, економски и друштвени програм Србије у том тренутку и одговор на велике изазове који су притискали југословенску државу. То је био један од последњих тренутака када је било могуће спровести неопходне политичке, економске и друштвене реформе на којима је Србија инсистирала. У њему је Председништво ЦК СКС указало да су кључни кораци у спровођењу Програма стабилизације повлачени споро и делимично, а да су завладали „неслагања, колебања и опортунизам". Председништво је осудило онемогућавање суштинских промена, посебно оних које су задирале у „стечене позиције и монополске интересе" република и покрајина и привредних групација. Указивао је и на негативне ефекте поистовећивања републичких и покрајинских партија са економским интересима које су дефинисала руководства њихових покрајина и република, чиме су све теже спровођена у живот крупна политичка опредељења СКЈ. Председништво ЦК СКС тражило је да ЦК СКЈ одлучно реагује на све отпоре утврђеној политици СКЈ, али да се не меша у економску политику коју је требало да спроводи СИВ. Другим речима, Србија је тражила да Партија обезбеди политичку подршку економским мерама, а да економска политика буде у рукама Савезне владе.[16]

Ставови Србије јасно су исказани и у Председништву ЦК СКС 12. октобра 1984, када је требало заузети став према материјалу ЦК СКЈ о економској политици у 1985. години. Одржана у условима блокаде спровођења програма стабилизације неслагањем република и покрајина око девизног система, политике цена, камата, курсних разлика и враћања спољног дуга, та седница је показала револт дела српског руководства због политике ЦК СКЈ који се мешао у економску политику декларативним документима и јаловим расправама, уместо да води рачуна да програм стабилизације добије политичку подршку и буде заштићен од опструкција. Најгласнији представник те струје био је Слободан Милошевић, који је намеру ЦК СКЈ да утврђује задатке у остваривању економске политике у 1985. години сматрао погрешном, јер је политички врх државе био паралисан сукобима који су водили у одлагање усвајања мера економске стабилизације („ниједан милиметар се нисмо померили"). Он је место партије видео на другом колосеку – политичком, а не економском.[17]

СПОЉНИ ДУГ

Један од најзначајнијих показатеља економске кризе био је спољни дуг Југославије (око 20 милијарди долара) која 1982, а посебно 1983. године више није могла да редовно измирује обавезе према иностранству.

Архивски извори о спољном дугу Србије у овом периоду имају првокласни значај јер се радило о теми која раније није била на дневном реду и која је била од виталног значаја за земљу. Та документа су по правилу означена као „строго поверљива" или као „државна тајна". Такође, суочени са озбиљном претњом банкрота

[16] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 420, 1985, Материјали са 66. седнице ПЦК СКС, 19. април 1984, Стр. пов. 02-34.

[17] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 422, 1984, Материјали са 80. седнице ПЦК СКС, 12. октобар 1984.

државе, тадашњи политичари су у дискусијама расправљали о овој теми прилично отворено, тако да истраживачи могу да стекну свестран увид у тај проблем комбинујући статистичке податке и политичко-економске ставове политичара. Документа савезних институција детаљно осветљавају ток преговора Југославије и страних поверилаца, односе међу републикама, положај СИВ-а и говоре о висини, пореклу и структури југословенског дуга, док документа настала радом републичких органа дају увид у ставове руководства Србије, степен ликвидности српских банака, положај Србије у Југославији и висину српског дуга.[18]

Када је реч о овој теми указујемо на неколико значајних докумената из Државног архива Србије. Они показују да се Србија, попут целе земље, са овим питањем озбиљно суочавала од 1982. године. Једна од првих расправа вођена је на седници ЦК СКС 28. априла 1982, када је партијски врх о размерама спољног дуга државе упознао Иван Стамболић. Његов говор је битан, јер је говорио сасвим отворено и алармантно: „Ми се не додирујемо са опасношћу мораторијума, у њу смо већ ушли.“ Друга веома важна порука тицала се положаја Србије. Она је своје спољне дугове враћала уредно, али је Стамболић упозорио да јој то није доносило никакво олакшање, јер су у Југославији дуговали „сви за све“, тј. дугови оних који их нису враћали уредно су враћани солидарно. Трећа важна порука била је да ће Србија прихватити да солидарно учествује у враћању туђих дугова, али уз захтев да се јасно дефинишу односи унутар земље, изражавајући незадовољство коришћењем средстава једног дела земље за извршавање обавеза других, чиме је 1981. и 1982. године централној Србији одузето неколико стотина милиона долара. За Стамболића се радило о „преливању“ средстава из једног дела земље у други.[19]

Архивски извори показују да је овај Стамболићев говор била тек правовремена најава велике кризе у коју је Југославија ушла од јесени те године када су још само централна Србија, Словенија и БиХ уредно измиривале обавезе према иностранству без помоћи савезних органа. Зато је о овоме у руководству Србије више пута дискутовано у другој половини године. Посебно су значајна документа настала радом Председништва ЦК СКС 22. октобра 1982. када је потпредседник Извршног већа Србије Светозар Рикановић изнео податак о српском дугу: Југославија је дочекала 1982. са 19,3 милијарде долара дуга, од чега је српски дуг био 5,4 милијарде (централни део републике 3,4 милијарди). Дакле, цела Србија је учествовала у југословенском дугу са 28%, а њен део ван територије покрајина 17,8%. Материјали припремани за ову седницу и стенограм седнице представљају прворазредни извор јер показују да су ликвидне банке из Србије, које су биле и најликвиднији југословенске банке (*Југобанка* и *Београдска удружена банка*), имале све више проблема са ликвидношћу јер су уредно измиривале обавезе, плаћале обавезе и за друге делове земље, а нису могле да наплате потраживања од НБЈ и банака из других република и покрајина (око пола милијарде долара). Исказано је велико незадовољство што девизне резерве којима је НБЈ интервенисала скоро уопште нису биле у функцији

[18] Слободан Селинић, „Документа Архива Југославије о спољном дугу Титове Југославије почетком осамдесетих година XX века“, у: *Архивска грађа у теорији и пракси* 6, ур. Слободанка Цветковић (Београд: Архивистичко друштво Србије, 2023), 419-433.

[19] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 309, 1982, Материјали са 22. седнице ЦК СКС, одржане 28. април 1982.

девизне ликвидности Србије. Током првих осам месеци 1982. године НБЈ је ангажовала 666 милиона долара привремених позајмица за девизну ликвидност банака у Југославији, од чега су банке централне Србије добиле само 11,3 милиона (1,7%).[20]

Архивски извори нам помажу и да откријемо када је српски врх о проблему спољног дуга упознао средњи партијски кадар. То се десило најкасније 5. новембра 1982, а задатак да то уради припао је Слободану Милошевићу, који је и изабран у Председништво ЦК СКС због познавања економских питања. Он је председнике општинских комитета суочио са подацима о дубини економске кризе и посебно се задржао на спољном дугу. Важност теме се видела из његовог упозорења присутнима да су подаци о дугу имали „карактер строго поверљивог податка". Поновио је податке које је раније изнео Рикановић (да је укупно задужење Србије било 5,4 милијарде долара и да је то чинило 28% укупног задужења Југославије). Важна је његова опаска да је то за Србију било повољно јер је она учествовала у друштвеном производу Југославије 37%, дакле много више од учешћа у спољном дугу земље, а за територију републике ван покрајина чак и повољније (задужење ван покрајина било је 17,8% задужења Југославије, а учешће друштвеног производа 24,5% у југословенском). Међутим, још је важнији његов закључак да је то било „само ограничено утешно, с обзиром на нашу укупну повезаност у којој сви гарантујемо за све и у којој је конкретна ситуација сад таква да један део укупних дугова који имају други у нашој земљи мора да падне и на плећа удруженог рада у Србији поред сопствених дугова".[21]

Коначно, фонд СК Србије у Државном архиву Србије незаобилазан је извор за реконструисање ставова Србије поводом захтева ММФ-а и других западних финансијских институција са којима се Југославија суочила 1982. и 1983. године. Реч је о значајној теми, јер су те године биле почетак потпуне зависности Југославије, па тиме и Србије, од западних финансијских институција, првенствено ММФ-а и комерцијалних банака. Та зависност је трајала све до краја постојања СФРЈ, а потом се прелила и на следећи миленијум. Услови које су ови кредитори тада поставили Југославији били су тешки, али неки од њих и неопходни да би се спровеле економске и политичке реформе у правцу привређивања заснованог на економским критеријумима и већих надлежности савезних органа. Најважнији захтеви односили су се на успостављање реалног курса динара, реалних каматних стопа које су до тада биле далеко ниже од инфлације, смањивања свих видова потрошње и „подржављења" свих дотадашњих дугова чиме би НБЈ и Федерација биле гарант за њихово враћање. Уместо компликованог и нефункционалног југословенског система заснованог на самосталности република и покрајина Запад је захтевао да једини партнер и гарант за враћање свих дугова буде савезна држава.[22]

[20] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 410, 1982, Материјали са 12. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 22. октобар 1982.

[21] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 436, 1982, Уводна излагања на саветовању са председницима ОК СКС, 5. новембар 1982.

[22] Слободан Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983. Спољни дуг и унутрашња криза* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2024).

Српски политичари су се више пута изјашњавали у прилог ових захтева потенцирајући да су они били у духу програма стабилизације, али нарочито указујемо на излагање Борисава Јовића у Председништву ЦК СКС 15. марта 1984. године. Јовић је подсетио да је реалан курс динара био „фундаментални услов" за повећање извоза. Заложио се и за више каматне стопе како би се поспешила девизна штедња грађана уместо нерационалне потрошње. Јовић је био свестан да ће последица усвајања захтева ММФ-а бити повећање трошкова привреде, али их је подупирао да би пословање било засновано на реалној економској бази. У том смислу је подржао рестрикције према организацијама удруженог рада које су остваривале губитке или су биле неликвидне. За њих је било предвиђено ограничење повећања личних доходака. Јовић је ту меру образложио ставом да је „немогуће више дозволити експанзију потрошње на оним тачкама где се врши експанзија губитака". Подржао је и другу меру финансијске дисциплине којом је требало друштвено-политичким заједницама ограничити могућности да покривају губитке привреде, што је до тада вршено преко заједничких резервних фондова тако што су преливана средства од оних који су стварали вишкове на оне који су стварали губитке. За Јовића је то био услов за почетак преструктурирања југословенске привреде. Подвукао је да је споразум са ММФ-ом био неминовност за државу која је имала седам милијарди долара извоза, а само за увоз репроматеријала и сировина трошила осам милијарди долара. Инсистирао је и на томе да је Југославија све што је договорила са ММФ-ом требало да спроводи без притиска споља, јер су те мере биле услов повећања ефикасности привреде. Последњи закључак је био суштина става Србије према захтевима ММФ-а у првој половини осамдесетих.[23]

СРБИЈА И ФИНАНСИРАЊЕ НЕРАЗВИЈЕНИХ

Економска историја Србије нераскидиво је везана са питањем финансирања република и покрајина означених за недовољно развијене. Радило се о економском питању које је временом постало прворазредни политички проблем Србије: централни део републике је континуирано заостајао за развијеним деловима земље (републике Словенија и Хрватска и покрајина Војводина) и приближавао се неразвијеним (републике БиХ, Македонија и Црна Гора и покрајина Косово), а финансирао је неразвијене, јер је политичким одлукама савезних власти сврстан у развијене. Економски показатељи су указивали да је степен развијености централне Србије пао испод југословенског просека, а тај део републике је настављао да финансира неразвијене којима је био ближи него развијенима. Проблем заостајања централне Србије је руководство Србије покренуло крајем седамдесетих, али никад није одлучно истрајало на том питању, стављајући у први план политички интерес за очување фиктивног јединства на савезном нивоу а не материјалне интересе своје републике. Крајем седамдесетих је у Федерацији договорено да буду урађени објективни критеријуми који би показали степен развијености сваке републике и покрајине на основу којих би био одређен њихов статус, али он није никада реализован, од чега је највише штете имала централна Србија, јер су економски показатељи говорили

[23] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 419, 1984, Материјали са 62. седнице ПЦК СКС, 15. март 1984.

да је она осетно заостајала за југословенским просеком, а ипак је тај део Србије политичком вољом означен као „развијен“ и учествовао у финансирању неразвијених. У првој половини осамдесетих проблем заостајања централне Србије био је више пута признат у савезним документима, СИВ је задуживан да тај проблем реши, али се у пракси није одмакло много даље од прокламација. Разлог је био у томе што су све остале републике и покрајине суштински саботирале утврђивање објективних критеријума развијености и промену статуса централне Србије – неразвијени зато што би онда остали без дела средстава који су добијали од Србије, а развијени зато што би били изложени захтевима неразвијених да надокнаде та средства.[24]

Врхунац кризе је наступио 1985. године када је требало утврдити систем финансирања „неразвијених“ у наредних пет година и када је централна Србија опет сврстана у „развијене“ иако је по степену развијености била далеко ближа „неразвијенима“. Тада је упркос великим отпорима дела руководства Србије, посебно Скупштине Србије, политички врх републике пристао да Србија остане у старом статусу и да и даље финансира неразвијене истим обимом средстава као они делови земље који су заиста били развијени у односу на неразвијене.

Архивски извори су незаобилазни у истраживању овог питања које је пред крај постојања југословенске државе од економског постало суштинско политичко питање. Руководство Србије је на тај проблем указало говором председника Републичког извршног већа Ивана Стамболића на заједничкој седници савезних савета на Брду код Крања од 9. до 12. јула 1979. у расправи поводом „објективизираних критеријума и показатеља за одређивање степена привредне развијености СР и САП“. Тај документ је сачуван у фонду СКС Државног архива Србије, а пронашли смо га у материјалима из 1984. године, дакле пет година пошто је одржан, јер је коришћен за припрему српског руководства за преговоре о начину финансирања неразвијених у петогодишњем Друштвеном плану (1986–1990). То сведочи о актуелности те теме, значају који јој је Србија придавала и чињеници да се суштински ништа није променило током пет година. Тај говор је одличан извор за анализу тактике коју је српско руководство користило у покушају да убеди остатак земље да централна Србија економски заостаје и да више не може да издваја средства за неразвијене у обиму који је одређен за економски развијене делове земље. Та тактика се показала као сасвим неделотворна, а била је саткана од изношења низа економских показатеља заостајања Србије и политичког опортунизма. Тај опортунизам је подразумевао умереност, прихватање лоших компромиса и избегавање политичког заоштравања како не би наступила политичка криза у земљи. Стриктно је избегавано да се другим републикама и покрајинама каже оно што је било очито и што је констатовано на интерним састанцима у Србији – да се период економског заостајања Србије поклопио са годинама издвајања средстава за неразвијене, а све из страха да не буде угрожено јединство државе, кога стварно више није ни било, те да српско руководство не буде оптужено за хегемонизам и великосрпску политику. Отуда је Стамболић те 1979. године наступио тактично, не желећи да остави места дилеми да ли је Србија за солидарност, заједништво и помоћ неразвијенима. Пошао је од тога да је политика равномернијег економског развоја била „незаобилазна основа политике

[24] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 438, Одговорност и задаци, Извештај о току досадашњег рада...

истинске националне равноправности“. Предложио је начела на којима би почивала политика помоћи недовољно развијеним републикама и покрајинама, заправо на којима би били изграђени материјални односи међу појединим деловима земље. Поделу на „развијене“ и „неразвијене“ републике и покрајине је сматрао упрошћеном, јер није одражавала стварно стање и достигнут степен развијености. Јасно је истакао да је централна Србија била испод југословенског просека развијености и знатније испод развијености других република и покрајина са којима је сврстана у групу развијених. Зато је инсистирао на одређивању економских показатеља који би показали степен развијености. Недвосмислено је указао на заостајање централне Србије у економском развоју и приближавање недовољно развијеним републикама и изнео низ података који су то потврђивали. Закључио је да се централна Србија не може сматрати развијеном, већ је имала тенденције приближавања неразвијеним („интермедијално подручје у односу на друге“). Међутим, Стамболић је знао шта политички не сме да изговори – да је заостајање централне Србије било узроковано издвајањем за недовољно развијене, па је завршио уверавањем да Србија узроке заостајања није тражила у дотадашњем обиму издвајања за неразвијене.[25]

Извори веома детаљно сведоче колики је био степен развијености Србије у односу на Југославију. То најбоље показују бројни статистички подаци настали радом не само републичких, већ и савезних стручних служби. Неки од тих материјала су писани за потребе српског политичког руководства како би том аргументацијом покушало да издејствује промену положаја централне Србије у систему финансирања неразвијених. Таквих докумената има више, али посебно треба указати на материјале припремљене за састанак руководства Србије и радне групе Председништва ЦК СКЈ 20. децембра 1984. у којима је анализом бројних економских параметара показано да је централна Србија економски заостајала у Југославији, тј. да је њен ниво развијености био испод југословенског и да самим тим није било оправдано да буде оптерећена издвајањем за неразвијене у мери у којој су били развијени делови земље.[26]

Од бројних показатеља економског заостајања централне Србије записаних у више архивских докумената навешћемо само неке. Друштвени производ централне Србије по становнику 1982. био је 96,1% југословенског просека, просечна стопа раста друштвеног производа од 5,6% од 1947. до 1982. била је спорија него у Југославији (5,8%), а исти тренд је настављен од 1981. до 1983. године (1,8% у централној Србији према 1,9% у Југославији, 3,5% у БиХ, 3,4% у Македонији); вредност активних основних средстава по радно способном становнику 1982. била је само 80,5% просека земље (БиХ 81,4%, Црна Гора 116%); у 1952. години вредност основних средстава по раднику централне Србије била је 12% изнад просека земље, а 1981. 15% испод тог просека; ниво инвестиција по становнику 1952–1982. Достигао је само 84,9% југословенског просека; стопа незапослености исказана бројем лица која траже запослење на 1.000 становника 1983. била је 19%

[25] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. децембар 1984, Дискусија Ивана Стамболића.

[26] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. децембар 1984, 30-837/84.

лошија од просечне југословенске и др. Од 1.035.500 незапослених у Југославији марта 1985. године у Србији је било чак 45,9% (централна Србија 26,6%, Војводина 9,3%, Косово 10%).[27] Највећи проблем централног дела Србије био је изразито низак ниво развијености великог броја општина. Средином осамдесетих, у том делу републике постојала је чак 51 неразвијена општина, у којој је живело милион и по становника. Тај део Србије је био далеко испод нивоа развијености република које су деценијама имале статус недовољно развијених и чији је развој финансирала и Србија. Народни доходак по становнику у овим општинама био је 20% нижи, а релативна запосленост 32% нижа од просека три републике са статусом неразвијених. Друштвени производ друштвене привреде био је 40% нижи него у три неразвијене републике. Ипак, 236.000 запослених у овим општинама имало је обавезу издвајања зајма за неразвијене.[28]

Суочена са овим показатељима, Србија је предлагала коренште измене система финансирања неразвијених, тим пре што дотадашњи систем није смањивао јаз између развијених и неразвијених. Осим тога, био је бирократизован, па су средствима располагале политичке структуре у три републике и једној покрајини. Уместо што су републике и покрајине линеарно и грубо подељене у развијене и неразвијене, Србија је, на основу материјалних показатеља, предлагала да се изнијансирано утврди пет категорија: Словенија као најразвијенија; Хрватска и САП Војводина са релативно уједначеним нивоом; централна Србија као исподпросечно развијена; БиХ, Македонија и Црна Гора са уједначеним нивоом развијености и САП Косово као најнеразвијенија. Следило је да би само јужна српска покрајина требало да користи „комплетну помоћ шире друштвене заједнице", а да три републике уђу у прелазни период. Скренута је пажња да централна Србија не би требало да учествује у финансирању бржег развоја недовољно развијених република, већ само своје јужне покрајине. Подвучено је да је дотадашњи начин преливања акумулације преко Фонда „погодовао разним нерационалностима", да је такав систем имао по Србију додатно негативну димензију, јер је развој Косова углавном помаган средствима ове републике преко фонда, чиме су стваране конкурентске привреде у републици, а истовремено слабљени самоуправни односи и заједништво. Предлагано је да Србија помогне развој САП Косово удруживањем радних организација централног дела републике и покрајине, „јер је реч о Покрајини у саставу Србије за чији развој Република има највише интереса, обавеза и одговорности". Као исподпросечно развијено подручје, Србија је сматрала да њен централни део не треба да издваја средства за три републике већ само за своју покрајину.[29]

О овим ставовима Србије сведоче документа ЦК СКС из Државног архива Србије. Њихов значај види се из чињенице да су ови предлози Србије суштински имали револуционарни карактер у тадашњем нефункционалном и бирократизова-

[27] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. децембар 1984, 30-837/84; ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 428, 1985, Материјали са 103. седнице П ЦК СКС, 24. децембар 1985, Неауторизоване магнетофонске белешке.

[28] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 405, 1986, Материјали са 29. седнице ЦК СКС, 14. април 1986, Неауторизоване магнетофонске белешке.

[29] ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 438, Одговорност и задаци, Извештај о току досадашњег рада на изради критеријума и показатеља.

ном систему, јер су уместо давања средстава у руке политичких структура полазили од потребе да се у неразвијене улаже на економској основи, тј. директном сарадњом заинтересованих привредних организација.

Архивски изворе дају увид и у хронологију догађаја који су 1985. довели до поновног, мада изразито невољног, пристајања руководства Србије да централни део републике буде поново политичким погађањима на савезном нивоу сврстан у развијене делове земље. Укратко, таква одлука је усвојена на савезном нивоу прегласавањем којим је Србија остала усамљена. Следила је подела у српском руководству, чији је део био за одлучно супротстављање, да би на крају, под притиском партијског руководства и Председништва Србије, Скупштина Србије прихватила предложени систем финансирања неразвијених и то тек после поновљеног гласања, јер је предлог најпре одбацила. О тим драматичним месецима сведоче пре свега стенограми састанака Председништва СФРЈ, Председништва ЦК СКЈ и Председништва ЦК СКС. Дискусије су биле дуге, бурне, полемичке, често и емотивне. Присталице пристајања Србије на свршен чин (пре свих функционери у Федерацији – Дражa Марковић, Никола Љубичић, Добривоје Видић и Душан Чкребић) позивали су се на потребу очувања Југославије и парцијалне мере СИВ-а којима је требало ублажити неповољан положај Србије, док су противници (српски делегати у Скупштини СФРЈ, представници Скупштине и Извршног већа Србије и неки чланови Председништва ЦК СКС, а пре свих председник Скупштине Србије Слободан Ајга Глигоријевић) алармантно упозоравали на тешке последице по привреду Србије ако опет прихвати оптерећење које неће моћи да поднесе.[30]

РЕЗИМЕ

Архивски извори су вишеструко значајни за изучавање економске историје Србије у првој половини осамдесетих година 20. века. Првенствено се ради о документима насталим радом или за потребе државних и партијских органа. Реч је о стенографским белешкама и записницима са седница државних и партијских органа, говорима функционера и материјалима стручних служби. Та врста извора је веома обимна. На њима је најчешће ознака која указује да се ради о државној тајни или строго поверљивим документима. Похрањени су у фондовима Државног архива Србије и Архива Југославије. Они говоре о економским приликама у Србији, проблемима са којима се српска привреда суочавала, најважнијим показатељима кризе, мерама власти за њено превазилажење, висини спољног дуга, материјалном положају Србије у југословенској федерацији и др.

[30] Архив Југославије (АЈ), 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 144. седница, 29. октобар 1985; ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 429, 1985, Материјали са 104. седнице ПЦК СКС, 4. новембр 1985; АЈ, 803, Председништво СФРЈ, 79. седница, 16. децембар 1985; АЈ, 507, Председништво ЦК СКЈ, 151. седница, 17. децембар 1985; ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 430, 1985, Материјали са 110. седнице ПЦК СКС, 18. децембар 1985; АЈ, 803, 227, 19. децембар 1983.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Државни архив Србије (ДАС), ЦК СКС (Ђ-2)
- Државни архив Србије (ДАС), Председништво СР Србије (Г-274)
- Архив Југославије (АЈ), СКЈ (507)
- Архив Југославије (АЈ), Председништво СФРЈ (803)

Литература:

- Bilandžić, Dušan. *Jugoslavija poslije Tita (1980–1985)*. Zagreb: Globus, 1986.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974.–1990.)*. Zagreb: Prometej, Beograd: Samizdat B92, 2003.
- *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata.* prir. Branko Petranović, Momčilo Zečević. Beograd: Rad, 1988.
- Ристановић, Петар. *Косовско питање 1974–1989*. Нови Сад: Прометеј, Београд: Информатика, 2019.
- Селинић, Слободан. *Југославија и Запад 1980–1983. Спољни дуг и унутрашња криза*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2024.
- Селинић, Слободан. „Документа Архива Југославије о спољном дугу Титове Југославије почетком осамдесетих година XX века“. У: *Архивска грађа у теорији и пракси* 6, ур. Слободанка Цветковић, 419-433. Београд: Архивистичко друштво Србије, 2023.

Slobodan SELINIĆ, PHD

ECONOMIC HISTORY OF SERBIA IN THE FIRST HALF OF THE EIGHTIES OF THE TWENTIETH CENTURY IN ARCHIVAL SOURCES

Summary

Archival sources are important in many ways for studying the economic history of Serbia in the first half of the eighties of the 20th century. These are primarily documents that were created during work or for the needs of state and party bodies. They include stenographic notes and memorandums from meetings of state and party bodies, officials' speeches, and documents of expert services. That type of source is voluminous. They are usually designated with a mark indicating that they are state secrets or top secret documents. They are stored in the fonds of the State Archives of Serbia and the Archives of Yugoslavia. They offer information about the economic conditions in Serbia, problems the Serbian economy was faced with, the most important indicators of the crisis, the government's measures to overcome the crisis, the amount of foreign debt, the material position of Serbia in the Yugoslav federation, etc.

Др Иван РИСТИЋ[1]
ОШ „Вук Караџић”, Крушевац, Србија
оригинални научни рад

341.384(497.11)"1914/1918"(093,2)
COBISS.SR-ID 183719433

БУГАРСКЕ РЕПАРАЦИЈЕ И РАТНА ОДШТЕТА КАО ЕКОНОМСКО И ПОЛИТИЧКО ПИТАЊЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА – ПОГЛЕД КРОЗ АРХИВСКУ ГРАЂУ

Апстракт: У раду се разматра економски и политички значај питања ратне одштете после Првог светског рата, са посебним освртом на финансијске и економске обавезе Бугарске према Краљевини СХС (репарације, реституције и реквизиције) и начинима њиховог извршења. Посебна пажња посвећена је прегледу и приказу архивске грађе релевантне за истраживање ове теме – врсти докумената заступљених у архивским фондовима, целовитости сачуване архивске грађе, односно њеним недостацима, као и значају за научна истраживања.

Кључне речи: *Први светски рат, Бугарска, Краљевина СХС, ратна штета, репарације, реституција, архивска грађа*

РАТНА ОДШТЕТА И РАТНА ОДГОВОРНОСТ – УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Иако је пракса да победничке државе компензују ратне трошкове, као и штету причињену својим грађанима, на рачун побеђених држава, била позната и раније, питање ратне одштете, повезане са одговорношћу државе за покретање рата, избило је у први план као последица Првог светског рата. Тачније, ратна одговорност држава није била препозната у међународним односима пре Великог рата. Тек после њега, услед велике штете коју су претрпеле државе победнице (пре свега Француска и Белгија), поставља се питање „кривице за рат” и тражи политичка и материјална (економска и финансијска) одговорност Немачке за покретање сукоба. Може се рећи да је чланом 231. Версајског уговора[2] питање одговорности за

[1] научни сарадник, *0807978@gmail.com*

[2] Мировни уговор са Немачком потписан је 28. јуна 1919. године у дворцу Версај крај Париза, по коме је и добио назив. Регулисао је низ питања – од територијалних (нове границе у Европи, као и судбина немачких колонија), до финансијских, као и питања ратне одговорности. Немачке репарације нису коначно утврђене овим уговором, јер о томе нису могле да се договоре силе победнице, тзв. Савет четворице (Сједињене Америчке Државе, Велика Британија, Француска и Италија), већ је остављено Комисији за репарације да утврди коначну суму. Једино је одређено да ће Немачка, на име одштете, у року од две године платити двадесет милиона златних франака, углавном у угљу. Овај уговор, као најважнији (јер је Намачка сматрана главним кривцем за рат), послужио је

покретање рата уведено у међународно право и међународне односе. После Првог светског рата тзв. *репарационо питање* постаје једна од кључних политичких и економских тема међународних односа, уско повезана са питањем међусавезничких дугова и економске стабилизације Европе и међународних економских односа двадесетих година прошлог века. Од самог почетка немачке репарације биле су разлог за сукобе између савезничких великих сила – Француске, са једне стране, која се залагала за високе суме и ригорозну динамику исплате репарационих обавеза од стране Немачке и САД и Велике Британије, с друге, чији су економски и политички интереси налагали да се Немачка и њена привреда што мање оптерете теретом репарација.[3] Версајским уговором предвиђене су обавезе Немачке и њених савезника да надокнаде ратну штету причињену државама победницама. Овим уговором створено је посебно међународно тело – Комисија за репарације (Репарациона комисија), са седиштем у Паризу, надлежно за извршење клаузула мировних уговора[4] које су се тицале ратне одштете (репарација, реституција, реквизиција), али и регулисање питања односа између предратних зајмова и послератних обавеза побеђених држава. Ова комисија, која је требало да одреди суме, начине и динамику репарационих плаћања, као и других облика надокнаде ратне штете, кренула је са радом почетком 1920. године. Југословенски представник при овој комисији био је дипломата Матеја Мата Бошковић[5], који је за време Конференцији мира у Паризу био члан поли-

као образац за уговоре са другим побеђеним државама. Тек је на конференцији у Лондону марта 1921. године одређена висина немачких репарација у износу од 220 милијарди златних франака. Пре тога је на конференцији у белгијској бањи Спа одређен удео појединих држава у немачким репарацијама: највећи удео добила је Француска (52%), Велика Британија је добила 22% учешћа, Италија 10%, Белгија 8%, док је Краљевини СХС припао удео од 6,5%. Види: Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига* (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 131-143.

[3] Види: Dr Borko Nikolajević, *Reparacije. Razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata* (Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša", 1956), 17-63; Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата* (Београд: Clio, 2013), 43-44; Kindlberger, Čarls, *Svet u depresiji od 1929. do 1939.* (Beograd: Laguna, 2021), 49-52; Stanislav Sretenović, „Reparacije pobeđenih, dugovi pobednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije", *Filozofija i društvo*, broj 1 (2009), 223-243; Guillaume, Richard, "War Damage and Reparation During Worl War I in Europe: Betwen Individual Rights and State Interventionism", *Law and War* 2021, 9781925984842. hal-03629430 (доступно на: *https://hal.science/hal-03629430/document*, приступљено 24. 9. 2024).

[4] Осим са Немачком, мировни уговори потписани су и са осталим побеђеним државама: са Аустријом у Сен-Жермену (10. септембра 1919), са Бугарском у Нејиу (27. новембра 1919), са Мађарском у Тријанону (4. јуна 1920), са Турском у Севру (10. августа 1920).

[5] Матеја Мата Бошковић (1864–1950) један је од водећих српских и југословенских дипломата 20. века. Као млад дипломата Краљевине Србије службовао је у Софији и Скопљу, где је 1899. године био конзул. Пензионисан је 1904, а реактивиран у службу 1907. године и постављен за посланика у Атини. На тој позицији учествовао је у стварању српско-грчког савеза 1912. године. Од 1913. године био је посланик у Лондону, у коме га затичу „Јулска криза" и Први светски рат. За време рата дошао је у сукоб са представницима Југословенског одбора и њиховим идејама о уређењу будуће југословенске државе. Разрешен је дужности у Лондону септембра 1916. године. (Детаљније о животу овог врсног диломате види: Драган П. Бакић, „Матеја Мата Бошковић. Прилог за биографију

тичке делегације. Од седам делегација које су чиниле ову комисију, само су четири имале пуно право расправе и одлучивања о свим питањима (представници САД, Велике Британије, Француске и Италије), док су остале три делегације (Белгије, Јапана и Краљевине СХС) имале ограничена права. Тако је делегација Краљевине СХС учествовала само на седницама које су се тицале мађарских, бугарских и аустријских обавеза, са правом да буде саслушана и даје предлоге. Међутим, коначне одлуке о свим питањима биле су у рукама представника четири велике силе.[6]

ПИТАЊЕ РАТНЕ ОДШТЕТЕ БУГАРСКЕ И ЊЕГОВО РЕАЛИЗОВАЊЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

У делу који се тицао накнаде штете Краљевини СХС, мировним уговором предвиђене су следеће обавезе Бугарске: 1) да изврши реституцију (повраћај) железничког материјала, стоке, те различитих предмета верске и културне баштине (члан 125. мировног уговора)[7]; 2) да изврши испоруке угља из рудника Перник у року од пет година од ступања уговора на снагу и то по 50.000 тона годишње (ову обавезу Бугарска је имала само према Краљевини СХС због штете причињене на рудницима у окупираној Србији), с тим да вредност ових испоруке неће бити одбијена од репарационог дуга[8]; 3) да изврши реквизициона плаћања[9]; 5) да изврши репарациона плаћања.

српског дипломате", у: *Србија 1918: ослобођење домовине, повратак ратника, живот у новој држави*, ур. Љубодраг П. Ристић (Чачак: Међуопштински историјски архив Чачак; Inštitut za kulturne in spominske študije, Ljubljana; Центар за историју Југославије и савремену националну историју Филозофског факултета у Београд, 2021), 155-181.

[6] Детаљније о раду и организацији Репарационе комисије види у: Лидија Хофман Опојлевић, „Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (1919–1930)", *Архив*. Часопис Архива Југославије, број 1-2 (2012), 19-31.

[7] Види: Уговор о миру са Бугарском (Нејски уговор) (Београд: Геца Кон, 1927), 62-64.

[8] *Исто*, 64-65.

[9] Питање реквизиција се не спомиње у уговору на изричит начин, али је члан 177. уговора регулисан широк спектар питања о приватним правима и интересима повређеним применом различитих „изузетних ратних мера", и обештећењу грађана савезничких и придружених сила (Види: Уговор о миру са Бугарском..., 97-108). Под реквизицијама се подразумева „принудно одузимање одређених покретних добара од становништва, у првом реду хране, одеће, санитетског материјала, огрева (...) Врши се у изузетним ситуацијама, најчешће у рату, за потребе домаћих или окупаторских војних снага." Питање реквизиција окупаторске војске било је регулисано Хашким правилником о законима и обичајима рата на копну (1907). Види: „Rekvizicija", у: Boris Krivokapić, *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, (Beograd: Службени гласник, 2010), 931-932. Бугарске окупационе власти су током рата одузимале различиту имовину (углавном летину) од становништва и за то издавале реквизиционе признанице на одређену суму новца ради касније исплате, али су реквизиције остале неисплаћене. Иначе, југословенска Влада је обавезу Бугарске да изврши реквизициона плаћања изводила из члана 125. уговора о миру, који је регулисао повратак предмета и имовине приватних лица, хартија од вредности итд. Види: Архив Југославије (АЈ), фонд 70, Министарство финансија Краљевине Југославије, ф. 463, ј.о. 761, Министарство иностраних дела – делегату при Репарационој комисији, 1. 10. 1929.

Ради извршења поменутих обавеза у Софији је формирана Међусавезничка комисија за репарације коју су чинили представници Велике Британије, Француске и Италије и која је имала широка овлашћења у погледу контроле бугарских финансијских токова. Ова комисија имала је право да централној Комисији за репарације предложи умањење или одлагање плаћања, узимајући у обзир бугарске платежне способности.[10]

Чланом 121. уговора одређено је да Бугарска на име репарација плати 2.250.000,000 златних франака у року од 37 година, два пута годишње (1. јануара и 1. јула), почевшу од 1. јануара 1920, са годишњом каматом од 5%. Дакле, Бугарска је за 37 година требала да исплати суму од 4.950.404,778 златних франака или нешто више од 134 милиона златних франака годишње.[11] Протоколом који је потписан између Међусавезничке репарационе комисије у Софији и бугарске владе 21. марта 1923. године, бугарски репарациони дуг подељен је на два дела: транша „А", у износу од 550 милиона златних франака, са роком отплате од 60 година и годишњом каматом од 5% (прва рата требало је да буде положена 1. октобра 1923. године) и транша „Б" у износу од 1.700,000 златних франака, али је намирење овог дела одложено за 30 година.[12] Према извештају Репарационе комисије, 1. октобра 1927. године на југословенском рачуну било је 449.371 долара од бугарских репарационих уплата у седам рата (од октобра 1923. до октобра 1926. године).[13]

Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији није била задовољна предвиђеном сумом па је, заједно са грчком и румунском делегацијом, тражила да Бугарска на име репарација плати пет милијарди златних франака. Осим тога, да би заштитила своје интересе у погледу бугарских репарација, делегација је тражила да Краљевина СХС има свог представника у Комисији за репарације и другим надлежним комисијама који би имао иста права као и представници великих сила. Оба захтева су одбијена.[14] Економски експерт југословенске делегације Велизар Јанковић сматрао је да су обзири савезничких сила према „платежној способности Бугарске" неутемељени, јер је после рата Бугарска била у знатно бољем економском и финансијском положају од Србије. Јанковић оптужује Бугарску да је главни кривац за стање у коме се Србија налази и то због „мучког напада" 1915. године, када је Србија била принуђена да се евакуише преко Албаније. Пошто Србија другим уговорима није добила „готово ништа", Јанковић сматра да су све југословенске наде у економски опоравак и економску сатисфакцију окренуте према мировном уговору

[10] Уговор о миру са Бугарском..., 61-62, 65-70.

[11] Види: Никола Стоянов, Репарации и междуюзсни дългове (София: Печатница „П. Глушков", 1933), 4-5; Уговор о миру са Бугарском, 59-61.

[12] Детаљније види у: Н. Стоянов, нав. дело, 6-10.

[13] Иван Ристић, Балкански Каин и Авељ. Бугарска у југословенској политици (1919–*1929)* (Београд: Институт за новију историју Србије; HERAedu, 2023), 113.

[14] *Zapisnici sa sednice delegacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, prir. Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak (Beograd: Kultura, 1960), 150; Архив Југославије (даље: АЈ), фонд 336, Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу, ф. 43, 2162, Извештај Косте Стојановића Николи Пашићу, 13. 6. 1919.

са Бугарском.[15] Економско-финансијска секција при делегацији на Мировној конференцији проценила је да је Бугарска, само по две ставке, нанела штету Србији која је износила око 2,5 милијарде франака: услед злочина бугарских окупационих снага око 40.000 породица остало је без хранитеља, што значи изгубљену вредност од око милијарду франака; штета по живот и здравље депортованог цивилног становништа износила би око 1,5 милијарду франака, имајући у виду само око 52.000 људи који су се вратили из интернације.[16]

Од поменутих обавеза Бугарска је у потпуности, до новембра 1922. године, извршила реституцију железничког материјала.[17] Новембра 1920. године у Бугарској је усвојен Закон о повратку предмета одузетих из суседних држава за време рата. Убрзо је враћен део предмета приватних и правних лица (хартије од вредности, делови библиотека, архива и сл)[18], као и део верске баштине (црквене имовине) однете за време рата.[19]

Као део ширег политичког и економско-финансијског аранжмана који је, у виду протокола и конвенција, усвојен новембра 1923. године на Југословенско-бугарској конференцији у Софији, Краљевина СХС се одрекла својих права из чл. 125. мировног уговора (реституција), као и права наплате реквизиционих признаница својих грађана, а као накнаду је добила фиксну суму од 300.000,000 лева. Половина ове суме је исплаћена у новцу, а друга половина у натури (у цералијама и угљу из Перника).[20] Иначе, исплата реквизиција као обавеза Бугарске била је подложна различитим тумачењима, јер се као таква не помиње у самом уговору о миру. Бугарска је почела са исплатама 1920. године (исплећено је нешто више од 17.000 лева на име реквизиционих признаница становницима села Рујишта)[21], али су исплате обустављене, јер је Бугарска тврдила да су реквизиције урачунате у општи репарациону суму. Услед политичких промена и притисака из Београда, Бугарска је била принуђена да промени свој став по овом питању. На поменутој конференцији у Софији октобра-новембра 1923. године Бугарска се обавезала да плати суму од 4.500,000 лева на име „специјалних рекламација" држављана Краљевине СХС.[22]

Што се реституције стоке тиче, у периоду од маја 1921. до јануара 1922. године, Бугарска је предала предвиђене контингенте стоке суседним државама.

[15] Види: Velizar S. Yankovitch, *Serbia and the Peace with Bulgaria. Economic and financial parallel development* (Paris: Imprimerie slave V. Jilek), 1919.

[16] AJ, 366, ф. 42, 3131, Опсервације Економско-финансијске и саобраћајне секције, октобар 1919.

[17] Детаљније вид. И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ...*,101-104.

[18] *Исто*, 104-105.

[19] О томе види у: Иван Ристић, „Реституција верског наслеђа и црквене имовине из Бугарске после Првог светског рата (мисија протојереја Михаила Поповића у Софији)", *Црквене студије*, број 15 (2018), 547-555.

[20] Детаљније о раду конференције, усвојеним одлукама и њиховој реализацији види у: И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ...*, 108-109, 264-265.

[21] AJ, фонд 334, Министарство иностраних дела Краљевине Југославије – Дирекција за уговоре, ф. 643, ј.о. 1903, Министарство финансија-Одељењу за извршење мировних уговора, 30. 1. 1922.

[22] Види напомену 18.

Краљевина СХС је добила 50 бикова, 6.330 крава музара, 5.000 коња и кобила, 4.070 волова и 12.000 оваца. Продајом ове стоке држава је инкасирала 11.868,295 динара чистог прихода.[23]

Што се испоруке угља из Перника тиче, Бугарска је прве количине испоручила априла 1921, а ову своју обавезу окончала током 1927. године. Вредност испорученог угља износила је 8.570,000 златних франака.[24]

АРХИВСКА ГРАЂА О БУГАРСКИМ РЕПАРАЦИЈАМА И РАТНОЈ ОДШТЕТИ

Архивска грађа која се односи на надокнаду ратне штете после Првог светског рата, па самим тим и на обавезе Бугарске по овом питању, дели судбину целокупне архивске грађе из периода Краљевине СХС/Југославије. Као што је познато, део најзначајније архивске грађе (политичке и поверљиве архиве) уништен је на основу одлуке југословенске Владе априла 1941. године, да не би пала у руке непријатељу. Део архивске грађе однеле су окупаторске власти. Један део ове однете грађе уништен је током ратних дејстава, док је мањи део враћен после Другог светског рата. Део архивске грађе који се налазио у Немачкој завршио је у СССР-у као ратни плен Црвене армије. Велики део архивске грађе која је остала у земљи уништен је у рату, док је део уништен као последица немара или намерних „чистки" неподобне грађе после Другог светског рата.[25]

За анализу репарационог питања на Мировној конференцији у Паризу, као и питања надокнаде ратне штете уопште, кључна грађа налази се у фонду Делегације Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу (1919–1920). У питању су документи у вези са радом како политичке делегације, тако и Економско-финансијске и саобраћајне секције при Делегацији, која је била састављена од економских, финансијских и саобраћајних стручњака.[26] Што се типа докумената тиче, углавном се ради о преписци између Министарства иностраних дела (даље: МИД) и Делегације и депешама МИД-а у којима се Делегацији дају одређене инструкције и обавештења или се од ње траже обавештења о појединим питањима и предузетим корацима; затим о преписци између Делегације и Економско-финансијске и саобраћајне секције; нотама надлежним телима Конференције мира у којима се, у

[23] Види: И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ...*, 106: Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*, (Novi Sad: Prometej, 2007), 155.

[24] Детаљније види у: И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ...*, 106-107.

[25] Детаљније о судбини међуратних архива види у: Војислав М. Јовановић Марамбо, *Потрага за украденом историјом (Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији)*, (Београд: Југоисток, 2011); Ђорђе Станковић и Љубодраг Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 169-197.

[26] Председник ове секције био је економски стручњак Коста Стојановић, а од децембра 1919. године Драгутин Дучић (Коста Стојановић је постао министар финансија). Имала је две подсекције: Економско-финансијску и Саобраћајну. О организацији и раду секције види у: Андреј Митровић, *Југославија на Конференцији мира 1919–1920* (Нови Сад: Прометеј: Београд: Радио-телевизија Србије, 2019), 67-71.

највећем броју случајева, негодује поводом предложених одредби мировног уговора са Бугарском, а које се односе на надокнаду штете. Међу овим документима налази се и важна архивска грађа о самој ратној штети коју су бугарске окупационе власти починиле за време окупације (процене штете, пописи и сл.).[27]

Поменућемо, јер је важно за историографију Првог светског рата, да се у оквиру грађе Делегације налази и изузетно детаљан реферат Јована Вучковића, генералног конзула у Прагу, о српским ратним заробљеницима и интернираним грађанима у Аустроугарској, Бугарској и Турској.[28] Број ратних заробљеника (умрлих у заробљеништву, као и оних који су се вратили), као и број интернираних (умрлих у интернацији, као и оних који су се вратили) у директној је вези са проценом ратне штете причињене за време рата, баш као и број погинулих и инвалида, с обзиром да су пензије и друге принадлежности за њих, као и за породице страдалих, чиниле једну од кључних ставки приликом процене ратне штете.[29]

Издвојићемо још један нарочито интересантан документ који открива не тако познати детаљ из рада југословенске Делегације у Паризу, а у вези са питањем које представља важан део и српске културне историје. Ради се о моштима Светог краља Милутина, које су се од 15. века налазиле у Бугарској и до Првог светског рата чувале у цркви Свете Недеље у Софији (која је по томе у народу и названа црквом Светог Краља). У депеши МИД-а упућеној Делегацији, а на захтев Министарства просвете, наводи се да је на почетку рата кивот са моштима уклоњен из поменуте цркве и „збачен не зна се куда" и изражава се страх за судбину ове светиње. Делегација је замољена да код Савезника инсистира да се мошти краља Милутина пронађу и неоштећене предају југословенској мисији у Софији, одакле ће бити пренете у манастир Грачаница на Косову и Метохији (задужбину краља Милутина). Економско-финансијска секција је известила да је у пројекту клаузула мировног уговора са Бугарском предвидела посебну одредбу по којој је Бугарска била дужна да врати мошти краља Милутина.[30] Као што знамо, ова одредба се није нашла у финалној верзији мировног уговора, а кивот са моштима краља Милутина се и данас налази у цркви Свете Недеље у Софији.

Да резимирамо: архивска грађа Делегације на Конференцији мира у Паризу, која се односи на процењивање и надокнаду ратне штете, пружа обиље важних података о динамици решавања овог питања на Мировној конференцији, ставовима великих сила и заинтересованих страна, као и економским и политичким импликацијама различитих предлога о регулисању овог питања у оквиру мировних уговора са побеђеним државама. Преписка и друга архивска грађа (реферати, ноте и сл.) Делегације потврђују основну политичку идеју када је реч о Бугарској, са којом су на Конференцији наступиле југословенска Влада и Делегација: Бугарска сноси одговорност за рат подједнако као и Немачка, а најодговорнија је за све невоље

[27] Види: AJ, 366, фасц. 43.

[28] AJ, 366, ф. 62. У овој фасцикли налази се и детаљан попис свих ратних злочина почињених од стране окупатора за време рата („Tableau des crimes autrichiens, allemands et bulgares commis en Serbie").

[29] Види: AJ, фонд 339, Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу, ф. 68, ј.о. 117, „Процене ратне штете у Србији и Црној Гори" (више докумената).

[30] AJ, 366, ф. 43, 5254, дос. I-IV, МИД-Делегацији (одговор на полеђини документа), 7. 6. 1919.

(страдање војске и цивилног становништва) и штету коју је Србија претрпела за време рата. Баш као што Француска није имала обзира према Немачкој, захтевајући највишу репарациону суму и строгу динамику исплате, као и потпуну надоканду свеукупне штете, тако је и Краљевина СХС поступала према свом „највећем непријатељу" Бугарској.

Важна архивска грађа за економску историју, а која се односи на извршење мировног уговора са Бугарском, налази се у оквиру фонда Дирекције за уговоре Министарства иностраних дела Краљевине Југославије.[31] Ради се о извршењу 142. члана Мировног уговора који се тицао процене државних добара Бугарске на територијама које је Краљевина СХС добила тим уговором. Решење о одређивању југословенских чланова мешовите југословенско-бугарске комисије која се бавила овим питањем, извештај о раду комисије, као и спискови уступљених државних добара (државних зграда, путева, шума итд) са проценом њихове вредности пружају целовиту слику о раду на окончању овог питања проистеклог из мировног уговора, а које је имало важне економске последице (с обзиром да се радило о кључним економским ресурсима, какви су путеви, железница итд.) како за Бугарску, тако и за Краљевину СХС.[32] Део архивске грађе о овом питању (конкретно о процени вредности шума на територији уступљеној Краљевини СХС) налази се у фонду Министарства шума и рудника Краљевине Југославије. Ради се о детаљаном извештају на десет страна (који је, нажалост, непотпун) инспектора Министарства шума и рудника Сава Вучетића, експерта за процену вредности шума, члана југословенског дела мешовите комисије.[33]

У Збирци Милана Стојадиновића[34] налази се извештај Одељења за међународне уговоре Председништва Министарског савета Генералном инспекторату Министарства финансија. Ради се о детаљном извештају шта је и у којој мери у погледу накнаде штете извршено од онога што је било прописано мировним уговорима са Немачком, Аустријом, Мађарском и Бугарском, закључно са фебруаром 1922. године. Из извештаја сазнајемо да Бугарска још увек није почела са извршењем својих репарационих обавеза, док је повратила све предмете који су се могли наћи и идентификовати на њеној територији, као и предвиђене контингенте стоке. Највише пажње у извештају посвећено је извршењу мировног уговора са Немачком.[35]

[31] Одељење за извршење мировних уговора формирано је 1919. године при Председништву Министарског савета Краљевине СХС. Његов задатак био је да прати и предузима све неопходне мере, у сарадњи са другим министарствима, у циљу извршења мировних уговора. Од 1922. године Одељење је припојено Министарству иностраних дела, а од 1926. године носи назив Дирекција за уговоре.

[32] АЈ, 334 (Дирекција за уговоре), ф. 617, ј.о. 1861. (више докумената)

[33] АЈ, фонд 68, Министарство шума и рудника Краљевине Југославије, ф. 72, ј.о. 241, Извештај министру шума и рудника

[34] Милан Стојадиновић (1888–1961) био је истакнути југословенски економиста, политичар и државник. Био је министар финансија Краљевине СХС у Влади Николе Пашића (1924–1926) и председник југословенске Владе (1935–1939).

[35] АЈ, збирка 37, Милан Стојадиновић, ф. 33, ј.о. 243, Извештај бр. 1011, од 26. 2. 1922.

У фонду Министарства финансија Краљевине Југославије налази се неколико вредних докумената. Један од њих је и извештај овог министарства послат делегату при Комисији за репарације Мати Бошковићу, са објашњењима у вези са питањима бугарских (и осталих) репарација, као и дугих финансијских питања проистеклих из мировних уговора (различитих потраживања, зајмова итд.). У тачки 6. налази се појашњење да се исплате које је Бугарска извршила на основу протокола мешовите југословенско-бугарске комисије из новембра 1923. године[36] не могу урачунати на конто бугарских репарација (регулисаних 121. чланом мировног уговора), јер су оне извршене на основу 125. члана уговора. Друга два документа (извештаји делегата Мате Бошковића Министарству иностраних дела) тичу се питања бугарских репарација на Првој хашкој конференцији.[37] Југословенска страна била је против како умањења бугарских репарација, што су предлагале велике силе, тако и против умањења југословенског удела у бугарским репарацијама на 2%.[38]

У фонду Министарства правде Краљевине Југославије сачувани су протоколи мешовите југословенско-бугарске комисије која је заседала у Софији у току октобра и новембра 1923. године (чије смо одлуке већ помињали). Из угла економске историје, важне одлуке ове конференције, осим ликвидације питања реквизиционих плаћања и реституције различитих предмета и хартија од вредности (125. члан мировног уговора), тицале су се и следећих питања: секвестра, односно привремене управе над имањима бугарских држављана на територији Краљевине СХС (југословенска Влада је одлучила да оконча привремену управу, односно „подигне секвестар"); обештећења југословенских држављана којима су у Бугарској одузета имања на основу закона о аграрној реформи (Бугарска је пристала да исплати 50% вредности имања); питање обвезница бугарског златног зајма из 1909. године. У оквиру сачуваних докумената налазе се и процене правне заснованости закључених протокола и то у делу који се односи на секвестар над имовином бугарских држављана.[39] Нажалост, у прегледаној архивској грађи нисмо пронашли записнике са конференције, што значајно отежава реконструкцију њеног рада, као и детаљну анализу ставова делегација.

У фонду Министарства вера Краљевине Југославије налази се грађа о реституцији верског наслеђа. У питању су изузетно значајни документи који се тичу једне од запостављених тема када је у питању ратна одштета, а то су тзв. културне репарације, односно питање реституције културних добара однетих за време рата

[36] Види напомену 18

[37] Прва хашка конференција радила је од 6. до 30. августа 1929. године. На њој је расправљано о финансијској страни ликвидације последица рата, евакуацији француских и белгијских трупа из Рајнске области итд. Види: Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе*, књ. 1 (Београд: Издавачка књижара Косте Ј. Михајловића, 1938), 334-338; Одлукама Друге хашке конференције (из јануара 1930. године) југословенски удео у бугарским репарацијама повећан је на 5%, у односу одлуку Прве хашке конференције када је тај удео износио 2% . Види: И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ*..., 111.

[38] AJ, 70, ф. 463, извешатј од 1. 10. 1929.

[39] AJ, фонд 63, Министарство правде Краљевине Југославије, ф. 51, ј.о. 166, Закључни протоколи и пропратна документа

од стране окупаторских држава, као и надокнаде штете за уништена добра.[40] У питању је преписка између Одељења за извршење мировних уговора и Министарства вера о реституцији верског наслеђа; преписка о мисији београдског протојереја Михаила Поповића који је као специјални делегат боравио у Софији јуна 1921. године; прослеђени извештаји Посланства у Софији о овом питању; детаљан извештај протојереја Поповића о боравку у Софији, разговорима са високим представницима бугарске цркве и државе (члановима бугарске Комисије за реституцију српског верског наслеђа), у којима се могу наћи занимљиве референце о политичким односима, историји и будућности српско-бугарских односа; записник о пријему предмета које је протојереј Поповић донео из Софије; један протокол о примопредаји на бугарском језику; акт о предаји дела предмета који припадају верској и културној баштини из јануара 1923. године.[41]

Архивска грађа у вези са темом овог рада налази се и у фонду Делегације Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу. У оквиру фонда сачувану су записници, анекси и одлуке ове комисије. У овим документима третирају се питања у вези са бугарским обавезама која смо већ помињали, али сада не из угла заинтересованих страна, већ комисије надлежне да доноси кончане и обавезујуће одлуке. То су следећа питања: процена бугарских добара на основу 142. члана мировног уговора; одлагање плаћања бугарских репарација (1922. године); испоруке стоке из Бугарске; реституције из Бугарске на основу 125. члана мировног уговора; извештаји о раду Међусавезничке комисије за репарације у Софији; подела бугарских репарација; реализација југословенско-бугарских конвенција из 1923. године, итд.[42] Дакле, у питању су различите одлуке Комисије за репарацију које се у форми тумачења, објашњења, преведене или у исечцима (одломцима), могу наћи и у оквиру домаће архивске грађе сачуване у већ поменутим фондовима.

Појединачни документи о бугарским репарацијама и другим обавезама које се тичу накнаде штете налазе се и у фондовима посланстава Краљевине Југославије у иностранству, највише у фондовима Посланстава у Паризу и Лондону.[43] Ово је разумљиво, с обзиром да је у Паризу било седиште Комисије за репарације, док је Велика Британија била једна од великих сила које су активно учествовале у репарационој политици током двадесетих година, односно у регулисању овог питања у складу са својим економским и политичким интересима. Највећи део архивске грађе која се односи на нашу тему чини преписка између МИД-а и посланстава,

[40] О овој теми види занимљив рад, један од ретких нама познатих, који се бави тематиком реституције културних добара на Мировној конференцији и после ње: "Tomás Irish, The Paris Peace Conference and Cultural Reparations after the First World War", *The English Historical Review*, Volume 137, Issue 589, December 2022, 1693-1724. Између осталог, аутор у једном делу разматра и „културно насиље" Бугарске у окупираној Србији.

[41] АЈ, фонд 69, Министарство вера Краљевине Југославије, ф. 65, ј.о. 108.

[42] АЈ, 339, ф. 15, ј.о. 34; ф.17, ј.о. 37; ф. 18, ј.о. 38; ф. 19, ј.о. 40; ф. 23; ј.о. 49; ф. 25, ј.о. 51; ф. 27, ј.о. 55; ф. 30, ј.о. 59; ф. 35, ј.о. 66; ф. 41, ј.о. 72; ф. 46, ј.о. 78; ф. 48, ј.о. 80; ф. 52, ј.о. 84; ф. 55, ј.о. 89; ф. 58, ј.о. 93, 94, 95, 96.

[43] Види: АЈ, фонд 388, Посланство Краљевине Југославије у Паризу, ф. 8, ј.о. 21; ф. 9, ј.о. 22, 23; АЈ, фонд 341, Посланство Краљевине Југославије у Лондону, ф. 49, ј.о. 151; ф. 50, ј.о. 154.

затим између посланстава и делегата при Комисији за репарације, као и прослеђени извештаји делегата при овој комисији, али и поједине одлуке Комисије за репарације.

РЕЗИМЕ

Тема рада су бугарске репарације и остали облици надокнаде ратне штете (реституције и реквизициона плаћања) после Првог светског рата. Рад има три дела: у првом делу се износе опште информације о питањима ратне одговорности и ратне одштете после Првог светског рата, у светлу новонасталих политичких односа између земаља победница и побеђених земаља, али и између самих земаља победница, односно између великих сила које су чиниле победничку коалицију; у другом делу се говори о бугарским обавезама према Краљевини СХС, односно одредбама мировног уговора које су регулисале питања ратне одштете; у трећем делу дат је преглед архивске грађе, односно најважнијих архивских фондова у којима се налази грађа о бугарским репарацијама и другим обавезама у вези са ратном одштетом. У овом делу се предочавају врсте и садржаји докумената похрањених у овим архивским фондовима. Циљ је да се укаже на расположивост и разноврсност сачуване архивске грађе, као и на одређене недостатке у сачуваној архивској грађи, с обзиром на познату околност о страдању архивске грађе међуратне Југославије у Другом светском рату. Коришћени су метод дескрипције и метод критичке анализе архивске грађе. Указано је на изузетан значај појединих докумената, односно целина архивске грађе (као што је архивска грађа о реституцији верске баштине, или о појединим мање познатим, и у науци само делом обрађеним, питањима у вези са појединим аспектима извршења мировног уговора са Бугарском, као што је питање секвестра или питање процене вредности бугарских добара на територији уступљеној Краљевини СХС и сл.). Није био циљ, нити формат рада то дозвољава, да се анализира сваки архивски фонд или збирка у којима се налазе документи о бугарским обавезама проистеклим из мировног уговора, а које се тичу ратне одштете. Појединачни документи се налазе у многим архивским фондовима и збиркама, похрањеним у различитим архивима. Жеља аутора је да укаже на оне архивске фондове и збирке у којима се налазе целине грађе, односно више докумената тематски и/или хронолошки повезаних, на основу којих се може реконструисати један заокружени просец или одређено питање из домена нашег интересовања. Другу групу докумената чине детаљни и обимни извештаји о појединим питањима који сами за себе, и без других докумената, представљају заокружену целину. За научну обраду тема као што су репарације и ратна одштета такви документи представљају драгоцене изворе. Питање извршења мировних уговора после Првог светског рата, па и питање ратне одштете, као саставни део извршења мировних уговора, мало је заступљено у науци, односно радови посвећени овој теми могу се избројати на прсте једне руке. Зато верујемо да ће овај рад послужити као својеврсни водич будућим истраживачима заинтересованим за ове важне теме из међуратне историје југословенске државе, али и из једног од најбурнијих периода европске историје.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ)

- Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу (фонд 366)
- Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације (фонд 339)
- Министарство иностраних дела Краљевине Југославије (фонд 334)
- Министарство финансија Краљевине Југославије (фонд 70)
- Министарство шума и рудника Краљевине Југославије (фонд 68)
- Министарство правде Краљевине Југославије (фонд 63)
- Министарство вера Краљевине Југославије (фонд 69)
- Посланство Краљевине Југославије у Паризу (фонд 388)
- Посланство Краљевине Југославије у Лондону (фонд 341)
- Збирка Милана Стојадиновића (37)

Објављени извори:

- *Zapisnici sa sednice delegacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, prir. Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak. Beograd: Kultura, 1960.
- *Уговор о миру са Бугарском (Нејски уговор)*. Београд: Геца Кон, 1927.

Литература:

- Бакић, Драган П. „Матеја Мата Бошковић. Прилог за биографију српског дипломате". У: *Србија 1918: ослобођење домовине, повратак ратника, живот у новој држави,* ур. Љубодраг П. Ристић, 155-181. Чачак: Међуопштински историјски архив Чачак; Inštitut za kulturne in spominske študije, Ljubljana; Центар за историју Југославије и савремену националну историју Филозофског факултета у Београд, 2021.
- Irish, Tomás. "The Paris Peace Conference and Cultural Reparations after the First World War". *The English Historical Review*, Volume 137, Issue 589, (December 2022): 1693-1724. (https://doi.org/10.1093/ehr/cead004)
- Јовановић, Јован М. *Дипломатска историја нове Европе* 1. Београд: Издавачка књижара Косте Ј. Михајловића, 1938.
- Јовановић Марамбо, Војислав М. *Потрага за украденом историјом (Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији)*. Београд: Југоисток, 2011.
- Kindlberger, Čarls. *Svet u depresiji od 1929. do 1939.* Beograd: Laguna, 2021.
- Krivokapić, Boris. *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*. Beograd: Службени гласник, 2010.
- Kršev, Boris. *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*. Novi Sad: Prometej, 2007.

- Митровић, Андреј. *Југославија на Конференцији мира 1919–1920*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2019.
- Момбауер, Аника. *Узроци Првог светског рата*. Београд: Clio, 2013.
- Nikolajević, Borko. *Reparacije. Razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša", 1956.
- Попов, Чедомир. *Од Версаја до Данцига*. Београд: Завод за уџбенике, 2015.
- Ристић, Иван. „Реституција верског наслеђа и црквене имовине из Бугарске после Првог светског рата (мисија протојереја Михаила Поповића у Софији)". *Црквене студије*, бр. 15 (2018): 547-555.
- Ристић, Иван. *Балкански Каин и Авељ. Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*. Београд: Институт за новију историју Србије; HERAedu, 2023.
- Sretenović, Stanislav. „Reparacije pobeđenih, dugovi pobednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije". *Filozofija i društvo*, broj 1 (2009): 223-243.
- Станковић, Ђорђе и Љубодраг Димић. *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I*. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.
- Стоянов, Никола. *Репарации и междуъюзни дългове*. София: Печатница „П. Глушков", 1933.
- Хофман Опојлевић, Лидија, „Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (1919–1930)", *Архив. Часопис Архива Југославије*, број 1-2 (2012), 19-31.
- Yankovitch, Velizar S. *Serbia and the Peace with Bulgaria. Economic and financial parallel development*, Paris: [Imprimerie slave V. Jilek], 1919.

Чланак *у on-line* часопису

- Guillaume, Richard. „War Damage and Reparation During Worl War I in Europe: Betwen Individual Rights and State Interventionism". *Law and War* 2021, 9781925984842. hal-03629430 (доступно на: https://hal.science/hal-03629430/document, приступљено: 24. 9. 2024)

Ivan RISTIĆ, PHD

BULGARIA'S WAR REPAIRATIONS AND COMPESATION AS AN ECONOMIC AND POLITICAL ISSUE AFTER THE FIRST WORLD WAR - A LOOK THROUGH THE ARCHIVAL MATERIAL

Summary

The topic of this paper is Bulgaria's reparations and other forms of war damage compensation (restitution and requisition payments) after the First World War. The work has three parts: the *first part* provides general information regarding the issue of war responsibility and war compensation after the First World War in the light of the new political relations between the winning countries and the defeated countries, but also between the winning countries themselves, that is, between the Great Powers of the winning coalition; the *second part* deals with Bulgaria's obligations towards the Kingdom of SCS, that is, the provisions of the peace treaty that regulated issues of war reparations; the *third part* presents an overview of the archival material, i.e. the most important archival fonds containing material on Bulgaria's reparations and other obligations related to war reparations. This part presents the types and contents of documents stored in these archival fonds. The goal is to emphasise the availability and diversity of preserved archival material, as well as certain deficiencies of the preserved archival material, considering the well-known fact that the archival material of interwar Yugoslavia suffered in the Second World War. Descriptive method and the method of critical analysis of archival material were used. The exceptional importance of certain documents, i.e. the whole of archival material, was identified (such as the archival material on the restitution of religious heritage, or on certain lesser-known and only partially addressed issues related to certain aspects of the execution of the Peace Treaty with Bulgaria, such as the issue of sequestration or the issue of assessing the value of Bulgarian assets on the territory ceded to the Kingdom of SCS, etc.). It was not the goal, nor does the format of the paper allow it, to analyse every archival fonds or collection containing documents on Bulgarian obligations arising from the Peace Treaty which concern war reparations. Separate documents are found in many archival fonds and collections, stored in different archives. The author wishes to draw attention to those archival fonds and collections that contain wholes of material, i.e. several documents that are related thematically and/or chronologically based on which a complete process can be reconstructed. The second group of documents consists of detailed and voluminous reports on certain issues, which by themselves, and without other documents, represent a complete collection. For the scholarly treatment of topics such as reparations and war reparations, such documents represent valuable sources. The question of the execution of peace treaties after the First World War, including the question of war reparations, as an integral part of the execution of peace treaties, is insufficiently represented in scholarly works, that is, the works dedicated to this topic can be counted on the fingers of one hand. That is why we believe that this work will serve as a kind of guide for future researchers interested in these important topics from the history of interwar Yugoslavia but also from one of the most turbulent periods of European history.

Горан МИЛОСАВЉЕВИЋ[1]
Историјски архив Шумадије Крагујевац, Србија
прегледни рад

338(497.11)"17/18"(091)
930.25(497.11)
COBISS.SR-ID 183731209

ТРГОВАЧКИ СТАЛЕЖ И СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ: ЗНАЧАЈ ЛИЧНОГ ФОНДА НИКОЛЕ МИЛИЋЕВИЋА ЛУЊЕВИЦЕ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Посебну улогу у припреми и извођењу Првог и Другог српског устанка, као и у каснијем процесу изградње аутономне Кнежевине Србије, имали су марвени трговци из Београдског пашалука. Ипак, услед ратних околности и нестабилних друштвено-политичких прилика, извори који говоре о њиховом животу и делатности крајње су оскудни. Један од ретких сачуваних примера представља лични фонд Николе Милићевића Луњевице, који се данас налази у Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу. Реч је о значајној личности свог доба – имућном трговцу, устанику, савременику вожда Карађорђа и кнеза Милоша, као и деди потоње српске краљице Драге Обреновић.

У првом делу рада представљен је кратак историјат развоја трговине у Београдском пашалуку. Други део је посвећен рукописној оставштини Николе Луњевице као важном историјском извору, који осветљава положај српског трговачког сталежа крајем XVIII и у првој половини XIX века. И на крају, у трећем сегменту, пажња је посвећена садржају сачуване архивске грађе као огледалу Луњевичине трговачке делатности, кроз коју је могуће пратити успоне и падове у његовом пословању, али и разлоге слабљења његове економске моћи.

Кључне речи: *трговачки сталеж, Српска револуција, рукописна оставштина, историјски извор, белешке, биографија, тефтери, трговачка кореспонденција, тестамент*

УСПОН ТРГОВАЧКОГ СТАЛЕЖА У БЕОГРАДСКОМ ПАШАЛУКУ

Падом Смедерева под османску власт 1459. године није у потпуности уништен феудално-сталешки систем српске средњовековне државе, нити је целокупно њено становништво одмах претворено у обесправљену рају. Услед развоја производних снага, током XVII и XVIII века, друштво у оквиру обновљене Пећке патријаршије – од косовских градова на југу до Будима на северу – почело је поново да се раслојава на монашко-свештенички, трговачко-занатлијски и војнички сталеж. На ову чињеницу указују и бројни примери еснафски организованих Срба трговаца и занатлија, који се у исто време јављају као ктитори, приложници и обновитељи манастира и цркава.[2]

[1] виши архивист, *gmilosavljevic1981@gmail.com*

[2] Мита Костић, *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку* (Загреб: Просвјета, 2010), 28-29.

Највећи део територије некадашње српске деспотовине је, по доласку Османлија, ушао у састав Смедеревског санџака[3], у историографији познатог као Београдски пашалук.[4] У наредним деценијама ово подручје имало је статус граничног санџака према Угарској и било поприште честих сукоба између две суседне државе. Општа несигурност довела је до масовних сеоба становништва и опадања производних снага. Тек након турског освајања Београда 1521. године и померања границе Царства на север, наступио је нешто мирнији период за ову провинцију. Тада је, у циљу обнављања пољопривредне производње, започето организовано насељавање Влаха-сточара у напуштена подручја.[5]

Током XVI века стабилизација османског феудализма и уређене прилике у урбаним срединама Смедеревског санџака[6] допринеле су успону градске привреде и привукле бројне стране трговце – Дубровчане, Грке, Цинцаре, Јевреје и Јермене.[7] Општи привредни полет подстакао је и напредак српске трговине која се одвијала дуж два главна правца – дунавског и дубровачког. За српске трговце у Подунављу највећи значај имао је извоз живе стоке у Будим, Беч и удаљене немачке земље, док је трговина са Дубровником, и поред значајних веза, задржала претежно локални карактер.[8]

Померање тежишта трговине са Јадрана и млетачких лука ка Средњој Европи, као и релативно миран XVII век у хабзбуршко-османским односима омогућили су српским трговцима да оснаже свој положај, постану важан фактор у промету сировина, па чак и да оснују сопствену трговачку компанију у Бечу.[9]

---

[3] Смедеревски санџак је административна јединица Османског царства, основана непосредно по освајању Смедерева 1459. године. Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560,* Земља – насеља –становништво (Београд: Историјски институт, Службени гласник, 2004), 42.

[4] Појам *Београдски пашалук* је конструкција српске историографије и у српским изворима се користи тек од времена Кочине крајине (1788–1791). Званични назив ове османске провинције био је Смедеревски санџак током читавог периода постојања. Више у: Мирослав Павловић, *Смедеревски санџак 1739–1788. Војно-административно уређење* (Нови Сад: Матица српска, 2017), 191-205.

[5] Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата* (Београд: Научна књига, 1955), 130-132.

[6] Градска насеља у Смедеревском санџаку делила су се на две основне категорије – утврђена места (паланке, кале и хисари) и отворена градска насеља (вароши, касабе и шехери). Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 116-126.

[7] Драгана Ћираковић, „Трговина и занатство слободног краљевског града Новог Сада у XVIII веку“ (докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2018), 16-17.

[8] Поред живе стоке, српски трговци су у немачке земље извозили крзна, штављене коже, житарице, зачине и разне занатске производе попут шиндре, корита и ведра. Са друге стране, увозили су предмете од гвожђа и разне врсте тканина. Тома Поповић, „Привреда у XVI и XVII веку“, у: *Историја српског народа III-1*, ур. Радован Самарџић (Београд: Српска књижевна задруга, 1993), 605-607.

[9] Више у: Рајко Веселиновић, „Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века“, у: *Ослобађање градова у Србији од Турака 1862–1867*, ур. Васо Чубриловић, Велибор Глигорић (Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, 1970), 163-179.

Дуго раздобље аустријско-турских ратова, започето опсадом Беча 1683. године, значајно је утицало на економске и демографске прилике у оба царства. Ратне операције вођене су великим делом на животним просторима српског народа, укључујући и територију Београдског пашалука, која се нашла у средишту сукоба две империјалне војске.[10] У Великом бечком рату (1683–1699) Османско царство је изгубило готово цео Панонски басен, задржавши Карловачким миром (1699) само источни Срем и Банат. Иако више није било војнички супериорно, добило је прилику да се активније укључи у међународну трговину.[11] Београд је, уз сремско залеђе, поново постао средиште пограничне провинције.[12] Већ у новом рату 1716–1718. године Аустрија је смело закорачила на турску територију, али се у следећем сукобу (1737–1739) повукла на Саву и Дунав, чиме је утврђена природна граница између два царства, након чега је уследио период полувековног мира.[13]

Последице вишедеценијских разарања ублажили су мировни уговори у Пожаревцу (1718) и Београду (1739) који су, осим промене граница, донели и важне трговачке повластице за поданике оба царства, а самим тим и за становнике Београдског пашалука. На тим основама српски трговци су развијли и ширили своју делатност у другој половини XVIII века. Њиховом просперитету у великој мери допринео је гранични положај пашалука, као и могућност успостављања непосредних веза са суседном Монархијом. Како су и северно и јужно од Саве и Дунава живели припадници истог народа, комуникација је била знатно олакшана, јер се одвијала на истом језику.[14] Масован извоз свиња и друге стоке на аустријско тржиште обезбедио је српским трговцима значајне зараде и учврстио њихов положај у друштву. Акумулирани капитал временом им је отворио пут ка страним културним и просветним утицајима, што је постало основа за формирање идеја које су чиниле темељ њиховог националног препорода.[15]

Нови аустријско-турски рат (1788–1791), познат као Кочина крајина[16], на неко време је нарушио успостављени поредак у Београдском пашалуку. Након Свиштовског мира 1791. године и амнестије Србима који су се борили на страни Аустрије, султан Селим III је покренуо војне и финансијске реформе с циљем успостављања реда међу јаничарима и спахијама.[17] Како би спречио нове побуне српског народа,

[10] Жил Вејнстејн, „Балканске провинције (1606–1774)“, у *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, прев. Ема Миљковић-Бојанић (Београд: Clio, 2002), 380-386.

[11] Драгана Ћираковић, *нав. дело*, 61.

[12] Мирослав Павловић, „Муслиманско становништво Београда у 18. веку“, *Антропологија* 19, 3 (2019), 4-5.

[13] Рајко Веселиновић, „Србија под аустријском влашћу 1718–1739“, у: *Историја српског народа IV-1*, ур. Радован Самарџић (Београд: Српска књижевна задруга, 1986), 106-162.

[14] Milko Štimac, „Finansijska pismenost u Srbiji – Beleženje i izvršenje transakcija u Srbiji od početka XVIII do polovine XX veka – I deo“, *Bankarstvo* 3 (2014), 16.

[15] Ж. Вејнстејн, *нав. дело*, 403-406.

[16] Рат је добио назив по Кочи Анђелковићу (1755–1788), предводнику српских добровољаца (фрајкора). Миленко М. Вукићевић, *Карађорђе* I (Београд: Државна штампарија, 1907), 66, 70.

[17] Султан им је замерао слаб учинак у последњим ратовима, као и то што оспоравају ауторитета царских званичника. Владимир Јовановић, „Видин и Србија почетком 19. века“, *Историјски часопис*, књ. LXVI (2017), 294, 295.

ферманима из 1793. и 1794. године потврдио је кнежевску самоуправу[18], регулисао порезе и забранио насиље над сељацима. Повластице су додатно проширене 1796. године, када је прикупљање дажбина поверено српским оборкнезовима. То је омогућило сељацима да у извесној мери слободно располагажу вишковима из сопствене економије.[19] У исто време, француско-аустријски ратови довели су до наглог раста цена меса на европском тржишту и повећане потражње за српском робом, што је многим трговцима из пашалука омогућило да се обогате у релативно кратком периоду.[20] Новом слоју сеоске елите који се уздизао, припадале су и будуће вође Српске револуције – вожд Карађорђе Петровић и кнез Милош Обреновић. У време просперитетне управе везира Хаџи Мустафа-паше (1793–1801), Београдски пашалук је у трговини са Монархијом зарађивао преко 1.300,000 форинти годишње.[21] Тако је, на пример, укупна зарада једног марвеног трговца до избијања устанка износила преко 60.000 дуката.[22] Радило се о тада већ искусном и имућном Николи Милићевићу Луњевици (1767–1842), који ће одиграти значајну улогу у финансирању и припреми Првог и Другог српског устанка.

ЛИЧНИ ФОНД НИКОЛЕ ЛУЊЕВИЦЕ КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ ТРГОВАЧКОГ СТАЛЕЖА И ПРИВРЕДНИХ ОДНОСА У СРБИЈИ

Извори о животу и делатности српских трговаца у време националног буђења, крајем XVIII и у првим деценијама XIX века, углавном су оскудни и сачувани у фрагментима. О већини њих сазнајемо тек посредно, преко фондова и збирки из времена Кнежевине Србије, који се данас чувају у Државном архиву и другим сродним установама. За разлику од тога, о животу и раду Николе Милићевића Луњевице сачувана је релативно обимна и разноврсна архивска грађа на једном месту – у његовом личном фонду који се чува у Историјском архиву Шумадије.

Никола Милићевић Луњевица рођен је на *Савине вериге* (Савиндан), 16. јануара 1767. године[23], у селу Луњевица на падинама планине Рудник, као пето и

[18] Ферманима из 1793. и 1794. године формално је призната народна самоуправа у кнежинама и селима, по узору на ранији период. Више о томе: Мирослав Свирчевић, „Кнежинска и сеоска самоуправа у Србији 1739–1788“, *Балканика* XXXII-XXXIII (2003), 183.

[19] Даница Милић, *Трговина Србије 1815–1839* (Београд: Нолит, 1959), 13.

[20] Најпознатији међу њима били су Младен Миловановић, Милан Обреновић, Јаков Ненадовић, Риста Крстић, Ђуша Вулићевић, Радоје Божић, Петар Топаловић, Тома Тркић, Никола Шаркаџија из Шапца, Стеван Живковић и други. Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804* (Београд: Српска академија наука, 1954), 269, 271-272.

[21] Леополд Ранке, Историја *српска револуција. Део први* (Београд: Државна штампарија, 1864), 80.

[22] Даница Милић, „О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала Николе Милићевића Луњевице (1767–1842)“, *Зборник Музеја првог српског устанка* II (1960), 45-46.

[23] Датуми у тексту су по старом календару. Разлика између старог и новог календара за XVIII износи 11, а за XIX век 12 дана.

најмлађе дете Милића и Ђурђије.[24] Његови преци водили су порекло из Старе Херцеговине.[25] По родном месту добио је надимак Луњевица, који ће касније постати презиме његових потомака.

Женио се четири пута, а последњи брак је склопио, по препоруци кнегиње Љубице, са Ђурђијом Чарапић (1804–1881), синовицом устаничког војводе Васе Чарапића.[26] Захваљујући њој, сачувана су бројна сећања на Луњевичин живот, која су касније записана и коришћена приликом састављања његове биографије. Од шесторо деце из овог брака родитеље су надживели само син Панта и кћерка Јелена (Лена). Панта је изградио успешну чиновничку каријеру и у браку са Анђелијом Кољевић, кћерком председника чачанске општине, имао шесторо деце: Христину, Драгу, Николу, Никодија, Ђурђину и Војку-Ану.[27] Лена се удала за Стојка Павловића, пуковника српске војске, и са њим остварила бројно и успешно потомство – синове Петра, зоолога и академика, Павла и Милана, универзитетске професоре, Ивана, генерала и војног историчара, као и кћерке Јелисавету и Катарину.[28]

Управо су Павловићи били заслужни за прикупљање и очување рукописне оставштине[29] Николе Луњевице која је, њиховим залагањем, деценијама касније доспела у Историјски архив Шумадије. Овај драгоцени лични фонд откупљен је у два наврата – 1954. и 1960. године.[30] Реч је о једној кутији архивске грађе која покрива широк временски период од 1809. до 1919. године. Иако недостају документа с краја XVIII века и из времена Првог устанка[31], сачувани су велики број бележака,

[24] Поред њега, Милић и Ђурђија су имали још четворо деце: Марицу, Инђу, Манду и Милију. Историјски архив Шумадије Крагујевац (ИАШК). Лични фонд Николе Милићевића Луњевице (НМЛ), док. 2. *Никола Милићевић Луњевица,* рукопис биографије, новембар 1902. године – публиковано у: Иван С. Павловић, *Никола Милићевић Луњевица*, прир. Бориша Радовановић (Крагујевац: Историјски архив Шумадије Крагујевац, 2003), 11.

[25] Најпре су населили околину Ивањице, а потом у XVIII веку рудничка села Срезојевце, Бершиће, Љутовницу, Велереч, Врнчане и Луњевицу. Потомци Милића који су дошли у Луњевицу понели су презиме Милићевић. Ана Столић, *Краљица Драга Обреновић* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 15.

[26] У браку са првом женом, Јованом из Остре, имао је петоро деце: синове Ивана, Милана и Нешу и кћери Јеку и Ристу. Синови су преминули у раном детињству, а убрзо након њих и њихова мајка, док су кћери поживеле дуже. Након извесног времена, оженио се са Милосавом из села Обрве, са којом је добио седморо деце: Анђу, Гаврила, Милића, Арсенија, Цоју, Станку и Илинку. Са трећом женом, Смиљаном из Мрсаћа, живео је кратко и са њом није имао потомака. И. С. Павловић, *нав. дело*, 49-58.

[27] Христина се удала за Петра Петровића, управника Кредитног завода у Београду, и са њим имала троје деце: Ђорђа, Младена и Јелену. Драга је удајом за краља Александра Обреновића 1900. године постала српска краљица, док су Никола и Никодије били српски официри. А. Столић, *нав. дело*, 19-20.

[28] Исто, 17.

[29] За архивску грађу политичких, културних и других јавних посленика често се користи термин *рукописна оставштина*. Krešimir Nemeth, „Arhivska građa“, u: *Priručnik iz arhivistike*, ur. Bernard Stulli (Zagreb: Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, 1977), 179.

[30] ИАШК, Улазни инвентар Историјског архива Шумадије, бр. 79 и 370.

[31] Једини сачувани документ из овог времена је тапија на име Атанасија Чарапића за куповину воденице из 1809. године (ИАШК, НМЛ-14). Атанасије је био отац Луњевичине жене Ђурђије и брат српског устаничког војводе Васе Чарапића.

записаних усмених казивања и рукопис Луњевичине биографије, који значајно допуњују празнине у постојећој грађи. Будући да се у расположивој документацији у великој мери огледа и приватни и јавни живот њеног стваоца, може се рећи да је фонд сачуван у целости. Према дипломатичким и садржајним својствима, грађа је подељена на лична документа (1838–1839), имовинско-правне списе (1809–1842), документа о делатности (1833–1839), преписку (1820–1841), архивску грађу разних лица о творцу фонда (1888–1919) и архивску грађу сродника творца фонда (1838–1889). Фонд је сређен у складу са Упутством Архивског већа Србије из 1969. године, а од информативних средстава постоји аналитички инвентар.[32]

Како је Луњевица био савременик вожда Карађорђа и кнеза Милоша, као и сведок и учесник Српске револуције, његова рукописна оставштина представља драгоцен историјски извор од трајне вредности за српску културу. Њен значај проистиче не само из историјске улоге коју је Луњевица несумњиво имао, већ и из чињенице што је стварана и систематски прикупљана током више деценија – како од њега самог, тако и од његових потомака. Захваљујући томе, ови драгоцени рукописи су Одлуком Народне скупштине Републике Србије из 1998. године проглашени архивском грађом од изузетног значаја.[33]

Лични фонд Николе Луњевице, поред своје историјске и културне вредности, представља и важан извор за проучавање економске прошлости Србије. То се види већ на основу сумарног прегледа сачуваних докумената – тапија за продају земље и дућана, тефтера, разних рачуна, молби, дозвола и трговачких преписки у вези са накнадом штете, узимањем зајмова и наплатом дугова. Из сачуване грађе може се закључити да је Луњевица, за то време, водио веома разгранату и садржајно богату трговачку кореспонденцију. Посебно су занимљиви дописи са кнезом Милошем, који поред пословних обавештења садрже и личне поруке – позиве на весеља, савете о лечењу болесне деце и сличне садржаје.[34]

Међу вредним списима посебно место заузима један документ из 1839. године. Реч је о молби коју је Луњевица упутио Совјету тражећи повећање пензије, у којој укратко износи податке о свом животу, раду и заслугама за државу.[35] Овај спис представља драгоцен извор не само за биографске податке о Луњевици, већ и за сагледавање његове трговачке делатности.

Осим наведене архивске грађе, део фонда чине и белешке које сведоче о животу и раду Николе Луњевице, настале из пера његовог унука, генерала и војног историчара Ивана С. Павловића (1869–1943).[36] Иван је грађу о деди почео да при-

[32] *Водич Историјског архива Шумадије*, прир. Верка Миленковић (Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 1978), 157.

[33] Одлука о утврђивању архивске грађе од изузетног значаја која се чува у архивима, *Службени гласник РС*, бр. 42 од 18. XI 1998. године

[34] *Водич Историјског архива Шумадије...*, 157.

[35] ИАШК, НМЛ-10, Молба Николе Луњевице упућена Совјету у којој тражи повећање пензије, Београд, 10. јул 1839. године

[36] Иван С. Павловић (1869–1943), генерал, ађутант краља Петра I Карађорђевића, учесник ратова 1912–1918, био је један од оснивача Историјског друштва у Новом Саду, утемељивач и члан Српске књижевне задруге, Српског географског друштва и Друштва

купља још као ученик VII разреда гимназије. У октобру 1887. године саставио је *Породичне и друге белешке о деди Николи Луњевици из доба Првог и Другог устанка и доцнијег времена*, а потом их послао историчару Милану Ђ. Милићевићу за потребе писања књиге Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба.[37] Већ у јануару 1888. године доставио му је и додатне белешке настале по сећању покојне баке Ђурђије, а које му је пренела мајка Лена.[38] По окончању Војне академије 1893. године, боравио је у рудничким селима Луњевица и Брусница, где је од најстаријих мештана прикупљао и записивао податке о свом деди.[39]

Ова усмена казивања, која је млади Павловић помно бележио, могу послужити као допуна или потврда постојећих докумената.[40] Иако се употреба оваквих извора у методологији историјске науке често доводи у питање због могуће субјективности казивача, све је више истраживача који указују на потребу да се оваквим сведочанствима посвети већа пажња.[41] У недостатку сачуваних докумената они, попут мемоарске грађе, представљају драгоцени допринос потпунијем сагледавању прошлости.[42]

Павловић је током наредних година саставио више краћих верзија и концепата биографије свог деде.[43] Коначни рукопис, који се данас чува у фонду, завршен је 1902. године, у време када је, услед прилика на двору, постојала потреба да се посебно истакну значај и углед славног претка краљице Драге Обреновић. Био-

Светог Саве. Његов лични фонд чува се у Историјском архиву Београда (сигнатура: ИАБ, 2142). Мирјана Обрадовић, *Водич кроз легате, личне и породичне фондове*, (Београд: Историјски архив Београда, 2017), 118-120.

[37] ИАШК, НМЛ-64, Породичне и друге забелешке о деди Николи Луњевици из доба I и II устанка и доцнијег времена / Записница Ивана С. Павловића, уч. VII разреда, Београд, 23. октобар 1887. године. Књига за коју је Павловић слао белешке објављена је 1888. године – Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба* (Београд: Српска краљевска штампарија, 1888).

[38] ИАШК, НМЛ-65, Белешке Ивана С. Павловића, Белешке о животу и раду Николе Луњевице по причању покојне матере Ђурђије Луњевичине, Београд, 9. и 14. јануар 1888. године

[39] У питању су били Петар Ћеловић из Луњевице, Јован Макленовић из Велереча, настојник Луњевичиног имања, Дамњан Раловић Опутић из Бруснице, чији је стриц Мијаило Опутић био Луњевичин писар, и Никола Царовић из Велереча. ИАШК, НМЛ-66, Белешке Ивана С. Павловића о Николи Луњевици настале по причању старијих људи, Луњевица, 22. август 1893, Брусница, 23. август 1893. године

[40] Лариса М. Костић, „Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју: архивистичко-документаристички приступ“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2023), 27.

[41] Светлана Аџић, „Архивистика и усмени извори“, *Архив* XVIII, 1-2 (2003), 49.

[42] Више о мемоарској грађи као извору сазнања о прошлости у: Богдан Лекић, *Архивистика* (Београд: Завод за уџбенике, 2006), 102-103.

[43] Реч је о следећим верзијама: ИАШК, НМЛ-68, Белешке Ивана С. Павловића о животу и раду Николе Милићевића Луњевице, 1893. године; ИАШК, НМЛ-69, Кратак извод из живота Николе Милићевића Луњевице, Београд 29. јануар 1901; ИАШК, НМЛ-70, Кратка белешка о Николи Милићевићу послата листу „Караџић“ у Алексинцу, 27. јануар 1901; ИАШК, НМЛ-75, Белешке које се односе на Н. М. Луњевицу писане 1902. године.

графија је, поред поменутих бележака, заснована и на обимној документацији из породичне архиве.[44]

Највреднији део ове биографије је онај који се односи на Луњевичине трговачке послове, јер доноси податке до којих је данас готово немогуће доћи на други начин. Посебно се издвајају сведочанства о тефтерима[45] у које је Луњевица савесно бележио све своје послове који, по свој прилици, већином нису сачувани.[46]

***

На основу наведене молбе, бележака, биографије и разноврсне архивске грађе, данашњи истраживачи могу са великом поузданошћу да реконструишу трговачки пут Николе Милићевића Луњевице. Како се фазе његовог привредног успона у великој мери подударају са фазама у развоју трговачког капитала у Србији на прелазу XVIII у XIX век, може се рећи да његов пример представља парадигму трговачких каријера тог доба.

Прва етапа у развоју његове делатности везује се за предустанички период када је, још пре Кочине крајине, одлучио да се посвети трговини. Најпре је био обичан одгајивач стоке, затим калауз, да би касније постао ортак Милана Обреновића из Брусницe, будућег устаничког војводе. Стекавши његово поверење, добио је прилику да тргује за свој рачун и склапа уносне послове са аустријским трговцима.[47] Користећи повољне прилике на тржишту у време Наполеонових ратова, у веома кратком року стекао је знатно богатство.

Нова етапа у Луњевичиној каријери почиње са избијање Првог српског устанка 1804. године. Као већ имућни трговац и газда, брзо се прилагодио ратним приликама, што му је омогућило да додатно увећа свој капитал и учврсти положај. Иако је због сукоба и епидемија граница често била затворена, активно је извозио стоку у Аустрију. Истовремено је за устанике набављао муницију и тајно је пребацивао у Србију, што није промицало будном оку аустријских власти. Током опсаде Ужица снабдевао је српски логор три месеца и лично учествовао у борбама. После слома устанка 1813. године, остао је у земљи, уз народ и неколицину српских војвода, међу којима је био и Милош Обреновић. Након неуспеле Хаџи Проданове буне 1814. године, као један од вићенијих трговаца, ишао је везиру у Београд да моли за ослобађање заробљених Срба.[48] Важну улогу имао је и у проглашењу Милоша

[44] ИАШК, НМЛ-2, Иван С. Павловић, *Никола Милићевић Луњевица*, рукопис биографије, новембар 1902. године

[45] У османској администрацији реч „тефтер“ означавала је службене књиге – пописе одлука султана и управних власти, као и спискове људи, војника, села, прихода и расхода. Тако су постојали царски, санџачки, вилајетски, кнежински, царински, еснафски, парохијски, беговски, трговачки и занатлијски тефтери. Сам назив „тефтер“ (правилније „дефтер“) потиче из грчког језика, где је првобитно значио кожу прерађену у пергамент, а одатле је преко Персијанаца прешао у османску употребу. Танасије Ж. Илић, „Трговачки тефтер Драгутина Милутиновића из 1807–1809. године“, *Зборник Музеја Првог српског устанка* II (1960), 119-148, нап. 1.

[46] И. С. Павловић, *нав. дело*, 25-38.

[47] *Исто*, 12.

[48] Ове податке налазимо у молби коју је Луњевица упутио Совјету1839. године (ИАШК, НМЛ-10).

Обреновића за кнеза Рудничке нахије, као и у организацији и финансирању Другог српског устанка 1815. године.

Трећа етапа његове каријере односи се на мирнодопски период након 1815. године, када је учествовао у привредној обнови земље. Користећи своје искуство и широку мрежу сарадника, помагао је онима који су тек започињали сопствени посао. У време Ђакове буне 1825. године, због забране извоза стоке преко затворене границе, претрпео је велику материјалну штету. Озбиљне промене у његовој делатности настале су тек тридесетих година XIX века, након уставног признања слободне трговине, када више није успевао да опстане ни као велетрговац, нити као обичан сточарски трговац. У Европи више није било великих ратова, па је и потражња за српском робом опала. Уз то, појавила се озбиљна конкуренција међу домаћим трговцима, као и у самом кнезу који је тежио да оствари монопол у трговини. У слободи за коју су се некада заједно борили, Милош више није био материјално зависан од свог кума, већ је као врховни кнез постао главни носилац трговачког капитала у земљи. За заслуге из устаничких дана, Луњевица је 1838. године награђен чином мајора и постављен за председника Магистрата рудничког.[49] Пензионисан је већ наредне године, за владе Првог намесништва. Преминуо је у свом родном селу 11. маја 1842. године, а сахрањен у порти манастира Вујан, чију је обнову својевремено помагао.[50]

ТРГОВАЧКЕ КЊИГЕ И КОРЕСПОНДЕНЦИЈА КАО ОГЛЕДАЛО ДЕЛАТНОСТИ ЈЕДНОГ ТРГОВЦА

За разлику од већине трговаца свог времена, Никола Милићевић Луњевица био је изузенто педантан у послу и тражио је да се свака активнст уредно забележи у тефтерима. Иако неписмен, увек је уз себе имао писара који је за њега водио трговачке евиденције и преписку.[51] Ово је било неопходно јер је углавном сарађивао са трговцима из Аустрије – из Земуна, Варадина и Митровице – којима је такав начин пословања био својствен. Насупрот томе, већина његових савременика није тако пажљиво чувала документацију. Тако, у једном писму из 1839. године, трговац Стефан Михаиловић пише: „Што се пак мене тиче, ја вам најстарија писма или ти поклоне од трговине држим до пет година, друго све уништожавам.”[52] Поред Луњевице, још је једино кнез Милош водио уредне евиденције.

Луњевица је своје тефтере чувао у посебном сандуку на коме је писало „anno 1805“. Према Павловићевим речима, радило се о две врсте књига – једне су биле

[49] ИАШК, НМЛ, I-6, Кнез Милош Обреновић – Николи Милићевићу Луњевици о додели чина мајора и постављењу за председника Магистрата рудничког, Крагујевац, 6. март 1838. године

[50] И. С. Павловић, *нав. дело*, 41.

[51] Према казивањима најстаријих мештана рудничког краја, које је 1893. године забележио Иван С. Павловић, један од тих писара био је Мијаило Опутић из Бруснице (ИАШК, НМЛ-66).

[52] АШК, НМЛ-55, Стефан Михаиловић – Николи Милићевићу Луњевици о цени свиња у време Ђакове буне и чувању рачуна, Митровица, 3. април 1839. године

намењене бележењу важнијих дела, док су друге, различитих формата и углавном укоричене, представљале праве трговачке евиденције са подацима о приходима, расходима, дуговима, обрачунима и другим пословним стварима. Како је већина сачуваних тефтера потицала из времена након 1815. године, не зна се поуздано да ли их је Луњевица и раније водио. Након његове смрти бригу о овим књигама преузели су његова жена Ђурђија и син Панта, а касније и њихов рођак Гаја Пајовић. Приликом посете краља Александра и краљице Драге селу Луњевици 1901. године, свечано им је уручено десет тефтера, док је тадашњи учитељ Јован Поповић тврдио да се још три налазе у оближњем селу Брезни. Павловић је имао прилику да их користи приликом писања биографије свог деде, али им се касније губи сваки траг.[53]

Из тог разлога, посебну вредност имају преписи неких тефтера који се данас чувају у личном фонду Николе Луњевице. Међу њима се нарочито издваја *Протокол господара Николе Милићевића Луњевице, нахије рудничке. Лета 1822. августа 2. уписаније важније дела* – тефтер скромног обима, исписан на свега пет до шест листова. У њему су забележени мирази које је давао својим кћеркама, редом како су се удавале – Јеки 1822, Ристи 1828. и Анђи 1832. године – са тачно наведеним износима у новцу и списком поклона. Поред тога, у тексту се помиње и заоставштина његове прве жене коју је намеравао да подели: један део да поклони кћеркама, а други својој жени Ђурђији.[54] Ове белешке имају посебан значај не само као сведочанство о имовинском стању једног имућног трговца, већ и као вредан извор за проучавање породичних односа и културних обичаја у тадашњој Србији.

Такође, у истом фонду налази се и један приручни тефтер из 1837. године, од деветнаест листова, настао у време када је економска моћ Николе Луњевице увелико била у опадању. Иако на његовим корицама нема ознаке о власништву, садржина текста недвосмислено указује да је припадао Луњевици. По својој природи тефтер је приручан, што потврђују бројне напомене „пренето“, које указују да су подаци из њега уношени у неку другу важнију књигу. У њему су изложени подаци о трговини стоком – набавкама, продајама, зајмовима и дуговањима – као и белешке о разним свакодневним трошковима.[55]

Како је време пролазило, приходи Николе Луњевице постепено су опадали, док су обавезе и дугови непрестано расли. О томе сведочи и сачувани *Препис примања и дуговања од 1815. до 1830. године*.[56] Из овог документа, као и из друге архивске грађе, јасно се види да је 1830. година била преломна за његове финансије. Тада је још увек располагао знатном сумом новца коју је уложио у куповину шест дућана, куће и земљишта у Шапцу од браће Томе и Лазара Јешкерчића и њихове сестре Пеле за *230 ћесарских дуката и 140 талира оркаша*. Ову куповину потврђује и тапија која се данас чува у истом фонду.[57] Већ у наредном раздобљу, између 1832. и

[53] Иван С. Павловић, *нав. дело*, 25.

[54] ИАШК, НМЛ-16, 17, Пописи мираза који је Луњевица давао својим кћеркама Јеки, Ристи и Анђи приликом удаје, 1822, 1828 и 1832. године

[55] ИАШК, НМЛ-26, Тефтер Николе Милићевића Луњевице за 1837. годину

[56] ИАШК, НМЛ-33, Примања и дуговања Николе Милићевића Луњевице 1815–1830. године

[57] ИАШК, НМЛ-18, Тапија о куповини шест дућана, куће и земље Томе и Лазара Јешкерчића, Шабац, 20. август 1830. године

1834. године, од кнеза Милоша је позајмио 26.900 гроша, од чега је до 1836. године успео да врати део и дуг смањи на 17.300. Овај износ се у наредном периоду формално водио као дуг према Совјету, што се види и из његове молбе упућене овом државном телу 1839. године.[58]

Његова стална задужења по основу пореза ишла су толико далеко да је разматрана и могућност продаје куће у Шапцу.[59] У *Изводу из књиге дугова у Шапцу за 1839. годину* видљива су његова нова задужења у износу од 11.499 гроша, као и детаљни списак трговаца и поверилаца којима је дуговао новац. Највише их је било из Шабачке и Ваљевске нахије (попут Саве Јелинића, Радослава Пауновића, Панте Росића, Димитрија Бабића, Николе Сокића, Николе Гачића, Ранка Капетановића и других), из Крагујевца (Арса Андрејевић, Вуле Глигоријевић, Петар Туцаковић), али и других места. Међу њима су били и владика шабачки Герасим Ђорђевић, као и игуман манастира Вујан, Хаџи Јосиф Милошевић.[60]

Осим ових докумената, постоји и велики број писама која су Луњевици слали разни повериоци – Виђентије Влајић, Јован Остојић, Стеван Јелинић, Миленко Ђорђевић и други – захтевајући измирење својих потраживања.[61] Упркос неповољном материјалном положају у коме се тада налазио, сачувани су и дописи у којима су појединци од њега тражили новчану помоћ и посредовање. Тако му је 1838. један сарадник упутио молбу за зајам, а већ наредне године игуман манастира Вујан препоручио му једног сиромаха за службу.[62] Пажњу привлачи и писмо начелника Рудничког округа, поручника Николе Радоиловића, у којем обавештава тада већ пензионисаног мајора Луњевицу да је Министарство иностраних дела размотрило његову молбу поводом враћања новца који му је дуговао трговац Лазар Тошић, иначе аустријски поданик.[63] Међутим, с временом су оваква обраћања постајала све ређа.

Низ околности утицао је да се трговачка делатност Николе Луњевице током тридесетих година XIX века сведе на скромније размере и постепено ослаби. Најпре, опште прилике на страном тржишту, посебно у Аустрији у новим, мирнодопским условима, довеле су до опадања потражње за српском робом, што се неминовно одразило и на пословање појединих трговаца. У једном писму, Петар Јокић, некадашњи Карађорђев буљубаша и трговац који је дуго живео у Земуну,

[58] ИАШК, НМЛ-10.

[59] И. С. Павовић, *нав. дело*, 38.

[60] ИАШК, НМЛ-22, Извод из књиге дуга у Шапцу на име Николе Милићевића Луњевице, Шабац, 1839. године

[61] ИАШК, НМЛ-42, Виђентије Влајић – Николи Милићевићу Луњевици, Крагујевац, 6. март 1838; ИАШК, НМЛ-45, Јован Остојић – Николи Милићевићу Луњевици, Шабац, 9. мај 1838; ИАШК, НМЛ-52, Стеван Јелинић – Николи Милићевићу Луњевици, Шабац, 22. фебруар 1839; ИАШК, НМЛ-54, Милинко Ђорђевић – Николи Милићевићу Луњевици, Брусница, 2. април 1839. године

[62] ИАШК, НМЛ-47, М. Кочић – Николи Милићевићу Луњевици, Шабац, 26. октобар 1838; ИАШК, НМЛ-57, Игуман манастира Вујан – Николи Милићевићу Луњевици, Вујан, 7. април 1839. године

[63] ИАШК, НМЛ-62, Начелство округа рудничког – Николи Милићевићу Луњевици, Брусница, 29. март 1840. године

обавештава Луњевицу о продаји стоке на пијаци у Пешти, саветујући га да не држи високе цене јер цене меса стално падају.[64]

Поред тога, значајан разлог осиромашења био је све израженији пораст броја домаћих трговаца, како на унутрашњем, тако и на спољашњем тржишту. Некада имућан газда, који је углавном сарађивао са партнерима из суседне Монархије, сада је био принуђен да ради са онима који су тек почињали свој посао. О томе сведоче трговачке преписке Луњевице са Михаилом Лаловићем из Шапца и Петром Блазнавцем, обе из 1839. године, које се односе на продају свиња и крава.[65]

Истовремено, дошло је до успона старешинског кадра, који се већ раније бавио трговином, али је доласком на власт стекао знатно веће могућности. Овај слој је временом заузео монополистички положај, што је директно угрозило трговце који нису били повезани с влашћу. Тако је Луњевица, да би умањио своја дуговања, био приморан да послује са државом. У једном писму из 1838. године, управник Казначејства, пуковник Павле Станишић, обавештава га да ће „Казначејство по ону цену примити волове, пошто вас год коштају, само да би се једанпут ви од дугова очистили“.[66] Слично сведочи и писмо Милића Тодоровића, домостројитеља двора кнеза Милоша, у којем најављује да ће послати момка да дочека волове које Луњевица шаље у Крагујевац, а које је, по свој прилици, сам кнез купио.[67]

Јачање монопола кнеза Милоша у трговини било је такође веома неповољно по Луњевичино пословање. Иако су многе мере биле оправдане потребом увођења реда и законитости у трговачку праксу, поједине су за њега имале негативне последице. У једном писму, на пример, Милош подсећа Луњевицу „да убудуће нити спахија шуму сеоску не сме продавати, нити икакав трговац такову купити“.[68] Навикао да тргује у знатно тежим и ванредним околностима какве су биле у устаничком периоду, Луњевица се тешко прилагођавао новом стању, обележеном јачањем државног централизма.

Коначну слику имовинског стања Николе Луњевице пружа његов тестамент из 1842. године, сачуван међу бројним документима. У њему више није у стању да наведе ништа значајно од своје имовине, обухватајући оно што му је преостало под заједничким именом покретних и непокретних добара, и препуштајући све на старање својој жени Ђурђији. Његове последње речи биле су: „Остављам моју жену Ђурђију да газдује и располаже са свим мојим добром видимим и невидимим, са

[64] ИАШК, НМЛ-24, Петар Јокић – Николи Милићевићу Луњевици о цени стоке на пештанској пијаци, Земун, 3. октобар 1833. године

[65] ИАШК, НМЛ-59, Трговачка преписка између Мијаила Лаловића и Николе Милићевића Луњевице, Шабац, 25. април 1839; ИАШК, НМЛ-60, Трговачка преписка између Петра Блазнавца и Николе Милићевића Луњевице, Блазнава, 22. октобар 1839. године

[66] ИАШК, НМЛ-27, Павле Станишић – Николи Милићевићу Луњевици, Топчидер, 15. март 1838. године

[67] ИАШК, НМЛ-28, Милић Тодоровић – Николи Милићевићу Луњевици, Крагујевац, 24. март 1838. године

[68] ИАШК, НМЛ-36, Кнез Милош Обреновић – Николи Милићевићу Луњевици о куповини и продаји сеоских шума, Крагујевац, 26. август 1822. године

мојем сином Милићем и осталом децом, ербо припознао сам у толико година како је за мном, да је ваљана, чуварна, разумна.“[69]

Познато је да је Никола располагао са више лепих кућа у Луњевици и Шапцу, од којих је током живота неке продавао, док је друге настојао да сачува по сваку цену, користећи их у крајњој нужди као залог за дуг. У родном селу имао је више кућа, грађених по принципу задружног домаћинства, окружене помоћним зградама[70], док је у Шапцу поседовао шест дућана, кућу и земљу, које је 1830. године купио од браће Јешкерчић.[71]

Као имућан и угледан трговац, део свог богатства усмеравао је на задужбинарску делатност. Уз помоћ војводе Милана Обреновића и кума Радисава Милошевића из Прислонице, обновио је манастир Вујан.[72] У рукописној оставштини сачувана је и бујурулдија београдског везира из 1816. године, којом је Луњевици одобрена обнова црквеног вакуфа (добра) у селу Мојсињу, страдалог током Другог српског устанка.[73] Поред тога, помогао је и завршетак цркве у Горњој Трепчи. Истовремено, као човек свестан значаја привредног напретка, често је сопственим трошком градио путеве, подстицао њихову изградњу из државног буџета и подизао чесме поред њих.[74]

У личном фонду Николе Луњевице, поред бројне архивске грађе, сачувано је неколико фотографија, таблотипија и дописних карата насталих крајем XIX и почетком XX века, од којих су поједине штампане наменски у време краљице Драге. На овим снимцима забележени су изглед Луњевичиног домаћинства у родном селу, манастир Вујан, његова задужбина и гробно место. Захваљујући овом вредном илустративном материјалу, истраживачима се пружа прилика да, након напорног ишчитавања архивске грађе, стекну визуелну представу једног ишчезлог трговачког света и породичне заоставштине која сведочи о важном раздобљу српске прошлости.

---

[69] ИАШК НМЛ-23: Тестамент Николе Милићевића Луњевице из 1842. године, Луњевица, 11. мај 1842. године

[70] Највећа међу њима била је *двоспратни конак*, који је Луњевица продао још 1822. године, приликом удаје најстарије кћери Јеке. На доњем спрату налазиле су се писарница и подрум за стару ракију, а на горњем две собе, ходник и неколико нуспросторија. У истом дворишту стајала су четири вајата – женин, за књиге, сарачница и остава. У оближњем воћњаку била је и кућа намењена за боравак Турака приликом њихових долазака у село. Поред тога, постојала је и једна велика кућа која је у то време важила за најлепшу у околини, као и једна мања, касније претворена у школу. Око главне куће налазили су се салаш, мутвак, млекар, пекара, амбар, коларница и штале. И. С. Павловић, *нав. дело*, 49-50.

[71] ИАШК, НМЛ-18.

[72] И. С. Павловић, *нав. дело*, 59.

[73] ИАШК, НМЛ – Бујурулдија о дозволи обнове црквеног вакуфа у Мојсињу, 6. септембар 1816. године Бујурулдија је османска правна исправа која садржи заповеди припадника османске власти, често намесника неке покрајине.

[74] И. С. Павловић, *нав. дело*, 60.

РЕЗИМЕ

Ратни сукоби између Хабзбуршке монархије и Османског царства током XVII и XVIII века пресудно су утицали на демографске и економске прилике у овим државама. Мировни уговори у Карловцима (1699), Пожаревцу (1718) и Београду (1739) донели су, осим територијалних промена, и одређене трговачке повластице за поданике обе стране, па самим тим и за становнике Београдског пашалука. На тим основама српски трговци су у другој половини XVIII века постепено градили и ширили своју делатност. Посебан замах трговини уследио је након Свиштовског мира 1791. године, као последица војних и финансијских реформи султана Селима III и промењених прилика на европском тржишту услед француско-аустријских ратова.

Историјски извори о српским трговцима с краја XVIII и из прве половине XIX века углавном су оскудни и фрагментарно очувани. О њиховом животу и делатности сазнајемо углавном посредно – преко фондова и збирки Државног архива Србије и других сродних установа. Међу ретким изузецима је лични фонд Николе Милићевиће Луњевице, који се данас чува у Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу. Будући да је реч о савременику вожда Карађорђа и кнеза Милоша, као и сведоку и учеснику Српске револуције, ова рукописна оставштина представља историјски извор од трајне вредности за српску културу.

Поред свог историјског и културног значаја, рукописна оставштина Николе Луњевице има и важну улогу у проучавању економске прошлости Србије. Она пружа драгоцен увид у положај трговачког слоја у време борбе за изградњу нововековне српске државе, фазе у развоју трговачког капитала, као и опште привредне и друштвене прилике у земљи. Тефтери, тапије, рачуни, молбе, дозволе и друга архивска грађа сведоче о разгранатој и добро организованој трговачкој делатности Николе Луњевице. Из педантно вођене документације могу се пратити успони и падови у његовом пословању, али и наслутити околности које су довеле до каснијег опадања његове економске моћи током прве владавине кнеза Милоша Обреновића.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Историјски архив Шумадије Крагујевац (ИАШК)

- Лични фонд Николе Милићевића Луњевице (1767–1842) НМЛ
- Улазни инвентар Историјског архива Шумадије

Објављени извори:

- Павловић, Иван С. *Никола Милићевић Луњевица*. Прир. Бориша Радовановић. Крагујевац: Историјски архив Шумадије Крагујевац, 2003.

Периодика:

- Одлука о утврђивању архивске грађе од изузетног значаја која се чува у архивима. *Службени гласник РС* бр. 42 од 18. XI 1998. године

Литература:

- Аџић, Светлана. „Архивистика и усмени извори“. *Архив* XVIII, 1/2 (2003): 48-53.
- Вејнстејн, Жил. „Балканске провинције (1606–1774)“. У: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, прев. Ема Миљковић-Бојанић, Београд: Clio, 2002, 346-410.
- Веселиновић, Рајко. „Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века“. У: *Ослобађање градова у Србији од Турака 1862–1867*, ур. Васо Чубриловић, Велибор Глигорић, Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, 1970, 163-179.
- Веселиновић, Рајко. „Србија под аустријском влашћу 1718–1739“. У: *Историја српског народа* IV-1, ур. Радован Самарџић, Београд: Српска књижевна задруга, 1986, 106-162.
- *Водич Историјског архива Шумадије*. Прир. Верка Миленковић. Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 1978.
- Вукићевић, Миленко М. *Карађорђе* I. Београд: Државна штампарија, 1907.
- Вучо, Никола. *Привредна историја Србије до Првог светског рата*. Београд: Научна књига, 1955.
- Илић, Танасије Ж. „Трговачки тефтер Драгутина Милутиновића из 1807–1809. године“. *Зборник Музеја Првог српског устанка* II (1960), 119-148.
- Јовановић, Владимир. „Видин и Србија почетком 19. века“. *Историјски часопис*, књ. LXVI (2017), 293-319.
- Костић, Лариса М. „Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју: архивистичко-документаристички приступ“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2023.
- Костић, Мита. *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*. Загреб: Просвјета, 2010.
- Лекић, Богдан. *Архивистика*. Београд: Завод за уџбенике, 2006.
- Милић, Даница. *Трговина Србије 1815–1839*. Београд: Нолит, 1959.
- Милић, Даница. „О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала Николе Милићевића Луњевице (1767–1842)“. *Зборник Музеја првог српског устанка* II (1960), 43-63.
- Милићевић, Милан Ђ. *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*. Београд: Српска краљевска штампарија, 1888.
- Миљковић-Бојанић, Ема. Смедеревски санџак 1476–*1560,* Земља – насеља –становништво. Београд: Историјски институт, Службени гласник, 2004.
- Nemeth, Krešimir. „Arhivska građa“. U: *Priručnik iz arhivistike*, ur. Bernard Stulli, Zagreb: Savez drštava arhivskih radnika Jugoslavije, 1977, 23-44.
- Обрадовић, Мирјана. *Водич кроз легате, личне и породичне фондове*. Београд: Историјски архив Београда, 2017.

- Павловић, Мирослав. *Смедеревски санџак 1739–1788. Војно-административно уређење.* Нови Сад: Матица српска, 2017.
- Павловић, Мирослав. „Муслиманско становништво Београда у 18. веку“. *Антропологија* 19, 3 (2019), 15-38.
- Пантелић, Душан. *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804.* Београд: Српска академија наука, 1954.
- Поповић, Тома. „Привреда у XVI и XVII веку“. У: *Историја српског народа* III-1, ур. Радован Самарџић, Београд: *Српска књижевна задруга* (1993), 575-645.
- Ранке, Леополд. *Историја српска револуција. Део први.* Београд: Државна штампарија, 1864.
- Свирчевић, Мирослав. „Кнежинска и сеоска самоуправа у Србији 1739–1788“. *Балканика* XXXII-XXXIII (2003), 183-195.
- Столић, Ана. *Краљица Драга Обреновић*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
- Ћираковић, Драгана. „Трговина и занатство слободног краљевског града Новог Сада у XVIII веку“. Докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2018.
- Štimac, Milko. „Finansijska pismenost u Srbiji – Beleženje i izvršenje transakcija u Srbiji od početka XVIII do polovine XX veka – I deo“. *Bankarstvo* 3 (2014), 13-34.

Goran MILOSAVLJEVIĆ

THE MERCHANT CLASS AND THE CREATION OF THE STATE: THE SIGNIFICANCE OF THE PERSONAL FONDS OF NIKOLA MILIĆEVIĆ LUNJEVICA FOR STUDYING THE ECONOMIC HISTORY OF SERBIA

Summary

The war conflicts between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire during the 17th and 18th centuries had a decisive influence on the demographic and economic conditions in these countries. The peace treaties of Karlowitz (1699), Passarowitz (1718) and Belgrade (1739), in addition to territorial changes, brought certain trade privileges for the subjects of both sides, and therefore also for the residents of the Pashalik of Belgrade. In the second half of the 18th century Serbian merchants gradually built and broadened their activities on those foundations. A special boost in trade followed the Svištovo Peace in 1791, as a result of the military and financial reforms of Sultan Selim III and the changed conditions on the European market due to the Franco-Austrian Wars.

Historical sources about Serbian merchants from the end of the 18th and the first half of the 19th century are mostly scarce and fragmentary. We learn about their life and activities mostly indirectly - through the fonds and collections of the State Archives of Serbia and other similar institutions. The rare exception is the personal fonds of Nikola Milićević Lunjevica which is held within the Historical Archives of Šumadija in Kragujevac. Being a contemporary of Karađorđe and Prince Miloš, also a witness and participant of the Serbian Revolution, this handwritten legacy represents a historical source of lasting value for Serbian culture.

In addition to its historical and cultural importance, the manuscript legacy of Nikola Lunjevica also plays an important role in the study of Serbia's economic past. It provides a valuable insight into the position of the merchant class at the time of the struggle to build a modern Serbian state, also it provides an insight into the stages in the development of merchant capital, as well as into the general economic and social conditions of the country. Notebooks, deeds, invoices, applications, permits and other archival materials testify to the extensive and well-organized business activity of Nikola Lunjevica. The highs and lows of his business can be traced from the meticulously maintained documentation, but also the circumstances that led to the subsequent decline of his economic power during the first reign of Prince Miloš Obrenović.

Миљана ЂОРЂЕВИЋ[1]
Историјски архив Ниш, Ниш, Србија
стручни рад

338(497.11)"18/19"(091)
930.25(497.11)
COBISS.SR-ID 183733257

ЛИЧНИ ФОНДОВИ У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ НИШ КАО ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ

Апстракт: У сложеним околностима свеукупне кризе савремене цивилизације познавање најважнијих момената из економске историје требало би да олакша разумевање економских и друштвених кретања. У контексту архивистике, архивска грађа породичног и личних фондова Јовановић Лазар и Милош, Јанковић Добривоје Бивче, Костић Сава, Јоксимовић Милан и Милосављевић А. Драгутин, коју баштини Историјски архив Ниш, а чини је заоставштина привредника, фабриканата, трговаца, рентијера и инжењера, представља извор за проучавање економске историје у локалном, регионалном и националном кључу.

Кључне речи*: архив, историја, економија, извор, лични фонд, Ниш, XIX и XX век*

УВОД

Иако се економска историја као грана историјске науке оформила у посебну научну дисциплину тек у новије доба, економска питања и проблеми одавно су предмет разматрања. Историографија античке Грчке, иако оријентисана скоро искључиво на војну и политичку историју, имала је своје представнике (Тукидид) у чијим се делима могу на посредан начин назрети економски мотиви појединих историјских збивања.[2] Такође, о привредним узрочним факторима робовласничког поретка тога доба налазимо трагове у Илијади и Одисеји, код Хесиода, Платона, Аристотела. Римски историчари нису обраћали пажњу на економске чињенице, а изузетак међу њима чини Лукреције Кар који у делу О природи ствари посматра донекле са историјског аспекта развитак материјалне производње као основе развитка науке и поезије.[3] Средњи век је у знаку нормативизма, а првим економским теоретичарима могу се сматрати меркантилисти. Прекретница у развоју економске историје као научне дисциплине настаје у другој половини XVIII века ширењем капиталистичког начина производње и појавом класичне политичке економије са најзначајнијим теоретским образложењем у делу Адама Смита Истраживање о природи и узроцима богатства народа (1776).[4] Економска историја као грана историјске

[1] дипл. филолог-архивски саветник, *miljanadjordjevic018@gmail.com*
[2] Никола Вучо, *Економска историја света* (Београд: Универзитет у Београду, 1985), 3.
[3] *Исто*, 3.
[4] *Исто*, 5.

науке оформила се у посебну научну дисциплину тек у новије доба – прва половина XIX века представља важно раздобље у њеном развоју.[5]

Познавање најважнијих момената из економске историје требало би да олакша разумевање економских и друштвених кретања у сложеним околностима савремене цивилизације. Архивска грађа нам пружа могућности за проучавања ове врсте, како на микро тако и на макро плану, а за ову прилику разматрамо могућности за проучавање економске историје које нам пружају лични/породични архивски фондови. Под личним фондом подразумева се „скуп органски повезаних докумената у току живота и рада лица које је имало значајну улогу у друштвено-политичком животу“,[6] а породични фонд, по природи ствари, представља природни наставак личног фонда. Како структура архивске грађе личних и породичних фондова зависи од друштвених система у којима су појединци и породице деловале, од места, положаја и занимања у друштву, логично је да грађа фондова ове врсте одражава и економски положај породица и личности, па је самим тим врло важан извор за проучавање економске историје. У Историјском архиву Ниш налази се укупно једанаест личних и три породична фонда, међу којима и фондови које чини заоставштина привредника, фабриканата, трговаца, рентијера: Јовановић Лазар и Милош[7], Јанковић Добривоје Бивче[8], Костић Сава[9], Јоксимовић Милан[10] и Милосављевић А. Драгутин[11]. Како је Ниш током свог постојања трпео тешка разарања, грађа ових фондова представља ретку прилику за увид у економска кретања и превирања на овом трусном подручју у другој половини XIX и током XX века.

ЕКОНОМСКА ИСТОРИЈА НИША

Економски развој Ниша (за разлику од војно-политичке прошлости) најнеистраженији је део историје овог града. Ниш има специфично место у привредној историји наше земље и због тога што је касније ослобођен у односу на друге делове Србије, па су се и економске појаве касније и другачије рефлектовале. После ослобођења од Турака на привредни развој овог дела земље утицали су, између осталих, трговински уговор Србије са Аустроугарском (1881) и изградња савремених путева (изградња железничке пруге од Београда до Ниша 1884. године).[12] Нишлије су тих година живеле углавном од три врсте занимања: занатства, трговине и пољопривреде, али се аграрни карактер тог периода развоја нишке привреде мењао.[13] У

[5] *Исто*, 53.

[6] Богдан Лекић, *Архивистика* (Београд: Завод за уџбенике, 2006), 138.

[7] *Водич Историјског архива Ниш* IX, прир. Љиљана Ђуровић и Невенка Вучковић (Ниш: Историјски архив Ниш, 2020), 546.

[8] *Исто,* 547.

[9] *Исто,* 548.

[10] *Водич Историјског архива Ниш* IX/2, прир. Љиљана Ђуровић и Невенка Вучковић (Ниш: Историјски архив Ниш, 2013), 286.

[11] *Исто,* 289.

[12] *Енциклопедија Ниша*. Привреда, гл. и одг. ур. Драгољуб Симоновић (Ниш: Градина, 1996), 67, 214.

[13] *Историја Ниша* II, гл. ур. Даница Милић (Ниш: Просвета и Градина, 1984), 45.

Нишу се отварају конзулати Француске, Енглеске, Италије и Турске, а оснива се и први приватни новчани завод – Нишка акционарска штедионица (1885).[14] Свим овим весницима капиталистичког друштвено-економског система и робно-новчаних односа придружило се 1885. године и француско Друштво за грађење и експлоатацију српских железница које је у Нишу формирало Железничку радионицу која, поред Државног парног млина наслеђеног од Турака, означава почетак настајања нишке индустрије.[15] Ниш је, услед активности разних чинилаца у привредном животу, историјских околности и процеса локалне и опште природе, тих година постао тржиште привлачно за домаћи и страни капитал, робу, произвођаче, трговце, банкаре... И као што је доношење Закона о аграрним одношајима у новоослобођеним крајевима (1880) према коме сељаци сами требало да откупе земљу коју су обрађивали отворило процес стварања великих земљишних поседа, тако је настајање новчаног тржишта појачало процес зеленашења које је убрзо добило такве размере да је постало вид првобитне акумулације капитала.[16] Док је тако, на једној страни, позајмљивањем и зеленашењем гомилан капитал, на другој су пропадали не само ситне занатлије,[17] трговци и угоститељи, већ и власници новчаних завода који нису могли да одоле конкуренцији.

Трговци су се брже прилагођавали променама у друштву тако да је већ 1891. године основано Удружење нишке трговачке омладине и Нишка трговачка прометна банка, да би се лакше решавали проблеми финансирања и стручног оспособљавања.[18] Наглим претварањем занатских радионица у предузећа индустрија потискује занатску производњу и брзо осваја тржиште. Са доношењем Закона о акционарским друштвима (1896) отварају се нове могућности за концентрацију капитала тако да је почетак XX века у знаку трговачког и зајмовног капитала. Нишки новчани заводи (Нишка акционарска штедионица[19], Нишка задруга за кредит и штедњу, Српско-јеврејска трговачка задруга...) учествовали су у овом процесу високим каматним стопама, позамашним улозима на штедњу и великим меничним дуговима, а банке великим новчаним капиталом (Нишка банка, Друга балканска банка...).[20]

Почетком Царинског рата са Аустроугарском 1906. године у Србији је дошло до државног подстицаја за подизање домаће индустрије. У периоду од 1884. до 1908. године, када је изграђена прва хидроцентрала на Нишави, настало је је-

[14] Ivan M. Becić i Dejan Antić, „Niška akcionarska štedionica 1885–1941“ *Istorija 20. veka* god. 40, br. 1 (2022), 56.

[15] *Енциклопедија Ниша*..., 141.

[16] Севделин Андрејевић, *Економски развој Ниша од 1830. до 1946. године* (Ниш: Народне новине, 1970), 31.

[17] *Историја Ниша* II..., 54.

[18] *Енциклопедија Ниша*..., 259.

[19] Историјски архив Ниш (ИАН), Лични фонд Милана Јоксимовића 1877–1944 (МИЛЈО), кутија бр. 4, Нишка акционарска штедионица шаље на уништај меницу од 797,90 долара, 10. 11. 1925.

[20] Иван М. Бецић и Дејан Д. Антић, *Нишки новчани заводи и банкарство 1885–1947* (Лесковац: Народни музеј; Ниш: Филозофски факултет, 2023)

данаест индустријских предузећа.[21] Пред Први светски рат у Нишу су постојала двадесет четири државна, акционарска и приватна индустријска предузећа. Након стагнације од 1912. до 1918. нишка привреда почиње да се опоравља тек половином 1919. године. Обновљена су многа и отворена нова предузећа, али долази до наглог пораста цена основних животних намирница и употребе робе широке потрошње. На глобалном плану наступа општа економска криза која је трајала од 1929. до 1934. године[22] која се прелила и на нашу земљу, што је за последицу имало нагомилавање робе услед недовољне потражње, опадање цена и обустављање производње, банкарске организације су преполовљене, повећани су незапосленост и презаduженост становништва.[23] Опоравак од овог тешког стања нишке привреде започео је 1935, нарочито у области текстилне индустрије, да би до 1939. године број индустријских предузећа поново достигао број из периода индустријске револуције – 28.[24]

ЛИЧНИ ФОНДОВИ – ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ

Сва ова друштвена и економска превирања, локална и општа, оставила су трага у малобројној и оскудној, утолико драгоценијој, архивској грађи неколико личних фондова који се чувају у депоима нишког архива, а које чини заоставштина привредника, фабриканата, трговаца, рентијера: Јовановић Лазар и Милош (1862–1910; ?–1971), Костић Сава (1883–1955), Милосављевић А. Драгутин (1893–?), Јанковић Добривоје Бивче (1897–1982), Јоксимовић Милан (1877–1944).

*

Један од најстаријих фондова у Историјском архиву Ниш односи се на породицу која је још пре ослобођења од Турака имала своју ћурчијску радњу регистровану на име Николе Јовановића (Ниш, 1856 – Ниш, 1936). Отац Николин, Јован Хаџи-Пешић (1828–1878), ћурчија и трговац, погинуо је у ослободилачком рату против Турака. Никола и његов млађи брат Лазар преузимају посао бавећи се у ослобођеном Нишу углавном прерадом и шивењем разних врста кожуха, шубара и бунди. Захваљујући богатом асортиману квалитетне робе, Лазар је отворио своју радњу 1882. године у Нишу[25], а касније филијалу у Алексинцу и галантеријску радњу у Београду, у Узун-Мирковој улици. Из преписке се види да је своју робу израђивао углавном од самуровине и астрагана.[26] После Лазареве смрти, радњу је преузео и водио његов син Милош све до своје смрти 1971. године. Породични фонд Јовановић Лазар и Милош ЛАЈО 1861–1971. Преузет је од Милоша Јовановића 1968. и 1971. године и садржи пет кутија списа (1,5 м): богату и динамичну пословну преписку у распону од 1887. до 1951. године са бројним иностраним и домаћим фирма-

[21] *Енциклопедија Ниша...*, 216.
[22] Н. Вучо, *нав. дело*, 322.
[23] *Историја Ниша II...*, 314.
[24] *Енциклопедија Ниша...*, 216.
[25] ИАН, Породични фонд Лазара и Милоша Јовановића 1862–1910, ?–1971 (ЛАЈО), кут. бр. 1, Писмо Л. Јовановића Т. Ђорђевићу – меморандум, 5. 4. 1910.
[26] ИАН, ЛАЈО, кут. бр. 2, Депеша за Лајпциг, 29. 11. 1910.

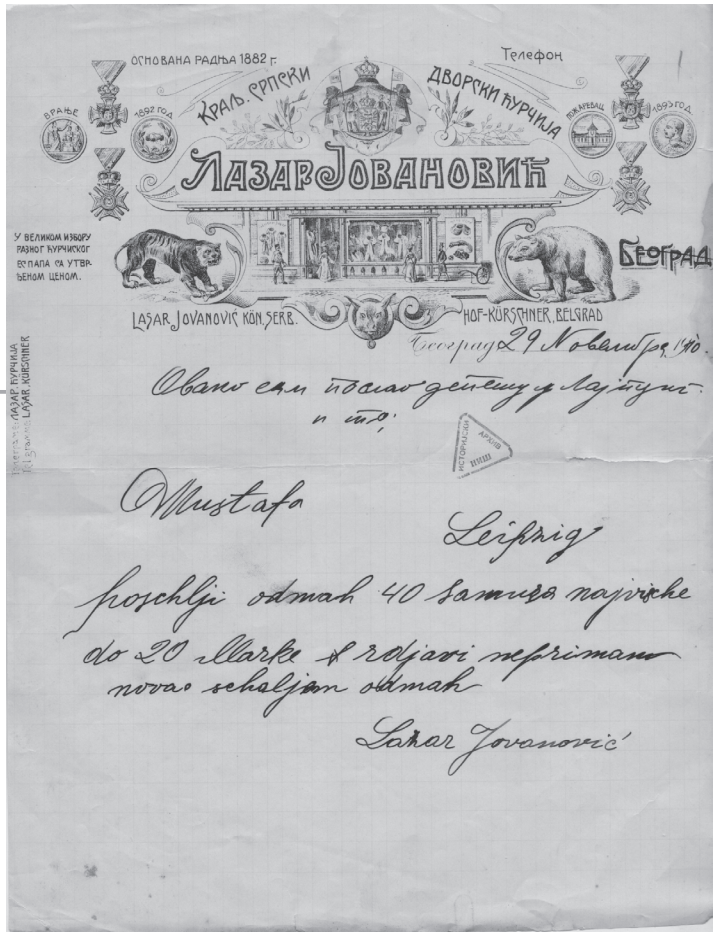

ма, финансијску и трговачку документацију (акције, менице, рачуне, квите, признанице, декларације, полисе осигурања...), приватна писма, дипломе, одликовања, разна грађанска и војна документа. Грађа је на српском, немачком и француском језику јер је Лазар Јовановић трговао и пословао са Лајпцигом (највише), Будимпештом, Бечом, Софијом, Берлином, Плевеном, Паризом, Хамбургом и скоро свим градовима у овом делу Србије (Пирот, Неготин, Врање, Лесковац, Чачак, Пожаревац, Крагујевац...). Међу тридесет сачуваних књига (1890–1938) налазе се главна књига 1910–1938, тефтери пазара 1892–1903, као и књига копија трговачких писама 1890–1937. Обавештајно средство за овај фонд је сумарни инвентар.

ЛИЧНИ ФОНДОВИ НАСТАЛИ РАДОМ ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ

Прве деценије развитка капитализма у Нишу довеле су до тога да Ниш постане највећи потрошачки центар овог дела Србије, самим тим и до развитка производње робе широке потрошње (текстила, коже, обуће, брашна, пива, цигларско-црепарских производа...). Три лична фонда Историјског архива Ниш настала су радом управо текстилне индустрије у овом периоду. Један од највиђенијих нишких трговаца и личност која је својим радом утицала на привредне токове овог града свакако је Сава Н. Костић. У нишком архиву чува се његова заоставштина под именом Лични фонд Костић Сава (1883–1955), 1883–1945.

Сава Костић је рођен 19. 9. 1883. године у Куршумлији, у трговачкој породици. Отац Никола је био познати трговац који је прву радњу отворио још 1880. године у Куршумлији, тако да је Сава прва знања и искуства у трговини стицао у радњи свога оца. Заједно са Миливојем Рачићем из Београда отворио је 1910. го-

дине своју прву трговину у Нишу, у централној градској Обреновићевој улици бр. 73 под називом „Сава Н. Костић и КОМП.“[27], а од 1911. радња носи назив „Сава Н. Костић“. У почетку је то била мануфактурно-платнарска, касније мануфактурно-бакалска и колонијална радња. Костић је учесник балканских и Првог светског рата да би период од 1915. до 1917. провео у интернацији у Бугарској. Привреда Ниша је за време ратних година 1912–1918. године претрпела велике штете. Страдала је нарочито градска привреда: индустрија, занатство и трговина. Трговци су због природе свог посла који је подразумевао држање залиха лоше прошли. За време бугарске окупације вршена је конфискација покретне и непокретне имовине, насилно је одузиман кућни намештај, пљачкане радње занатлија и трговаца...[28] Радња Саве Костића доживела је исту судбину: „Командант бугарске војске звани Стевчев заузео је кућу за њихову менажу и том приликом са војницима из куће извукао сву робу као и све остало нађено у кући и натоварио на кола и одвукао у њихово командантство као безстопанствено (без власника)“.[29] Ипак, Костић после Великог рата отвара трговачку радњу купујући робу директно из фабрика и иностранства и постаје веома богат трговац и рентијер и један од оснивача Куршумлијског акционарског друштва које је вршило експлоатацију лековитих вода Куршумлијске бање[30], члан Управног одбора Црвеног крста нишке области којем је завештао и своју кућу у главној нишкој улици. Архивска грађа овог личног фонда креће се у распону од 1883. до 1945. године, а чини је седамдесет једна књига (пореске књиге, евиденција на немачком језику, коресподенција-преписка, евиденција набавке робе, инвентарна књига...) и двадесет седам кутија списа (4,00 m). Међу списима се налазе лична документа, пословна преписка, полисе осигурања, поништене менице и уговори, акта АД Куршумлијска Бања (историјат Бање и њен развој, правила АД, извештаји и завршни рачуни), документација о активностима разних друштава у Нишу и околини... Обавештајно средство за овај фонд је сумарни инвентар. Сава Костић није имао деце и своју кућу у Обреновићевој улици у Нишу завештао је и поклонио Црвеном крсту 1954. године.

Друга велика Мануфактурно-текстилна трговина[31] у Нишу била је у власништву Драгутина Милосављевић, једног од оснивача Нишке индустријске привредне банке и члана Задруге Срба привредника у Нишу. Драгутин Драги А. Милосављевић рођен је 1893. године. Трговином је почео да се бави 20-тих година прошлог века као власник радње у централној нишкој улици, Обреновићевој 62. Био је ожењен са сестром чувеног нишког трговца и председника Нишке трговачке омладине Андона Андоновића. Како је након Великог рата дошло до наглог повећања потражње робе широке потрошње број трговинских радњи рапидно се повећао. Тих година основано је и Нишко трговачко удружење које је за циљ имало заштиту трговаца и помагање развоја трговине. Као самостални власник текстил-

[27] Историјски архив Ниш (ИАН), Лични фонд Саве Костића 1883–1955 (САКО), кут. бр. 1, 1910.

[28] *Историја Ниша II...*, 231.

[29] ИАН, САКО, кут. бр. 3.

[30] *Исто*

[31] ИАН, Лични фонд Драгутина А. Милосављевића (1893–?), 1920–1948, кут. бр. 1, Извештај о стању текстилне робе радње Драгутина Милосављевића у Нишу, 25. 7. 1945.

не радње Милосављевић је трговао конфекцијском и метражном робом мешовитог типа, мушком и женском, а имао је пословне партнере и у земљи и у иностранству, што се може видети из сачуваних пословних књига његовог личног фонда. Као дугогодишњи истакнути члан Трговачког удружења Д. Милосављевић је био и један од оснивача Нишке индустријске привредне банке (основане 1922. године) која је за циљ имала обављање банкарских послова, али и куповину и продају робе, посебно машина за индустрију и обраду земље.[32] Драгутин Милосављевић је био и управник Нишке трговачке школе од 1920. до 1935, док је за председника Нишке трговачке омладине изабран на редовној годишњој скупштини 1936. године и дуги низ година успешно водио ову организацију. Лични фонд садржи грађу за период 1920–1948, седамнаест књига и једну кутију списа (0,50 m). Фонд је сређен по врсти докумената и хронолошки, а обавештајно средство је сумарни инвентар.

О стању и развоју нишке текстилне индустрије сведочи и лични фонд Јанковић Добривоје БИВЧЕ 1897–1982, примљен у нишки Архив од свог творца 1956. године. Састоји се од две кутије списа (0,24 m) у распону од 1920. до 1943. године. Фонд је настао радом великог стоваришта штофова у Алексинцу. Добривоје Јанковић рођен је 20. 5. 1897. године у Алексинцу, где је завршио основну и стручну школу. Након полагања испита код Занатског еснафа, 1920. године отвара кројачку радњу у Алексинцу. Захваљујући повољним економским условима отвара велико стовариште штофова у Алексинцу, купујући робу од реномираних фирми у земљи и иностранству (Енглеска, Белгија, Мађарска...). Иако је акумулирао знатан капитал који је 1933. године износио око милион динара, због улагања у нерентабилне грађевине почетак рата дочекао је са губицима. Радња је радила без прекида до 1962. године. Сачувана грађа састоји се од пословне кореспонденције са власницима мануфактурних стоваришта и текстилних фабрика у земљи и иностранству, рачуна, маница, извода о стању рачуна код банака, обавештења о исплаћеном порезу на некретнине и пословање, личну и породичну преписку.

*

Међу личним фондовима које наводимо у овом раду је и један чији је творац по образовању грађевински инжењер, али то није једино што га издваја. Милан Јоксимовић рођен је 1877. године у Ужицу. Завршио је високу школу за грађевинског инжењера и каријеру започео у Врању као самостални инжењер Округа врањског, а од 1910. ради у Нишу као окружни грађевински инжењер. Учествује у балканским и Првом светском рату, а после рата у Нишу оснива Радњу за техничка предузећа која се налазила у Хрељиној бр. 23. На пијаци у Нишу је августа 1923. године отворио радњу за израду кеса од хартије под називом Фабрика кеса Милана Јоксимовића.[33] Производећи годишње близу двадесет четири вагона кеса, картонских кутија и других производа, Јоксимовић је стекао приличан капитал и имовину у Нишу. У Белотинцу поред Ниша купио је око тридесет хектара плодне земље и гајио стоку. Учествовао је у извођењу многих великих јавних радова у Нишу, али и

[32] *Енциклопедија Ниша...*, 27.

[33] ИАН, МИЛЈО, кут. бр. 2, Оглас о отварању Радње: Фабрика кеса Милана Јоксимовића, 3. август 1923.

шире, сарађујући са домаћим и иностраним партнерима: Акционарским друштвом за водоградње и бушење из Београда, Аврам Алмозлино из Београда, фирмом Скопал, Јуришић и Батушић из Загреба...[34] У време новчане кризе 1923. године ипак долази до смањене производње у Фабрици кеса М. Јоксимовића јер су испоручиоци репроматеријала из земље и иностранства приликом сваког одобравања кредита тражили уплату аванса пре испоруке. Учествује и у политичком животу Ниша као в.д. председник Општине нишке 1919/1920. Јоксимовић, иначе зет Драгише Цветковића, тадашњег председника Општине нишке, учествује и у пројектовању и извођењу великих општинских радова у Нишу, али и широм земље: грађењу пруге Ниш–Књажевац (1918), нове нишке Железничке радионице, Сплитске луке и бродоградилишта у Шибенику (1923), железничке пруге Београд–Прахово, изградњи пруге Ниш–Куршумлија, зграде Народне банке у Нишу, тунела на Ивањ-планини,[35] Војно-техничког завода у Крагујевцу, Фабрике дувана у Нишу, изградњи централе у Нишу и Сићеву, водовода и канализације у Нишу...

Јоксимовић је био активни члан Радикалне странке. Заједно са Драгишом Цветковићем Јоксимовић био је акционар Рударско-индустријског предузећа Морава основаног 1940. Године, али му је ослобођење земље 1944. донело уместо ди-

[34] ИАН, МИЛЈО, кут. бр. 4, М. Јоксимовић обавештава пословне партнере о градњи Фабрике дувана у Нишу, као и централе, водовода и канализације, 1925, предмет бр. 113.

[35] ИАН, МИЛЈО, *исто*, Југословенско Сименс Д Д – директор Јосип Новаковић тражи ближа обавештења о изградњи тунела на Ивањ-планини, 3. 12. 1923.

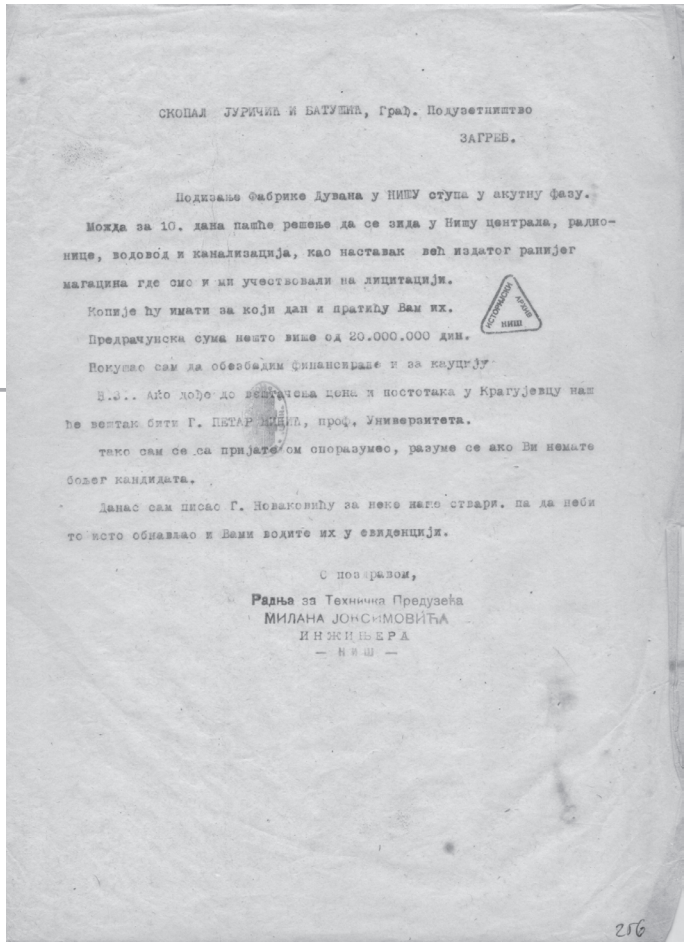

СКОПАЛ ЈУРИЧИЋ И БАТУШИЋ, Грађ. Предузетништво
ЗАГРЕБ.

Подизање Фабрике дувана у НИШУ ступа у акутну фазу.
Можда за 10. дана паднe решење да се зида у Нишу централа, радионице, водовод и канализација, као наставак већ издатог рапијег магацина где смо и ми учествовали на лицитацији.
Копије ћу имати за који дан и пратићу Вам их.
Предрачунска сума нешто више од 20.000.000 дин.
Покушао сам да обезбедим финансирање и за кауцију
В.д.. Ако дође до повољна цена и постотака у Крагујевцу нам ће вероватно бити Г. ПЕТАР [illegible], проф. Универзитета.
тако сам се са пријатељом споразумео, разуме се ако Ви немате бољег кандидата.
Данас сам писао Г. Новаковићу за неке наше ствари. па да неби то исто обнављао и Вами водите их у евиденцији.

С поштовањем,
Радња за Техничка Предузећа
МИЛАНА ЈОКСИМОВИЋА
ИНЖИЊЕРА
— Ниш —

256

виденде конфискацију имовине и, нажалост, насилну смрт. Данас у Нишу не живи нико из породице Јоксимовић. Лични фонд М. Јоксимовића састоји се од седам кутија списа од 1900. до 1944. године (0,70 m).

Грађа личних фондова о којима је било речи доприноси делимично разумевању појаве економске ентропије, тј. економске историје у локалном и регионалном, а самим тим и националном кључу. Специфичност архивске грађе личних фондова (пословна преписка, акције, менице, рачуне, квите, признанице, декларације, полисе осигурања, приватна писма, дипломе, одликовања, разна грађанска и војна документа) као извора за проучавање економске историје јесте у томе што на неки начин пружа прилику за поглед изнутра, другу и другачију перспективу, у исто време и личнију и општију, јер увек је човек појединац тај кроз чију се личну и породичну призму преламају историјске, па и економске чињенице.

РЕЗИМЕ

Познавање најважнијих момената из економске историје требало би да олакша разумевање економских и друштвених кретања у сложеним околностима савремене цивилизације. Архивска грађа породичног и личних фондова (Јовановић Лазар и Милош, Јанковић Добривоје Бивче, Костић Сава, Јоксимовић Милан и Милосављевић А. Драгутин) коју баштини Историјски архив Ниш, а чини је заоставштина настала између два светска рата радом привредника, фабриканата, трговаца, рентијера и инжењера, пружа нам могућности за проучавања ове врсте, те представља извор за проучавање економске историје у локалном, регионалном и националном кључу. Како се под личним фондом подразумева скуп органски повезаних докумената у току живота и рада лица које је имало значајну улогу у друштве-

но-политичком животу (породични фонд представља природни наставак личног фонда), јасно је да структура архивске грађе личних и породичних фондова зависи од друштвених система у којима су појединци и породице деловале, од места, положаја и занимања у друштву и да грађа фондова ове врсте одражава и економски положај породица и личности. Ниш је током свог постојања трпео разарања, па грађа ових фондова (пословна преписка, акције, менице, рачуне, квите, признанице, декларације, полисе осигурања, приватна писма, дипломе, одликовања, разна грађанска и војна документа) представља ретку прилику за увид у економска кретања и лична и друштвена превирања на овом трусном подручју у другој половини XIX и током XX века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Историјски архив Ниш (ИАН):

- Лични фонд Добривоја Јанковића (БИВЧЕ)
- Породични фонд Лазара и Милоша Јовановића (ЛАЈО)
- Лични фонд Милана Јоксимовића (МИЛЈО)
- Лични фонд Саве Костића (САКО)
- Лични фонд Драгутина А. Милосављевића

Литература

- Андрејевић, Севделин. *Економски развој Ниша од 1830. до 1946. године*. Ниш: Народне новине, 1970.
- Бецић, Иван М. и Дејан Д. Антић. *Нишки новчани заводи и банкарство: 1885–1947*. Лесковац: Народни музеј; Ниш: Филозофски факултет, 2023.
- Becić, Ivan M. i Dejan D. Antić. „Niška akcionarska štedionica". *Istorija 20. veka* god. 40, br. 1 (2022): 55-72.
- *Водич Историјског архива Ниш*, IX/2. Прир. Љиљана Ђуровић и Невенка Вучковић. Ниш: Историјски архив Ниш, 2013.
- *Водич Историјског архива Ниш*, IX. Прир. Љиљана Ђуровић и Невенка Вучковић. Ниш: Историјски архив Ниш, 2020.
- Вучо, Никола. *Економска историја света*. Београд: Универзитет у Београду, 1985.
- *Енциклопедија Ниша*, Привреда. Гл. и одг. ур. Драгољуб Симоновић. Ниш: Градина, 1996.
- *Историја Ниша* II. Гл. ур. Даница Милић. Ниш: Градина и Просвета, 1984.
- Лекић, Богдан. *Архивистика*. Београд: Завод за уџбенике, 2006.

Miljana ĐORĐEVIĆ

PERSONAL FONDS IN THE HISTORICAL ARCHIVES OF NIŠ AS A SOURCE FOR THE STUDY OF ECONOMIC HISTORY

Summary

Knowing the most important moments from economic history should facilitate the understanding of economic and social movements in the complex circumstances of modern civilization. The archival material of family and personal fonds (Jovanović Lazar and Miloš, Janković Dobrivoje Bivče, Kostić Sava, Joksimović Milan and Milosavljević A. Dragutin) inherited by the Historical Archives of Niš, which is a legacy created between the two world wars by businessmen, manufacturers, merchants, rentiers and engineers, provides us with opportunities for studies of this type and represents a source for the study of economic history in a local, regional and national key. As a personal fonds is understood as a *set of organically linked documents during the life and work of a person who had a significant role in socio-political life* (a family fonds is a natural continuation of a personal fonds), it is clear that the structure of the archive material of personal and family fonds depends on the social systems in which individuals and families worked, on the place, position and occupation in society, and that the structure of fonds of this type also reflects the economic position of families and individuals. During its history, Niš suffered destruction, so the contents of these fonds (business correspondence, shares, bills of exchange, bills, receipts, declarations, insurance policies, private letters, diplomas, awards, various civil and military documents) represent a rare opportunity to gain insight into economic trends and personal and social turmoil in this troubled region in the second half of the 19th and throughout the 20th century.

Др Драгомир БОНЦИЋ[1]
Институт за савремену историју, Београд, Србија
оригинални научни рад

378.6:33(497.11)(093.2)
COBISS.SR-ID 183737353

АРХИВСКА ГРАЂА О ОСНИВАЊУ И ПОЧЕТКУ РАДА ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Апстракт: У раду се описује почетак високог образовања кадрова за економију у Србији и Београду кроз оснивање Економско-комерцијалне високе школе у Београду 1937, установе која је 1947. године прерасла у Економски факултет и прикључена Београдском универзитету. Пре свега, представљене су околности у којима је основана Економско-комерцијална висока школа и њена организација и рад у првим школским годинама, до Другог светског рата. У центру пажње је архивска грађа која омогућава изучавање посматране теме, посебно грађа фондова Економског факултета и Београдског универзитета у Државном архиву Србије и фонда Министарства просвете Краљевине Југославије, као и збирке Добривоја Стошовића у Архиву Југославије.

Кључне речи: *архивска грађа, економија, привреда, финансије, кадрови, високо образовање, Економско-комерцијална висока школа, Економски факултет, Београдски универзитет*

Иако су већ током 19. века у претечама високошколских установа у Београду (Велика школа 1818–1913, Лицеј 1838–1963, Велика школа 1863–1905) постојали предмети који су третирали економске и привредне проблеме на националном и међународном нивоу (Штатистика, Народна привреда, Политическа и народна економија, финансије и трговина, Политичка рачуница, Наука о трговини, Финансије, итд.), прва установа за високо образовање кадрова у области економије, привреде и финансија у Србији основана је тек крајем тридесетих година 20. века. Реч је о Економско-комерцијалној високој школи у Београду (ЕКВШ) која је основана 1937. године и која је десет година касније (1947) прерасла у Економски факултет и укључена у састав Београдског универзитета. Током 19. и у првој половини 20. века високошколовани кадрови за привреду и економију образовани су или у иностранству или на Правном факултету у Београду, а у мањој мери на Правном факултету у Загребу и Високој школи за трговину и промет (1920), односно Економско-комерцијалној високој школи у Загребу (1925), која је такође 1947. године прерасла у Економски факултет и прикључена Свеучилишту.[2]

[1] научни саветник, *dragomirbondzic@yahoo.com*

[2] *30 година Економског факултета у Београду 1937–1967*. (Београд: Економски факултет, 1967), 9-14; *40 година Економског факултета у Београду 1937–1977*. (Београд: Економски факултет, 1977), 9-13. Економско образовање на средњем нивоу стицало се у трговачким академијама, трговачким средњим школама и грађанским школама привредног смера, а на вишем нивоу на тзв. абитуријентским курсевима.

Посебну улогу у формирању економских кадрова до 1937. године имао је београдски Правни факултет на коме је постојала економско-правна група предмета са неколико катедри на којима су студенти изучавали Статистику, Народну економију, Теоријску економију, Економну политику, Науку о финансијама, Привредну историју, Трговачко и менично право, Стечајно право, итд. (број и назив предмета и катедара временом се мењао). На овој групи предмета наставу су држали истакнути стручњаци који су обављали и важне државне функције у области економије, привреде, финансија и међународних односа (др Милић Радовановић, др Велимир Бајкић, др Момчило Нинчић, др Драгољуб Јовановић, др Милан Тодоровић, др Александар Јовановић, др Јован Ловчевић итд.), а као хонорарни наставник наставу је школске 1921/1922. године држао и политичар, министар и председник владе др Милан Стојадиновић. Постојала је и докторска настава из економско-финансијске групе предмета са специјалним курсевима (Наука о порезима, Економско зближавање између држава Мале антанте, Неколико питања из области јавног кредита, Амортизација државних дугова, Банкарски послови, Историја економских доктрина, Привредна историја Енглеске, итд.).[3]

Услови за оснивање високошколске установе за школовање кадрова у области економије, привреде и финансија стекли су се крајем тридесетих година 20. века, у време опорављања Краљевине Југославије од велике економске кризе, оживљавања привреде и развоја економске мисли у свету. Потреба за изучавањем узрока и последица економске кризе и мера економске политике за њено превазилажење показала је недовољност дотадашњег високог економског образовања и неминовност потпуније специјализације високообразованог економског кадра. Истовремено, ЕКВШ у Загребу није могла да задовољи растуће потребе државе, посебно њеног источног дела, за високообразованим стручњацима за економске, привредне и финансијске послове у приватном сектору и у државним привредним, социјалним и спољнополитичким установама. Из тих разлога је у Београду 31. марта 1937. године основана Економско-комерцијална висока школа.[4]

Циљеви, задаци, оснивање, структура и рад ове школе до 1941. године, а делимично и током Другог светског рата, могу се пратити на основу сачуване архивске грађе у Архиву Југославије и Државном архиву Србије. Може се рећи да је формално и садржински најважнији фонд Министарства просвете Краљевине Југославије (66) који се чува у Архиву Југославије и садржи целу архивску јединицу посвећену оснивању и раду ЕКВШ од 1937. до 1941. године.[5] Затим следи посебна јединица из Збирке Добривоја Стошовића, министра просвете Краљевине Југославије у време оснивања ЕКВШ (од јуна 1935. до октобра 1937), а која се такође чува у Архиву Југославије.[6] У Државном архиву Србије постоји фонд Економски факултет (Г-202)

[3] Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*, Друга књига, I том (Београд: Правни факултет, 2004), 68-95, 237-245, 373-379, 399-406; Љ. Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*, Друга књига, II том (Београд: Правни факултет, 2004), 241-280, 333-339.

[4] *30 година Економског факултета у Београду 1937–1967*, 11–12; *40 година Економског факултета у Београду 1937–1977*, 11.

[5] Архив Југославије (АЈ), фонд Министарство просвете Краљевине Југославије, 66-155-427.

[6] АЈ, Збирка Добривоја Стошовића, 81-2. О Стошовићу види више у: Драгомир Бонџић,

који се у потпуности односи на ЕКВШ у периоду од 1937. до 1947. године. Фонд је само делимично сачуван зато што је грађа делом уништена током рата и од поплаве (према изјави представника Економског факултета), а делом је остала на факултету. Фонд садржи општу, персоналну и финансијску архиву и архиву одсека за наставу, укупно 50 књига и 22 фасцикле. Од већег значаја за историчара је једна фасцикла списа из Персоналне архиве са свега неколико досијеа наставног и техничког особља (1941–1947) и 21 фасцикла спискова и досијеа дипломираних и исписаних студената из Одсека за наставу студената (1937–1947); из опште архиве важне су четири књиге записника седница Професорског савета (1937–1944), једна књига записника седница Одбора за молбе и нострификације (1937–1941), једна књига записника Комисије за полагање државног стручног испита асистената приправника (1937–1941), једна књига записника Конференције Сталног наставничког већа (1937–1945); за ратни и први послератни период значајне су једна књига записника Комисије за обнову ЕКВШ (1944–1945) и једна књига записника Комисије за признавање, односно непризавање, испита стечених током окупације (1946). Иако је оскудна, ова грађа даје значајне податке за изучавање рада ЕКВШ до 1941, у ратним годинама и у кратком периоду после рата.[7] На крају, у фонду Универзитета у Београду (Г-200), који се чува у Државном архиву Србије, налази се кључна грађа за праћење рада ЕКВШ после Другог светског рата и њено прерастање у Економски факултет као део Београдског универзитета 1947. године, али се у тој послератној грађи могу наћи и подаци и реминисценције на рад ЕКВШ пре и током рата, што је период који представља главни интерес овог рада.[8]

Покушаји да се оснује ЕКВШ у Београду постојали су још од краја Првог светског рата, али су били безуспешни, иако су у више наврата остваривани законски и финансијски предуслови. Притисци за оснивање установе за високо образовање кадрова за области економије, привреде и трговине долазили су са разних страна, а нарочито су интензивирани од новембра 1935. године када је на месту министра просвете био Добривоје Стошовић, економски и финансијски стручњак школован у Лондону и Кембрицу. Стошовић је прво радио као секретар у Министарству финансија, затим као секретар и директор у Привилегованој аграрној банци у Београду, а као члан ЈРЗ и близак сарадник Милана Стојадиновића добио је јуна 1935. ресор просвете у његовој Влади.[9] Удружење свршених ђака државних трговачких академија обратило му се 29. новембра 1935. као једном од „главних поборника за оснивање Високе Економске Школе у Београду“ са брошуром прештампаном из

„Добривоје Стошовић (1894–1957) – Прилог за биографију“, у: *Жупски зборник: нова истраживања*, бр. 12, ур. Драгомир Бонџић и Иван Брборић (Александровац: Завичајни музеј Жупе, 2023), 163-192.

[7] Државни архив Србије (ДАС), фонд Економски факултет Г-202. Грађа је предата Архиву Србије 1971. године. Поред наведеног, фонд садржи и пет књига регистара (1937–1948) и 34 књиге деловодника, као и једну књигу контролника кредита (1937–1938) и један партијалник (1946) из финансијске архиве. Види и: *Водич Архива Србије*, књига 1 (Београд: Архив Србије, 1973), 351-352.

[8] ДАС, Г-200, фонд Универзитет у Београду (УБ), Ректорат 1941–1944; Суд части, к. 1; Ректорат, к. 69, Извештаји Универзитета и факултета 1945–1950.

[9] Д. Бонџић, „Добривоје Стошовић (1894–1957) – Прилог за биографију“, 163-166.

часописа *Економско-финансијски живот* аутора Ђорђа Давидовића под насловом „Питање високе економске наставе у Београду“. Удружење се у том тренутку пре свега залагало за оснивање Економског одсека при Правном факултету Београдског универзитета, сматрајући да ће се тако отклонити питање материјалних тешкоћа (исти простор, наставно особље, администрација, итд.). Изнети су јаки аргументи за такво решење и побијане критике које су са разних страна упућивали противници те идеје. Сматрано је да је поље рада за економисте било веома широко, тако да нису биле на месту примедбе да би оснивањем школе у Београду дошло до хиперпродукције економских кадрова. Напротив, поборници су сматрали да се у земљи на ЕКВШ у Загребу школује недовољан број економских стручњака (630 лица од 1920. до 1933. или око 42 годишње) и да њихов профил није одговарао потребама економског, привредног и финансијског живота и развоја земље. Управо због недостатка квалитетних кадрова нису довољно искоришћавани природна богатства и привредни потенцијали земље, а није било ни стручњака који би се бавили научним радом у социјално-економским гранама науке. Београд је био једина престоница која није имала високошколску економску установу, а Југославија једна од ретких земаља која је имала само једну такву установу. Зато је предлагано да се то питање реши оснивањем одсека на Правном факултету. Министар Стошовић је поздрављен као „главни носилац те идеје и будући ствараѣ Економског одсека Правног факултета Београдског универзитета“. [10]

Неколико месеци касније, са конференције две стотине свршених ученика Државних трговачких академија, одржане у Нишу 22. марта 1936. године, упућена је молба др Милану Стојадиновићу, председнику Министарског савета, да „подејствује“ да се уведе економско-комерцијална настава у Београду. Истакнуто је да се „годинама већ протеже кроз нашу јавност питање оснивања ЕКВШ у Београду“ и да се „нажалост, годинама та насушна потреба не остварује на штету многобројних синова и кћери наше Отаџбине, а посредно на штету и целокупне наше привреде“, као и да је то питање постављано још „од Уједињења“ и да се не скида са дневног реда; покретано је од Удружења дипломираних економиста, од најбољих познавалаца наше привреде, управника Државне хипотекарне банке, генералног директора Поштанске штедионице, трговачких и привредних корпорација у Београду и, најчешће, од свршених ученика државних трговачких академија.[11]

Коначно, оснивање ЕКВШ у Београду било је предвиђено чланом 39 Финансијског закона за 1936/1937. годину. У јуну 1936. године и Савез економиста Краљевине Југославије је са конгреса одржаног у Новом Саду упутио Резолуцију министру просвете Стошовићу у којој је поздравио стварање законске основе и обезбеђивање почетних буџетских средстава за оснивање ЕКВШ у престоници. Поновљено је да се потреба за једном таквом школом „у велико и интензивно осећа“ због малог броја економских стручњака и рада нестручних лица на бројним важним положајима за које је потребно високо економско образовање. Министар

[10] AJ, 81-2, Удружење свршених ђака државних трговачких академија – Министру просвете, 29. 11. 1935, Ђорђе Давидовић, „Питање високе економске наставе у Београду“.

[11] AJ, 66-155-427, Резолуција са конференције свршених ученика Државних трговачких академија, Ниш, 22. 3. 1936.

је позван да убрза доношење уредбе и оснивање ЕКВШ, да се заложи за поделу рада између школа у Загребу и Београду и да убудуће повећа издатке и за ЕКВШ у Загребу. Савез економиста је министру понудио и своју помоћ и услуге за отварање ЕКВШ у Београду.[12]

Међутим, треба истаћи да је било и јаких отпора и гласова против оснивања ЕКВШ у Београду, који су долазили пре свега од привредних стручњака из западног дела Краљевине и са ЕКВШ у Загребу. Непосредно по доношењу Финансијског закона за 1936/1937. годину којим је предвиђено оснивање ЕКВШ у Београду реаговали су представници Трговинско-индустријских и занатских комора из Загреба, Сплита, Дубровника и Осијека резолуцијом са састанка одржаног у Загребу 1. јула 1936. године. У резолуцији је истакнуто да „сви досадашњи режими који су управљали судбином Југославије нису хтели да воде довољно рачуна о привредним интересима хрватских крајева“ и „неједнако су третирали тзв. пречанске крајеве у свим гранама управе“ (порези, јавни радови, железница, луке, банкарство, итд.). Као доказ штетне привредне политике навођена је и намера да се оснује ЕКВШ у Београду: „Данашњи правац рада надлежних фактора илустрира на карактеристичан начин и намера да се у Београду устроји ЕКВШ, премда исто таква висока школа већ постоји у Загребу и премда је опште познато да је за наше данашње прилике довољна једна висока школа тога типа за целу државу. Очигледно се иде за тим да се загребачка ЕКВШ постепено укине у правцу централизације школа у Београду“, закључивано је у резолуцији. Потом је реаговао и ректор ЕКВШ у Загребу дописом министру просвете 27. јула 1936. у којем је изнео став да је боље у постојећим условима концентрисати издатке на једну школу, него их делити на две и да се оснивање ЕКВШ у Београду треба одложити за боља времена. Искористио је прилику и да затражи већа буџетска средства за личне и материјалне издатке установе којом је управљао. И Вијеће Трговинско-занатске коморе у Загребу је реаговало 4. августа 1936. дописом министру просвете и министру трговине и индустрије. Вијеће је отворено „протестирало против отварања ЕКВШ у Београду“ и замолило „мјеродавне факторе да се од те намјере одустане“. Сматрано је да је оснивањем нове школе погођена загребачка ЕКВШ којој су већ неко време давана недовољна буџетска средства те није ни могла да буде изграђена како треба. Сматрали су да би отварање још једне „конкурентске“ школе у условима финансијске кризе било штетно за обе, те су као решење предлагали да се повећају средства за ЕКВШ у Загребу, а да се од оснивања ЕКВШ у Београду одустане.[13]

Међутим, сви ови протести нису зауставили оснивање ЕКВШ у Београду. На основу поменутог члана Финансијског закона, министар просвете Добривоје Стошовић је 7. августа 1936. донео одлуку да се образује Комисија која је требало да изради и предложи Уредбу са законском снагом о оснивању ЕКВШ, а коју су чинили Ђока Ковачевић (помоћник министра просвете), Душан Јакшић

[12] АЈ, 81-2, Савез економиста Краљевине Југославије – Министру просвете, 26. 6. 1936.

[13] АЈ, 81-2, Резолуција Трговинско-индустријских и занатских комора из Загреба, Сплита, Дубровника и Осијека, Загреб, 1. 7. 1936; Ректор ЕКВШ у Загребу – Министру просвете, 25. 7. 1936; Трговинско-индустријска комора Загреб – Министру просвете и Министру трговине и индустрије, 4. 8. 1936. Ови документи се налазе само у збирци Добривоја Стошовића и нема их у фонду Министарства просвете.

(наченик Општег одељења Министарства просвете), др Никола Константиновић (референт Министарства просвете), Војин М. Ђуришић (управник Државне хипотекарне банке), др Јован Ловчевић (вице-гувернер Народне банке), др Александар Јовановић (ванредни професор Универзитета), др Милан Бартош (ванредни професор Универзитета), др Сава Обрадовић (шеф Одсека Министарства трговине и индустрије), др Михаило Милошевић (секретар Министарства финансија), др Милојко Вилимановић (шеф Одељења Државне хипотекарне банке) и др Милош Вучковић (чиновник Народне банке).[14]

Уредба са законском снагом о оснивању Економско-комерцијалне високе школе у Београду донета је 31. марта 1937. године, после вишемесечних припрема и вишегодишњег постављања тог питања у стручној јавности. Уредбу је на основу овлашћења Министарског савета Краљевине Југославије донео министар просвете Добривоје Стошовић, истичући да „потребе нашег привредног живота одавно изискују да се у Београду оснује ЕКВШ". У образложењу је стајало да је уредба рађена по угледу на сличне школе у иностранству, али да се водило рачуна о специјалним приликама у земљи, којима су прилагођени организација и наставни план. Посебно је истицано да је Југославија „пољопривредна земља и да пољопривредним наукама треба посветити већу пажњу у овој школи".[15] Школи је дат ранг факултета и одређен јој је задатак према задацима сличних школа у земљи и иностранству: да даје високу стручну спрему из области економских, финансијских и комерцијалних наука, да даје теоретску, научну и стручну спрему за државну (самоуправну) службу и слободна академска звања (привредни саветник, ревизор) и да оспособљава кандидате за наставничку службу из економско-комерцијалних и привредно-правних предмета. Школа је требало да даје стручно спремне економисте, финансијере и комерцијалне техничаре, потребне како приватној привреди (банкарству, индустрији, трговини, итд.), тако и државним привредним предузећима и државној администрацији. Органи школе били су Сенат, Професорски савет, ректор и декан. Ректор је био редовни професор коме је као старешини било потчињено целокупно особље. Сенат су сачињавали ректор и сви редовни професори, а бирао је ректора и декана, потврђивао избор редовних и ванредних професора и управљао имовином ЕКВШ. Професорски савет су чинили ректор, декан и сви редовни и ванредни професори, а бирао је наставно и помоћно наставно особље, организовао извођење наставе и испита и одлучивао о другим питањима школе.[16]

[14] АЈ, 81-2, Одлука министра просвете, 7. 8. 1936.

[15] АЈ, 66-155-427, Уредба за законском снагом о оснивању Економско-комерцијалне високе школе у Београду, 31. 3. 1937. са образложењем; Министарство просвете – Министарском савету, бр. 12190, 30. 3. 1937; ДАС, Председништво Министарског савета МС, бр. 233 од 31. 3. 1937. године. У архивској грађи су сачувана оснивачка акта и наставни планови ЕКВШ у Загребу, Високе привредно-трговинске школе-академије трговине у Београду и Лондонске школе економских и политичких наука, који су коришћени при оснивању ЕКВШ у Београду (АЈ, 66-155-427; АЈ, 81-2).

[16] АЈ, 66-155-427, Уредба са законском снагом о оснивању Економско-комерцијалне високе школе у Београду, 31. 3. 1937. са образложењем; *30 година Економског факултета у Београду 1937–1967*, 12; *40 година Економског факултета у Београду 1937–1977*, 11.

Уредба је предвиђала 17 катедри са 52 предмета који су се слушали током четири године, тј. осам семестара. Катедре су биле: Народна економија, Економска и социјална политика, Наука о финансијама, Привредна географија, Социологија, Задругарство, Наука о осигурању, Статистика, Наука о привреди приватних предузећа, Комерцијална техника, Примењена математика, Јавно право, Привредно и саобраћајно право, Приватно право, Технологија, Агрономија и Страни језици (Француски, Немачки, Енглески, Талијански и Руски језик). Поред катедри из области економских, финансијских и комерцијалних наука и техника, предвиђене су катедре за агрономију и задругарство због пољопривредног карактера земље, као и неопходне катедре из правних дисциплина. Предвиђена су уобичајена наставничка звања и асистенти, али је број наставника због финансијског ефекта био ограничен. Исто тако, предвиђено је и да ће због недостатка професора и доцената поједине предмете и катедре држати хонорарни професори. За разлику од уписа на остале високошколске установе у земљи који је у то време био слободан, за упис на ЕКВШ је предвиђан „озбиљан и строг" пријемни испит који је требало да дâ „гаранцију да ће се за слушаоце примити само они који имају најсолиднију спрему и способност за слушање наука које се предају у школи". Пријемни испит је постојао на већини сличних школа у иностранству и показивао је добре резултате. Био је неопходан због тога што је ЕКВШ спремала кандидате за важна управна места у приватној и државној привреди и администрацији и зато што се у школи полажу многи предмети, „а за то су способни само они који су најбољи". „Непотребни баласт одстрањује се од ове школе и упућује у оне школе за које кандидати имају способности и смисла", закључено је у образложењу уредбе. Елитни карактер школе требало је обезбедити и преко годишњих испита који су представљали баријере како би се спречила појава карактеристична за остале високе школе у земљи да трећина слушалаца не заврши школовање. На крају је био предвиђен и дипломски испит из главних економских, финансијских и комерцијалних наука и техника. Очекивало се да школа даје „елитне стручњаке, будуће носиоце нашег привредног живота", пре свега стручни чиновнички кадар за државна привредна предузећа. Зато је посебним чланом уредбе предвиђено да управе државних привредних предузећа и установа, по сагласности министра финансија, могу дати дотације за оснивање ЕКВШ у току прве четири године како би се обезбедила довољна средстава и олакшао и подстакао рад школе у првом почетном периоду.[17]

Организација и рад ЕКВШ у првим школским годинама, до почетка Другог светског рата, могу се детаљно пратити на основу архивске грађе Министарства просвете Краљевине Југославије и Економског факултета. Прва три професора и ректор ЕКВШ постављени су краљевим указом на предлог министра просвете од 2. јула 1937. године Они су сачињавали први Професорски савет и припремили су услове за почетак рада школе. То су били др Александар Јовановић (редовни професор), др Лаза Костић (ванредни професор) и др Славко Стојковић (секретар у Министарству иностраних послова).[18] Професорски савет одмах је приступио

[17] АЈ, 66-155-427, Уредба са законском снагом о оснивању Економско-комерцијалне високе школе у Београду, 31. 3. 1937. са образложењем

[18] АЈ, 66-155-427, Министарство просвете – Председнику Министарског савета, бр. 24481,

избору наставника: на седници од 31. јула 1937. министар просвете је замољен да распише стечаје за избор ванредног професора за катедру Привредне географије, доцента за катедру Социологије и Статистике, Технологије и Науке о пословању приватних предузећа, што је Министарство учинило већ следећег дана. Од пријављених кандидата за наставнике су изабрани др Милисав Лутовац за Привредну географију, др Драгослав Тодоровић за Социологију и Статистику, др Димитрије Перовић за Науку о пословању привредних предузећа и др Братислав Деметровић за Технологију.[19] Школа је са сталним радом фактички почела 1. августа 1937. када је за ректора постављен др Александар Јовановић. Ректор је имао мандат од пет година како би се организовао рад школе и обезбедио континуитет. За секретара школе је 23. августа 1937. постављен Божидар Прњаворац, дотадашњи писар Универзитета, који је током године организовао канцеларију Ректората, редовно завршавао све текуће послове, а у пролеће 1938. године добио је као помоћ и чиновнике Љубицу Влатковић и Живорада Илића.[20]

Први задатак са којим су се суочили тек основани органи ЕКВШ било је организовање пријемног испита и упис студената у прву школску годину. За пријемни испит у прву школску годину био је пријављен 261 кандидат (212 мушких и 49 женских). Већином су то били кандидати са завршеним испитом у државним трговачким академијама (216), 40 их је било са положеном матуром, а пет са положеним испитом у поморским трговачким академијама. Према месту рођења највише их је било из Дунавске бановине (65), Београда (43) и Моравске бановине (31), а према старости између 18 и 29 година имао је 211 кандидат, од 30 до 40 година 44 кандидата, од 40 до 50 година пет кандидата, а три кандидата су имала више од 50 година; 266 их је имало југословенско држављанство, а било је два кандидата са руским и по један са бугарским, чешким и грчким држављанством; било је 227 православаца, 16 католика, два евангелика, 12 мојсијеваца и пет мухамеданаца; 168 кандидата се само издржавало, а 93 су издржавали родитељи; 64 је долазило непосредно из школе, а 197 се пријавило после прекида школовања; за полагање француског се пријавио 141 кандидат, за немачки 107, руски пет, италијански пет, а за енглески свега три кандидата. Према општем успеху у претходном школовању највише је било добрих ученика (106 или 40%), затим 78 довољних, 46 врло добрих и само 31 одличан.[21] Пријемни испити за упис у прву школску годину полагани су од 25. до 30. септембра 1937. године. Пријемни је од 261 кандидата положило 179 (139 мушких и 40 женских), 34 са гимназијском матуром и 135 са завршним испитом државних трговачких и поморских трговачких академија. Испит је положило 69% пријављених кандидата (65% мушких и 81% женских). Са одличним успехом

2. 7. 1937; ДАС, Г-202, Записник Професорског савета, књ. 1, 31. 7. 1937.

[19] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 2, 2. 8. 1937; Министарство просвете, бр. 29201, 3. 8. 1937; Министарство просвете – Ректору ЕКВШ, бр. 32105, 25. 8. 1937; ЕКВШ – Министру просвете, бр. 29, 3. 9. 1937; ДАС, Г-202, књига 1, Записници Професорског савета, 31. 7. 1937, 2. 9. 1937.

[20] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ

[21] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 373, 16. 9. 1937; Исто, бр. 390, 22. 9. 1937.

је положило 36 кандидата, са врло добрим 47, а са добрим 96 кандидата.[22] Упис студената у прву школску годину на основу резултата пријемног испита извршен је од 1. до 5. октобра 1937. године. У зимски семестар уписало се 253 ученика и то 208 мушких и 45 женских; било их је 109 са гимназијском матуром и 144 са завршним испитом државних трговачких школа. У летњи семестар се од 1. до 10. марта 1938. уписало 220 ученика, 179 мушких и 41 женски; било их је мање јер су некима признати семестри правних, филозофских, техничких и медицинских факултета.[23]

Настава је отпочела 11. новембра 1937. за прву годину, а каснило се због оправки учионица и набавке клупа. Предавања су трајала преко целе године, до 20. маја 1938, када су ученици распуштени због испита. У зимском семестру слушаоци су имали 36, а у летњем 48 часова недељно. Школска година је протекла у потпуном реду и без прекида предавања. Интересовање слушалаца је било велико и поред тога што су просторије биле недовољне, а саме слушаонице неподесне. Школа је радила у Балканској улици бр. 2-4, у згради Државне хипотекарне банке „Луксор“ у којој је узимано у закуп неколико просторија. У згради се налазио и биоскоп, а просторије нису били довољне нити подесне за рад школске установе. Учионице су биле мале и мрачне, а није било просторија за канцеларије, библиотеку и семинаре. Питање зграде и простора је од почетка доводило „у питање и сав успех ове младе установе“, али упркос молбама и захтевима за добијањем подесне или изградњу нове зграде, оно није било адекватно решено до краја међуратног периода.[24] Пошто је школа била нова и тек у процесу организовања, буџетска средства у почетку нису била довољна. Тешкоћу у раду је представљао и недостатак уџбеника, пошто су на почетку школске године постојала само два уџбеника и то *Народна економија* професора Александра Јовановића и *Теориска статистика* професора Лазе М. Костића. Професорски савет је одмах расправљао о том проблему и донео одлуку

[22] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ

[23] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ

[24] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ; Уговор о закупу, 15. 10. 1937; Уговор о закупу 1. 11. 1938. На основу одлуке Министарског савета министар просвете је 24. априла 1939. донео решење да у одбор за подизање нове зграде ЕКВШ у Београду и за све радове који су у вези са подизањем зграде уђу: од стране Министарства просвете Душан Јакшић (помоћник министра просвете) и Радослав Тодоровић (инспектор); од стране ЕКВШ др Александар Јовановић (ректор ЕКВШ); од стране Техничког факултета професор Светозар Јовановић; од стране Министарства финансија др Михајло Милошевић; од стране Министарства грађевина представник којег одреди министар; од стране Државне хипотекарне банке Драгомир Петковић; за деловођу је одређен Божидар Прњаворац (секретар ЕКВШ). Министарство просвете је маја 1939. од Државне хипотекарне банке добило зајам од десет милиона динара, а од Градског поглаварства је 1940. године откупљено и земљиште на углу Краља Александра и Карнегијеве улице, на којем је требало градити зграду ЕКВШ. Међутим, реализацију ове идеје прекинуло је избијање рата (АЈ, 66-155-427, Државна хипотекарна банка – Министарству просвете, бр. 15516, 11. 5. 1939; Министарство просвете, бр. 17656, 20. 5. 1939; Решење Министарства просвете, бр. 3658, 24. 5. 1939; Уговор о зајму, 6. 6. 1939; Министарство просвете, бр. 7713, 16. 3. 1940; бр. 39161, 20. 12. 1940).

да се предавања свих наставника за које не постоје штампани уџбеници умноже, што је и учињено, па су издати табаци за десет предмета.[25]

Током прве школске године на ЕКВШ основан је низ установа. Већ 15. фебруара 1938. званично је отворена Библиотека. Управник је био професор Лазо Костић, а библиотекар асистент Милена Јанковић. Библиотеку и читаоницу су могли да користе само професори и студенти. На дан 30. јуна 1938. Библиотека је имала 624 дела и 16 часописа. Ово је био тек зачетак библиотеке која се касније развијала и ширила. У оквиру ЕКВШ је 16. октобра 1937. основан, а 1. новембра почео са радом и Привредни институт. За првог управника је изабран др Александар Јовановић, а за руковаоца др Димитрије Перовић. Рад Института се састојао у прибирању научне документације и сређивању статистичких података о привреди Југославије и иностранства. У том циљу је добио велику помоћ и литературу од привредних установа из земље и иностранства и започео друге видове међународне сарадње. Основана је и посебна библиотека института која је јуна 1938. имала 630 дела и 34 часописа. Поред тога, 28. децембра 1937. основан је и Институт за међународно право и међународне односе и за управника је изабран др Славко Стојковић. Овај Институт је тек био у фази организације, а већ је успоставио међународну сарадњу, између осталог и са Сталним судом за међународну правду у Хагу и основао библиотеку са 197 дела и четири часописа. Статистички семинар је основан 30. децембра 1937, а за првог управника изабран др Лазо Костић. На крају, 27. априла 1938. основан је и Завод за технологију, на чијем челу је био др Братислав Деметровић. Последње две установе су током 1938. биле тек у оснивању и тек започињале свој рад.[26]

Из резултата испита можемо сагледати и резултате рада школе у првој школској години. У јунском испитном року се за полагање испита пријавио 161 кандидат, 30 испита је одложено, а полагао је 131 ученик (101 мушки и 30 женских). Од тог броја прву годину „начисто“ је положило 42 ученика (мушких 30 и женских 12). Остатак од 89 кандидата остали су да полажу поновне испите на почетку зимског семестра пошто у јунском року нису показали позитиван успех из свих предмета које су полагали. Испите је положило 32% пријављених (29,70% мушких и 40% женских), а није положило 68% (70,30% мушких и 40% женских). Са одличним успехом испите је положило три, са врло добрим 29 и са добрим десет ученика. Полагани су Теоријска економија, Теоријска статистика, Енциклопедија права, Основа Грађанског права, Општа привредна географија, Технологија, Општа теорија о пословању привредних предузећа, Општа социологија, Трговачко и банкарско књиговодство, Трговачка рачуница, Кореспонденција са контоарским радовима, Стенографија, Привредна статистика, као и Француски (64 кандидата), Немачки (63 кандидата), Енглески (27 кандидата), Италијански (9 кандидата, положили сви) и Руски језик (7 кандидата, положили сви).[27]

[25] AJ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ; ДАС, Г-202, Записници конференције сталног наставничког већа ЕКВШ, 8. 11. 1937, 24. 1. 1938, 5. 11. 1938, 17. 11. 1938, итд.

[26] AJ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ

[27] AJ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду,

Осим годишњих извештаја и кореспонденције која се чува у фонду Министарства просвете Краљевине Југославије, важан извор за рад ЕКВШ до и током Другог светског рата су записници Професорског савета у оквиру фонда Економског факултета у Државном архиву Србије. Професорски савет је расправљао и одлучивао о свим важнијим питањима рада ЕКВШ која су према Уредби спадала у надлежност овог органа – предлагање нормативних аката Министарству просвете, расписивање конкурса и избор наставног кадра, нострификација диплома и признавање испита, одлуке по другим студентским молбама, организовање испита, разматрање питања наставе, уџбеника, похађања предавања, живота и рада студената, итд. Само током прве школске 1937/1938. године савет је одржао 23 редовне седнице и једну конференцију сталних наставника. На дневном реду је било 229 предмета и ученичких молби. Највећи број предмета (195) биле су различите ученичке молбе – за ослобођење од пријемног испита, за признавање семестара стечених на другим универзитетима и високим школама, итд.[28] Сачуване су четири књиге записника Професорског савета које покривају период од 1937. до 1944. године. У првој књизи су записници седница од 31. јула 1937. до 16. септембра 1938, у другој од 3. октобра 1938. до марта 1940, у трећој од 29. марта 1940. до марта 1941, а у четвртој од 20. марта 1941. до 1. марта 1944. године када је одржана последња седница Савета. Записници седница Професорског савета су прворазредни извор за изучавање рада ЕКВШ, зато што је на њима расправљано и решавано о свим важнијим питањима организације и рада школе.[29] Од значаја су и записници Сталне конференције наставничког већа ЕКВШ које су чинили сви професори и доценти и коју је повремено сазивао ректор. Груписани су у једној књизи за период од 1937. до 1944. године. Наставничко веће је поред расправа о уџбеницима, стању и проблемима у настави, радило и на припремама прославе Светог Саве, одређивало теме и пропозиције за светосавске темате, расправљало о разним студентским захтевима, итд.[30]

Професорски савет ЕКВШ је у првом периоду интензивно радио на доношењу разних правних нормативних аката школе. Тако је током лета 1937. усвојен и Министарству просвете упућен на усвајање Правилник о пријемном испиту за упис у ЕКВШ. Предвиђено је да се пријемни испит полаже писмено из српскохрватског језика, математике и једног страног језика по избору кандидата (француског, немачког, енглеског, италијанског или руског) и усмено из опште и националне историје, географије, хемије и једног страног језика. Потом су донети и Правилник о упису и овери семестара као и о евиденцији слушалаца на ЕКВШ, Статут Библиотеке, Статут Статистичког семинара, Статут Привредног института, Статут Института за међународно право и међународне односе, Статут Завода за технологију, Пословни ред Библиотеке, Правилник о светосавским тематима и наградама за студенте ЕКВШ, Дисциплинска правила за слушаоце ЕКВШ и Уредба о удружењима студената. За годину дана рада донето је једанаест разних уредаба,

стању и потребама ЕКВШ

[28] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ

[29] ДАС, Г-202, књига 1-4, Записници Професорског савета ЕКВШ 31. 7. 1937–1. 3. 1944.

[30] ДАС, Г-202, књига 1, Записници Сталне конференције наставничког већа ЕКВШ

правилника, статута, итд. На крају школске 1937/1938. године приређена је за штампу и збирка прописа за ЕКВШ у Београду.[31]

Професорски савет је расписивао стечајеве и вршио избор наставника. Ради задовољења потреба наставе за хонорарне наставнике и лекторе на ЕКВШ током 1937/1938. године изабрани су Радован Калуђерчић за Трговачко и банкарско књиговодство, Исидор Виторовић за Кореспонденцију са контоарским радовима, Видоје Веселиновић за Трговачку рачуницу, Антоније Шокорац за Стенографију, др Гојко Грђић за Привредну статистику, Богдан Јовановић и Рашко Димитријевић за Француски језик, Драгољуб Ганчић и др Јован Богићевић за Немачки језик, др Петар Ђорђић и др Димитрије Ђуровић за Руски језик, Павел Брежник за Енглески језик и Панта Мандић за Италијански језик. Током школске године изабрано је и помоћно наставно особље и то Милица Јанковић за асистента приправника за Катедру народне економије и Лазар Соколовић за асистента-дневничара за Катедру приватног права. У извештају о раду истакнуто је да су сви стални и хонорарни наставници држали редовно своја предавања и нико није одсуствовао током школске године, ни у јавном ни у приватном интересу.[32] Почетком 1938. године распоред наставног особља је био следећи: Катедра за народну економију, др Александар Јовановић, редовни професор; Катедра за јавно право, др Лазо Костић, редовни професор; Катедра за приватно право, др Славко Стојковић, редовни професор; Катедра за привредну географију, др Милисав Лутовац, ванредни професор; Катедра за технологију, др Братислав Деметровић, доцент; Катедра за науку о пословању приватних предузећа, др Димитрије Перовић, доцент; Катедра за социологију и статистику, др Драгослав Тодоровић, доцент; катедре за Економску и социјалну политику, Науку о финансијама, Задругарство, Науку о осигурању, Комерцијалну технику, Примењену математику, Комуналну службу и комуналну политику, Привредну пропаганду и за стране језике нису биле попуњене сталним наставником. [33]

Професорски савет је решавао и о предметима нострификовања диплома које му је упућивао Одбор за ђачке молбе и нострификацију. Током прве школске године 1937/1938. године решено је пет предмета и нострификоване две докторске и три обичне дипломе, с тим што је постављен услов полагања допунских испита из Националне дипломатске историје 19. века и Привредне географије Југославије.

[31] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 1, 2. 8. 1937, Правилник о пријемном испиту за упис у ЕКВШ у Београду; Исто, ЕКВШ – Министру просцвете, бр. 21, 3. 9. 1937, Правилник о упису и овери семестара као и о евиденцији слушалаца на ЕКВШ; ЕКВШ – Министру просвете, бр. 371, 16. 9. 1937, Статут Библиотеке ЕКВШ у Београду; ЕКВШ – Министру просвете, бр. 1027, 10. 12. 1937, Уредба о удружењима слушалаца ЕКВШ у Београду; ЕКВШ – Министру просвете, бр. 1100, 16. 12. 1937, Статут Статистичког семинара ЕКВШ у Београду, бр. 19, 1. 2. 1938, Дисциплинска правила за слушаоце ЕКВШ у Београду; итд. АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ; ДАС, Г-202, књига 1, Записници Професорског савета 31. 7. 1937 – 16. 9. 1938.

[32] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ

[33] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 60, 2. 2. 1938. године

Професорски савет је већ на почетку, поред Суда за слушаоце, Одбора за библиотеку (који је решавао питања расподеле кредита за набавку књига) и Одбора Фонда за здравствену заштиту студената (који се бавио побољшањем здравствене заштите студената и слао их на лечење и опоравак), изабрао и Одбор за ђачке молбе и нострификације који је решавао различите молбе и слао их на потврду Савету. Овај одбор су чинили Лазо Костић, Димитрије Перовић и Драгослав Тодоровић. Осим нострификације диплома, одлучивано је и о признавању испита и семестара бившим студентима других факултета у земљи и иностранству, пре свега правних. Поред правних и економских предмета, често је признаван и положен испит из технологије. Само на првој седници 8. новембра 1937. на дневном реду је било 76 оваквих молби. Свака је појединачно решавана, а од молилаца је често тражено да поднесу план и програм школе коју су похађали или да докажу да су одређени предмет довољно дуго слушали. Ови подаци показују да је доста студената прелазило са других факултета на ЕКВШ, што из земље што из иностранства. Најчешће молбе су биле оне за признавање испита или диплома са ЕКВШ у Загребу, Правног и Филозофског факултета у Београду, али и са Економско-комерцијалног факултета Универзитета у Женеви, ЕКВШ у Прагу, ЕКВШ у Бриселу, Трговачке академије у Греноблу, високих школа у Москви, Букурешту, Лијежу, итд.[34]

Важан архивски извор за изучавање рада ЕКВШ до Другог светског рата и током целог периода њеног постојања представљају и сачувана досијеа дипломираних студената (укупно 200) и исписаних студената (укупно 134) у периоду од 1941. до 1947. године. Ови досијеи су, пре свега, важни због уписних и статистичких листова, детаљних личних података о самим студентима, месту и години рођења, националности, вероисповести, социјалном статусу, претходном школовању. Већином су сачуване фотографије, а понегде и крштеница, сведочанство о матурском испиту, итд. Затим, ту се могу наћи сви подаци о упису на ЕКВШ, пријаве за пријемни испит у којима је наглашено који ће се језик полагати, у некима и сами радови и тестови, подаци о полагању пријемног испита и успеху на њему, а потом и записник са испита са оценама и констатацијом да је кандидат положио испит и да је примљен на ЕКВШ. Сачуване су и детаљне семестралне пријаве и листови, као и пријаве испита и извештаји са испита, називи предмета који су слушани са потписима професора, резултати испита и на крају дипломе у случају дипломираних и молбе за исписивање са ЕКВШ у случају исписаних студената.[35]

Досијеа сведоче о озбиљности пријемног испита на ЕКВШ. У појединим досијеима сачувани су оцењени писмени радови из математике, историје, француског и српско-хрватског језика, као и записници са испита са временом полагања, темама и оценама на писменом и усменом испиту. Тако су у досијеу поменутог студента Ђорђа Бујка сачувани писмени радови „У чему лежи снага и величина

[34] АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ; ДАС, Г-202, књига 1, Записници Професорског савета 31. 7. 1937 – 16. 9. 1938; ДАС, Г-202, књ. 22, Записници одбора за молбе и нострификације 1937–1941, Записник седница од 7. 11. 1937, 20. 11. 1937, 15. 1. 1938, 5. 5. 1938, 10. 5. 1938, итд.

[35] ДАС, Г-202, фасц. 1-14 Досијеа дипломираних студената; фасц. 15-16, Досијеа исписаних студената

једног народа“ и „Пре стварања личне својине“, урађен тест из математике и превод текста са француског језика. Бујко је полагао пријемни 13. септембра 1938. и из записника се види да је положио српско-хрватски, математику, француски писмени и усмени, општу и националну историју, географију и хемију, које је оцене добио и да је примљен у школу, што је потписима потврђивала испитна комисија. Да би положио цео пријемни испит и био примљен, кандидат је морао да положи све испите са прелазном оценом.[36]

Из семестралних листова и пријава испита може се видети које је све испите студент слушао и полагао, са потписима предметних наставника. Тако је поменути Љубинко Антонијевић у зимском семестру 1940/1941. године слушао Теоријску економију код Александра Јовановића, Општу привредну географију код Милисава Лутовца, Општу социологију код Драгослава Тодоровића, Теоријску статистику код Лазе Костића, Теорију и технику трговачког књиговодства код Симеона Бабића, Стенографију код Антонија Шокорца, вежбе из Књиговодствене технике код Косте Васиљевића, Трговачку рачуницу код Видоја Веселиновића, Технологију код Братислава Деметровића, Основе грађанског права код Љубомира Бајаловића, Енциклопедију права код Миодрага Туцаковића, Италијански језик код Панте Мандића и Немачки језик код Драгољуба Танчића.[37]

Из досијеа се могу видети разлози за исписивање који су били најразличитији и значајно су се разликовали у времену пре, током и после рата. Пре рата су исписивања била ређа, а најчешћи разлози прелазак на други факултет или удаја, мада је студенткиња Маргита Габрић из Славонске Пожеге уписана 24. октобра 1940, већ 21. марта 1941. у молби само написала „молим да ми се издају документа јер нећу више да студирам“. Студент Аздријел Голдгрубер, мојсијевац из Панчева уписан 25. 9. 1940, исте године је и исписан. Током рата су исписивања постала све чешћа и узрокована ратним условима. Било је студената који су одустајали од даљих студија због тешких материјалних прилика у ратним временима, али и оних који су се исписивали ради одласка на студије у иностранство: Рускиња Зоја Грабовска, уписана 1938, тражила је исписницу 29. 12. 1941. ради запослења, а њен сународник Ђорђе Бујко, уписан 1938, био је „приморан да прекине студије услед материјалног стања“; Шефкија Башић из Бања Луке, уписан 1940, већ је 18. јуна 1941. тражио исписницу ради преласка на ЕКВШ у Загреб; Љубинко Ст. Антонијевић, уписан 5. октобра 1940, молио је Секретаријат школе да се испише јер је намеравао да продужи студије у Немачкој и исписан је 3. фебруара 1942; Милош Антонијевић из Пожеге дао је сестри овлашћење да му подигне документа 18. августа 1943, јер је он већ био у Бечу где је намеравао да настави студије; Јосип Герингер, Немац из Земуна, уписан 1941, тражио је већ 17. октобра 1942. исписницу „јер је позван од стране немачке власти у војску“, али Јован Глазер, Немац из Честерега, уписан 1939, тражио је исписницу 1942. јер „из материјалних разлога не може више да настави студије те је стога приморан да се испише“, итд.[38]

[36] ДАС, Г-202, фасц. 15, Досије Ђорђа Бујка

[37] ДАС, Г-202, фасц. 15, Досије Љубинка Ст. Антонијевића

[38] ДАС, Г-202, фасц. 15-16, Досијеа исписаних студената. Исписивања су настављена и после рата, сада најчешће због промене факултета. Дешавало се да се студент уписан

Економско-комерцијална висока школа у Београду прекинула је са радом марта 1941. године. Ректор Александар Јовановић је на 21. седници Професорског савета од 1. априла 1941. саопштио да су све школе у Београду распуштене и предложио да се и ЕКВШ распусти и предавања прекину до даље одлуке. На седници одржаној 5. априла 1941. донета је следећа одлука: „Пошто се од 1. априла тек. године земља налази у приправном стању и како су предавања обустављена а велики број наставника се налази на војној дужности, овлашћују се ректор и проректор да решавају и мерама које с обзиром на изузетно стање имају предузети у интересу школе.“ Следећа седница је одржана после бомбардовања и априлског рата, на почетку немачке окупације 2. јула 1941. године. Расправљано је о овери семестара и пријави испита у ванредним околностима и додељена награда настојнику зграде Шандору Гату од 5.000 динара што је сачувао школске ствари и имовину. Израђен је распоред полагања испита за јул 1941. године, за који је поднето укупно 1.439 пријава. О сличним питањима је расправљано и током каснијих година окупације.[39] Осим полагања испита ЕКВШ током окупације није радила, тј. нису одржавана предавања и није вршен упис нових студената. Школа је и укинута уредбом Министарског савета 9. марта 1942, када је прикључена Правном факултету реорганизованог Београдског универзитета, на коме је формиран Економски одсек. Од 14 наставника ЕКВШ на конкурсу 1942. године преузето је шест, један је био матичар, четири се нису ни пријавила, а три нису прошла на конкурсу. Међутим, пошто покретање рада реорганизованог Универзитета под окупацијом није успело, ни ЕКВШ, односно Економски одсек Правног факултета, није почео са радом.[40]

ЕКВШ је обновљена у јесен 1944, одмах после ослобођења Београда, заједно са другим високошколским установама у граду. Основана је Комисија за обнову ЕКВШ која је имала задатак да припреми услове за упис студената, окупљање наставника и почетак рада школе. Истовремено је имала и револуционарни и идеолошко-политички задатак да преиспита живот и рад наставника и студената током окупације и да казни оне који су се огрешили о народ и револуцију било којим обликом сарадње са окупатором и домаћом управом под окупацијом. У том смислу је деловао Суд части на ЕКВШ који је преиспитао рад свих наставника и њих неколико казнио уклањањем из школе или забраном напредовања, док је понашање студената преиспитивано кроз анкетне листове приликом уписа и

октобра 1945. испише већ децембра 1945, ради преласка на Правни факултет или да се студенткиња уписана септембра 1946. већ у новембру исте године испише ради преласка на Медицински факултет у Сарајево, итд.

[39] ДАС, Г-202, књига 4, Записници Професорског савета, 1. 4. 1941; 5. 4. 1941; 2. 7. 1941; 29. 10. 1941. итд. Последња седница Професорског савета одржана је 1. марта 1944. године.

[40] *Службене новине*, бр. 25, 27. 3. 1942; Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*, Трећа књига (Београд: Правни факултет 2005), 77-80, 339-360. На ЕКВШ су током окупације наставници били Лазо Костић, Александар Јовановић, Никола Констандиновић, Мијо Марковић, Љубомир Бајаловић, Милан Јовић, Симеон Гаћеша, Братислав Деметровић, Гојко Грђић, Тихомир Марковић, Симеон Бабић, Теофан Ристић, Милисав Лутовац и Михаило Радовановић.

деловањем студентске организације на школи.[41] ЕКВШ је извршила упис и почела са радом у јесен 1945. године и у том облику је радила врло кратко. На основу бројних захтева и пројеката државних просветних и привредних органа, одлучено је да се ЕКВШ претвори у Економски факултет и прикључи Београдском универзитету, што је коначно и учињено доношењем Уредбе фебруара 1947. године.[42] Извршен је упис нових студената од зимског семестра 1947/1948, постојећи студенти ЕКВШ су наставили студије, интензивно се радило на ангажовању довољног броја компетентних наставника и на формулисању циљева и задатака факултета и одређивању наставних планова и програма у новим друштвено-политичким и економским условима, пре свега у складу са Првим петогодишњим планом привреде. И поред свега тога, може се рећи да је сачуван континуитет са ЕКВШ који се огледао и у наставном особљу и у стручним циљевима и задацима установе.

РЕЗИМЕ

Економско-комерцијална висока школа у Београду основана је 31. марта 1937. године, после вишемесечних припрема и вишегодишњег постављања тог питања у стручној јавности. Важну улогу у њеном оснивању имао је тадашњи министар просвете Краљевине Југославије Добривоје Стошовић, економски и финансијски стручњак школован у Лондону и Кембрицу. Школа је формирана по угледу на сличне школе у иностранству, али и у складу са специјалним приликама у земљи. Имала је ранг факултета и трајању од четири године, тј. осам семестара, и у почетку је постојало 52 предмета и 17 катедри. Задатак школе био је да даје високу стручну спрему из области економских, финансијских и комерцијалних наука, да даје стручно спремне економисте, финансијере и комерцијалне техничаре, потребне како приватној привреди (банкарству, индустрији, трговини, итд.), тако и државним привредним предузећима и државној администрацији. Органи школе били су Сенат, Професорски савет, ректор и декан. За упис је било потребно положити пријемни испит из математике, српско-хрватског језика, историје, географије и страних језика, који је требало да гарантује да ће се уписати само најбољи кандидати. Прва три професора и ректор постављени су 2. јула 1937, а школа је почела са радом новембра 1937. године. У прву школску годину било је уписано 253 студента (208 мушких и 45 женских). Економско-комерцијална висока школа прекинула је рад марта 1941, а уредбом од 9. марта 1942. укинута је и припојена као Економски одсек Правном факултету реорганизованог Београдског универзитета. Иако су обављани испити и вршен притисак да се отпочне са радом, током окупације није покренут редован рад. У јесен 1944, после ослобођења Београда, Економско-комерцијална висока школа

[41] ДАС, Г-202, Економски факултет, Записници Комисије за обнову ЕКВШ (1944–1945), књ. 1. Анкетни листови могу се наћи у појединим досијеима студената (ДАС, Г-202, Економски факултет, ф. 1-17).

[42] Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1955*. (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004), 113; ДАС, Г-200, УБ, фасц. 45, Ректорат – Министарству просцвете НР СРбије, бр. 853, 27. 2. 1947; „Уредба о Економском факултету Универзитета у Београду“, *Службени гласник НРС*, бр. 8, 25. 2. 1947, 76; *30 година Економског факултета у Београду 1937–1967*, 14-20; *40 година Економског факултета у Београду 1937–1977*, 13-19.

је обновљена и основани су Комисија за обнову и Суд части. Студенти су уписани и почело се са радом у јесен 1945, али је већ после неколико семестара, на основу Уредбе Владе НР Србије од 7. фебруара 1947, Економско-комерцијална висока школа прерасла у Економски факултет и прикључена Београдском универзитету. Факултет је наставио рад баштинећи традицију високе школе и преузимајући зграду, инвентар, неколико наставника и прилагођавајући рад и наставни план и програм новим политичким и друштвено-економским условима. Оснивање и рад Економско-комерцијалне високе школе до Другог светског рата (а и током рата и у првом послератном периоду) може се пратити на основу архивске грађе Министарства просвете Краљевине Југославије (нормативна акта, кореспонденција и годишњи извештаји) и збирке Добривоја Стошовића у Архиву Југославије и фонда Економског факултета и делимично Београдског универзитета у Државном архиву Србије. Фонд Економског факултета садржи искључиво грађу Економско-комерцијалне високе школе и то само делимично сачувану. Од посебног значаја су књиге записника седница Професорског савета (1937–1944) и сачувана досијеа дипломираних и исписаних студената (1941–1947).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Државни архив Србије (ДАС), Универзитет у Београду (Г-200); Економски факултет (Г-202)
- Архив Југославије (АЈ), Министарство просвете Краљевине Југославије (фонд 66); Збирка Добривоја Стошовића (фонд 81)

Периодика:

- *Службене новине*, бр. 25, 27. 3. 1942. године
- *Службени гласник НРС*, бр. 8, 25. 2. 1947. године

Литература:

- Bondžić, Dragomir. *Beogradski univerzitet 1944–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004.
- Бонџић, Драгомир. „Добривоје Стошовић (1894–1957) – Прилог за биографију“. У: *Жупски зборник: нова истраживања*, бр. 12, ур. Драгомир Бонџић и Иван Брборић, 163-192. Александровац: Завичајни музеј Жупе, 2023.
- *Водич Архива Србије*, књига 1. Београд: Архив Србије, 1973.
- Кандић, Љубица. *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*, Друга књига, I том. Београд: Правни факултет, 2004.
- Кандић, Љубица. *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*, Друга књига, II том, Београд: Правни факултет, 2004.
- Кандић, Љубица. *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*, Трећа књига. Београд: Правни факултет, 2005.

- *30 година Економског факултета у Београду 1937–1967*. Београд: Економски факултет, 1967.
- *40 година Економског факултета у Београду 1937–1977*. Београд: Економски факултет, 1977.

Dragomir BONDŽIĆ, PhD

ARCHIVAL MATERIAL ON THE ESTABLISHMENT AND COMMENCEMENT OF WORK OF THE FACULTY OF ECONOMICS IN BELGRADE

Summary

The Economic and Commercial School for Higher Education in Belgrade was founded on March 31st in 1937, after several months of preparation and many years of raising the issue in the professional public. An important role in its founding was played by the then Minister of Education of the Kingdom of Yugoslavia, Dobrivoje Stošović, an economic and financial expert educated in London and Cambridge. The school was based on the example of similar schools abroad, but also in accordance with the special circumstances in the country. It had the rank of faculty and lasted for four years, i.e. eight semesters, and initially there were 52 courses and 17 departments. The task of the school was to provide higher professional education in the field of economic, financial, and commercial sciences, and professional economists, financiers and commercial technicians, needed both by the private economy (banking, industry, trade, etc.), as well as by state economic enterprises and state administration. The School's bodies were the Senate, the Council of Professors, the rector and the dean. For enrolment, it was necessary to pass an entrance exam in mathematics, Serbo-Croatian language, history, geography and foreign languages, which guaranteed that only the best candidates would be admitted. The first three professors and the rector were appointed on July 2nd in 1937, and the School began operating in November 1937. In the first school year, 253 students (208 male and 45 female) were enrolled. The Economic and Commercial School for Higher Education ceased operations in March 1941, and by the Decree from March 9th in 1942, it was abolished and joined as the Department of Economics to the Faculty of Law of the reorganized University of Belgrade. Even though exams were conducted and pressure was exerted, the School did not operate regularly during the occupation. In the fall of 1944, after the liberation of Belgrade, the Economic and Commercial School for Higher Education was rebuilt and the Commission for the Reconstruction and the Court of Honour were established. Students were enrolled and the School started operating in the fall of 1945, but only after a few semesters, by the Decree of the Government of the People's Republic of Serbia from February 7th in 1947, the Economic and Commercial School grew into the Faculty of Economics and became part of the University of Belgrade. The faculty continued its work, inheriting the tradition of the School for Higher Education and taking over the building, inventory, several teachers and adapting the work and curriculum to the new political and socio-economic conditions. The establishment and work of the Economic and Commercial School for Higher Education until the Second World War (and during the war and in the first post-war period) can be traced through archival material of the Ministry of Education of the Kingdom of Yugoslavia (normative acts, correspondence and annual reports) and the collection of Dobrivoje Stošović in the Archives of Yugoslavia and the fonds of the Faculty of Economics and partly of the University of Belgrade in the State Archives of Serbia. The fonds of the Faculty of Economics contains exclusively the material of the Economic and Commercial School for Higher Education which is only partially preserved. Of particular importance are the memorandum books of the Professor's Council sessions (1937–1944), and the preserved files of graduated and signed out students (1941–1947).

Драган БЕЛЕСЛИЋ[1]
Историјски архив Кикинда, Кикинда, Србија
стручни рад

94(497.113)"1776/1814"
COBISS.SR-ID 183751945

ПОРЕСКЕ КЊИГЕ ВЕЛИКОКИКИНДСКОГ ПРИВИЛЕГОВАНОГ ДИСТРИКТА 1776–1814. ГОДИНЕ (ВЕЛИКА КИКИНДА)

Апстракт: У раду, који се састоји из три дела, извршени су анализа и обрада пореских књига Велике Кикинде у периоду од 1776. до 1812. године. Први део приказује историјски контекст у којем су књиге настале, као и утицај историјских догађаја на пореске реформе у Великој Кикинди. Потом је, у истом делу, приказан унутрашњи изглед пореских књига, као и њихова основна подела на две групе, од којих је свака засебно анализирана. Други део рада посвећен је базама података насталих анализирањем пореских књига. Базе, подељене у три веће групе на основу података које пружају, засебно су анализиране, при чему се уз сваку групу на крају налази и схематски приказ. Последњи, трећи део рада, приказује могућности при истраживању прошлости које пружа нов метод обраде и анализе пореских књига.

Кључне речи: *Хабзбуршка монархија, Велика Кикинда, пореске књиге, база података*

ПОРЕСКЕ КЊИГЕ У ИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ

Одлуком царице Марије Терезије 12. новембра 1774. године основан је Великокикиндски привилеговани дистрикт. Повељом којом је одлука озваничена јасно су дефинисана сва права и обавезе унутар привилеговане територије.[2] Дистрикт је подељен на десет општина које су на својој територији биле задужене за одржавање реда и мира, доношење судских пресуда приликом мањих прекршаја и сакупљање пореза. Према одредбама Повеље, на челу општина се налазе општинске судије са мандатом од три године које су задужене за спровођење одлука централне, дистриктске власти. Административно седиште, са централном судском влашћу оличеном у магистрату, налази се у Великој Кикинди. На челу чиновничког апарата је дистриктски судија, који решава правна и комунална питања заједно са доживотно изабраним сенаторима. Предвиђено је да се писари и бележници баве административним питањима, док дистриктски благајник води рачуна о финансијама. Краљеву власт у Дистрикту представља краљевски комесар који врши контролу дистриктске администрације и о томе извештава више инстанце. Поред адсминистративних, део

[1] архивиста, *beleslicdragan@gmail.com*

[2] Срђан Сивчев, Драган Белеслић, Владимир Дудић, *Повеље Великокикиндског привилегованог дистрикта* (Кикинда: Историјски архив Кикинда, 2024), 23-96.

повеље прописује финансијске обавезе које ће у будућности плаћати становници Дистрикта. У тексту повеље се наводи да у редовне пореске издатке спадају главарина, чија висина зависи од броја пунолетних мушких чланова унутар породице, и земљарина, чија висина зависи од количине и квалитета земље коју породица поседује. Као додатни порези наводе се порез на пиво и ракију, порез на виноград и порез на поседовање суваче.[3] Међутим, наведене одредбе нису спроведене у дело све до фебруара 1776. године, када је формирањем целокупне администрације и званично успостављен правни и финансијско-порески систем Дистрикта.

У раду ће бити анализиране пореске књиге вођене у Великој Кикинди, те ће се степен очуваности књига[4], врсте пореских књига, као и подаци које нам оне пружају односити искључиво на град, а не на Дистрикт у целини. Вођење пореских књига, започето оснивањем дистриктске администрације, најшире узев, делимо на две групе. Прву групу књига чине опште књиге које пружају више података о лицима која плаћају порез и приказују различите врсте пореских намета на једном месту, чиме се отвара мноштво могућности приликом истраживања. Другу групу књига чине специјализоване пореске књиге за само једну врсту пореза, које не пружају много података, али се, попут месечних извештаја, јављају у краћим временским интервалима чиме је омогућено детаљније праћење промена које описују.

Најстарије књиге[5] прве групе, израђене по упутствима из повеље, обухватају временски период од 1776. до 1779. године.[6] У њима се налазе подаци који се односе на укућане: име, презиме и занимање домаћина куће[7], имена домаћинове браће (уколико живе у породичној заједници) и синова (уколико имају више од петнаест година). Након основних података о породици следи број куће[8], као и имовински подаци у којима сазнајемо колико земље је поседовао сваки домаћин. Ти подаци изнети су у виду сесије која може бити цела или издељена на половину, четвртину или осмину.[9] Испод изнетих података налази се одштампана пореска схема која обухвата све врсте пореза које су се у том тренутку плаћали у Дистрикту.[10]

---

[3] Васа Стајић, *Великокикиндски привилеговани диштрикт 1776–187*6. (Нови Сад: Матица српска, 1950), 39-44.

[4] Током револуције из 1848/1849. године спаљен је део пореских књига у вези са Великом Кикиндом.

[5] Постоје три књиге у којима је подједнако распоређено тадашње становништво Велике Кикинде.

[6] Историјски архив Кикинда (даље ИАК), Великокикиндски привилеговани дистрикт (даље Ф. 3), књиге 160-162.

[7] Домаћин је могао бити земљорадник, чиновник (функција), музичар, стаклар, обућар, ћурчија...

[8] Пре оснивања Великокикиндског привилегованог дистрикта на тој територији налазиле су се војне компаније које ће коначно бити распуштене до 1773. године. Међутим, како је Дистрикт основан већ наредне 1774. године у првој пореској књизи и даље су у употреби милитарни бројеви кућа.

[9] Сесија је земљиште које поседује један домаћин у Дистрикту: цела сесија износи 34 јутра земље, половина 16, четвртина 8 и осмина 4 јутра земље.

[10] Главарина, земљарина, порез на виноград, порез на ракију и пиво, порез на имовину и порез на иберланд.

Банат је припојен Краљевини Угарској након чега су Угари успоставили жупанијски систем 1779. године.[11] Дистрикт се тада нашао окружен територијом новоосноване Торонталске жупаније чиме ће његов привилегован положај бити доведен у питање. Наиме, жупанијска власт вршила је притисак на дистриктску администрацију тежећи да јој укине аутономни положај.[12] Годину дана након тога (1780) умрла је царица Марија Терезија, а њен наследник Јозеф II наставио је реформе које је његова мајка започела. Цар је реформисао администрацију постављајући грађански слој на високе државне положаје, реформисао војску, укинуо жупанијски систем у Угарској[13] и поделио је на десет округа, реформисао школство, решавао верска питања и увео веће слободе.[14] Управо у то време, као последица царских одлука, реформисан је порески систем у Дистрикту. Порези утврђени повељом били су сувише високи за становништво, те се оно временом задуживало, док се буџет Дистрикта налазио у константном дефициту. Стога је цар, желећи да ревитализује финансије у Дистрикту и спречи даљу пауперизацију, донео одлуку да становништво у натури исплаћује део раније прописаних намета.

Основна замисао реформи била је да се порески систем Дистрикта из новчаног делимично претвори у робни како би порески обвезници могли редовно да измирују своје обавезе, али и да ретроактивно исплате дуговања настала у периоду који је претходио реформама. Из наведених разлога, пореска књига настала за време владавине цара Јозефа II обухвата период од 1779. до 1791. године.[15] Попут претходне књиге и она пружа исте податке о домаћину, његовој породици и количини земљишта које породица поседује у виду сесије. Међутим, у овој књизи много се чешће појављује продаја земљишта и кућа, те се самим тим у већој мери могу пратити промене имовинско-правних односа код становника. Као разлика у односу на претходну књигу јавља се увођење цивилних бројева кућа који у том периоду улазе у употребу[16], али и у пореској схеми која садржи измењене рубрике у односу на претходну књигу. Наиме, прва рубрика односи се на порез плаћен у периоду од 1779. до 1782. године, друга рубрика обухвата период од 1782. до 1786, док трећа и четврта рубрика обухватају период од 1786. до 1791. године, којом се књига и завршава.[17] Унутар пореских рубрика нису јасно назначене врсте пореза које се плаћају, те се не може извршити увид у унутрашњу имовинску структуру породице, као што је то случај у претходној књизи.

[11] Тијана Рупчић, *Великокикиндски привилеговани дистрикт* (Ново Милошево: Банатски културни центар, 2017), 27.

[12] Миливој Рајков, *Историја града Кикинде до 1918. године* (Кикинда: Историјски архив Кикинда, 2003), 55.

[13] Győre Zoltán, *Habzburška monarhija 1526–1792.* (Novi Sad: Filozofski Fakultet, 2014), 354-355.

[14] Charlses W. Ingrao, *Habsburg Monarhcy 1618–1815.* (Cambridge: University of printing house, 2019[3]), 198-235.

[15] Првобитно су постојале две књиге, но данас је сачувана само прва.

[16] Први пут се користе цивилни бројеви који се разликују од милитарских због измена насталих смањивањем првобитних парцела у граду.

[17] ИАК, Ф. 3, књ. 170.

Смрћу цара Јозефа II 1790. године, укинуте су одређене реформе које је спроводио током деценије у којој је владао. Монархија је била у рату са Османлијама, те је нови владар Леополд II, тежећи да стабилизује стање унутрашњег незадовољства изазваног одлукама његовог претходника, одустао од појединих реформи и залагао се за проналажење компромисног решења. Угарска је изнова успоставила жупанијски систем чиме се Дистрикт изнова нашао у тешком положају због тежње Торонталске жупаније да га укине и припоји својим територијама.[18] Леополд II завршио је рат са Османлијама који је започео његов брат Јозеф, но убрзо након тога умире 1792. године. Након његове смрти устоличен је Франц II, чија ће дуготрајна владавина бити у највећој мери обележена ратовима[19] који су изазивали инфлацију, глад и унутрашње немире. Упоредо са наведеним догађајима, дистриктска администрација је покушавала да, успостављајући добре односе са Двором, добије потврду привилегије из 1774. године чиме би спречила укидање Дистрикта.[20]

Након смрти Јозефа II монархија се нашла у незавидној ситуацији.[21] Наиме, желећи да спрече ширење утицаја Француске револуције, Хабзбурзи су се прикључили првој коалицији западних земаља која започиње рат са Француском.[22] Последице глобалних догађаја, иако нису увек биле непосредно видљиве, утицале су на финансијско стање у Дистрикту. Пореска књига која обухвата период од 1791. до 1795. године[23] не разликује се од претходне књиге по информацијама које пружа, али, за разлику од ње, у њој је најчешће испуњена само последња пореска рубрика која означава да грађани редовно плаћају порез. Међутим, последице рата и смањених приноса[24] крајем периода који обухвата пореска књига довели су до дестабилизације дистриктских финансија, што ће бити приметно у наредној књизи.

Хабзбуршка монархија је у периоду од 1795. до 1798. године континуирано била у рату са Француском. Стално ратно стање празнило је дворску касу, изазивало инфлацију и утицало на пад животног стандарда грађана. Дистриктска администрација је за то време помагала Двору даривањем хране, новца, складиштењем царских залиха у својим магацинима и опремањем војника за рат против Француза.[25] Наведени привредни и финансијски напори Дистрикта за последицу су имали промену пореског система. Промене су видљиве већ у наредној пореској књизи која обухвата горепоменути период.[26] Књига садржи податке у вези са презименом

[18] Győre Zoltán, *nav. delo*, 366-369.

[19] Исто, 370-371.

[20] Владислав Вујин, Драган Белеслић, Владимир Дудић, *Округ златног лава, 250 година од основања Великокикиндског диштрикта* (Кикинда: Народни музеј Кикинда, 2024), 11-12.

[21] Győre Zoltán, *nav. delo*, 365-366.

[22] Чедомир Попов, *Грађанска Европа 1770–1914.* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 153.

[23] ИАК, Ф. 3, књ. 175.

[24] Велике социјалне разлике унутар Дистрикта дошле су до изражаја током сушне 1794. године када се део становника побунио. Предводник побуне био је Павле Кенђелац који је успео да издејствује слање депутације у Беч која је за задатак имала трајно решавање имовинског питања у Дистрикту.

[25] В. Стајић, *нав. дело*, 144-146.

[26] ИАК, Ф. 3, књ. 177.

и именом домаћина куће, количином земље коју породица поседује, као и бројем куће по којем се врши разграничење унутар књиге. Међутим, измене су извршене у пореским рубрикама. Наиме, порез се није више плаћао у новцу као раније већ у житу, јечму и овсу. Пореска реформа, са једне стране, показује колико су житарице неопходне за прехрану стоке и људи у ратним условима, а са друге колико је инфлација обезвредила новац као пореску валуту.

Наредна пореска књига обухвата период од 1798. до 1803. године, када је порески систем Дистрикта стабилизован добрим приносима и враћен на пређашње стање.[27] Напори дистриктске администрације да помогну Двору и даље су се наставили. Наиме, Дистрикт је у том периоду мотивисао своје грађане, ослобађајући их од плаћања пореза, да се пријаве у војску и оду на фронт. Колико су пореске олакшице мотивисале грађане да ратују против Француза показује и пореска књига у којој се наводе они домаћини који су се пријавили за војску. Поред ових података, пореска књига садржи идентичне рубрике које поседују књиге из периода осамдесетих година XVIII века.

Након 1803. године настављено је са вођењем пореских књига које спадају у општу групу. Међутим, оне у Великој Кикинди нису сачуване све до 1807. године, па се стога не могу пратити све промене пореског система у датом периоду.[28] Наиме, у периоду од 1807. до 1814. године за ову групу пореских књига у граду сачуване су две пореске књиге: прва, која обухвата период од 1807. до 1810,[29] и друга, која обухвата период од 1808. до 1812. године.[30]

Прва књига садржи податке о домаћину куће при чему се, када је то нека истакнутија личност у друштву, наводи и занимање. Након тога следи број куће и то у највећем броју случајева само нови кућни број. Потом је наведена сесија како би се приказало имовинско стање породице. Међутим, под утицајем Наполеонових ратова, који су за последицу имали инфлацију и дестабилизацију привреде Аустријског царства, у овој књизи порез је изнова исплаћиван у житу, јечму и овсу.

За наредну пореску књигу није познато из ког разлога се период који обухвата делимично преклапа са претходном књигом. Међутим, поред података које садржи и претходно наведена књига, ова књига се враћа на пореску схему са почетка XIX века у којој се порез плаћао у новцу.

Порески систем Дистрикта, немоћан да се одупре глобалним процесима изазваним континуираним ратовањем са Французима, био је реформисан. Првобитно су се све врсте пореза налазиле у једној пореској књизи, док се од краја XVIII века појављују специјализоване пореске књиге за одређене врсте пореза, те оне заједно сачињавају другу групу пореских књига у Великој Кикинди.

Прва књига ове групе је књига попаше[31] за 1796. и 1797. годину.[32] У њој се

[27] *Исто*, књ. 185.

[28] На основу података из пореских књига за друга места унутар Дистрикта знамо да се та група књига континуирано води.

[29] ИАК, Ф. 3, књ. 195.

[30] *Исто*, књ. 196.

[31] Попаша је врста пореза који плаћају домаћини чија стада пасу на државном пашњаку.

[32] ИАК, Ф. 3, књ. 181.

налазе подаци о тадашњим домаћинима, бројеви кућа у којима живе и количина плаћеног пореза за попашу.[33]

Након прве књиге настао је прекид, те наредна пореска књига специјализоване групе обухвата период од 1804. до 1807. године.[34] Наиме, порез се на овај начин, са краћим прекидима након 1807. године, плаћао у наредним деценијама.[35] Наведена књига, попут књиге попаше, садржи податке о домаћину куће, његов кућни број, као и висину плаћеног пореза. Једина разлика је у томе што се од ове пореске књиге започиње са праксом месечних пореских исплаћивања, те се детаљније могу пратити евентуалне промене. Пореска схема наведена у књизи се, осим у визуелном аспекту, у наредним књигама[36] неће значајније мењати, те оне у овом раду неће бити детаљније приказане.[37]

ИЗРАДА И АНАЛИЗА БАЗЕ ПОДАТАКА

Формирање базе података, односно табелâ које ће бити приказане, извршено је на основу унутрашње анализе пореских књига. Након разврставања формираних табела настају три групе: прва, коју чини прва књига која обухвата период од 1776. до 1779. године, потом друга група у коју се убрајају остале књиге општег карактера, без обзира на то да ли су рубрике унутар књиге подељене по хронолошком принципу или по врсти житарица којима су измириване пореске обавезе, и коначно, трећа група коју чине специјализоване пореске књиге које због својих специфичности захтевају нешто другачије уређивање табела.

Табела која се односи на прву књигу садржи седам колона. Прва се односи на презиме и име домаћина куће, друга на домаћинову супругу, уколико је уписана у пореској књизи, трећа на дете и у њој су искључиво навођена имена синова старијих од петнаест година, у четвртој се наводе подаци у вези са домаћиновом браћом, уколико живе у заједници, али и остали подаци у вези са породицом[38], у петој се налази број куће, шеста је везана за сесију, односно количину земљишта које домаћин поседује, и последња, седма колона, садржи податке о врсти пореза коју домаћин плаћа.[39]

---

[33] Књига је писана ћирилским писмом и спада међу најстарије књиге на том писму које поседује Историјски Архив Кикинда. Међутим, чувана у лошим условима, књига је претрпела знатна оштећења те је неопходно да прође процес конзервације и рестаурације.

[34] ИАК, Ф. 3, књ. 186.

[35] У ову групу спадају пореске књиге плаћања попаше, десетка, главарине и земљарине...

[36] ИАК, Ф. 3, књ. 188.

[37] Наредна пореска књига специјализоване групе обухвата период од 1807. до 1819. године и пружа идентичне податке као и претходна књига.

[38] У четвртој колони могу се наћи подаци када је домаћин продао/купио кућу, земљу или када је имање поделио са браћом.

[39] На основу последње колоне могу се пратити имовинска структура породице и занимање којим се домаћин бави уколико се наводи да плаћа порез на производњу пива, вина или ракије.

Презиме и име домаћина	Супруга	Дете	Браћа и остали подаци	Број куће	Сесија	Врсте пореза
Предојев Ненад		Никола		119	Цела	Земљарина Иберланд

Табела која се односи на другу групу књига садржи пет колона. Прва, попут оне из претходне групе, садржи презиме и име домаћина куће. Међутим, друга колона се разликује по томе што су у њој обједињени подаци о супрузи, деци и браћи, те она носи назив остало. Разлог обједињавања је тај што се подаци о осталим члановима породице све ређе наводе, те не постоји потреба да се формирају засебне колоне. У трећој колони наводи се број куће, а овога пута постоје два броја: први, нови број, и други, стари број куће.[40] У четвртој колони налазе се подаци о сесији, односно количини земље коју породица поседује, док последња, пета колона, садржи податке о годинама у којима је плаћен порез.[41]

Презиме и име домаћина	Остало	Број куће Нови/стари	Сесија	Године плаћеног пореза
(Попов Стефан) Предојев Никола	Стефан продаје 1798. године плац Николи и прелази на б.к. 947	148/128	Цела	1794–1801.

Табела треће групе књига, која припада специјализованим пореским књигама, садржи три колоне. У првој се, попут осталих група, наводе подаци о презимену и имену домаћина куће, а у другој број стране у књизи и сви остали подаци уколико их има. С обзиром на то да се на једној страни књиге налази више од тридесет пореских обвезника, навођење броја стране у књизи битно је како би се, уколико је потребно, могао брзо извршити увид у оригинални запис. У последњој, трећој колони, налазе се нови и стари бројеви кућа.[42]

[40] Стари бројеви кућа су у пореским књигама називани милитарским, а нови цивилним.

[41] Колона показује податке да ли је породица купила кућу или у њој дуже живи и континуирано плаћа порез.

[42] У специјализованим пореским књигама, заступљенијим од 1803. године, ретко се појављују стари бројеви кућа.

Презиме и име домаћина	Број стране у књизи и остало	Број куће Нови/стари
Предојев Никола	(49)	148

МОГУЋНОСТИ НОВОГ МЕТОДА ОБРАДЕ ИЗВОРА ЗА ЕКОНОМСКУ ИСТОРИЈУ

Захваљујући превођењу изворних информација из аналогне у дигиталну форму и формирању базе података, отвара се мноштво могућности у истраживању прошлости од којих ће неке од њих бити приказане у наставку рада.

Помоћу пореских књига у којима се налазе подаци о куповини и продаји земље или плаца могу се пратити промене имовинско-правних односа, како појединаца, тако и породица, кроз дужи временски период. Међутим, у склопу анализе имовинско-правних односа могуће је истраживати утицај ширих процеса на имовинско стање заједнице, положај жена у друштву и биографске податке познатих личности локалне историје, у вези са њиховом имовином и професионалном каријером.[43]

Осим наведеног, једна од тема која може бити обрађена на основу пореских књига јесте и тема привреде. Поред имена домаћина налазе се подаци о његовом занимању, што нам открива којом се делатношћу бавио. На основу тих информација могу се пратити појединачни подаци у вези са личношћу, одређеном граном привреде[44], или укупни статистички подаци који би омогућили праћење целокупне привреде Велике Кикинде.[45] Такође, омогућено је истраживање узајамне повезаности и деловања различитих привредних грана једних на друге. Наиме, привреда Велике Кикинде, као и целог Дистрикта, највише је била усмерена на пољопривреду, односно производњу житарица коришћених за прехрану стоке и производњу брашна. Процес производње брашна одвијао се у сувачама[46] које су представљале зачетак индустријализације Велике Кикинде. Повећање производње брашна омогућује развој трговине, али и занатства, које израдом специјализованих алатки обезбеђује неометан рад сувача.

Употребом новог метода омогућено је истраживање и оних породица чији преци нису били познате личности, односно на овај начин може се детаљно приступити генеалошким истраживањима. Брзом претрагом могу се пронаћи директне

[43] Може се пратити продаја или куповина куће или земље, кад је појединац започео да се бави неким занимањем (уколико је свештеник, лекар, занатлија или трговац), као и напредовање у служби уколико је особа државни службеник.

[44] Могу се одвојено пратити подаци у вези са пољопривредом, занатством и трговином.

[45] Новим приступом омогућено је праћење процеса укрупњавања капитала на тлу Велике Кикинде.

[46] Сувача је млин на коњски погон којих је у Кикинди било око тридесет у то време. Пореске књиге пружају континуиране податке о њиховој изградњи и променама у власничкој структури.

гране породичног стабла. Међутим, додатна предност пореских књига, у односу на информације које пружају матичне књиге, јесте у случајевима када се поред података о домаћину куће наводе и подаци о његовим синовима и браћи, јер ти подаци омогућавају да се много једноставније и брже истраже бочне гране породичног стабла.

Информације унете у базу података могу се употребљавати и у комбинацији са другим изворима. Као први пример наводимо комбиновање података из пореских књига са подацима из Домовних протокола, чиме се добијају најстарији пописи становништва у Великој Кикинди. Пописи омогућују континуирано праћење демографских података у граду: раст или пад броја становника, однос жена и мушкараца, наталитет, морталитет, природни прираштај, породичну структуру, старост становништва и друге значајне параметре који могу утицати на живот заједнице.

Други пример представља комбинација пореских књига са мапом града. Најстарија мапа Велике Кикинде коју је могуће повезати са подацима из пореских књига датира из 1814. године, јер су на њој плацеви подељени по кућним бројевима. На почетку процеса неопходно је израдити апликацију која повезује податке из пореских књига са пољима на скенираној мапи након чега ће извор добити интерактивну форму. Подаци који се уносе у свако поље које означава кућу су: презиме и име власника и његово занимање. Након пуштања апликације у рад сваки корисник би једним кликом на екрану осетљивом на додир у било ком делу мапе добио могућност да види ко је био домаћин куће 1814. године у Великој Кикинди и чиме се бавио.[47]

РЕЗИМЕ

Дубљом анализом и обрадом пореских књига у Великој Кикинди у периоду од 1776. до 1814. године, омогућена је израда јединствене базе података. Наведена база, израђена у виду табела, пружа могућност за даља истраживања локалне прошлости. Наиме, новим методом обраде извора могу се обрадити социолошке, историјске и привредне теме, док се брзом претрагом могу добити појединачни и збирни подаци који олакшавају праћење и анализу феномена и процеса.

[47] Предвиђено је да пројекат буде урађен у сарадњи са Народним музејом Кикинда у којем ће мапа са подацима бити део сталне музејске поставке.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Историјски архив Кикинда (ИАК)
- Великокикиндски привилеговани дистрикт (Ф. 3.), пореске књиге

Литература:

- Вујин, Владислав, Драган Белеслић и Владимир Дудић. *Округ златног лава, 250 година од основања Великокикиндског диштрикта*, Кикинда: Народни музеј Кикинда, 2024.
- Zoltán, Györe. *Habzburška Monarhija 1526–1792*. Novi Sad: Filozofski Fakultet Novi Sad, 2014.
- Ingrao, Charlses W. *Habsburg Monarhcy 1618–1815*. Cambridge: University of printing house, 2019.[3]
- Попов, Чедомир. *Грађанска Европа 1770–1914*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Рајков, Миливој. *Историја града Кикинде до 1918. године*, Кикинда: Историјски архив Кикинда, 2003.
- Рупчић, Тијана. *Великокикиндски привилеговани дистрикт*, Ново Милошево: Банатски културни центар, 2017.
- Сивчев, Срђан, Драган Белеслић и Владимир Дудић. *Повеље Великокикиндског привилегованог дистрикта*. Кикинда: Историјски архив Кикинда, 2024.
- Стајић, Васа. *Великокикиндски привилеговани диштрикт 1776–1876*. Нови Сад: Матица српска, 1950.

Dragan BELESLIĆ

TAX LEDGERS OF THE PRIVILEGE DISTRICT OF VELIKA KIKINDA 1776–1814 (VELIKA KIKINDA)

Summary

A deeper analysis and processing of tax ledgers in Velika Kikinda in the period from 1776 to 1814 made possible creation of a unique database. The aforementioned database, created in the form of tables, enables further research of the local history. Namely, with the new method of processing sources, sociological, historical and economic topics can be processed, while with a quick search, individual and aggregate information can be obtained that facilitate the monitoring and analysis of phenomena and processes.

Др Весна С. АЛЕКСИЋ[1]
Институт за новију историју Србије, Београд, Србија
прегледни рад

336.71(497.11)"18"(091)
338(497.11)"18"(091)
COBISS.SR-ID 183754761

АРХИВСКИ ФОНДОВИ БАНАКА КАО ИЗВОР ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ/ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: У раду ће пре свега бити презентована ауторкина искуства у раду на сређивању и обради архивске грађе банкарске провенијенције, као и њена искуства у научноистраживачком раду, која су великим делом заснована на истраживању банака као кључног извора за финансијску, али и друштвену историју Краљевине Србије/Југославије. Рад ће настојати да објасни начин сређивања и обраде, а затим и важност чувања и дигитализације банкарских фондова за изучавње економске историје.

Кључне речи: *архивски фондови банака, дигитализација, Краљевина Србија, Краљевина Југославија*

Територија будуће Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) била је до Првог светског рата простор са различитим финансијским наслеђем. Тако је Краљевина Србија имала свој емисиони завод и националну валуту, док су остале територије које су ушле у састав нове државе имале различит финансијски положај у зависности од држава којима су припадале. Територије које су биле у саставу двојне монархије биле су окренуте банкарском систему који је симболизовала *Öesterreichisch-Ungarische Bank*, настала од привилеговане *Österreichische National-Bank*, основане још 1816. године у Бечу. Од 1873. новчана јединица Краљевине Србије била је динар, док је 1892. године као новчана јединица Аустроугарске монархије уведена круна.[2]

Спрега индустријског и банкарског капитала крајем 19. и почетком 20. века није била само карактеристика Аустроугарске, већ и свих других модерних индустријских земаља оног времена. Међутим, оно што је њу одвајало од других држава била је чињеница да велике банке нигде нису играле одлучујућу улогу у економском животу као што је то био случај у Аустроугарској монархији. Стога је готово немогуће наћи заједничку црту у банкарском систему који је постојао на југословенским просторима пре уједињења. Формирани у сасвим различитим политичким и економским околностима, делови будућег југословенског простора својевремено су функционисали на особени начин. Притом, ни банкарски систем који је постојао на територијама бивше двојне монархије није био јединствен. У Хрватској и Сла-

[1] научна саветница, *vesna.alexic@gmail.com*

[2] Dragana Gnjatović, Veroljub Dugalić i Biljana Stojanović, *Istorija nacionalnog novca* (Beograd: Sineks, 2003), 166.

вонији банкарско наслеђе било је највеће, па је тако пред Први светски рат у њима било 146 штедионица, 832 кредитне задруге и 61 банка. Територијална распоређеност ових завода била је таква да је само Хрватска земаљска банка имала седиште у Осијеку, док су средишта свих осталих најјачих банака и штедионица била концентрисана у Загребу. Њихова заједничка карактеристика била је да су махом осниване у другој половини 19. века, пре свега с циљем улагања у развој индустрије. Најмоћнија банка по висини уложеног капитала и разгранатим пословима у привреди била је Прва хрватска штедионица.[3]

Разноликост се истовремено огледала и у времену када су почеле да се оснивају банке. Тако је у Словенији под утицајем Аустрије први новчани завод почео са радом још 1820, односно пуних двадесет година пре Прве хрватске штедионице отворене 1846, док је у Србији прва банка основана 1869 године.[4] Када су у питању новчани заводи са домаћим капиталом, они се у Словенији оснивају тек у првим деценијама 20. века. Поред неколико најзначајних банака као што су Љубљанска кредитна банка, Крањска дежелна и Словенска ескомптна банка, главно обележје словеначког банкарства биле су разне штедионице (местне хранилнице) које су постојале готово у сваком месту. Најстарија је била Крањска хранилница, основана у Љубљани 1820. године.[5]

Кредитно пословање на територији Војводине обухватало је три врсте новчаних завода: банке, штедионице и задруге, односно друштва за штедњу. Тако је крајем 19. века било већ четрдесет две банке од којих двадесет шест у Банату, једанаест у Бачкој и пет у Срему. Поред 120 новчаних завода који су основани страним капиталом, било је ту и банака које су осниване домаћим капиталом попут Српске задружне банке и Панчевачке кредитне банке. Банкарство у Босни и Херцеговини било је до Првог светског рата концентрисано у педесетак новчаних завода и имало је изразито националну и конфесионалну ноту од којих су најснажнији били смештени у Сарајеву: Земаљска банка за Босну и Херцеговину, Српска централна банка, Хрватска централна банка и Муслиманска централна банка. Треба имати у виду да је у будући југословенски банкарски систем, поред већ набројаних финансијских система, био инкорпориран и оријентални систем, с обзиром на то да у кратком мирнодопском периоду од завршетка балканских до почетка Првог светског рата није могло доћи до интеграције банкарског сектора у Старој Србији и Македонији.[6]

Ипак, важно је подвући чињеницу да су Словенија, Хрватска и Војводина након уједињења, од земаља са претежно аграрним карактером у бившој Монархији, готово преко ноћи постале привредно најразвијенија подручја у новој држави. Ово

[3] Stanko Deželić, *Banke i bankarstvo* (Zagreb: 1921), 29.

[4] *Исто*, 31; Андреј Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914, политика, прогрес, европски оквири* (Београд: Стубови културе, 2004), 54.

[5] Ljubomir Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1884–1924* (Zagreb: 1924), 35; Žarko Lazarević, "Slovenian Banks during the Great Depression". In: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective, Fourth Annual Conference of South-Estern European Monetary History Network (SEEMHN)*, ур. Branko Hinić, Milan Sojić и Ljiljana Đurđević (Belgrade; National Bank of Serbia 2009), 55-77.

[6] Ljubomir Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca...*, 38.

се посебно односи на Хрватску, чија је релативна предност била најочигледнија, посебно на подручју банковног и финансијског капитала. У Хрватској је око 1912. године било 1.039 кредитних завода са 131 милионом златних круна властитих средстава, док је у Србији у то време у истим институцијама био капитал од 58 милиона златних динара. Стога не треба да чуди чињеница да је првих година после рата (до 1924) у Хрватској и Славонији било концентрисано 50% целокупног капитала банака у Краљевини СХС.[7] Загреб је из истих разлога постао средиште економске моћи, односно средиште најјаче концентрације капитала, највећи индустријски и трговачки центар, за разлику од Београда у којем је била концентрисана сва политичка и државно-законодавна моћ.[8] Завладало је мишљење да ће у тада опустошеној и оголелој земљи све што буде изграђено и произведено имати добру прођу, односно да ће бити исплативо. О куповној снази народа није се много водило рачуна. Шансе за велике и брзе зараде појачала је и прогресивна инфлација која се појавила управо као резултат наглог привредног просперитета земље. Вредност капитала, који се у облику зајмова и кредита инвестирао у оснивање разних индустријских предузећа, за зидање зграда за становање (издавање под закуп) или закупљивање комплекса земљишта за парцелисање, нагло је падала услед инфлације.[9]

И поред велике економске еуфорије, истовремено је дошло до неизбежног пада превасходно банковног капитала на шта је пре свега утицало смањење укупних биланса пречанских новчаних завода за читаве три четвртине. Разлог је био прелазак са крунске на динарску монету на основу одлуке Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о унификацији новца, јануара 1920. године, када је отпочело повлачење аустроугарске круне која је тада замењена динаром у размери 1:4.[10] Заправо, још током трајања рата 1918. године дошло је до великог задуживања аустроугарске државе код *Österreichisch-Ungarische Ban*k. Ова банка је емитовала новчанице на основу примљених обвезница државе, па је технички дефицит буџета инфлаторно финансиран, због чега се новчана маса неконтролисано увећавала, без повећања металне подлоге. Ово је неминовно изазвало високу инфлацију, знатан раст цена

[7] Rudolf Bićanić, „Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918“, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske* (Zagreb: 1967), 85.

[8] Dušan Mišić, „Pregled jugoslovenskog novčarstva i bankarstva“ (Zagreb; Nova Evropa, 1923), 347.

[9] Станко Дежелић, „Новчани заводи Краљевине“, *Краљевина СХС*, *Алманах*, св. I, део III, Загреб, 1921/22, 122.

[10] *Službene novine Kraljevine SHS*, II, 13, 18. 1. 1920. – У образложењу ове одлуке Владе, између осталог се каже: „Унификацијом новца онемогућен је даљи рат између круне и динара, коме је спречено да вредност круне расте онда, када вредност динара опада и обрнуто; њоме је омогућено паралелно кретање вредности једне и друге новчанице. После ове реформе, а под условом повољних економских прилика нашег Краљевства, вредност круне и динара има постепено, истовремено и паралелно да се пење у правцу своје предратне вредности.“; Утврђивање односа курса динара и круне на 1:4 представљало је велики проблем свих новчаних завода на територији бивше Монархије и изазвало велико незадовољство хрватских и словеначких финансијских кругова који су сматрали да је у овој размери динар прецењен. Види: Милан Ивезић, „Наше банке“, *Домовина, Календар за 1925*, Београд, 1924, 119; Rudolf Bićanić, „Ekonomske promjene u Hrvatskoj...,“, 101.

и урушавање вредности круне. Притом је Österreichisch-Ungarische Bank опстала и након распада Монархије, чиме је круна задржана у оптицају на целокупном подручју аустроугарске монетарне уније, односно у свим покрајинама те монархије. Ово је опет условило велика спекулативна преливања новца са једног подручја те монархије на друго, што је омогућило спекулативне ударе, а то је значило да се у првом послератном периоду, када је од кључне важности био привредни опоравак, знатно увећала неизвесност са којом су се суочавали привредници, као и да се увећавањем трансакционих трошкова значајно успорила размена добара.[11]

Са друге стране, у исто то време трајао је процес стварања југословенске државе у којем су учествовали како спољни, тако и унутрашњи фактори, који као сферу разматрања нису имали уређење новчаног система. Ово важно економско питање представљало је други корак који је уследио непосредно након уједињења 1. децембра 1918. године и почетне еуфорије око стварања нове државе, када се брзо испоставило да је различитост валута у оптицају један од горућих проблема.[12] Зато је приоритет за власт било да елиминише монетарни хаос који је владао услед пет различитих валута у оптицају на истом подручју, које су биле међусобно размењиване по слободно формираном курсу, зависно од флуктуација на локалним тржиштима једне привредно потпуно неповезане државе. Из привредних, али и политичких разлога, било је потребно да се што пре спречи уношење аустроугарских круна на подручје Краљевине Србије. Тако је већ у децембру 1918. године Министарство финансија издало две наредбе, од којих је прва била мера забране уношења крунских новчаница у Краљевину, а друга жигосање и попис круна и бугарских лева само на територији Србије и Црне Горе, док су жигосање и попис крунских новчаница на осталим територијама извршени на основу банске наредбе у јануару 1919. године.[13] Истовремено, у новооснованој Краљевини СХС потребног домаћег капитала и поред све национализације страних предузећа и банака ипак није било довољно. Зато се на крају догодило оно што је било неминовно: старим, уходаним бечким каналима, поново је у земљу почео да пристиже страни капитал (швајцарски, белгијски, енглески, амерички), тако неопходан за свеобухватно покретање привредног развоја земље.

[11] Борис Беговић, „Успостављање монетарне уније“, у: *Сто година од уједињења: стварање државе и права*, ур. Борис Беговић и Зоран Мирковић (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2020), 368.

[12] Више о унификацији новца у Краљевини СХС види у: Момчило Зечевић, „Србија и валутно питање 1918–1921“, у: *Зборник радова Историјског института*, књига 8, Београд 1990; Miodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije* (Beograd: Narodna banka Jugoslavije, 1967); Dragana, Gnjatović, *Stari državni dugovi*, Beograd: Juoslovenski pregled, 1991); Драгослав Аврамовић, „Монетарни системи на просторима Југославије 1918–1998“, у: *Зборник радова са научног скупа* (Београд: 1999) 279-289; Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1939*. (Novi Sad: Prometej, 2007); Boško Mijatović, „Zamena austrijskih kruna za dinare“, *Istorija 20. veka*, 1/2014; Peter Garber and Michael Spencer, *The Dissolution of The Austro-Hungarian Empire: Lessons for currency reform* (New Jersey: Princeton University: 1994).

[13] Арив Југославије (у даљем тексту АЈ), фонд 70, Министарство финансија Краљевине Југославије ф.3, 6: Решење о приступу жигосања и пописа папирног новца Аустро-Угарске и Бугарске.

АРХИВСКА ГРАЂА БАНКЕ СТРАНОГ КАПИТАЛА – ПРИМЕР ОПШТЕГ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ БАНКАРСКОГ ДРУШТВА А.Д.

Опште југословенско банкарско друштво а.д. (ОЈБД)[14] основано је решењем Министарства трговине и индустрије СХС (МТИ) 29. 12. 1927. године, претварањем некадашње загребачке и београдске филијале бечке банке *Wiener Bankverein* у акционарско друштво домицилирано у Краљевини СХС.[15] Сама банка *Wiener Bankverein* основана је 1869. године и до Првог светског рата била је једна од најјачих аустроугарских банака која је располагала великим националним средствима, нарочито из индустрије. Поред неговања типично банкарских послова, настојала је да нађе што јачу пословну базу у индустрији, па је тако и преко своје филијале у Загребу имала већину акција у неколико великих хрватских и славонских предузећа. У балканским земљама није оснивала своје филијале, али је својим капиталом улазила у тада најзначајније међународне банкарске конзорцијуме који су у овим државама оснивали своје „банке-кћери", а била је и међу оснивачима *Bank für Orientalische Eisenbahnen* која се првенствено посвећивала финансирању железнице у балканским покрајинама Турског царства. Након слома Монархије од некадашњих девет бечких банака успеле су да се одрже само три, међу којима и банка *Wiener Bankverein*. Ово јој је успело пре свега захваљујући чињеници да је велики међународни конзорцијум на челу са белгијском банком *Société Générale de Belgique* одлучио да купи позамашан пакет њених акција и на тај начин продре у финансијски систем у земљама бивше Аустроугарске монархије. Овако оснажена *Wiener Bankverein* је стриктном пословном политиком која није подразумевала рад са капиталом који је долазио од ситних улагача и штедиша, већ искључиво рад са сопственим капиталом или оним великих индустријских и пословних коминтената, почела слободније да инвестира у индустрију, саобраћај и рударство. Њена филијала у Загребу била је од рата па све до 1921. године под секвестром, који је те године коначно скинут јер је банка испунила услов и основала своју филијалу и у Београду. Обе филијале претворене су 1928. године у централе новооснованог ОЈБД-а.[16]

Основан као приватно акционарско друштво, ОЈБД је подлегао законским прописима о акционарским друштвима Краљевине СХС. Наиме, у Краљевини у току читавог њеног постојања није донет ни општи закон о акционарским друштвима нити закон о банкама. На територији Србије важио је „Закон о акционарским друштвима Краљевине Србије" из 1896. са изменама из 1898, с тим што је 1922. године проширен и на територију Црне Горе.[17] На некадашњим територијама Монархије важили су њени трговачки закони у оквиру којих су постојале законске одред-

[14] АЈ, фонд 151, Опште југословенско банкарско друштво а.д. Документи у грађи фонда указују да се поред пуног назива ствараоца овог фонда истовремено употребљавала и скраћеница ОЈБД.

[15] АЈ, фонд 65, Министарство трговине и индустрије, ф. 2111, досије Општег југословенског банкарског друштва а.д., VI бр. 5637, 29. 12. 1927. године

[16] Vesna Aleksić, *From Affiliation to Nazification, The Political Destiny of a 'Grossbank' in Yugoslavia 1918–1945*. (Belgrade: Institute of Economic Sciences, 2021), 120-132.

[17] Закон о проширењу важности Закона о акционарским друштвима у Краљевини Србији на територију Црне Горе, *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 105, 15. 5. 1922. године

бе и о акционарским друштвима.[18] Због потенцијалне опасности од самосталности оваквих друштава са поменутих територија, или могуће пометње која би настала применом ових закона, Министарски савет Краљевине СХС новембра 1919. године доноси одлуку да сва акционарска друштва која се оснивају или своју делатност проширују на целу територију државе морају имати одобрење МТИ-а.[19] Ова одлука била је 1922. године основ за доношење „Закона о оснивању акционарских друштава на територији Хрватске, Славоније, Баната, Бачке и Барање", када је оснивање свих акционарских друштава зависило од одобрења МТИ-а и подлегало његовој контроли.[20] Ово Министарство давало је и специјална одобрења у случајевима када се оснивају акционарска друштва која су афилијације страних предузећа или банака, односно када међу оснивачима има и страних држављана као што је био случај и са Општим југословенским банкарским друштвом. У складу са већ поменутим настојањима државе да своју привреду отргне од страног утицаја, МТИ ограничава делатност ове банке управо полазећи од чињенице да је у њеној основи страни капитал и да се зато она „не може директно бавити трговином и индустријом; а уз то да прима улоге на штедњу, нарочито овде где ће странци имати превагу".[21]

Анализом архивске грађе фонда ОЈБД-а, као и анализом литературе која се односи на ову врсту банкарске проблематике, није било могуће у потпуности реконструисати унутрашњу организацију ствараоца овог фонда. На Претходном збору акционара одржаном 10. 2. 1928. године, донета су „Правила Општег југословенског банкарског друштва" састављена на основу „Закона о акционарским друштвима Краљевине Србије" из 1896. са изменама из 1898. и 1922. године. У члану 11 ових „Правила" дати су органи ОЈБД-а: Збор акционара, Управни одбор, Дирекција и Надзорни одбор. У члану 12 „Правила" за Збор акционара се каже да „представља укупност свих акционара, те права која припадају акционарима у друштвеним пословима извршује укупност акционара у ваљано сазваном збору. Зборови акционара су редовни и ванредни, а држе се у месту седишта друштва." Све до 1930. године према чл. 17 на Збору су сваке три акције давале право на један глас и нико није могао имати више од десет гласова, што је те године изменом овог члана укинуто, тако да је акционар имао право и на више од десет гласова. Према члану 25 јасно су прецизирана питања и проблеми које решава Збор акционара, па се између осталог каже: „Збор може решавати само о оним предметима који су означени у дневном реду у позиву на Збор." То су углавном послови у вези са одобрењем извештаја Управног и Надзорног одбора о раду у претходној пословној години, давањем разрешнице члановима оба одбора, утврђивањем биланса и рачуна добитка и губитка за прошлу пословну годину, одлучивањем о подели чисте добити, о оснивању и датирању резервног фонда, као и избору и смени чланова Управног и Надзорног одбора. Такође, у искључивој надлежности Збора акционара било је и одлучивање

[18] Милорад Зебић, *Закони и расписи о акционарским друштвима с упутствима и објашњењима: Трговачки и мјенбени закон о друштву дионичарском и Трговачки закон за Босну и Херцеговину* (Београд: 1925), 73-124.

[19] *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 161, 13. 12. 1919. године

[20] Милорад Зебић, *Закони и расписи о акционарским друштвима*..., 68-69.

[21] АЈ, фонд 65, ф. 2111, молба опуномоћених представника страних банака за оснивање Општег југословенског банкарског друштва а.д., бр. 5450, 28. 12. 1927. године

о повећању и смањењу друштвене главнице, изменама и допунама „Правила", спајању Друштва са неким другим друштвом, закључивање картелних уговора са другим друштвима у смислу тачка 4 чл. 63 Закона о акционарским друштвима, као и решавање питања престанка рада и избор ликвидатора. Према чл. 26 Управни одбор је „извршни орган који представља и заступа ово акционарско друштво, даје правац којим ће се друштвени послови обављати и надзирати извршење истих". Састоји се од шеснаест до двадесет четири члана које бира Збор акционара на три године и који се након тога могу поново изабрати (чл. 27).[22] Из своје средине Управни одбор је сваке године бирао једног председника и више потпредседника, именовао чланове Дирекције, одређивао им плату и вршио над њима дисциплинску власт (чл. 29). Овај Одбор је такође из своје средине бирао Егзекутивни (Извршни) одбор од три до девет чланова, којем је поверавао текуће послове „означивши предмете који су придржани целини Управног одбора" (чл. 37). У делокруг рада Управног одбора спадали су сви они послови који нису изричито задржани за Збор акционара као што су сазивање Збора и утврђивање дневног реда, преглед биланса и његово достављање Надзорном одбору на преглед, примање извештаја од овог одбора и подношење предлога Збору акционара, прописивање правилника о организацији рада и службе чиновника Друштва, давање прокуре и пуномоћја за потписивање друштвене фирме и сва друга пуномоћја, одлучивање о оснивању филијала, давање инструкција за пословање истих, као и решавање по свим питањима Дирекције. Такође одлучује о оснивању индустријских, пољопривредних и рударских предузећа и о учествовању у њима, затим о узимању кредита за Друштво, износу до ког Дирекција у властитом делокругу може давати кредите, куповини и продаји непокретности и преносу истих, а одређује и износ који се може уложити у државне или друге хартије од вредности (чл. 35). Сва ова питања Управни одбор решава на седницама које према потреби сазива председник или један потпредседник (чл. 32), док су сви чланови солидарно одговорни и лично и целом својом имовином за штету која би настала услед њиховог неправилног или незаконитог вршења дужности (чл. 33). Дирекција је управни и делегирани извршни орган који се састоји од три или више директора које именује Управни одбор одређујући им делокруг рада, плату и остале принадлежности, као и део учествовања у друштвеној добити (чл. 38). Она руководи друштвеним пословима и предлаже Управном одбору постављења, унапређења, отпуштања и пензионисања чиновника, врши све административне послове и заступа друштво у свом делокругу према властима и трећим лицима као опуномоћени орган Управног одбора (чл. 41). У оквиру Дирекције постојала су посебна одељења чија је делимична реконструкција извршена на основу грађе овог фонда[23] с обзиром да „Правилник о организацији рада у Опште југословенском банкарском друштву" није пронађен. Установљено је да су у периоду од 1929. до 1941. године у оквиру Дирекције постојала следећа одељења: секретаријат, кореспон-

[22] АЈ, фонд 151, ф.1, 1. Број чланова Управног одбора се временом смањивао: на основу записника са Петог збора акционара од 20. 5. 1933. године број је смањен на 12 до 18 чланова; на Осмом збору од 28. 5. 1936. на 9 до 12 чланова и на Шеснаестом збору од 15. 7. 1944. године најмање је могло бити пет чланова Управног одбора.

[23] АЈ, фонд 151, ф. 91, 119. Види интерне циркуларе Дирекције у Београду 1929–1941. године.

денција, књиговодство, менично депо одељење, салдо-конто, благајна (од средине 30-их и ликвидатура), девизно одељење и архив-експедиција. У свом пословању сва ова одељења била су тесно повезана тако да је веома тешко утврдити природу посла сваког од њих посебно. Такође, треба узети у обзир да се ова реконструкција односи искључиво на централу ОЈБД-а у Београду, пошто је и завод у Загребу имао своју Дирекцију. Врховни контролни орган ОЈБД-а био је Надзорни одбор који се састојао од осам до дванаест чланова које је Збор акционара бирао на три године, а који су након истека тог рока могли поново бити изабрани (чл. 43). Овај Одбор водио је контролу над целокупним пословањем и био овлашћен да у било које доба затражи на преглед књиге, благајне и пословне списе, а сам је био дужан да то редовно чини на свака три месеца, као и да на крају сваке пословне године испита годишњи биланс и поднесе извештај Збору акционара (чл. 45). Такође је био потпуно самосталан и независтан од Управног одбора и могао је и сам да сазива Збор акционара ако оцени да то интереси ОЈБД-а захтевају, па су у том смислу сви чланови Одбора солидарно својом имовином били одговорни за штету која би настала неодговорним вршењем ових функција (чл. 46).

Опште југословенско банкарско друштво а.д., као и све друге новчане заводе с обзиром на врсте и начин пословања, карактерисала је специфична администрација. Она није подразумевала у уобичајеном смислу постојање административних књига у које су се евидентирала акта и предмети. Уместо тога, а у зависности о каквој је врсти преписке реч (да ли су у вези са државним органима, филијалама или страним институцијама), акта су се у предмет повезивала према датуму пријема. На основу литературе и увидом у грађу фондова других банака који се чувају у Архиву Југославије дошло се до закључка да су постојале књиге основне евиденције о раду појединих одељења банака, али да оне, када је у питању фонд ОЈБД-а, нису сачуване. Највећи део грађе овог фонда административно је био одлаган (архивиран) у форми досијеа. Тако су акта повезивана према датуму пријема у предмете, а сваки досије представљао је скуп предмета који се односио на преписку у вези са одређеном врстом посла – кредити, цесије и сл, односно за одређену институцију – *Banque Belge pour l'Etranger*, Министарство трговине и индустрије, Народна банка и др, као и за личности – Едмунд Голдшмит, Георг Саал – директори банке и др. Све врсте досијеа су вођене по абецеди, а унутар досијеа хронолошки.

Архивска грађа фонда ОЈБД сређена је по принципу слободне провенијенције, а према следећој класификационој шеми:

1. Збор акционара, Управни, Егзекутивни и Надзорни одбор
2. Дирекција
3. Депоновање акција банке
4. Кредити
5. Спорови са дужницима
6. Клиринг
7. Цесије
8. Пензиони фонд

9. Штампа

10. Персонална документација Опште југословенско банкарско друштво а.д.

Грађа унутар основних класификационих група даљом класификацијом (зависно од потребе) подељена је на подгрупе, а потом на јединице описа. Фонд ОЈБД-а представља драгоцену ризницу докумената која указују на још неистражена подручја предратне и ратне југословенске привредно-политичке и друштвене историје. У том смислу посебан значај имају документа која се односе на Управу ОЈБД-а, (класификациона група I), њену пословну политику између два светска рата, као и за време рата (класификациона група III, IV, V и VII), затим документа која говоре о односу ове установе према југословенским државним институцијама (I, II, VIII и IX) и документа која говоре о настојањима ОЈБД-а да се отргне њиховој контроли (I). У њему, који је према свим тада важећим законским прописима ипак био југословенски новчани завод, догодило се прво масовно отпуштање јеврејских службеника у историји Краљевине Југославије, о чему пуно података пружају класификациона група IX и персонална досијеа у оквиру ње. У грађи овог фонда, посебно у класификационој групи I, могу се наћи и исцрпни подаци о одузетој јеврејској имовини у Србији и Банату за време Другог светског рата, затим документа која говоре о финансирању и експлоатацији српских рудника, али и веома значајна грађа која се односи на клириншко пословање са Немачком (класификациона група VI). Банкарство у Краљевини Југославији, а посебно приватно банкарство које грађа Општег југословенског банкарског друштва на најбољи начин илуструје, врло је значајна научна тема посебно са аспекта историјског истраживања. Страни капитал вршио је утицај не само на југословенско финансјиско тржиште, већ је продирао и у индустрију. Индустријски концерни који су се састојали од више индустријских предузећа, управо су својим акционарским капиталом и коришћењем кредита зависили од банака, односно од страног капитала, под чијим су окриљем биле. На овај начин, преко економског вршио се и политички утицај, често и притисак. Ова приватна банка са доминантним страним капиталом је своје везе и канале које је створила у водећим привредним и политичким круговима Југославије, као и свој административни чиновнички апарат, често стављала на располагање политици своје матичне земље. Она је имала и посебни друштвени значај, стварајући временом особени грађански слој банкара и банкарских чиновника који су се убрајали у сам врх друштвене лествице Краљевине Југославије, а као установа имала је своју посебност са увек јасно дефинисаним правилима понашања и пословања. С обзиром на чињеницу да се ради о новчаном заводу са доминантним аустријским и белгијским, а касније немачким капиталом, више од 70% архивске грађе овог фонда је на немачком, док је само мањи део на француском и енглеском језику. ОЈБД је са југословенским институцијама и установама до Другог светског рата преписку водила како на српском, тако и на немачком језику. Фонд је некомплетан, а физичко стање грађе је добро. Грађа поред оригинала садржи и копије. На сваком документу стоји ознака, било на почетку или крају текста, да се ради о препису верном свом оригиналу. Сами оригинали оваквих докумената су као прилози уз пропратни акт били прослеђивани МТИ-у КЈ централи *Wiener Bankverein*-а у Бечу и другим установама.

РЕЗИМЕ

Иако непотпун, овај архивски фонд (испоставиће се) највеће банке страног капитала у Краљевини Југославији постаје неисцрпан извор информација о економској, финансијској, али и друштвеној и политичкој историји не само предратне Југославије, већ и Аустрије, Немачке, Белгије и Швајцарске. Тржиште капитала у Југославији је, заправо, било веома неразвијено. Због тога су банке, посебно оне акционарског типа, биле најважнији канал за кредитирање привреде. Убрзано оснивање нових индустријских предузећа и проширивања постојећих, захтевали су огромна финансијска средства. Банке, нарочито оне веће и са учешћем страног капитала, дугорочно су пласирале поред својих релативно незнатних сопствених средстава и оне капитале које је становништво код њих полагало у депозит на кратак рок. Истовремено, оне нису само одобравале кредите индустрији већ су и саме узимале непосредног учешћа у индустријској производњи, оснивајући читав низ сопствених индустријских предузећа. Депозитне по пасивној страни свог биланса, оне су се у својим активним операцијама понашале као искључиво пословне банке специјализоване за дугорочно финансирање привреде. Било је готово неизбежно да постану најважнији извор новца за индустрију, па су тако у својству поверилаца, деоничара или заузимањем места у управи преузимале директан утицај на предузећа. Уз то су се удруживале у конзорцијуме са другим кредитним заводима и организовале групно финансирање са страним деоничарима.[24] Тако је близу ¾ целокупног страног учешћа у југословенским банкама одлазило на стране банке, док је нешто преко 18% одлазило на акционарска предузећа. Југословенска индустрија је на овај начин била упућена готово искључиво на банке као на своје кредиторе. Уместо путем емитовања обвезница и акција, индустрија је до потребних финансијских средстава долазила у виду банкарских меничних кредита које су новчани заводи одобравали по текућим рачунима. До закључно 1925. године кредитирање привреде путем текућих рачуна (најшире схваћено) било је у сталном порасту. Током 1926. и 1927. године забележено је извесно смањење, што се може објаснити чињеницом да је тада, нарочито у Србији, пропало неколико банака и то управо због сувише необазривог ангажовања у индустрији. Највећи износ текући рачуни су достигли 1930. када су се, у поређењу са 1922. годином, готово удвостручили.[25] Истраживање архивске грађе банака са страним капиталом посебно добија на тежини када је у питању период од 1931. године, односно од избијања Велике светске економске кризе која се у Краљевини Југославији добрим делом одразила и на банкарски сектор. Повлачење страног капитала из „домаћих“ банака изазвало је велику банкарску кризу, као и пропаст појединих банака. Са друге стране, то је довело до јачања државног банкарског сектора. Архивска грађа највећих државних банака из периода Краљевине Југославије, нарочито за период од 1931. до 1941. године, представља драгоцен извор информација о начинима етатизације не само банкарског,

[24] Vesna Aleksić, “Foreign financial capital as the catalyst of Serbian economic development before the Second World War”. In: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*: (yp. Hinić, Šojić, Đurđević), Belgrade: National Bank of Serbia, 2010, 315-333.

[25] Vesna Aleksić, “Foreign financial capital as the catalyst...“, 324.

већ и читавог финансијског сектора државе. Њеном дигитализацијом добили бисмо могућност да на једном месту имамо све податке о њиховом пословању, односу са државом, пословању са иностранством, као и са појединим коминтентима, што би изузетно унапредило истраживања из области економске историје Србије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Архив Југославије (АЈ)

- Опште југословенско банкарско друштво а.д. (фонд 151)
- Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије (фонд 65)

Литература:

- Аврамовић, Драгослав. „Монетарни системи на просторима Југославије 1918–1998“, *Југословенска држава 1918–1998: зборник радова са научног скупа*, 279-289. Београд: Институт за савремену историју, Институт за новију историју Србије, Војноисторијски институт и Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 1999.
- Aleksić, Vesna. *From Affiliation to Nazification, The Political Destiny of a 'Grossbank' in Yugoslavia 1918–1945*, Belgrade: Institute of Economic Sciences, 2021.
- Aleksić, Vesna. "Foreign financial capital as the catalyst of Serbian economic development before the Second World War". In: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*: (ур. Hinić, Šojić, Đurđević), 315-333. Belgrade: National Bank of Serbia, 2010.
- Бајкић, Велимир. „Наше банкарство“, *Летопис Матице Српске*, књ. 313, Нови Сад, 1927: 219-220.
- Беговић, Борис. „Успостављање монетарне уније“, *Сто година од уједињења: стварање државе и права*, уредници Беговић, Борис, Мирковић, Зоран, 437-485. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2020.
- Bićanić, Rudolf. „Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918“, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, 81-111. Zagreb: 1967.
- Garber, Peter. Spencer, Michael. *The Dissolution of The Austro-Hungarian Empire: Lessons for currency reform,* New Jersey: Princeton University, 1994.
- Gnjatović, Dragana, Veroljub Dugalić, Biljana Stojanović. *Istorija nacionalnog novca*, Beograd: Sineks, 2003.
- Gnjatović, Dragana. *Stari državni dugovi*, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1991.
- Дежелић, Станко. „Новчани заводи Краљевине“, *Краљевина СХС*, *Алманах*, св. I, део III, Загреб, 1921/22: 122.
- Deželić Stanko. *Banke i bankarstvo*, Zagreb, 1921.

- Зебић, Милорад. Закони и расписи о акционарским друштвима с упутствима и објашњењима: Трговачки и мјенбени закон о друштву дионичарском и Трговачки закон за Босну и Херцеговину, Београд: Министарство трговине и индустрије, 1925.
- Зечевић, Момчило. „Србија и валутно питање 1918–1921“. У: *Зборник радова Историјског института*, књига 8, 77-88. Београд: Историјски институт, 1990.
- Ивезић, Милан. „Наше банке“, *Домовина, Календар за 1925*, Београд, 1924.
- Kosijer, Ljubomir. *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1884–1924*, Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1924.
- Kršev, Boris. *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1939*, Novi Sad: Prometej, 2007.
- Lazarević, Žarko, "Slovenian Banks during the Great Depression". In: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*, Fourth Annual Conference of South-Estern European Monetary History Network (SEEMHN), 55-77. Belgrade: Narodna banka Srbije, 2009.
- Mijatović, Boško. „Zamena austrijskih kruna za dinare“, *Istorija 20. veka*, 1/2014: 27-50.
- Mišić, Dušan. „Pregled jugoslovenskog novčarstva i bankarstva“, *Nova Evropa,* Zagreb, 1923: 347.
- Mitrović, Andrej. *Strane banke u Srbiji 1878–1914, politika, progres, evropski okviri*, Beograd: Stubovi kulture, 2004.
- Ugričić, Miodrag*, Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd: Narodna banka Jugoslavije, 1967.

Vesna Aleksić, PhD

ARCHIVAL FONDS OF THE BANKS AS A SOURCE FOR STUDYING THE ECONOMIC HISTORY OF THE KINGDOM OF SERBIA/YUGOSLAVIA

Although incomplete, this archival fonds of (it will turn out to be) the largest bank of foreign capital in the Kingdom of Yugoslavia becomes an inexhaustible source of information about the economic, financial, but also social and political history of not only pre-war Yugoslavia, but also of Austria, Germany, Belgium and Switzerland. The Yugoslav capital market was, in fact, much undeveloped. That is why banks, especially those of the joint-stock type, were the most important channel for crediting the economy. The accelerated establishing of new industrial enterprises and the expansion of the existing required massive financial resources. Banks, especially the larger ones with the participation of foreign capital, in addition to their relatively insignificant own funds, invested in the long term also the capital deposited by the population for a short term. At the same time, they did not only grant loans to industry, but also directly participated in industrial production, founding a whole series of their own industrial companies. Depository by the passive side of their balance sheet, they behaved in their active operations as exclusively commercial banks specialized in long-term financing of the economy. It was almost inevitable that they would become the most important source of money for the industry, so in the capacity of creditors, shareholders or by occupying positions in the administration, they directly influenced the companies. In addition, they joined together in consortiums with other credit institutions and organized group financing with foreign shareholders[1]. Thus, close to ¾ of the entire foreign participation in Yugoslav banks went to foreign banks, while a little over 18% went to joint-stock companies. In this way, the Yugoslav industry was almost exclusively oriented towards the banks as its creditors. Instead of issuing bonds and shares, the industry obtained the necessary financial resources in the form of bank bills of exchange loans, which were approved by financial institutions on current accounts. Until 1925, lending to the economy through current accounts (in the broadest sense) was constantly increasing. During 1926 and 1927, a certain decrease was recorded, which can be explained by the fact that at that time, especially in Serbia, several banks ceased operating primarily because of reckless involvement in industry. Current accounts reached their highest amount in 1930 when compared to 1922, they almost doubled[2]. The research of archival material of banks with foreign capital gains particular weight when it comes to the period from 1931, that is, from the outbreak of the Great World Economic Crisis, which in the Kingdom of Yugoslavia was largely reflected in the banking sector. The withdrawal of foreign capital from "domestic" banks caused a major banking crisis, as well as the collapse of certain banks. On the other hand, it led to the strengthening of the state banking sector. The archival material of the largest state banks from the period of the Kingdom of Yugoslavia, especially for the period from 1931 to 1941, represents a valuable source of information on the methods of nationalization not only of the banking sector, but also of the entire financial sector of the country. By digitizing it, we would have the opportunity to have all the data on their business, relationship with the state, business with foreign countries, as well as with individual clients, which would greatly enhance research in the field of economic history of Serbia.

[1] Vesna Aleksić, "Foreign financial capital as the catalyst of Serbian economic development before the Second World War". In: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*: ed. Hinić, Šojić, Đurđević), Belgrade: National Bank of Serbia, 2010, 315-333.

[2] Vesna Aleksić, "Foreign financial capital as the catalyst...", 324.

Ивана ЈОВАНОВИЋ[1]
Историјски архив Ниш, Ниш, Србија
стручни рад

338(497.11)"18/19"(091)
930.25(497.11)
COBISS.SR-ID 183757833

АРХИВСКИ ФОНДОВИ НОВЧАНИХ ЗАВОДА У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ НИШ – ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ НИША

Апстракт: У Историјском архиву Ниша чувају се фондови девет банкарских установа и новчаних завода који садрже архивску грађу из прве половине 20. века. Реч је о документацији финансијских институција које су имале важну улогу у привредном и индустријском развоју Ниша. У овом раду биће истакнут значај и разноврсност ових писаних извора, али и могућност да се њиховим проучавањем добије једна детаљнија слика нишког банкарства почетком 20. века уочи настанка опште економске кризе 1929. године, као и значај и улога новчаних завода на развој индустрије и осталих привредних грана. Кроз анализу архивске грађе биће презентовани подаци у вези са оснивањем, организационом структуром и областима на које је делатност ових финансијских завода била фокусирана. Фондови чија ће архивска грађа у овом раду бити анализирана са становишта њиховог значаја као извора за економску историју Ниша су Окружна банка А. Д. – Ниш, Нишка задруга – Ниш и Нишка есконтна банка – Ниш.

Кључне речи: *архивски фондови, банка, новчани завод, индустрија, банкарство, капитал, индустријска предузећа*

Банкарски систем у Краљевини СХС одликовао се великим бројем локалних новчаних завода. На подручју Ниша пословао је већи број истих од којих је већина била основана пре Првог светског рата.[2] Њихови оснивачи били су углавном трговци, занатлије и индустријалци. Највећи број завода се, поред банкарских, бавио и небанкарским пословима, улажући свој капитал у индустрију и трговину ради стицања власништва у индустријским и трговачким пословима. Чињеница да су банке биле власници индустријских предузећа и бавиле се трговином разумљива је уколико се уочи особеност мотива оснивања ових новчаних завода. Банке су у Србији настајале услед мањка капитала и жеље да се њиховим пословањем привуче слободан капитал који би послужио за улагање у привреду првенствено акционарима самих банака па тек онда другим привредницима.[3] У такву групу завода убрајају се Окружна банка – Ниш, Нишка задруга и Нишка есконтна банка. Архивска грађа три поменута новчана завода чува се у Историјском архиву Ниша и у наставку рада

[1] дипл.социолог, архивски саветник, *ivanaj@arhivnis.rs*

[2] Иван Бецић, „Нишки новчани заводи у банкарском систему Краљевине Југославије", *Баштина* 2023, 59 (2023): 311.

[3] Иван Бецић и Дејан Антић, *Нишки новчани заводи и банкарство 1885–1947* (Лесковац: Народни музеј; Ниш: Филозофски факултет, 2023), 49.

биће презентован и анализиран један део докумената који садрже значајне податке у вези са историјатом и функционисањем ових нишких финансијских институција са почетка 20. века. Критеријум за одабир управо ових фондова јесу количина и очуваност архивске грађе, као и чињеница да су поменути новчани заводи основани крајем 19. и почетком 20. века, па се из тог разлога убрајају у најстарије финансијске институције у Нишу које су се одржале на финансијском тржишту неколико деценија.

ОКРУЖНА БАНКА А.Д. НИШ

Архивска грађа фонда Окружна банка А. Д. Ниш преузета је од Градског млинског предузећа у Нишу потврдом бр. 497, 18. јула 1952. године (књига пријема бр. 36). Фонд је категорисан као културно добро од великог значаја.[4] Подаци о оснивању банке, основном капиталу којим је располагала, као и пословима којима се бавила, налазе се у правилима банке потврђеним од Министра народне привреде 30. јуна 1907. године. Основана 1907. године под називом Друга балканска банка, представљала је акционарско друштво основано по одредбама Закона о акционарским друштвима. Један од оснивача и председник Управног одбора био је Тодор Палигорић, трговац. Седиште банке било је у Нишу, а своје службене објаве вршила је преко „Српских новина". Делокруг рада банке такође је прецизно описан у правилима и односио се на стварање центара за експлоатацију шума, рудника и свих продуката за цео Балкан, као и стварање пролаза домаћим производима на страним тржиштима. Кредитом је потпомагала грађане који су радили на умножавању и поправци саобраћајних средстава у Краљевини Србији, разграњавању железничке пруге, грађењу мостова и сл. Вршила је све банкарске и мењачке послове, давала зајмове на залоге, вршила куповину и продају разноврсне робе, експедицију, цариње и обезбеђење робе која се налазила у њеним просторијама, али и комисиону. Посредовала је у продаји срећака српске лутрије у земљи и ван ње. Такође је учествовала у куповини и продаји непокретних имања за свој или за рачун других лица и у друштву са другим акционарским друштвима или лицима. У правилима је такође наглашена и организациона структура банке, тј. њени основни органи: Управни одбор, Надзорни одбор и Збор акционара. Управни одбор био је главни орган који је заступао банку, руководио њеном имовином и вршио све послове које је банка обављала. Члан Управног одбора могао је бити само онај акционар који је стално живео у Нишу и уживао сва грађанска права. Надзорни Одбор је имао контролну функцију.[5] Банка је 1911. године основала Циглану и Електрични млин.[6] О делатности овог новчаног завода сведоче извештаји Управног и Надзорног одбора, као и записници са седница акционара. Књига записника са седница Управног одбора за период од 1922. до 1928. године садржи податке о питањима која су

[4] *Водич Историјског архива Ниша*, прир. Љиљана Ђуровић и Невенка Вучковић (Ниш: Историјски архив Ниш, 2020), 265.

[5] Историјски архив Ниш (ИАН), Окружна банка А. Д. – Ниш, Досије фонда, Правила банке, 1921.

[6] Севделин Андрејевић, „Банкарство до 1947. године", у: *Енциклопедија Ниша, Привреда* (Ниш: Градина, 1996), 10-15.

била предмет одлучивања. Реч је, пре свега, о одобравању кредита клијентима међу којима су се налазиле и друге финансијске институције, као нпр. Нишка трговачка банка, која је 7. 3. 1923. године упутила захтев за кредит од 200.000 динара по меници.[7] На првој седници Управног одбора одржаној 13. 1. 1925. године чланови су разматрали акт који је послао управник филијале Народне банке у Нишу. Њиме се Окружна банка позивала да одреди експерта за конференцију која ће се одржати 18. јануара исте године у локалу Народне банке ради саветовања о одлуци Главног управног одбора Народне банке из Београда о смањивању каматне стопе по улозима и кредитима. За ову прилику Управни одбор одредио је господина Тешића и господина Папића. На седници одржаној 30. 6. 1926. године председник банке известио је чланове да се започело са изградњом зграде у Лешјаниновој улици и да ће бити утрошено више средстава него што је то предрачуном и пројектом предвиђено.[8] Надзорни одбор вршио је преглед рачуна и благајне банке у складу са њеним правилима.[9] Из ових извештаја види се да је Надзорни одбор имао контролну функцију, да је прегледао банкарске књиге и стање благајне, као и месечне рачуне и годишње билансе.

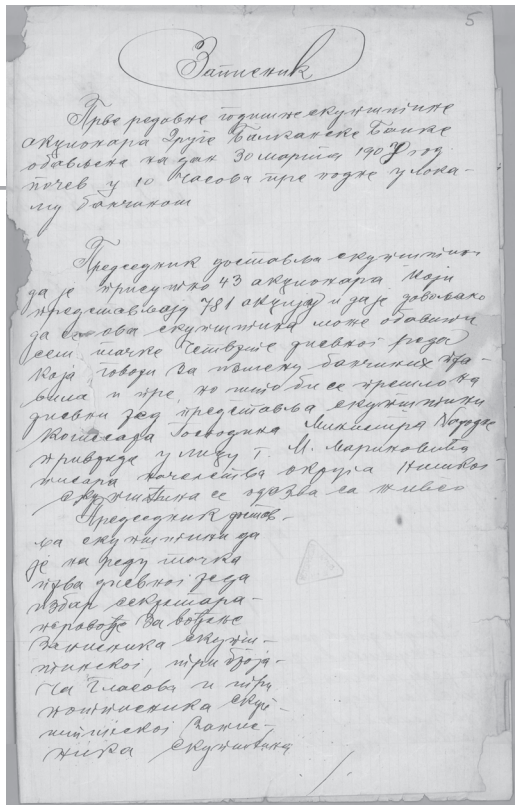
Записник

Прве редовне годишње скупштине
акционара Друге Балканске Банке
одржане на дан 30 марта 1907 год.
почев у 10 часова пре подне у канце-
лији банкиних

Председник доставља скупштини
да је присутно 43 акционара који
представљају 781 акцију и да је довољно
да скупштина може одлучити
осим када се ради о промени банкиних пра-
вила и пре, но што би се прешло на
дневни ред представља скупштини
Благајара Господина Николу
Живојина у име г. М. Марковића
филијала Београдског округа Нишког
скупштина се одржава за живог

Председник доноси
да скупштина да
је на дневном реду
прва дневног реда
избор записничара
записничара
Записника скупш-
тинског, пре дође
на часова и пре
почетка скупш-
тинског рада
скупштина

Записник са прве редовне Скупштине акционара Друге балканске банке, одржане 30. марта 1907. године

Архивски фонд Окружна банка А. Д. Ниш (1907–1948) садржи архивску грађу за период 1907–1947. године (укупно тридесет књига и пет кутија списа). Сређен је 1974. године (ревизија урађена 2008) по принципу слободне провенијенције. Од информативних средстава постоји сумарни инвентар фонда. Банка је ликвидирана 18. фебруара 1948. године решењем Министарства финансија ФНРЈ. Осим правила банке и записника са скупштина ту су и спискови акционара, завршни биланси, као и књиге улога чланова, менични протоколи и остале финансијске књиге које садрже информације важне за проучавање историјата и улоге овог финансијског завода у привреди Ниша током прве половине 20 века.

[7] ИАН, ОБН, Књига записника са седница Управног одбора, к. 27
[8] ИАН, ОБН, Књига записника са седница Управног одбора, к. 27
[9] ИАН, ОБН, кутија бр. 1, Извештај Надзорног одбора Балканске банке на првој редовној годишњој скупштини, 30. јануар 1908. године

НИШКА ЗАДРУГА – НИШ

Фонд Нишка задруга – Ниш преузет је 1952. године (књига пријема бр. 57). Категорисан је као културно добро од великог значаја 1998. године. Фонд је сређен и урађен је сумарни инвентар. Нишка задруга била је прва приватна банкарска организација у Нишу која је основана као задруга 1888. године од стране групе трговаца међу којима су били Душан Валожић, Живко Стоиљковић и Тодор Крајналић. Вишегодишњи председник Управног одбора био је Анта Миличевић.[10] Кроз документацију овог фонда, пре свега кроз Правила Нишке задруге за кредит и штедњу која су била потврђена од стране Министра народне привреде 12. 4. 1896. године, долази се до података о њеном пословању. Увођењем ових правила као што су право на меничне зајмове и могућност да висину камате задругарима одређује Управни одбор према новчаним приликама, као и повећање дивиденде, створили су се бољи услови за штедњу. Нишка задруга је, пре свега, штедњу грађана организовала примајући новац на који је одређивала камату и то на уложене књижице, текући рачун и благајничке упутнице. Задруга је давала новац на зајам својим члановима на њихове удеоничке књижице и то највише до две трећине од уплаћених сума са роком од једног до три месеца. Новац се давао на зајам преко менице, уз услов да осим законских прописа одговара и следећим захтевима: да гласи на суму од 50 до 5.000 динара, да има поред најмање два сигурна потписа, још на сваких тражених 200 динара зајма по једну акцију, да рок исплате није дужи од три месеца, да је плаћање у Нишу, да је од потписника бар један становник Ниша и да је сваки потпис на меници протоколисан у посебној књизи код задруге.[11] Из правила се такође сазнаје о организационој структури задруге и њеним органима као што су били Управа, Надзорни одбор и Збор удеоничара. Управу су чинили Управни одбор и Управник. Управни одбор се састојао од дванаест чланова и шест заменика, од којих је један био правник. Управни одбор водио је све послове Задруге уколико нису припадали делокругу Надзорног одбора и Удеоничарског збора. Биран је на сваке три године. За извршење одлука Управног одбора и за руковођење задруге Управни одбор постављао је управника. Његова дужност била је да спроводи, тј. извршава све одлуке Управног и Надзорног одбора. Надзорни одбор вршио је контролу над целокупним радом Управног одбора, преглед годишњих рачуна, биланса, поделу добити и о свему подносио годишњи извештај Збору удеоничара који су чинили сви удеоничари који су имали најмање једну удеоницу. Они су били редовни или ванредни. Збор је доносио пуноважна решења само када је на њему присуствовало најмање три стотине гласача.[12]

Почетак велике економске кризе 1929. године донео је приватним банкарским организацијама у Нишу нове тешкоће које су, пре свега, настале због повлачења капитала од стране поверилаца. Због тешких економских прилика, смањивали су се улози на штедњу Нишке задруге. Стање је почело да се нормализује тек од 1936.

[10] Мирослав Видосављевић, „Нишка задруга Ниш", *Пешчаник* 2008, 6 (2008): 137.

[11] Историјски архив Ниш (ИАН), Нишка задруга – Ниш (НЗН), кутија бр. 1, Правила Нишке задруге за кредит и штедњу, 1896, 9.

[12] ИАН, НЗН, кутија бр. 1, Правила Нишке задруге за кредит и штедњу, 1896, 11-18.

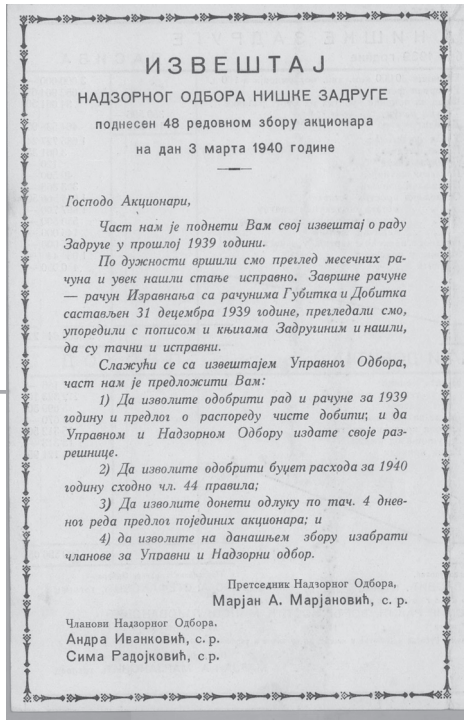

ИЗВЕШТАЈ

НАДЗОРНОГ ОДБОРА НИШКЕ ЗАДРУГЕ

поднесен 48 редовном збору акционара

на дан 3 марта 1940 године

Господо Акционари,

Част нам је поднети Вам свој извештај о раду Задруге у прошлој 1939 години.

По дужности вршили смо преглед месечних рачуна и увек нашли стање исправно. Завршне рачуне — рачун Изравнања са рачунима Губитка и Добитка састављен 31 децембра 1939 године, прегледали смо, упоредили с пописом и књигама Задругиним и нашли, да су тачни и исправни.

Слажући се са извештајем Управног Одбора, част нам је предложити Вам:

1) Да изволите одобрити рад и рачуне за 1939 годину и предлог о распореду чисте добити; и да Управном и Надзорном Одбору издате своје разрешнице.

2) Да изволите одобрити буџет расхода за 1940 годину сходно чл. 44 правила;

3) Да изволите донети одлуку по тач. 4 дневног реда предлог појединих акционара; и

4) да изволите на данашњем збору изабрати чланове за Управни и Надзорни одбор.

Претседник Надзорног Одбора,
Марјан А. Марјановић, с. р.

Чланови Надзорног Одбора.
Андра Иванковић, с. р.
Сима Радојковић, с р.

године. Према билансу Нишке задруге за 1936. годину, на дан 31. децембра, резултат рада био је: бруто зарада по свим пословима банке износила је 550.917,50 динара, док су укупни расходи износили су 550,194,87 динара, тако да је чиста добит износила 722,63 динара.[13] Овај извештај поднео је Управни одбор Нишке задруге који је радио у следећем саставу: председник – Петар Т. Аранђеловић, апотекар; управник – Драгутин М. Живковић, трговац; чланови – Атанасије Радојковић, рентијер; Вељко А. Стефановић, трговац; Јован Узуновић, рентијер; Драгомир Миловановић, трговац, и Милош Л. Јовановић, дворски ћурчија. Проверу је извршио Надзорни одбор у следећем саставу: председник – Марјан А. Марјановић, трговац; чланови – Ђорђе А. Леовић, лекар, и Сима Радојковић, економ.[14]

Извештај Управног одбора Нишке задруге, поднет 48. редовном збору акционара 3. марта 1940. године

Састав Управе према извештају за 1938. годину остао је исти, осим што је управник Драгутин М. Живковић истовремено обављао и функцију председника Управног одбора. Управни одбор се одласком члана Атанасија Радојковића и спајањем функција председника и управника од шест смањио на четири члана. У Надзорни одбор уместо лекара Ђорђа Леовића, који је са службом прешао у Београд, дошао је Андра Ивановић, трговац.[15] Нове промене у Управном одбору Нишке задруге наступиле су наредне 1939. године. Нови чланови постали су Тихомир Ракић, лекар, и Ђорђе Костић, рентијер, док је бивши члан Вељко Стефановић преузео место председника Управног одбора. У извештају Управног одбора пише да је Задруга повећала свој капитал и дошла до већих расположивих средстава продајом Фабрике обуће Градском поглаварству Ниша за потребе основне школе у износу од 420.000.[16] Већина банкарских организација није могла да се опорави након опште економске кризе. Крај Другог светског рата дочекало је шест банкарских организација међу којима је била и Нишка задруга. Архивска грађа фонда садржи десет књига и једну кутију списа (књиге улога на штедњу, дневници, главна књига, извештаји о раду Задруге, спискови улагача, спискови камата штедње и др).[17] Као културно добро од великог значаја представља занимљив и важан извор за проучавање зачетака нишког банкарства.

[13] ИАН, НЗН, Биланс за 1936.
[14] ИАН, НЗН, Биланс за 1937.
[15] ИАН, НЗН, Биланс за 1938.
[16] ИАН,НЗН, Биланс за 1939.
[17] Мирослав Видосављевић, *нав. дело*, 142.

НИШКА ЕСКОНТНА БАНКА – НИШ

Нишка есконтна банка са седиштем у Нишу основана је решењем Министарства трговине и индустрије Краљевине СХС бр. 3102, 16. маја 1924. године.[18] Седиште новчаног завода је био Ниш, али се по решењу Управног одбора истицала и могућност отварања филијала и заступништва у земљи и ван ње. Све објаве банка је обзнањивала у „Службеним новинама" Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Као делатност банке наводе се све врсте банкарских, кредитних, штедионичних, посредничких, комисионих и других послова који су у вези са њима. Из правила такође долазимо до података да је основни капитал банке износио 2.000,000 динара подељен у 4000 акција од по 500 динара, 3.000 на име а 1.000 на доносиоца. Такође, Управни одбор је био овлашћен да када прилике за то буду повољне и када интереси банке то захтевају, повећа главницу банке до 5.000,000 динара издавањем још 6000 акција од по 500 динара. Стари акционари би имали првенствено право уписа нових емисија. Када је реч о друштвеним органима банке у правилима се истичу Управни и Надзорни одбор и Збор акционара (редовни и ванредни). Управни одбор био је састављен од пет чланова који су се бирали на три године. Надзорни одбор је имао такође пет чланова који су се бирали на годину дана и који су одмах по избору између себе бирали председника. Чланови оба одбора бирани су тајним гласањем и апсолутном већином. На исти начин су сви или поједини чланови у свако доба могли бити разрешени дужности.[19]

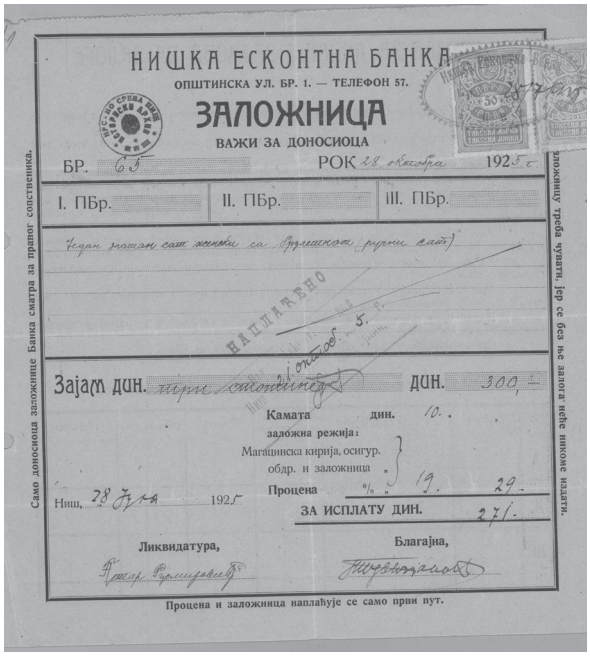
НИШКА ЕСКОНТНА БАНКА
ОПШТИНСКА УЛ. БР. 1. — ТЕЛЕФОН 57.
ЗАЛОЖНИЦА
ВАЖИ ЗА ДОНОСИОЦА
БР. 69 РОК 28 октобра 1925 г.
I. ПБр. II. ПБр. III. ПБр.
Један златан сат женски са бушилном руком сат
НАПЛАЋЕНО
Зајам дин. три стотине дин. 300,—
Камата дин. 10.
заложна режија:
Магацинска кирија, осигур. обдр. и заложница
Процена 19.29
ЗА ИСПЛАТУ ДИН. 271.
Ниш, 28 Јула 1925
Ликвидатура,
Благајна,
Процена и заложница наплаћује се само први пут.
Само доносиоца заложнице Банка сматра за правог сопственика.
Заложницу треба чувати, јер се без ње залога неће никоме издати.

Заложница Нишке есконтне банке из 1925. године

Документ Министарства трговине и индустрије од 14. маја 1924. године сведочи о одобрењу које је министар трговине и индустрије дао Јордану М. Величковићу, Душану Манојловићу и осталима да могу на основу 5. и 9. члана Закона о акционарским друштвима приступити оснивању Нишке есконтне банке. У документу се такође потврђује и нацрт друштвених правила са одређеним изменама.[20] У записнику са седнице оснивача на дан 21. маја 1924. године господин Душан Манојловић подноси потврђена правила решењем господина министра трговине и индустрије бр. 3102

[18] *Водич Историјског архива Ниш...*, 265.

[19] Историјски архив Ниш (ИАН), Нишка есконтна банка – Ниш (НЕБ), кутија бр. 1, Правила банке, 14. мај 1924. године

[20] ИАН, НЕБ, к. 1, Одобрење о оснивању Нишке есконтне банке, 14. мај 1924. године

и саопштава потребу да се приступи пропису 11. члана о акционарским друштвима. Решено је да се одобрена правила објаве преко званичних новина. За спровођење, извршење и ликвидацију свих оснивачких послова и дужности оснивачи су овластили Јордана Величковића, Андона Андоновића и Душана Манојловића.[21] Књига записника са седница Управног одбора за период 1924–1928. даје нам увид у теме које су биле предмет разматрања на скупштинама. Чланови су разматрали ликвидиране, текуће и за окончање спремљене пословне предмете банке. Управни одбор је на седницама вршио проверу да ли је извод стања потпуно сагласан са пописом из банкарских књига. На седници одржаној 5. марта 1925. године било је речи о преговорима са Нишком акционарском штедионицом о куповини Кафане „Хајдук Вељко" која се налазила у комплексу њиховог имања. Том приликом је решено да се упути писмена понуда овом финансијском заводу за куповину поменуте кафане по куповној цени од 350.000 динара.[22]

Архивски фонд Нишка есконтна банка – Ниш преузет је 1952. године (књига пријема бр. 41). Садржи архивску грађу за период 1924–1943. године, укупно седамдесет књига и пет кутија списа. Сређен је 2008. године по принципу слободне провенијенције и урађен је сумарни инвентар. Што се тиче банкарских књига, ту су записници Управног и Надзорног одбора, деловодни протоколи, регистар, књиге улагача, менични роковници и др. Списи фонда нам пружају увид у записнике са збора акционара, правила банке, извештаје са зборова акционара и спискове акционара.

РЕЗИМЕ

Архивски фондови из области банкарства који се чувају у Историјском архиву Ниша представљају аутентичан извор за проучавање економске историје Ниша у првој половини 20. века. Окружна банка, Нишка задруга и Нишка есконтна банка спадале су у ред стабилнијих финансијских институција које су успеле да надживе проблеме настале као последица велике економске кризе и да своје пословање наставе и током Другог светског рата. Кроз анализу и истраживање архивске грађе ових новчаних завода долази се до података о њиховој организационој структури, привредним пословима и оснивању индустријских предузећа у која су улагала велика финансијска средства. И после Првог светског рата њихово пословање је пратила велика несташица новца. Улагањем капитала у инвестиције или за потребе индустријске производње, банке су себи смањиле могућности за одобравање меничних зајмова, па су велике потребе привредника остајале неподмирене. Осим тога, бавећи се привредним пословима, банкарске организације кредитирале су сопствена предузећа, па су и саме имале потребе за већим средствима. Почетак опште економске кризе 1929. године донео је приватним банкарским организацијама у Нишу нове тешкоће, тако да је крај Другог светског рата дочекало само њих шест, где се убрајају и Нишка задруга и Окружна банка. Што се тиче Нишке есконтне банке она је престала са радом 1943. године.

[21] ИАН, НЕБ, к. 1, Записник седнице оснивача Нишке есконтне банке, 21. мај 1924. године
[22] ИАН, НЕБ, Књига записника са седница Управног одбора (1924–1928)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Историјски архив Ниш (ИАН)

- Нишка задруга – Ниш
- Нишка есконтна банка Ниш
- Окружна банка А. Д. Ниш

Литература

- Андрејевић, Севделин. „Банкарство до 1947. године". У: *Енциклопедија Ниша, Привреда.* Ниш: Градина, 1996.
- Бецић, Иван и Дејан Антић. *Нишки новчани заводи и банкарство 1885–1947.* Лесковац: Народни музеј; Ниш: Филозофски факултет, 2023.
- *Водич Историјског архива Ниш.* Прир. Љиљана Ђуровић, Невенка Вучковић. Ниш: Историјски архив Ниш, 2020.
- Видосављевић, Мирослав. „Нишка задруга Ниш", *Пешчаник* 2008, 6 (2008): 137-142.
- Иван М. Бецић. „Нишки новчани заводи у банкарском систему Краљевине Југославије", *Баштина* 2023, 59 (2023): 311-323.

Ivana JOVANOVIĆ

ARCHIVAL FONDS OF MONETARY INSTITUTIONS IN THE HISTORICAL ARCHIVES OF NIŠ - A SOURCE FOR ECONOMIC HISTORY OF NIŠ

Summary

Archival fonds concerning banking held in the Historical Archive of Niš represent an authentic source for studying the economic history of Niš in the first half of the 20th century. The District bank of Niš, the Niš Cooperative and the Discount Bank were among the more stable financial institutions that managed to survive the problems caused by the Great Depression and to continue their operations even during the Second World War. Through the analysis and research of the archival material of these financial institutions, data on their organizational structure, economic affairs and the establishment of industrial enterprises in which they invested large financial resources can be obtained. Their business was followed by a great shortage of money also after the First World War. By making investments or providing capital for the needs of industrial production, banks reduced their possibilities for approving bills of exchange loans, so great financial needs of businessmen remained unsatisfied. In addition, engaged in economic affairs, banking organizations credited their own companies, so they themselves had a need for larger funds. The beginning of the Great Depression in 1929 brought new difficulties to private banking organizations in Niš, so that only six of them met the end of the Second World War, including the Niš Cooperative and the District Bank. As for the Discount Bank, it was closed down in 1943.

Др Соња ЈЕРКОВИЋ[1]
Народна банка Србије, Београд, Србија
прегледни рад

338(497.11)"1883/1919"(091)
COBISS.SR-ID 183759625

АРХИВСКА ГРАЂА *ПРИВИЛЕГОВАНЕ НАРОДНЕ БАНКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ (1883–1919)* КАО ИЗВОР ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ

Апстракт: Рад је посвећен анализи значаја архивске грађе која је настала радом Народне банке од њеног оснивања 1883. године кроз кључне активности које су биле дефинисане законом и другим прописима или одређене праксом. Сачувани записници са седница Управе (Управни и Надзорни одбор и Збор акционара) као извори првог реда омогућавају сагледавање рада банкарског сектора у Краљевини Србији, утицај политичког фактора на рад финансијских институција, као и напора привредне елите на модернизацији финансијског пословања. С обзиром да је Народна банка била акционарско друштво покренуто приватним капиталом уз надзор државе, али и привилегију издавања новца, архивска грађа својом сазнајном вредношћу превазилази институционалне оквире и даје ширу слику националне финансијске политике.

Кључне речи: *Народна банка, архивски фонд, Краљевина Србија, Записници са седница Управе, акционарска друштва, Министарство народне привреде, новац, кредит*

НАРОДНА БАНКА

Питање оснивања Народне банке постало је актуелно још средином четврте деценије 19. века. Од првих натписа у новинама до полемика које су вођене у трговачким организацијама, Народној скупштини и Државној управи прошло је више деценија, али оно што је било заједничко свим тим акцијама јесте потреба да се у Србији уреди новчани систем и обезбеди преко потребан капитал за даљи привредни развој.[2] Сходно Закону из 1883. године Народна банка је основана да јефтинијим

[1] научни сарадник, *sonja.jerkovic@nbs.rs*

[2] О идејама, предлозима и пројектима у вези са оснивањем народне банке више у: Лепосава Цвијетић, „Покушаји оснивања првих банка у Србији“, *Финансије* 1–2 (1965): 119-123; Miodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1967), 54-56; Danica Milić, „Monetarno-kreditni sistem u privredi Srbije početkom XX veka“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ur. Latinka Perović, Marija Obradović i Dubravka Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994); Андреј Митровић, „Банка са капиталом на акције – Идеје либералног капитализма у Србији средином четрдесетих година 19. века“, *Годишњак за друштвену историју* 2–3 (2000), 123-141; Соња Р. Јерковић, „Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије 1918–1931. године“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2018), 5-8.

кредитима унапреди трговину и радиност *као акционарско друштво уз јаку контролу државе.*[3] *Након уписа четвртине вредности акцијског капитала*, *када је и коначно била решена дилема порекла оснивачког капитала*, *Народна банка је започела са радом јула 1884. године.*

Сходно Статутима[4] Народна банка је имала разгранат управни апарат који су чинили гувернер (до краја Првог светског рата ту функцију су обављали Алекса Спасић, Филип Христић, у два мандата Тихомиљ Марковић и четири пута Ђорђе Вајферт), вицегувернер, четири одбора (Главни, Управни, Надзорни и Есконтни) и Збор акционара. Збор је био врховни орган Народне банке који је одлучивао на основу гласова носилаца бар трећине акција, а састајао се најмање једанпут годишње ради усвајања извештаја о раду Управног и Надзорног одбора и избора чланова Управе. Акционари су могли бити банке или штедионице као и физичка лица, а концентрација акција значила је и већи утицај. Управни одбор се састојао од девет чланова и био је основни извршни орган који је одређивао висину каматних стопа и уопште сва питања у вези са кредитним функцијама. Надзорни одбор је прегледао рачуноводствене књиге и стање каса, те одобравао буџет и билансе, док је Есконтни одбор оцењивао валидност примљених меница. Главни одбор, састављен од чланова Управног и Надзорног одбора, бавио се емисионим питањима, расподелом добити и избором чланова Есконтног одбора. Гувернер, којег је предлагао Управни одбор, а именовао монарх, представљао је Народну банку, председавао зборовима и чинио спону између интереса управних тела, акционара и државе. Вицегувернера, као вићенијег акционара, бирао је Управни одбор. Надзор над целокупним радом Народне банке у име државе и прибављање сагласности државних органа за ефикаснији рад институције биле су дужности владиног комесара.

У периоду од оснивања до краја Великог рата Народна банка је утврдила своју емисиону функцију и била свакако један од твораца прогреса[5] заслужна за увођење папирног новца, успостављање правила и норми кредитног пословања, као и дистрибуцију капитала на читавој територији Краљевине.[6]

[3] акон о Народној банци, Српске новине, број 13 (1883).

[4] Штатут Привилеговане народне банке Краљевине Србије, *Српске новине*, број 184 (1883); *исто*, број 185 (1883); *исто*, број 187 (1883).

[5] Андреј Митровић, *Стране банке у Србији 1882–1914: политика, прогрес, европски оквири* (Београд: Стубови културе, 2004).

[6] О историјском контексту и друштвено-економским приликама у Србији током XIX и почетком XX века и о функционисању банкарског и финансијског система више у: *Историја српског народа, VI-1: Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918* (Београд: СКЗ, 1983); Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, I–III* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1926, 1927, 1934); Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, I–II* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1929, 1931); *Производне снаге НР Србије* (Београд: Економски институт НР Србије, 1953); Милорад Недељковић, „Историја српских државних дугова од 1867–1895 год.“ (докторска дисертација, Београд: „Штампа“ Стеве М. Ивковића и комп., 1909); Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi: Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941* (Beograd: Ekonomski institut, Jugoslovenski pregled, 1991); Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941* (Београд: Clio, 2004); Бошко Мијатовић, *Историја државних финансија Србије 1876–1895* (Београд: Архипелаг, 2021).

ЗАПИСНИЦИ СА СЕДНИЦА УПРАВНОГ ОДБОРА

У Архиву Народне банке Србије чува се тридесет фондова и збирки чија је грађа претежно финансијске провенијенције. Најзначајнији је фонд Народна банка, који је подељен на пет подфондова:

I. Привилегована народна банка Краљевине Србије (1884–1919)
II. Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије (1920–1945)
III. Народна банка Југославије (1945–1992)
IV. Народна банка Југославије СРЈ (1992–2003) и
V. Народна банка Србије (2003–).

За истраживаче најдрагоценији сегмент архивске грађе која је настала радом Привилеговане народне банке Краљевине Србије јесу записници са седница Управе. Сачувани су записници са седница Управног, Главног и Надзорног одбора, као и Збора акционара.[7] Сви записници су архивистички сређени и обрађени и чувају се у 25 архивских кутија, а најобимнији су са седница Управног одбора (15 архивских кутија).

Прва седница Управног одбора одржана је 5. марта 1884. године по јулијанском календару, а последња пред трансформацију у народну банке нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, децембра 1919. године. Записници су сачувани и архивистички сређени у континуитету, осим за 1907. годину која недостаје. Имајући у виду да је документација пратила и трезор Народне банке током Првог светског рата и селила се у Крушевац, Ниш, Солун и Марсељ, а потом била враћена у Београд, степен њене целовитости је задовољавајући, посебно јер је још 1922. године Народна банка одредила рокове чувања свог архивског материјала у зависности од његовог значаја.[8]

Начин рада Управног одбора био је темељно одређен чланом 37 Статута Народне банке који је прописао да се Одбор редовно састаје једанпут месечно на позив гувернера или када то изричито захтевају два њена члана, као и „ О свакој сед-

[7] Архив Народне банке (АНБ), Народна банка Краљевине Србије (1/I), Управа (УПР), Седнице управе 1) (у даљем тексту: АНБ 1/I-УПР-1): Управни одбор (АНБ 1/I-УПР-1-1); Главни одбор (АНБ 1/I-УПР-1-2); Надзорни одбор (АНБ 1/I-УПР-1-3); Збор акционара (АНБ 1/I-УПР-1-4).

[8] „1. Да се сва архива старија од 24 године спали. Од спаљивања ове потпуно застареле архиве, да се поштеде само дневници, записници Управног, Надзорног и Главног одбора и годишњи банч. извештаји. 2. Да се спале све старије од 10 година одложене помоћне и споредне књиге, како књиговодства, тако и осталих банчиних одељења. Од спаљивања ових књига старијих преко 10 година да се поштеде поред дневника још и Главне књиге и књиге Текућих рачуна италијанског система. 3. Да се без обзира на време које су важиле, спале све књиге о потпуно застарелим каматним и дивидендним купонима и банкнотама банчиним.“ АНБ, Народна банка Краљевине СХС/Југославије (1/II), Управа (УПР), Записник са 14. седнице Управног одбора, 11. 4. 1922, кутија (к.) 1.

ници водиће се протокол у који ће се укратко бележити предмет дискусије и решења и кратки разлози за таква решења. Протокол ће потписати сви присутни чланови.“[9]

Управо овакав детерминисани начин рада одредиће и садржајну вредност ове архивске грађе као извора за економску историју. Сасвим сигурно ни писци првих правних банке аката нису могли да предвиде опсег рада и разноликост питања и проблема који су настајали, те су се седнице Управног одбора одржавале не једанпут месечно него најчешће на недељном нивоу, што је у просеку чинило 50 седница годишње. Записници су писани руком, ћириличним писмом, веома су прегледни и читљиви.[10] На почетку сваке седнице забележено је присуство/одсуство чланова Управног одбора и владиног комесара. Захваљујући централизованом начину пословања, где су се на седницама разматрала сва питања, записници садрже податке које ћемо условно речено поделити у две основне групе. Подаци који се односе на унутрашња питања рада институције (организација послова, изградња зграде, персоналије, итд.) нису без значаја за праћење друштвених феномена, а такође дају добар увид у социјалну, старосну и образовну структуру запослених чиновника.

Разноликост садржаја записника који се односе на делање Народне банке према *спољa* рачвају се у неколико сегмената које се опет могу даље делити. Послови са државом изражени кроз кредитирање и израду и дистрибуцију папирног новца извор су за економетријска и статистичка истраживања. Наиме, држава је веома често, усред дефицита у буџету, посезала за кредитима код емисионог завода. Додела ових зајмова који су се у ставкама министарства финансија водили као *летећи дугови* били су веома честа тема на седницама Управног одбора, посебно за време владавине два последња Обреновића. Иако су чланови Управног одбора листом били против оваквог кредитирања државе које је за последицу имало и флуктуације у висини ажије[11] притисак владе је био евидентан: „Народна банка примиће

[9] Штатут Привилеговане народне банке Краљевине Србије, *Српске новине*, број 184 (1883); исто, број 185 (1883); исто, број 187 (1883).

[10] Првих дванаест чиновника колико их је било на почетку рада Народне банке били су Срби из Аустроугарске.

[11] Ажија (*agio)* је износ за који једна врста новца прекорачује номиналну вредност, односно додатак који се код плаћања *у лошијем новцу* (папир-злато) мора дати. Насупрот томе, дисажија је износ који заостаје испод номиналне вредности, односно одбитак који се узима код плаћања у *бољем новцу*. И ажија и дисажија изражавале су се у процентима. Нпр. златна ажија од 35% значи да 100 јединица (динара) у злату јесу 135 јединица у папирном новцу, а дисажија од 25% да је 100 јединица у папиру јесте 75 јединица у злату. Feliks Kohn, *Trgovački i pravni leksikon* (Osijek: Građanska tiskara, 1937), 13.
Овај проблем је оптерећивао српске финансије и пре оснивања Народне банке и био је карактеристичан за све привредно неразвијене земље са спољним зајмовима с обзиром да се при исплати дуговања појављивала разлика између домаћег новца и новца којим су се морале измирити обавезе. У Краљевини Србији добио је на замаху увођењем новчанице у сребру. У читавом периоду износ ажије је варирао и зависио је од више фактора, међу којима су били приноси, обим извоза и увоза, дефицит у буџету итд. Иако је у прво време Народна банка покушавала да откупом, односно продајом злата, утиче на умањење ажије, та мера се показала као неадекватна и додатно је поспешила разне шпекулације. Тек са уравнотежењем буџета проблем ажије је знатно умањен. *Привилегована народна банка Краљевине Србије 1884–1909* (Београд: Штампарија Давидовић, 1909), 155-161.

у току три до четири месеца рачунајући од данас од благајне управе државних дугова сребро и издаваће тој благајници за сваку примљену суму сребра (банкнота или метала) равну суму у злату укупно до 800,000 динара. Све злато што га буде узела од Банке до 800,000 динара, држава ће бити дужна да врати Банци у натури по избору г. министра финанција до конца септембра ове године са 3% интереса годишње. На случај, да јој до конца септембра не би вратила злато у натури, Банка ће за њен рачун купити злато, а она ће бити дужна да плати Банци ажију по којој Банка буде злато за сребо купила. Ова одлука управног одбора донесена је овако: Најпре је већином гласова решено да се држави да злато за сребро. Против тога били су вицегувернер Марко Стојановић и чланови Управе Филип Христић и Тихомиљ Марковић.“[12] Поред кредитирања емисиони завод је за државу обављао и послове око исплате спољних зајмова који су захтевали прецизну кореспонденцију и рачунање јер се и при исплати дуговања појављивала разлика између домаћег новца и новца којим су се морале измирити обавезе. Основна активност по којој је Народна банка била препозната свакако је почетак издавања и увођења у промет папирног новца. Вођена је прецизна евиденција од самог процеса штампе, транспорта из Француске, а потом и стања у трезорима и количине у оптицају.[13] Такође, Банка је била у обавези да води и евиденцију о оштећеним („повређеним“) новчаницама, те су захваљујући записницима ти подаци доступни на недељном нивоу.[14]

За даља истраживања најдрагоценији су подаци који се односе на кредирање банака и штедионица. Организација кредита, односно довођење каматних стопа на конкурентан ниво, био је један од главних послова Народне банке. Кредитни заводи по Србији су од централне банке добијали кредите за један (1) проценат повољније од опште каматне стопе, чиме се стимулисало пословно банкарство, али и доприносило општем просперитету. Имајућу у виду да је знатан део архивске грађе банака и штедионица уништен током Првог светског рата и да је готово немогуће реконструисати њихово пословање, тим је сазнајна вредност записника са седница Управног одбора још већа. На седницама се одлучивало о повећању, односно смањењу или укидању кредита имајући у виду и рентабилност самих банака и штедионица из целе Србије. Чланови Управног одбора, и сами истакнути учесници у привредном животу престонице и целе Краљевине, имали су поред неопходних трговачких знања и разгранате везе захваљујући којим су били упућени у стања капитала подносиоца захтева за кредитирање. Такође, емисиони завод је имао право контоле рада новчаних завода које је кредитирао. Тако је директор Пера Манојловић референсао на седници Управног одбора да је у периоду од 29. априла до 19. маја

[12] АНБ, 1/I-УПР-1-1, Записник са 2. седнице, 11. 1. 1891, к. 2.

[13] „Примљено је к знању саопштење да је 9. овог месеца унесено у касу са три кључа 500.000 динара у злату у присуству вице-гувернера Марка Стојановића.“ АНБ, 1/I-УПР-1-1, Записник са 9. седнице, 14. 11. 1890, к. 2.

[14] „Решено је да се изда накнада за поднешене повређене банкноте. 1) Милану Петровићу овдашњем за нагорелу сталну 10ицу К. 40-370 Дин 9 (бр. 7412), 2) Димитрију Дрндаревићу трговцу из Ужица за сталну 10ицу К. 35-307, коју је поднео преко начелства округа ужичког Дин 9 (бр. 7421), 3) Јанку Николићу тежаку из Врбовца за осам комада сталних 10ица поднетих преко начелства округа подунавског свега 74 динара (бр. 7422).“ АНБ, 1/I-УПР-1-1, Записник са 42. седнице, 15. 9. 1890, к. 2.

1891. године „посетио и прегледао 11 новчаних завода и то: Јагодинску штедионицу у Јагодини, Ћупријску штедионицу у Ћуприји, Параћинску штедионицу у Параћину, Алексиначку штедионицу у Алексинцу, Нишку акционарску штедионицу у Нишу, Нишку задругу за међусобно помагање и штедњу у Нишу, Српско јеврејску трговачку задругу у Нишу, Прокупачку задругу за међусобно помагање и штедњу у Прокупљу, Пиротску задругу за помагање и штедњу у Пироту, Лесковачку акционарску штедионицу у Лесковцу, Врањску штедионицу у Врању“. Извршио је увид у рачуноводствене исправе и упоређивао је „на више места стање по књигама са стварним стањем меница, залога, готовине итд“. На основу његовог извештаја и прегледа стања Управни одбор је донео одлуке о укидању, односно повећању износа кредита.[15]

Поред новчаних, емисиони завод је кредитирао и физичка лица и предузећа и будно пратио њихову платежну способност. Тако сазнајемо да се „Миче и Горче Браћа Костић и Таса Станковић и Син из Лесковца посредно много задужују и да први поред непосредног задужења по кредиту од 15.000 динара стоје у посредној обавези код Банке за 30.300 динара а други поред непосредног задужења по кредиту од 4.000 дин. за 9.000 дин. Решено је да се позову да своје непосредне обавезе код Банке сведу у што краћем року на што мању меру и да им се напомене да са давањем потписа другима убудуће буду штедљивији, пошто ће то иначе неповољно утицати на њихов кредит“.[16] Такође, у овој архивској грађи описани су и случајеви поступања према фирмама које су пале под стечај, када су евидентиране све меничне обавезе и потписници меница као гаранти измирења дуга били позивани да потврде своје потписе.[17] Подаци до којих долазимо на основу овог архивског материјала утолико су значајнији јер у њима нема само параметара који дају основу за изучавање привредног живота престонице, већ задиру и у дубоко локалну средину са евиденцијама банака, штедионица, трговачких радњи, односно фирми уопште.

С обзиром да новац односно банкарски послови нису везани за једну државу и да се њихова успешност мери и са ширењем ван граница, Народна банка је још 1884. године успоставила своје везе са иностранством са банкарским кућама из Беча, Пеште, Берлина, Рима, Трста, Париза, Лондона и Брисела са намером да „постане посредник између наших трговаца који извозе домаће сировине и оних који увозе стране индустријске производе уштедевши како првима тако и другима тро-

[15] „Остаје и даље кредит Јагодинској штедионици у 80%, Параћинској штедионици у 80% Алексиначкој штедионици у 75% од уплаћеног капитала, Нишкој акционарској штедионици у 80% од уплаћеног јој капитала као редован кредит и 20% као ванредни кредит за време пролетне и јесење сезоне, Нишкој задрузи за међусобно помагање и штедњу 60% од уплаћеног капитала, Пиротској задрузи 60% од уплаћеног капитала, Прокупачкој задрузи 50%. Повисује се кредит Ћупријској штедионици од 60% на 80% уплаћеног капитала. Није одобрен кредит Српско јеврејској задрузи у Нишу.“ АНБ, 1/I-УПР-1-1, Записник са 31. седнице, 20. 6. 1890, к. 2.

[16] АНБ, 1/I-УПР-1-1, Записник са 49. седнице, 14. 11. 1890, к. 2.

[17] АНБ, 1/I-УПР-1-1; Записник са 2. седнице 20. 1. 1910, а.к. 10.

шак око пошиљања новаца“.[18] Једном успостављене везе су се ширили и склапани су споразуми са банкарским кућама у циљу ширења српског извоза.[19]

Иако су банке биле институције које су се у свом пословању водиле економским стандардима, ипак није могуће посматрати их искључиво као финансијске институције на које није утицало друштвено, политичко или идеолошко окружење. У том светлу треба и разумети извештај о сукобу и свађи међу акционарима Паланачке штедионице како наводи директор Народне банке: „завада акционара паланачке штедионице основана на личној мржњи између појединих знатнијих акционара, која потиче из заоштрених политика партијских противника. И једни и други и трећи теже да уђу у управу штедионице и да се одрже на управи њихови људи, а противници да се сузбију.“[20]

У намери да архивску и другу материјалну грађу од значаја за историју учини доступном најширем кругу стручне, научне и остале јавности, и са сазнањем да се у депоима архива и библиотеке Народне банке Србије налази једна од најцеловитијих серија првог српског званичног гласила, Српских новина, Архив Народне банке је, након допуне серије истраживањем у Народној библиотеци Србије, Архиву Србије и Матици српској, још 2007. обавио дигитализацију новина за период 1883–1919. и њихово постављање на веб-страницу Народне банке Србије (серија је потом удружена са дигитализованим материјалима Народне библиотеке Србије и обогаћена базом података „Службеног гласника“ и налази се и на веб-страницама наведених истиуција).[21] Након тога Архив Народне банке је дигитализовао и поставио на веб-страницу извештаје Привилеговане народне банке Краљевине Србије (1884–1919) и годишње извештаје Народне банке Краљевине СХС/Југославије (1920–1940).[22] Такође, дигитализовани су и записници са седница Управе Привилеговане народне банке Краљевине Србије, а њихово читање је омогућено у архивској читаоници „Марко Стојановић“ са надом да ће у будућности представљати важну тачку у развоју интердисциплинарних истраживања.

[18] Објава о успостављању пословних веза са иностранством, *Српске новине*, број 219 (1884).

[19] Тако је 1890. године склопљен споразум са чувеном банкарском кућом Саул Модиано из Солуна, која је касније своје послове пренела у Трст. АНБ, 1/I-УПР-1-1, Записник са 36. седнице, 11. 8. 1890, к. 2.

[20] АНБ, 1/I-УПР-1-1, Записник са 17. седнице, 5. 4. 1890, к. 2.

[21] Saša Ilić, Sonja Jerković, „Cultural Heritage Protection in National Bank of Serbia: Experiences in Digitalization of ‘Srpske Novine’ for the Period 1883–1919“, *Bulletin, Newsletter from the EABH*, 1 (2009): 60-66; Саша Илић, Соња Јерковић, „Дигитализација као вид заштите културне баштине у Народној банци Србије“, у: *Модернизација канцеларијског и архивског пословања у регистратурама* (Београд: Архивистичко друштво Србије, Архив Србије, 2010): 89-99.

[22] Дигитални архив Народне банке Србије, претраживање доступно на: *https://digarchive.nbs.rs/WebApp/* (приступљено 3. 2. 2025).

РЕЗИМЕ

Истраживање политичких појава као једног дела историјске стварности свакако је недовољно за сагледавање и разумевање историјских процеса. Управо зато су записници са седница Управе Привилеговане народне банке Краљевине Србије извор првог реда у контексту изучавања свеукупног привредног живота. Анализа динамике привредног раста, степена индустријализације, регионалне поделе у привредном смислу само су нека од питања на који одговор нуди архивска грађа Народне банке. Широк спектар података који су у тренутку бележења значили материјалну вредност – капитал (новчане трансакције, хартије од вредности, менице, чекови, салдо, имовинске карте) сада за истраживање значе обиље статистичких података које омогућавају упоредне анализе рада банкарског сектора у Краљевини. Моћ банака не заснива се само на висини капитала, броју клијената и износу датих кредита, већ је изражена и кроз политички утицај у посматраној средини.

Посебан сегмент који је важан за разумевање економског развоја Србије јесте однос Народне банке и државе. Као земља претежно аграрног карактера, са ситним сељачким поседом који је преовладавао, индустријом у зачетку, недостатак капитала био је више него евидентан. Управо зато што је за модернизацију сваког сегмента друштва капитал био неопходан однос државе и Народне банке био је пун противуречности. Профит је био императив акционарском друштву, али с друге стране држава је у Народној банци видела неисцрпан извор кредитирања. Овај архивски материјал пружа одговор на питање како су те две наизглед непомирљиве стране функционисале заједно за добробит српског друштва. У њему, такође, можемо пратити и продор и утицај страног капитала оличен у банкарским и индустријским коорпорацијама.

Због разноликости архивске грађе за чије читање и разумевање су потребни истраживачки поступци и знања из области више друштвених наука, истраживање ових извора је захтевно и представља изазов за интердисциплинарна проучавања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Архив Народне банке (АНБ), Привилегована народна банка Краљевине Србије (1884–1919/1920) (1/I)
- Архив Народне банке (АНБ), Народна банка Краљевине СХС/Југославије (1919–1945) (1/II)

Објављени извори:

- *Годишњи извештај Народне банке за годину… [1884–1914/1920].* Београд: Народна банка, 1885–1920. *https://digarchive.nbs.rs/WebApp/* (приступљено 3. 2. 2025)

Периодика:

- *Српске новине* (1883–1919)

Литература:

- Алексић, Весна. „Андреј Митровић о важности изучавања економске историје“. *Годишњак за друштвену историју*, 2 (2012): 69-76.
- Gnjatović, Dragana. *Stari državni dugovi: Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*. Beograd: Ekonomski institut, Jugoslovenski pregled, 1991.
- *Историја српског народа VI–1: Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*. Београд: СКЗ, 1983.
- Ilić, Saša and Sonja Jerković. „Cultural Heritage Protection in National Bank of Serbia: Experiences in Digitalization of ‘Srpske Novine’ for the Period 1883–1919“. *Bulletin, Newsletter from the EABH* (Frankfurt am Main), 1 (2009): 60–66.
- Илић, Саша и Соња Јерковић. „Дигитализација као вид заштите културне баштине у Народној банци Србије“. У: *Модернизација канцеларијског и архивског пословања у регистратурама*, 89-99. Београд: Архивистичко друштво Србије, Архив Србије, 2010.
- Jerković, Sonja and Saša Ilić. „Application of Latin Monetary Union Standards and Practice in Serbia (1868–1918)“. In: *Financial History Conference: Monetary Unions in History*. Sofia: Bulgarian National Bank, 1 July 2022: 1-19. https://www.bnb.bg/bnbweb/groups/public/documents/bnb_publication/pub_2022_conf_s_jer_s_ilic_en.pdf (приступљено 18. 9. 2024).
- Јерковић, Соња. „Развој валутних прилика у Краљевини Србији (1884–1914)“. *Зборник Матице српске за историју* 104, 2 (2021): 141–155.
- Јерковић, Соња Р. „Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије 1918–1931. године“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2018.
- Јовановић, Слободан. *Влада Александра Обреновића*, *I*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1929.
- Јовановић, Слободан. *Влада Александра Обреновића*, *II*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1931.
- Јовановић, Слободан. *Влада Милана Обреновића*, *I.* Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1926.
- Јовановић, Слободан. *Влада Милана Обреновића*, *II.* Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1927.
- Јовановић, Слободан. *Влада Милана Обреновића*, *III.* Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1934.
- Kohn, Feliks. *Trgovački i pravni leksikon*. Osijek: Građanska tiskara, 1937.
- Мијатовић, Бошко. *Историја државних финансија Србије 1876–1895*. Београд: Архипелаг, 2021.

- Milić, Danica. „Monetarno-kreditni sistem u privredi Srbije početkom XX veka“. U: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ur. Latinka Perović, Marija Obradović i Dubravka Stojanović. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994: 79–90.
- Митровић, Андреј. „Банка са капиталом на акције – Идеје либералног капитализма у Србији средином четрдесетих година 19. века“. *Годишњак за друштвену историју*, 2–3 (2000): 123-141.
- Митровић, Андреј. П*ропитивање Клио: Огледи о теоријској историографији*. Београд: Медија центар Одбрана, 1996.
- Митровић, Андреј. *Стране банке у Србији 1878–1914: политика, прогрес, европски оквири*. Београд: Стубови културе, 2004.
- Недељковић, Милорад. „Историја српских државних дугова од 1867–1895 год.“. Докторска дисертација, Београд: „Штампа“ Стеве М. Ивковића и комп., 1909.
- *Привилегована народна банка Краљевине Србије 1884–1909*. Београд: Штампарија Давидовић, 1909.
- *Производне снаге НР Србије*. Београд: Економски институт НР Србије, 1953.
- Ugričić, Miodrag. *Novčani sistem Jugoslavije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1967.
- Цвијетић, Лепосава. „Покушаји оснивања првих банка у Србији“. *Финансије* 1–2 (1965): 119–123.

Sonja JERKOVIĆ, PhD

ARCHIVAL MATERIAL OF THE PRIVILEGED NATIONAL BANK OF THE KINGDOM OF SERBIA (1883–1919) AS A SOURCE FOR THE STUDY OF ECONOMIC HISTORY

Summary

The research of political phenomena as a part of historical reality is indisputably insufficient for perceiving and understanding historical processes. That is precisely why the memorandums from the Board meetings of the Privileged National Bank of the Kingdom of Serbia are a first-rate source for studying the economic history. Analysis of the dynamics of economic growth, the degree of industrialization, regional economic divisions, are just some of the questions to which the archives of the National Bank offers answers. A wide spectrum of data that at the time of recording had material value - capital (money transactions, securities, bills of exchange, checks, bank balances, property cards) now means an abundance of statistical data for research that enables comparative analyses of the work of the banking sector in the Kingdom. The power of banks is not only based on the amount of capital, the number of clients and the amount of loans granted, but it is also expressed through political influence.

A special segment that is important for understanding the economic development of Serbia is the relationship between the National Bank and the state. As a predominantly agrarian country with small peasant holdings that prevailed, industry in its infancy, the lack of capital was more than apparent. Since the capital was necessary for the modernization of every segment of society, the relationship between the state and the National Bank was full of contradictions. Profit was imperative for a joint-stock company, but on the other hand, the state saw the National Bank as an inexhaustible source of credit. This archival material provides an answer to the question of how these two seemingly conflicting parties functioned together for the benefit of Serbian society. It also enables us to trace the arrival and influence of foreign capital embodied in banking and industrial corporations.

Due to the diversity of archival material for which reading and understanding the knowledge from several social sciences is needed, the research of these sources is demanding and represents a challenge for interdisciplinary studies.

Amela BEDAKOVIĆ[1]
Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

338(497.6)"1909/191963"(091)
COBISS.SR-ID 183765001

stručni rad

FOND TRGOVAČKA I OBRTNIČKA KOMORA ZA BOSNU I HERCEGOVINU KAO IZVOR ZA EKONOMSKA ISTRAŽIVANJA 1909–1963. GODINE

Apstrakt: U radu će biti predstavljen kratak historijat Trgovačke i obrtnikče komore za Bosnu i Hercegovinu i arhivska građa ovog fonda koji se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine. Da bismo upotpunili sliku o bogatstvu izvora, osvrnućemo se i na fondove komora grada i sreza Sarajevo te udruženja trgovaca, zanatlija, ugostitelja i industrijlaca koji se čuvaju u Historijskom arhivu Sarajevo.

Arhivska građa ovih fondova je obimna i za istraživače izvor za historiju ekonomskih kretanja, ekonomske politike kao i privrednih i političkih prilika u Bosni i Hercegovini za period 1909–1963. godine. Također izvor je i za ekonomsku historiju dijela Srbije za vremenski period 1929–1941. godine, odnosno za vrijeme administrativno-teritorijalne podjele Kraljevine na banovine kada je dio Srbije ulazio u sastav Drinske banovine.

Ključne riječi: *Trgovačka i obrtnička komora, Zanatska komora, Bosna i Hercegovina, ekonomska istorija, privredna udruženja*

Među arhivskim fondovima koji su smješteni i čuvaju se u Arhivu Bosne i Hercegovine i Historijskom arhivu Sarajevo nalaze se i arhivski fondovi Trgovačke, Tanatske i Privredne komore, kao i udruženja trgovaca, zanatlija, industrijalaca i ugostitelja i pripadaju značajnim fondovima iz oblasti privrede u Bosni i Hercegovini.

Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu osnovana je 1. februara 1909. nakon donošenja Zakona o osnivanju i organizovanju trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 20. januara 1909. godine. Posle provedenih izbora i održane prve konstituirajuće plenarne sjednice 14. septembra 1909. sa komorskim poslovima i radom počela je 1. januara 1910. godine[2]. Na prvoj konstituirajućoj sjednici od 60 izabranih članova[3] za predsjedništvo komore imenovani su: za predsjednika Nikola Berković (direktor Zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu), za potpredsjednika trgovačkog odjela Ješua D. Salom (bankar), za potpredsjednika obrtničkog odjela

[1] mlađi arhivist, *amelabedak@gmail.com*

[2] *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину, О стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912.* (Сарајево: 1913), 147.

[3] Isto, 145-146. Članovi su bili iz sljedećih gradova i mjesta: Fojnica, Sarajevo, Mostar, Travnik, Bosanska Dubica, Banja Luka, Bosanska Krupa, Vakuf, Usora, Bihać, Tuzla, Gračanica, Kreševo, Čapljina, Prijedor, Bijeljina, Brčko, Bosanska Gradiška, Dolac kod Sarajeva, Kreka, Livno i Stolac.

Ahmetaga Šahinagić (trgovac), svi iz Sarajeva. Prvih šest mjeseci rada Komore komorske poslove vodio je zastupnik bečke trgovačke i obrtničke komore dr Herman pl. Sauter koji je uveo administracijske poslove komore, a njega je zamjenio Josip Vago, podtajnik budimpeštanske komore, koji je svojim stručnim radom postavio temelj u obrađivanju važnih pitanja kojima se Komora bavila. Nakon njih, komorske poslove su preuzeli komorski tajnici dr Vojislav Besarović[4] i dr Mehmed Spaho[5].

[4] Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Dosije fonda Besarović dr. Vojislav – Sarajevo (O-BV-66). Istorijski podaci o tvorcu fonda pisani po Izjavi Riste Besarovića, sina Vojislava Besarovića. „Dr. Vojislav Besarović, političar i javni radnik, rođen je u Sarajevu 14. aprila 1883. godine. Sin je Roksande Besarović, rođene Petrović, i Riste Đ. Besarović (1855–1908). Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Sarajevu, a pravne nauke na Univerzitetu u Beču gdje je i doktorirao. Poslije završenih studija radio je izvjesno vrijeme u advokatskoj kancelariji dr Danila Dimovića u Sarajevu. Od 1909. godine nalazio se na dužnosti sekretara Trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu. Objavio je veći broj priloga o privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini, među kojima i zapaženo predavanje o zanatlijskom pitanju u Bosni i Hercegovini, održano u Beču i Pragu 1913. godine i publikovano na srpskohrvatskom i njemačkom jeziku. Aktivno je učestvovao u javnom životu u Bosni i Hercegovini. Izabran je za poslanika u Bosanskohercegovačkom saboru. Za vrijeme Prvog svjetskog rata osuđen je u banjalučkom veleizdajničkom procesu protiv Vasilja Grgića i drugova na osamnaest godina teške tamnice. Godine 1918. postao je član plenuma Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu i član Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Učestvovao je u radu komisije za zaključivanje mirovnog ugovora sa Austrijom. Pripadao je Samostalnoj demokratskoj stranci na čijoj listi je izabran 1927. godine za narodnog poslanika u izbornom srezu Bosanska Gradiška. U vrijeme između dva svjetska rata bio je dugogodišnji opštinski vijećnik u Sarajevu i kraće vrijeme potpredsjednik Opštine grada Sarajeva. Odigrao je veoma istaknutu ulogu u razvoju sokolstva u Bosni i Hercegovini. Od 1909. do 1941. godine bio je starješina Sokolske župe u Sarajevu. Veoma istaknutu ulogu odigrao je i u djelovanju Srpskog prosvjetnog i kulturnog društva „Prosvjeta". Bio je dugogodišnji član Glavnog odbora i posljednji predsjednik Glavnog odbora „Prosvjete" u periodu između dva rata. Dužnost predsjednika Glavnog odbora „Prosvjete" obavljao je od 1935. do 1941. godine. Uhapšen je u Sarajevu 7. maja 1941. i ubijen u koncentracionom logoru Jadovno na Velebitu krajem jula 1941. godine.

[5] Dr Mehmed Spaho rođen je u Sarajevu 13. marta 1883. godine. Osnovnu školu i Veliku realnu gimnaziju završio je u Sarajevu, a studije prava 1906. godine na Univerzitetu u Beču, gdje je 1908. promovisan u doktora pravnih nauka. Po povratku iz Beča posvetio se sudijskom pozivu, te je u periodu 1906–1908. bio sudski pripravnik, a do 1910. advokatski pripravnik kod advokata dr Josefa Fischera. Za sekretara Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu izabran je 1910. godine, a 1914. za člana Gradskog vijeća Sarajeva, što je bio početak njegovog političkog djelovanja. Formiranjem prve Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu 3. novembra 1918. godine postavljen je za povjerenika u Vladi za obrt, trgovinu, poštu i brzojav, a u prvoj Vladi Kraljevine SHS 7. decembra 1918. godine imenovan je za ministara šumarstva i rudarstava. U Vladu je ušao kao predstavik vjerske zajednice muslimana. Na ovoj poziciji ostao je do 23. februara 1919. godine kada je podnio ostavku. Njegova politička karijera vezana je za Jugoslovensku muslimansku organizaciju, političku organizaciju čiji je bio predsjednik. Postao je muslimanski lider i jugoslovenski politički aktivista. Bio je član Privremenog narodnog predstavništva kao delegat Jugoslovenske muslimanske organizacije. Na izborima održanim 28. novembra 1920. godine bio je izabran za poslanika Ustavotvorne skupštine. U Vladi Nikole Pašića obavljao je funkciju ministra trgovine i industrije od 26. marta 1921. godine. U periodu 1929–1932. godine miruje njegovo političko djelovanje, a period 1933–1935. godine

Jedan od prvih poslova Komore bio je osnivanje Obrtnog katastra[6] koji je prema komorskom zakonu vršio i funkciju Ureda za registrovanje zaštitnih maraka, te u skladu sa Naredbom od 20. juna 1880. godine i upravljao propisanom arhivom zaštitnih maraka i mustri.[7]

Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu od svog osnivanja do danas ima kontinutitet u radu koji nije prekidala ni u ratnim periodima, a radila je u različitim društvenopolitičkim sistemima. Kroz svoj rad mijenjala je naziv koji je pratio izmjene zakona. Naziv Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu[8] nosila je od 1909. do 1932, od 1932. godine radila je pod nazivom Trgovinsko-industrijska komora u Sarajevu, sa područjem koje obuhvata dijelove Drinske banovine[9] i Trgovinsko-industrijska komora u Banja Luci sa područjem koje obuhvata cijelu Vrbasku banovinu[10], u periodu 1941–1945. godine Trgovinsko-veleobrtana komora Sarajevo, od 1945–1948. godine nosila je naziv Trgovinsko-industrijska komora za Bosnu i Hercegovinu a po osnovu Uredbe[11] pripojena joj je Trgovinsko-industrijska komora Banja Luka[12], od 1948–1962. godine radila je pod nazivom Trgovačka komora za NRBiH, od 1972. godine Privredna Komora Bosne i Hercegovine,[13] a od 2001. godine do danas radi pod nazivom Vanjskotrgovinska komora Bosne i Hercegovine.[14]

Donošenjem Zakona o radnjama[15] 1931. godine regulisala su se sva pitanja u vezi sa otvaranjem radnji iz oblasti trgovine, zanatstva i industrije, te pitanja o položaju i odnosima pomoćnog osoblja i vlasnika radnji. U ovom Zakonu za rad Komore važne su bile odredbe koje su regulisale osnivanje i rad *prinudnih udruženja trgovaca, zanatlija i*

obilježen je njegovim opozicionim djelovanjem prema režimu. Formiranjem Vlade Milana Stojadinovića 20. juna 1935. godine imenovan je na mjesto ministra saobraćaja. Umro je 29. juna 1939. godine u Beogradu. Videti u: Husnija Kamberović, *Mehmed Spaho (1883–1939) Politička biografija* (Sarajevo: 2009).

6 Obrtni katastar počeo se voditi od 1. oktobra 1910. godine. Do kraja 1910. godine prijavljeno je novih 1.165, a odjavljeno 302 obrta. U 1911. godini prijavljeno je 4.696, a u 1912. godini 3.533 obrta, dok je u 1911. godini odjavljeno 1.563, a 941 obrt u 1912. godini. (*Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину*..., 147)

7 Komora je ovu dužnost preuzela 25. jula 1911. godine. Od tada je do kraja 1912. godine u registar maraka upisano trinaest a brisano dva biljega, dok je u registar uzoraka uneseno sedam a brisano dva uzorka. (Isto, 148)

8 Zakon o osnivanju i organizovanju Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, Odobren Previšnjim riješenjem od 2. januara 1909. godine. Proglašen naredbom Zemaljske vlade od 1. februara 1909. godine br. 10.998/I., Sarajevo, 1909.

9 Уредба о трговинским, индустријским и занатским коморама, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 178-LXXV (1932), чл. 4. ст. 6.

10 Isto, čl. 22. st. 7.

11 Uredba o spajanju područja Trgovinsko-industrijskih komora Bosne i Hercegovine, *Službeni list NR BiH*, broj 56 (1946).

12 HAS, Dosije fonda Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu (TK-101).

13 Zakon o privrednim komorama, *Službeni list SR BiH*, broj 16 (1972) čl. 1. i 2. i Zakon o privrednim..., *Službeni list SR BiH*, broj 33 (1990), čl. 2.

14 Zakon o vanjskotrgovinskoj komori, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 30 (2001), čl. 1, st. 2.

15 Zakon o radnjama (Z.O.R.), *Zbirka Zakona i uredaba Kraljevina Jugoslavija*, broj 292 (1931).

industrijalaca, nad kojima su komore dobile pravo vršenja nadzora. Komora je od njih dobijala podatke na osnovu kojih je mogla u svojim izvještajima o privrednim prilikama iznositi statističke podatke za svaku oblast u privredi. Nakon Zakona koji je odredio novi položaj komora 3. augusta 1932. godine doneta je Uredba o trgovinskim, industrijskim i zanatskim komorama u kojoj su odredbe ovog zakona detaljno razrađene.

Zakon je propisivao da svi trgovci, zanatlije i industrijalci moraju biti članovi svojih udruženja, a vlasnici radnji koje nemaju trgovački ili zanatski karakter morali su biti članovi nekog udruženja koje bi im odredila nadležna komora. *Prinudnim udruženjima* su morala da pristupe i državna preduzeća ili preduzeća javnih samoupravnih tijela ako su obavljala neku radnju koju je ovaj zakon tretirao. Udruženja trgovaca i zanatlija osnivala su se po srezovima i gradovima, a negdje i za više srezova skupa ili, kao što je primjer u Sarajevu, osnivali su se zajedno za grad i srez Sarajevo.

U 1936. godini na području sarajevske Trgovinsko-industrijske komore bilo je ukupno 37 prinudnih organizacija. Od tog broja bilo je 30 udruženja trgovaca i sedam stručnih udruženja.[16]

Vlasnici industrijskih radnji bili su dužni da se učlane u udruženja industrijalaca koja su se osnivala, po pravilu, samo za područje banovine. Pojedine grane industrije, kao i trgovine, mogle su osnivati svoja stručna udruženja, ali ona nisu bila prinudna. Za neke privredne djelatnosti, kao što su bankarstvo, osiguravajuća preduzeća i štamparska preduzeća, prinudna udruženja osnivala su se samo za područje banovine, a ako to nije bilo moguće, ove djelatnosti morale su se priključiti srodnim udruženjima u svojoj banovini.

Preuzimanjem arhivske građe komora, preuzimala se ili sređivanjem iz građe izdvajala i arhivska građa udruženja. Tako se u Historijskom arhivu Sarajevo nalaze fondovi Udruženje zanatlija, Udruženje industrijalaca i Udruženje trgovaca za grad i srez Sarajevo.

Arhivska građa Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u arhiv je stigla u dva navrata. Prva primopredaja arhivske građe izvršena je 9. septembra 1963. godine između Arhiva grada Sarajeva (današnjeg Historijskog arhiva Sarajevo) i Privredene komore sreza Sarajevo.[17] Preuzeta arhivska građa odnosi se na trgovačko-ugostiteljske radnike bivših trgovačko-ugostiteljskih komora za područje sreza Sarajevo,

[16] Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, *Извјештај о привредним приликама у раду коморе у години 1936.* (Сарајево: 1937), 15. Udruženje trgovaca za srezove Ariljski, Račanski (Bajina Bašta), Bijeljinski, Brčanski, Čajnički, Fojnički, Dragačevski (Guča), Moravički (Ivanjica), Kladanjski, Konjički, Rađevski (Krupanj), Jadranski i Azbukovački (Loznica), Kolubarski (Mionica), Mostarski, Požeški (Užička Požega), Rogatički, grad Sarajevo i srez Sarajevski, Srebrenički, ispostavu sreza Brčanskog u Bosanskom Šamcu, Travnički, Tuzlanski, Tamnavski (Ub), Užički, Zlatiborski i Crnogorski (Užice), Valjevski i Podgorski (Valjevo), Visočki, Višegradski, Zenički, Vlasenički, Zvornički i Žepački.
Stručna udruženja: Udruženje bankarskih i osiguravajućih preduzeća za grad Sarajevo, Udruženje ugostitelja za područje sarajevske Trgovinsko-industrijske komore u Drinskoj banovini (Sarajevo), Udruženje ugostitelja za srez Mostarski, Udruženje vlasnika kafana i bosanskih kafana za grad Sarajevo, Udruženje autobuskih preduzeća za Drinsku banovinu (Sarajevo), Udruženje krčmara i bifedžija za grad Sarajevo i srez Sarajevski, Udruženje industrijalaca (Sarajevo).

[17] HAS, TK-101, Zapisnik broj: XIII – 2136/63.

Zenica i Goražde.[18] Drugo preuzimanje arhivske građe izvršeno je 11. juna 1970. godine. Na ovu primopredaju saglasnost je dao direktor Arhiva Bosne i Hercegovine, a cjelokupna arhivska građa predata je na čuvanje Arhivu grada Sarajeva o čemu je sačinjen zapisnik. Tada je preuzeta arhivska građa Zanatske komore Sarajevo i BiH 1932–1962. godine, Trgovačke i obrtničke komore BiH 1909–1932. godine, Trgovačko-industrijske komore 1933–1948. godine i Trgovačke komore BiH do 1962. godine. Za Zanatsku komoru Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu preuzeta je kompletna arhiva, za Trgovačku i obrtničku komoru preuzete su obrtnice i dijelovi obraničkog suda, za Trgovačko-industrijsku komoru preuzete su obrtnice i fragmenti druge arhive, za Trgovačku komoru Bosne i Hercegovine preuzeti su ispiti, obrtnice i dr., a prema priloženom spisku Republičke privredne komore. U spisku[19] preuzete arhivske građe navedenih komora popisani su i dijelovi arhivske građe Sekcije za poljoprivredu i šumarstvo, Saobraćaja, Glavnog saveza zemljoradničke zadruge BiH, Saveza zanatske zadruge Sarajevo, Grafike Sarajevo, Biroa građevinarstva i Sekcije za ugostiteljstvo i turizam.

U cilju razmjene i kompletiranja arhivskih fondova prema pripadnosti i provenijenciji 1988. godine, na osnovu dogovora između Istorijskog arhiva Sarajevo i Arhiva Bosne i Hercegovine, te Odluke Zbora radnika i Stručnog savjeta Istorijskog arhiva Sarajevo, izvršeni su priprema za primopredaju, primopredaja i smještaj arhivske građe. Zbog fonda Zemaljske uprave narodnih dobara koji je također bio obuhvaćen ovom primopredajom a koji u tom momentu nije bio spreman već se za njega primopredaja izvršila naredne (1989) godine, zapisnik o primomredaji od tada datira.[20] Istorijski arhiv Sarajevo predao je Arhivu Bosne i Hercegovine arhivsku građu fonda TK-101 Trgovačka i obrtnička komora za BiH, Trgovinsko-industrijska komora Sarajevo, Trgovinsko-veleobrtna komora Sarajevo i Trgovačka komora za NRBiH. Predata je arhivska građa za period 1909–1961. godine u količini 1007 kutija, 105 knjiga, cca 105 dužnih metara arhivske građe.

Danas se u Arhivu Bosne i Hercegovine čuvaju sljedeći fondovi Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu: Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu (TK-101), vremenski raspon: 1909–1932. godine[21]; Trgovinsko-industrijska komora Sarajevo, vremenski raspon: 1932–1948. godine; Trgovinska komora NRBiH, vremenski raspon: 1948–1962. godine; 770 kutija, 10 fascikli i 109 knjiga; Zanatska komora NRBiH (ZK), vremenski raspon: 1946–1962. godine, registratora tri registratora i pet fascikli; Privredna komora Bosne i Hercegovine (856), vremenski raspon 1959–2002. godine, 269 kutija, 36 knjiga.

Nakon preuzimanja arhivske građe Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu 1970. godine izvršeni su njeno sređivanje i obrada prilikom koje je

[18] Dokumentacija od (bivših institucija) Trgovačke komore sreza Sarajevo, Trgovačke komore sreza Zenica, Ugostiteljske komore sreza Zenica, Trgovačke komore sreza Goražde i Ugostiteljske komore sreza Goražde, a arhivska građa se odnosi na uvjerenja o stručnim usavršavanjima, kvalifikacijama, prekvalifikacijama radnika, evidencije i registri o izdatim svjedočanstvima, evidencija o položenim stručnim ispitima, o nostrifikaciji svjedočanstava, registri.

[19] HAS, TK-101. Zapisnik od 11. juna 1970. godine i spiskovi arhive

[20] Isto. Zapisnik broj: 07-758-1/89 od 14. 7. 1989. godine

[21] Za ovaj arhivski fond izrađen je analitički inventar za period 1909–1936. godine.

izdvojeno i formirano više manjih arhivskih fondova koji su se ranije nalazili u okviru Trgovinsko-industrijske komore Sarajevo[22] i Zanatske komore Sarajevo[23], a koje su ostale u Historijskom arhivu Sarajevo. Građa ovih fondova je nepotpuna, sređena i dostupna za istraživanje u količini od 11,7 dužnih metara i ima sumarni inventar. Arhivska građa arhivskih fondova izdvojenih iz Zanatske komore Sarajevo[24] potpuna je, sređena i dostupna za istraživanje u količini od 36 dužnih metara i ima sumarni inventar. U Historijskom arhivu Sarajevo, pored gorenavedenih fondova, smještena je i arhivska građa: [25]

Ugostiteljske komore Sarajevo (UGS-247), 1953–1956. godine, 9 kutija, 8 knjiga u količini od 1 jednog dužnog metra. Arhivska građa je nepotpuna, sređena, dostupna za istraživanje i ima sumarni inventar.

Udruženje trgovaca za grad i srez Sarajevo[26] (TU-21), 1920–1948. godine, 32 kutije, 12 knjiga u količini od 3,8 dužnih metara. Arhivska građa je nepotpuna, sređena, dostupna za istraživanje i ima sumarni inventar.

Udruženje industrijalaca Sarajevo[27] (UI-292), 1936–1945. godine, 28 kutija u količini od 2,8 dužnih metara. Arhivska građa je nepotpuna, sređena, dostupna za istraživanje i ima sumarni inventar.

[22] Iz arhivske građe Trgovinsko-industrijske komore Sarajevo izdvojene su i formirane sljedeće arhivske cjeline: Trgovinska komora za grad i srez Sarajevo (1953–1959), 1 kutija; Trgovinska komora sreza Sarajevo (1956–1962), 11 kutija; Sreska ugostiteljska komora Sarajevo (1952–1962), 14 kutija, 4 knjige; Sreska poljoprivredno-šumarska komora Sarajevo (1960–1963), 7 kutija, 1 knjiga; Savez trgovinskih zadruga – Beograd (1953–1955), 1 kutija; Privredna komora sreza Sarajevo (1959–1964), 6 kutija; Osnovna privredna komora Sarajevo (1964–1965), 3 kutije; Privredna komora Sarajevo (1964–1973), 2 kutije; Sreski zadružni savez Sarajevo (1952–1962), 7 knjiga; Sreska trgovinska komora Goražde (1958–1962), 6 kutija, 3 knjige; Sreska ugostiteljska komora Goražde (1956–1960), 3 kutije, 3 knjige; Sreska poljoprivredno-šumarska komora Goražde (1960–1962), 1 kutija; Sreska privredna komora Goražde, 1962, 3 kutije; Sreski zadružni savez Goražde (1945–1958), 7 knjiga; Zemljoradničke zadruge na teritoriji sreza Goražde (1957–1959), 7 kutija; Sreski savez zemljoradničkih zadruga Goražde (1956–1962), 3 kutije, 11 knjiga; Opšti poslovi saveza zemljoradničkih zadruga Goražde (1959–1960), 4 kutije, 3 knjige; Sreska trgovinska komora Zenica (1956–1961), 6 kutija, 3 knjige; Sreska ugostiteljska komora Zenica (1956–1962), 7 kutija.

[23] Iz arhivske građe Zanatske komore Sarajevo (ZK-102) izdvojene su i formirane sljedeće arhivske cjeline: Gradska zanatska komora Sarajevo (1933–1955), 313 kutija, 68 knjiga; Zanatska komora za srez Sarajevo (1950–1960), 5 kutija, 3 knjige; Sreska zanatska komunalna komora Sarajevo (1959–1962), 6 kutija; Zanatska komora za srez Goražde (1956–1960), 4 kutije, 2 knjige.

[24] Zanatska komora u Sarajevu osnovana je 1936. godine. Konstituirajuća sjednica održana je 11. maja 1936. godine u skladu sa odredbama čl. 38. Uredbe o trgovinskim, industrijskim i zanatskim komorama.

[25] *Vodič kroz fondove i zbirke Istorijskog arhiva Sarajevo* (Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 2003)

[26] Isto. Udruženje je počelo sa radom 1906. godine. Zadaci Udruženja bili su održavanje sastanaka i međusobno upoznavanje, te razmjena iskustava u vezi sa unapređenjem trgovačkog prometa. Trgovačko udruženje bilo je inicijator osnivanja Trgovačko-obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu. Iza oslobođenja, 1948. godine, udruženje je prestalo sa radom.

[27] Isto. Udruženje industrijalaca osnovano je 1. januara 1936, a 1941. godine promjenilo je naziv u Hrvatski savez veleobrtnika. Arhivska građa preuzeta je od Sreske zanatske komore 1963. godine.

SADRŽAJ ARHIVSKE GRAĐE FONDA TRGOVAČKA I OBRTNIČKA KOMORA ZA BOSNU I HERCEGOVINU

Arhivska građa fonda Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu sadrži obimnu dokumentaciju iz koje se mogu crpiti izvori za istoriju privrednih i političkih prilika, te ekonomskih kretanja i ekonomske politike u Bosni i Hercegovini iz oblasti trgovine, zanatstva, ugostiteljstva, poljoprivrede, industrije (rudarstva, šumarstva, metalne, tekstilne i hemijske industrije), bankarstva, poreza, prireza i taksi, carina, saobraćaja, uvoza i izvoza roba i socijalnih pitanja. Ovaj fond sadrži personalnu dokumentaciju, opštu i finansijsku dokumentaciju nastalu u radu Komore, dokumentaciju o izborima unutar komore, dokumentaciju i registre trgovaca i zanatlija, evidenciju o otvaranjima i zatvaranjima trgovinskih i zanatlijskih radnji, dokumentaciju i evidenciju za stručno usavršavanje i obrazovanje trgovačkog i zanatlijskog kadra, kao učenika u privredi. Također zapisnici sa održanih sjednica daju mnogo podataka o pitanjima i problemima koje su rješavali u vezi sa ovim oblastima.

Za istraživanje istorije ekonomskih i privrednih kretanja i politike, s obzirom na zaduženja i ovlasti koje su im propisane Zakonom, u arhivskoj građi se nalaze redovni godišnji izvještaji o stanju i prilikama u oblasti trgovine, zanatstva, industije, poljoprivrede, rudarstva, šumarstva, saobraćaja, bankarstva, carine, kao i kretanje izvoza i uvoza proizvoda i trgovine. Za sve ove oblasti predstavljeni su statistički podaci, te date i uporedbe sa prethodnim godinama, kao i različitim društveno-političkim sistemima. Također daju i svoja opšta zapažanja u cjelokupnoj privredi u Bosni i Hercegovini. Jedan takav primjer je u vezi sa carinskim prihodima Bosne i Hercegovine za period 1914–1918. godine: *...Za vreme rata nazadovali su carinski prihodi Bosne i Hercegovine tako, da je prema zvaničnim podacima za vreme od prvog polugodišta 1914. do drugog polugodišta 1918. u ime carinskog averzuma plaćeno Bosni i Hercegovini 1,442.433 Kr. 27 hel. više nego su iznosili carinski prihodi. Ako tu svotu odbijemo od spomenute svote od 10,624.298 Kr. 23 hel. ostaje da je Bosna i Hercegovina za 9,181.864 Kr. 96 hel. prikraćena u carini, koja je ubrana u Bosni i Hercegovini. Ovde se govorilo samo o robi od koje je ubirana carina na bos.-herc. Uredima. No daleko je veći deo robe, uvežen i potrošen u Bosni i Hercegovini, bio podvrgnut carini na carinskim uredima u bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji. Tu dolazi na prvom mestu kafa i ostala kolonijalna roba. Prema statističkim podacima o izvozu i uvozu u Bosnu i Hercegovinu u g. 1911. i 1912. proizilazi da je potrošnja kafe te godine iznosila 38.293 kg. Taj je kvantum sigurno premalen, jer bi prema tom računu orpadalo od prilike kod stanovništva od 1,898.044 na svaku glavu na godinu 2 kg. kafe. Ako se ipak uzme u obzir ovaj makar u najnižim kvantumu za kafu i ostalu kolonijalnu robu, te ako se za njih računa carina po najnižoj carinskoj stavci, to za kafu, čaj, pirinač i začine otpada godišnje najmanje 3,300.000 Kr. u zlatu. Nadalje su razni predmeti kao kemijski produkti, droge, strojevi, engleski štofovi i dr. uvažani i trošeni u Bosni, a carina je za njih plaćena na carinskim uredima u bivšoj Austriji i Ugarskoj. Prema zvaničnim podacima za ovu robu otpada godišnje carine od 700.000 Kr. u zlatu tako da je Bosna i Hercegovina u ime carine za ove artikle bila godišnje prikraćena najmanje za 4,000.000 Kr. u zlatu, što čini za vreme od 1880. do uključivo 1918. najmanje 152,000.000 Kr. u zlatu. Ako se ovoj svoti, koja odgovara carinskoj pristojbi za robu potrošenu u Bosni i Hercegovini, za koju Bosni i Hercegovini*

nije uopšte plaćena nikakva carina, pridoda gore spomenuta svota od 9,181.864 Kr. 96 h. Za koju je Bosna i Hercegovina prikrađena, koje je ona pobrala u carinskim uredima, onda ukupni iznos za koji je Bosna prikrađena na carini iznosi oko 160,000.000 Kr. u zlatu...[28] Pored godišnjih izvještaja koji se nalaze u arhivskoj građi fonda, Komora je izdavala i sumarne izvještaje[29] u obliku knjižica i isti se nalaze u biblioteci Historijskog arhiva Sarajevo. U njima se, kao i iz arhivskoj građi, nalaze podaci i dokumenti u kojima opisuju svoja putovanja i prilike u zemljama koje poslovno posjećuju, kao i na osnovu prikupljenih podataka i statistike daju prikaz stanja iz oblasti u svojoj nadležnosti praćenja i učešća u njihom radu.

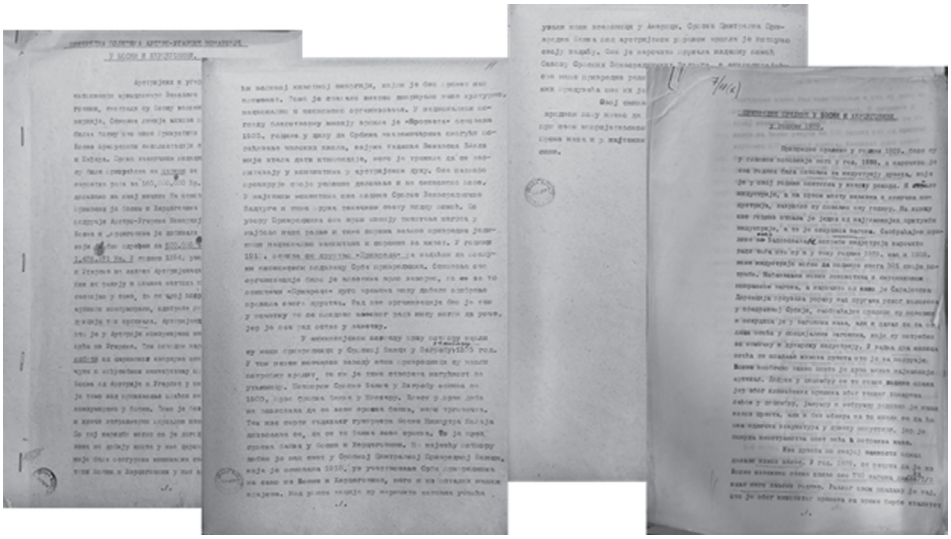

* Privredna politika Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini 1919. godine[30]
* Privredne prilike u Bosni i Hercegovini u 1929. godine[31]

Za podatke o stanju novčanog tržišta, kao i razvoju kreditnih prilika u Bosni i Hercegovini, izvor je arhivska građa ovog fonda. Godine 1911. i 1912. postojali su novčani zavodi, dionička društva, u Sarajevu bilo je devet[32] a izvan Sarajeva dvadeset

[28] Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu (TK-101), k. 1, o. 11, Privredna politika Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini, 1919.

[29] Izvještaji i Sumarni izvještaji o privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini za 1911. i 1912, 1915, 1923–1932, 1934–1939 i 1959. godinu.

[30] ABiH, TK-101, k. 1, o. 11, 1919.

[31] Isto, o. 7.

[32] Isto. Banke i štedionice u Sarajevu: Privilegovana zemaljska banka, Agrarna i komercijalna banka, Austrijsko- bosanska banka, Hrvatska Centralna Banka, Kreditna banka i štedionica, Muslimanska centralna banka, Srpska centralna banka, Srpska narodna banka i Zadružna banka (hrvatska). Videti: Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, *Сумарни извештај о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912, Стање новчаних завода у Босни и Херцеговини концем године 1912.* (Сарајево: 1913).

devet.[33] Za ove zavode mogu se pronaći statistički podaci i kroz vremenski raspon pratiti njihovo kretanje, odnosno stanje bankarskih zavoda počev od 1911. godine pa nadalje. Podaci se odnose na broj banaka i štedionica na području Bosne i Hercegovine, godinu osnivanja i mjesto poslovanja, na aktivu[34] i pasivu[35], ukupni promet u godini, te godišnju rekapitulaciju rada ovih novčanih zavoda.

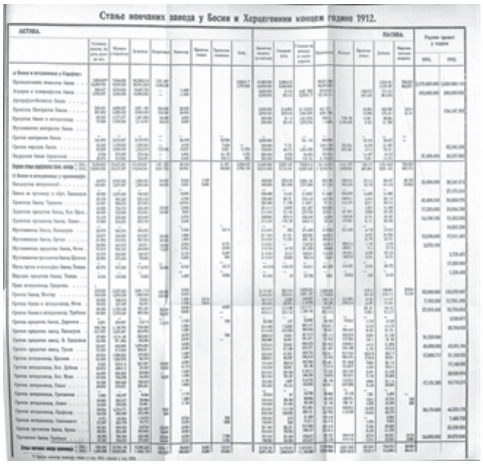

* Novčani zavodi u Bosni i Hercegovini 1912. godine[36]

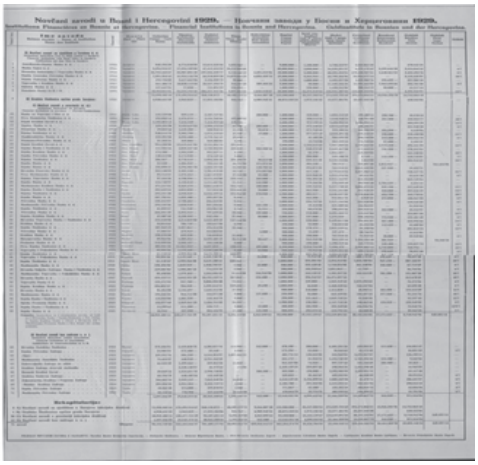

* Novčani zavodi u Bosni i Hercegovini 1929. godine[37]

Za pitanja u vezi sa privrednim zakonodavstvom, unapređenjem trgovine i zanatstva, unapređenjem izvoza, carina, poreza, školovanjem kadrova, zaštitom prava komorskih članova, izvori se mogu crpiti iz zapisnika sjednica Poslovnog odbora koji je aktivno učestvovao u njihovoj izradi i donošenju, dajući mišljenja i pokrećući inicijative za njihovo donošenje ili izmjene upućivane prema Vladi. U arhivskoj građi nalaze se

[33] Banke i štedionice u provinciji: Banjalučka štedionica, Banka za trgovinu i obrt Banjaluka, Hrvatska banka Travnik, Hrvatska kreditna banka Bosanski Brod, Hrvatska trgovačka banka Livno, Muslimanska banka Banjaluka, Muslimanska banka Brčko, Muslimanska kreditna banka Foča, Muslimanska trgovačka banka Bijeljina, Muslimanska trgovačka i poljodjelska banka Tešanj, Narodna kreditna banka Tešanj, Prva štedionica Gradačac, Srpska banka Mostar, Srpska banka i štedionica Foča, Srpska banka i štedionica Trebinje, Srpska kreditna banka Derventa, Srpski kreditni zavod Banjaluka, Srpski kreditni zavod Bosanska Gradiška, Srpski kreditni zavod Tuzla, Srpska štedionica Bijeljina, Srpska štedionica Bosanska Dubica, Srpska štedionica Bosanski Novi, Srpska štedionica Gacko, Srpska štedionica Gračanica, Srpska štedionica Livno, Srpska štedionica Prijedor, Srpska štedionica Sanski Most, Srpska trgovačka banka Brčko i Trgovačka banka Trebinje.

[34] Gotovina, efekti, valute, kuponi, mjenice u portfelju, dužnici, nekretnine, inventar, troškovi osnivanja i roba i dr.

[35] Dionički kapital (uplaćeni), rezervni fond, ulošci na štednju, vjerovnici, raskont, prenosne stavke, dobitak, gubitak, mirovna zaklada namještenika i dr.

[36] *Сумарни извјештај о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912...*, 132.

[37] Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Herzegovinu, *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1929.* (Sarajevo: 1930).

materijali za sjednice i zapisnici sa održanih sjednica koji su dobro očuvani, detaljni, na srpskohrvatskom jeziku, pisani latiničnim i ćiriličnim pismom.

Do 1935. godine Komora je u svojim godišnjim izvještajima iznosila podatke o prometu stranaca samo za grad Sarajevo. Od 1935. godine Društvo za saobraćaj putnika u Sarajevu Komori na raspolaganje daje detaljne podatke za cijelo područje Drinske banovine tako da se mogu donositi zaključci i praviti statistika za ovu oblast. Iz arhivske građe za 1935. godinu pa nadalje mogu se naći podaci koji se odnose na mjesta posjete a koja su podjeljena u tri kategorije: 1. Gradove i turistička mjesta[38]; 2. banje[39]; 3. planinska i klimateska mjesta[40]. Podaci za ove kategorije daju pregled broja putnika, mjesta koja posjećuju, iz kojih država dolaze, koliko noćenja koriste i u koje svrhe (poslovno ili turistički), te godišnju rekapitulaciju za ove tri kategorije koja obuhvata narodnost, broj putnika, poslovno noćenje, turističko noćenje i ukupno noćenja.

* Statistički pregled prometa stranaca u Drinskoj banovini u 1935. godini[41]

Statistički pregled prometa stranaca
u Drinskoj banovini u god. 1935

Arhivska građa fondova pomenutih u ovom radu nije digitalizovana, sređena je i većina je dostupna za istraživanje. Dokumenti su na srpskohrvatskom jeziku i čitljivi su. Za fond Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu iz perioda 1909–1936. godine izrađen je analitički inventar, a za ostale komore većina fondova ima izrađene sumarne inventare ili popise.

Pored ranije objavljenih publikacija i radova nastalih na istraživanju arhivske građe, u skorije vrijeme u Arhivu Bosne i Hercegovine i Historijskom arhivu Sarajevo istraživala su dva istraživača[42] za teme Drvna industrija i eksport drveta u BiH 1850–

[38] Sarajevo, Tuzla, Brčko, Šabac, Travnik, Višegrad, Užice, Ivanjica, Čačak, Bajina Bašta i Čajniče.

[39] Koviljača, Ilidža, Kiseljak, Fojnica, Obrenovac, Ovčar Banja i Crni Guber.

[40] Pale, Zlatibor, Divič Bare, Stambulčić i Han Pijesak.

[41] Trgovinsko-индустријска комора у Сарајеву, *Извјештај о привредним приликама и раду коморе у години 1935.* (Сарајево: Trgovinsko-индустријска комора у Сарајеву, 1936), 273.

[42] Podaci dobijeni iz evidencije istraživača Arhiva Bosne i Hercegovine i Historijskog arhiva Sarajevo.

1990. i istraživanja u vezi sa Lukom Ploče. Također, istraživanjem fonda Trgovačke i obrtničke komore objavljene su publikacije koje se odnose na osnivanje i rad Komore, kao i monografije.[43]

REZIME

Arhiv Bosne i Hercegovine i Historijski arhiv Sarajevo posjeduju bogatu arhivsku građu iz oblasti privrede koja je izvor za proučavanje ekonomske i privredne historije Bosne i Hercegovine. Fondovi Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, kao i Zanatske komore, pružaju dragocjene informacije o privrednim i ekonomskim prilikama i politikama u Bosni i Hercegovini za period 1909–1963. godine.

Dokumenti u arhivskim fondovima komora pružaju uvid u stanje privrednih i ekonomskih uslova i aktivnosti komora u tom period. Kroz arhivsku građu dostupni su podaci o kretanju trgovine, obrta i industrijskih preduzeća, te daju prikaz o novootvorenim i napuštenim trgovinama i obtrima, njihovom osnivanju, trgovcima i obrtnicima, kao i o industrijskim preduzećima razvrstanim po sektorima i mjestu njihovog sjedišta. Izvještaji, zapisnici sa sjednica, te korespondencija sa komorama izvan Bosne i Hercegovine, članstvom, ministarstvima i vladom pružaju detaljan pregled stanja u trgovini, zanatstvu, ugostiteljstvu, bankarstvu, poljoprivredi, saobraćaju, rudarstvu i industriji (tekstilna, hemijska i drvna industrija).

Arhivska građa sadrži i statističke podatke o prometu roba, izvozu i uvozu, carini, broju zanatlija i trgovaca, saobraćaju, turizmu, kao i podatke o učešću u izradi i donošenju zakonskih propisa u vezi sa privrednim zakonodavstvom, unapređenjem trgovine, zanatstva, izvozom, carinom, porezom, školovanjem kadrova, te zaštitom prava komorskih članova.

[43] Božo Mađar, „Počeci organizovanja bosanskohercegovačke privrede i osnivanje Trgovačke i obrtničke komore u Bosni i Hercegovini 1909. godine“, u: *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine X-XI*, ur. Hamdija Kapidžić (Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1970/1971), 345-368; Božo Mađar, „Djelovanje Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od osnivanja 1909. do kraja austrougarske uprave“, u: *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* XII-XIII, ur. Hamdija Kapidžić (Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1972/1973), 201-238; Božo Mađar, „Rad Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1918. do 1932. godine“, u: *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* XVI-XVII, ur. Božo Madžar (Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1976/1977), 139-187; Božo Mađar, „Trgovinsko-industrijska komora za Vrbasku banovinu u Banja Luci (1932–1941)“, u: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878–1945): zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18-20. novembra 1976. godine*, ur. Nikola Babić (Sarajevo: Institut za istoriju; Banja Luka: Arhiv Bosanske krajine, Muzej Bosanske krajine, 1978), 316-334; Božo Mađar, *Privredne komore u Bosni i Hercegovini: monografija o njihovom osnivanju i radu 1909.–1945.* (Sarajevo: Vanjskotrgovinska komora Bosne i Hercegovine, 2006); Mensur Smajlović, *Privredne komore Bosne i Hercegovine: retrospektiva: 1878.–2001.* (Sarajevo: Privredna komora Bosne i Hercegovine, 2002); Mensur Smajlović, Kemal Grebo, Valerijan Žujo, *Stotinu godina Privredne komore Sarajeva* (Sarajevo: Privredna komora Kantona Sarajevo, 2009).

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu (TK-101)
- Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Dosije fonda Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu (TK-101)
- Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Zanatska komora Sarajevo (ZK-102)
- Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Besarović dr Vojislav – Sarajevo (O-BV-66)

Objavljeni izvori i literatura:

- Besarević, Vojislav. *Izvještaj „Sa putovanja komore po monarhiji"*. Sarajevo: Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, 1911.
- Kamberović, Husnija. *Mehmed Spaho (1883–1939) Politička biografija*. Sarajevo, 2009.
- Спахо, Мехмед и Војислав Бесаровић. *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину, О стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912*. Сарајево, 1913.
- Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, *Сумарни извјештај о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912*. Сарајево: 1913.
- Трговинско-индустријска комора у Сарајеву. *Извјештај о привредним приликама у раду коморе у години 1936*. Сарајево: 1937.
- Трговинско-индустријска комора у Сарајеву. *Извјештај о привредним приликама и раду коморе у години 1935*. Сарајево: Др Душан Г. Јефтановић и Др Војислав Р. Бесаровић, 1936.
- Уредба о трговинским, индустријским и занатским коморама. *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 178-LXXV (1932)
- Uredba o spajanju područja Trgovinsko-industrijskih komora Bosne i Hercegovine. *Službeni list NR BiH*, br. 56 (1946)
- *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1987.
- *Vodič kroz fondove i zbirke Istorijskog arhiva Sarajevo*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 2003.
- Zanatske komore u Sarajevu. *Izvještaj o radu sarajevske Zanatske komore i o stanju zanatstva njezinog područja u godinama 1936. i 1937*. Sarajevo: Vlastita naklada komore, 1938.
- Zakon o radnjama (Z.O.R.). *Zbirka Zakona i uredaba Kraljevina Jugoslavija*, broj 292 (1931)
- Zakon o privrednim komorama. *Službeni list SR BiH*, br. 16 (1972)
- Zakon o privrednim komorama. *Službeni list SR BiH*, br. 33 (1990)
- Zakon o vanjskotrgovinskoj komori. *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 30 (2001)

Amela BEDAKOVIĆ

THE FONDS OF THE CHAMBER OF COMMERCE AND CRAFTS FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA AS A SOURCE FOR ECONOMIC RESEARCH 1909–1963

Summary

The Archives of Bosnia and Herzegovina and the Historical Archives of Sarajevo have rich archival material from the field of economy, which is a source for the study of the economy and economic history of Bosnia and Herzegovina. The fonds of the Chamber of Commerce and Crafts for Bosnia and Herzegovina, as well as the Chamber of Trades, provide valuable information on economic conditions and policies in Bosnia and Herzegovina for the period 1909–1963.

Documents in the Chambers' archival fonds provide an insight into the state of the economy and economic conditions and the chambers' activities in that period. Data regarding the movement of trade, trades and industrial enterprises are available through archival material, and they provide an overview of newly opened and abandoned trades and crafts, their establishment, merchants and tradesmen, as well as industrial enterprises classified by sector and place of their headquarters. Reports, meeting memorandums, and correspondence with chambers outside of Bosnia and Herzegovina, membership, ministries, and the government, provide a detailed overview of the situation in trade, crafts, hospitality, banking, agriculture, transportation, mining, and industry (textile, chemical, and wood industry).

The archival material also contains statistical data on the turnover of goods, export and import, customs, the number of craftsmen and traders, traffic, tourism, as well as data on participation in the drafting and adoption of legal regulations related to economic legislation, promotion of trade, craftsmanship, export, customs, tax, staff training, and the protection of the rights of chamber members.

Мр Александра ПИЈУК ПЕЈЧИЋ[1]
Хисторијски архив Сарајево, Сарајево, Босна и Херцеговина
стручни рад

338(497.6)"1893/1995"(091)
COBISS.SR-ID 183769865

ФОНД *САРАЈЕВСКА ПИВАРА (1893–1995)* КАО ИЗВОР ЗА ЕКОНОМСКУ ИСТОРИЈУ

Апстракт: Током процеса модернизације друштвеног и политичког живота долази до почетка развоја пиварске индустрије у Сарајеву. Оснивање Сарајевске пиваре 1864. године означило је почетак индустријализације града.

У раду је дата кратка историја пиваре која ради у континуитету од оснивања без обзира на друштвено-политичке промјене. Представљена је садржина фонда *Сарајевска пивара* који се чува у Хисторијском архиву Сарајево чији документи представљају вриједне историјске изворе за проучавање најширег спектра тема из области економске, локалне и социјалне историје, историје менталитета, демографије, свакодневице Сарајева и Босне и Херцеговине.

Кључне ријечи: *Сарајевска пивара, индустријализација, извори, економска историја, пиво, сировине, производња, пословање, капитал, радници*

Превазилажење политичких тема почело се постепено прихватати почетком друге половине XX вијека када се и развија економска историја као поддисциплина историје. У Босни и Херцеговини она никада није доживјела посебан замах, јер се економска историја не изучава ни на једном факултету, а не постоји ни научна институција за истраживања тема из ове области. Писање радова из економске историје препуштено је ентузијазму појединаца.

„Ниједан део прошлости не може се прескочити под изговором да наводно не спада у праву област историјског знања. Али, до које мере ће то постати предмет заснованог истраживања зависи од приступачности историјских доказа.“[2] Управо су истраживање и проучавање привредних тема у прошлости ограничени доступношћу историјских извора што је и основни разлог недовољне заинтересованости за економску историју. Велики дио кривице сносе и архиви као институције јер се већа пажња поклања сређивању и обради фондова јавне управе, док се привредни фондови стављају у други план. Они се сређују и за њих се израђују сумарни инвентари који се много не разликују од пописа архивске грађе за примопредају.[3] На овај начин грубо сређени, без аналитичких пописа, привредни фондови су мучни за истраживање. Самим тим, архиви учествују у ограничењима истраживања о којима је говорио и Февр: „Ограничити поље деловања научника то значи повећати

[1] виши архивист, *sandrapijuk@gmail.com*

[2] Џон Тош, *У трагању за историјом* (Београд, Клио, 2008), 83.

[3] Ове фондове у Хисторијском архиву Сарајево сређују архивски техничари.

„специјализацију“, ту велику несрећу. То значи нанети непоправљиву штету.“[4] Да би избјегли наношење велике штете, веће ангажовање архивиста на сређивању и обради привредних фондова подстакло би истраживаче на истраживања економске историје, чиме би дали допринос развоју економске историје која у коначници може помоћи разумијевању и побољшању економије данас, односно пружити могућност „за налажење решења за крупне данашње проблеме“.[5]

Аустроугарском окупацијом БиХ почео је процес индустријализације, па је привреда ових области доживјела преображај и модернизацију. Почеле су се оснивати индустријске творнице за прераду сировина. Овакав развој диктирала је државна економска политика, гдје су се искоришћавала природна богатства и јефтина радна снага. Развој саобраћајне мреже убрзао је индустријализацију што је изискивало довођење радне снаге изван БиХ, јер је домаће становништво великим процентом било неписмено, а радници неквалификовани. Тако су странци постали главни носиоци капиталистичког начина пословања. За вријеме аустроугарске владавине, Сарајевска пивара доживјела је процват и пиварство је постало водећа производна индустријска грана у Сарајеву.

АРХИВСКИ ФОНД *САРАЈЕВСКА ПИВАРА*

За годину оснивања Сарајевске пиваре узима се 1864. када је Фелдбауер из Старе Градишке отворио прву пивару у Ковачићима[6], која је због слабе продаје кратко постојала. Касније је отворено још неколико мањих пивара, али се нису дуго одржале и о њима није сачувана архивска грађа. Године 1866. Ристо Радуловић из Љубиња отворио је примитивну пивару у Лукавици.[7] Исте године је умро, па је пивара престала са радом.

Словенац Андрија Гердоуч (Гердоучова пивара) подигао је 1870. године нову пивару у Ковачићима. Током заузимања града од стране аустроугарске војске, пивара је оштећена, али је обновљена 1880. године под називом „Прва чешка пивара у Сарајеву“.[8] Године 1890. Гердоуч је пивару продао друштву Виктор Кнежек.[9] Хајнрих Леви изградио је нову пивару 1881. године у Конак улици[10], а 1882. подигао је своју пивару Георг Ашенбренер на Кошевском потоку[11]. Наредних десет година ове пиваре биле су конкуренција једна другој на сарајевском тржишту. Увођењем жељезничке путне мреже продаја пива домаћих пивара постала је слабија, јер се пиво почело увозити.

Да би избјегле затварање, све три сарајевске пиваре (Виктора Кнежека, Хајнриха Левија и Георгија Ашенбренера) преузело је 28. фебруара 1893. године

---

[4] Лисејн Февр, *Борба за историју* (Београд: Српска књижевна задруга, 2004), 114.

[5] Фернан Бродел, *Списи о историји* (Београд: Српска књижевна задруга, 1992), 189.

[6] Kosta Mandić, „Prva pivara u Sarajevu godine 1864“, *Jugoslovenski list*, 25. maj 1930.

[7] Тодор Крушевац, *Сарајево под Аустро-угарском управом 1878–1918* (Сарајево: Издање Музеја града Сарајева, 1960), 206.

[8] „Prva češka pivara u Sarajevu“, *Bosansko-Hercegova*čke novine, broj 99, 9. decembar 1880.

[9] *Sarajevski list*, 23. mart 1890.

[10] Т. Крушевац, *Сарајево под Аустро-угарском управом 1878–1918*..., 206.

[11] На том локалитету данас се налази зграда управе Хисторијског архива Сарајево.

Дионичко друштво за прераду и вриједнију употребу пољопривредних производа спојивши их у ново предузеће под именом Дионичка пивара у Сарајеву.[12] Бивша пивара у Ковачићима преуређена је за производњу слада. Касније је сладара уређена на „погон турбином на води, а и са бензинским мотором. Може да произведе 80-100 вагона слада годишње.“[13] За вријеме Другог свјетског рата је бомбардована, али је убрзо обновљена те је наставила са радом.

Од 1893. до 1947. године пивара је пословала под именом Дионичка пивара у Сарајеву, када је национализована и од тада је радила као државно привредно предузеће под именом „Сарајевска пивара“ са сједиштем у Сарајеву. Године 1978. удружила се са Сарајевским кисељаком, Витинком, а затим сладаром у Рогатици у једну радну организацију за производњу пива и минералних вода „ПИМ“. Отварањем сладаре у Рогатици[14], сладара у Ковачићима престала је са радом. Док је сладара у Ковачићима могла да подмирује само трећину потреба пиваре за сладом, нова сладара у Рогатици имала је капацитет снабдијевања свих пивара у БиХ.

Првобитно је Сарајевска пивара била у власништву аустроугарских капиталиста, а од 1923. до 1941. године већински власник била је Српско-америчка банка са сједиштем у Београду. За вријеме Другог свјетског рата, односно Независне Државе Хрватске, пивара је била државно предузеће под контролом Државне ризнице, Одјела за државну имовину, невјеру и дугове, Уреда за подржављени иметак. Године 1947. пивара је постала државно предузеће.

Архивска грађа Сарајевске пиваре чува се у Хисторијском архиву Сарајево у оквиру архивског фонда *Сарајевска пивара* (сигнатура СП-329). Примопредаја архивске грађе између Сарајевске пиваре и Архива вршена је у два наврата. Грађа настала у периоду од 1893. до 1945. године предата је Хисторијском архиву Сарајево 2. јула 1969. године у количини од око седамдесет пет фасцикли. Године 1987. грађа је сређена и смјештена у педесет две архивске кутије и петнаест књига. За ову грађу израђен је сумарни инвентар.[15] Грађа је на њемачком и српскохрватском језику. Дана 23. децембра 2004. године извршена је примопредаја архивске и регистратурне грађе настале у периоду од 1945. до 1995. године.[16] О овој примопредаји нема трагова у досијеу фонда, а пописи за предату грађу недостају. Будући да је преузета и архивска и регистратурна грађа у различитим регистратурним јединицама, ова грађа је сређена 2020. године на начин да је комисијски излучена грађа којој

[12] *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912* (Сарајево: Штампарија „Народа“, 1913), 105.

[13] Jozo Lakatoš i Aco Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine* (Zagreb, Naklada „Jugoslovenskog Lloyda“, Tisak hrvatskog štamparskog zavoda d.d, 1924), 174.

[14] Архивска грађа УПИ РО „ПИМ“ Сарајево, ООУР фабрика пивског слада Рогатица (сигн. ФПСР-444) налази се у Хисторијском архиву у Сарајеву. Преузета је од стечајне управе 1990. године. Грађа је непотпуна, а обухвата временски распон од 1977. до 1987. године. Укупна количина износи 41 архивску кутију и има израђен сумарни инвентар. Према: *Vodič kroz fondove i zbirke Istorijskog arhiva Sarajevo* (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 2003), 105.

[15] Према: досије фонда Сарајевска пивара

[16] Према: досије регистратуре Сарајевска пивара

је истекао рок чувања. Преостала архивска грађа сређена је по годинама и врсти и смјештена у архивске кутије. Укупна количина грађе износи 936 регистратурних јединица (архивске кутије и пакети[17]). Од тога, грађа настала од 1945. до 1992. године садржи 481 регистратурну једниницу, а грађа настала у периоду 1992. до 1995. године износи укупно 455 регистратурних јединица. Грађа настала у периоду од 1992. до 1995. године састоји се највећим дијелом од рачуноводствено-финансијске документације, а како прописи третирају грађу насталу током ратова код стваоца, из ње није вршено излучивање, јер је погрешно тумачено да се излучивање не може уопште вршити.

Фонд садржи документа која говоре о расту и развоју пиваре, повећавању имовине у Сарајеву куповином земљишних честица у њеној близини и куповини зграде Врховног суда и земљишта 1910. године. Уговори о куповини других пивара говоре о ширењу капитала. Сарајевска пивара је купила Тузланску 1914. године и од тада је Тузланска пивара радила као филијала Дионичке пиваре у Сарајеву.[18] Послије Првог свјетског рата конкуренцијом је принудила пивару у Броду да је купи, а Пивару у Петроварадину купила је 1927. године.

У сврху ширења тржишта, временом је по многим мјестима отварала стоваришта, ледаре и пунионице флаша у које је пиво допремано у бурадима обложеним леденим плочама гдје се вршило претакање у флаше. Овакви погони налазили су се у Скопљу, Цетињу, Косовској Митровици, Травнику, Зеници, Мостару, Врњачкој бањи, Краљеву, Добоју, Дервенти, итд. Пивара је изградњом складишта широм Краљевине била конкурент тамошњим пиварама. На овај начин је проширила тржиште на територију скоро цијеле Краљевине Југославије. Због велике конкуренције, интересантно је истаћи да се пиво Дионичке пиваре могло јефтиније добити на подручјима других пивара него у Сарајеву, а негдје скоро бесплатно до тренутка када би се конкурент потиснуо или уништио.

Будући да Сарајевска пивара послује и данас, производња сарајевског пива је појава дугог трајања. Архивска грађа расвјетљава производњу, потрошњу, транспорт и квалитет пива од 1893. до 1995. године. На почетку, пивара је била прилагођена за производњу 350 хектолитара дневно. Међутим, ови капацитети се нису користили, будући да је производила количине пива у складу са потражњом. Годишња производња се кретала око 45.000 хектолитара. За тадашње услове ова количина је била висока и због тога је важила за једну од највећих пивара на територији Аустроугарске. Ширењем капитала и тржишта, сваке године су се повећавали и потражња и производња да би 1915/1916. пословне године достигла производњу од 115.000 хектолитара.[19] Међутим, послије Великог рата, производња је пала на 29.000 хектолитара усљед оскудице у сировинама. Извори свједоче да је за вријеме Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца пивара преполовила своју производњу и почела да губи своје позиције у односу на остале комкуренте. Поскупљење сировина,

[17] Овом регистратурном јединицом архивски техничар који је радио на сређивању фонда назвао је двије или више књига увезаних архивском шпагом.

[18] Тузланска пивара је до 1951. године радила у склопу Сарајевске пиваре.

[19] Ову количину производње достигла је тек седамдесетих година када је извршена реконструкција погона.

редовни државни намети, исплата пореза на ратну добит и економска криза утицали су на пад производње пива. Да би превазишла ову кризу, пивара је одлучила да то ријеши на рачун потрошача повећавањем цијене пива. На овај начин се производња незнатно повећавала од 1936, тако да је у години 1940. достигла 29.380,5 хектолитара пива. Услед затечених великих залиха сировина, производња у 1941. години, а у вези с тим и продаја пива, била је у порасту и износила је око 36.005,54 хектолитара. Од тада су, због помањкања сировина, производња и продаја опадале током 1942. и 1943, а у пословној години 1943/1944. производња пива износила је 23.201,55 хектолитара.

Највећа производња пива постигнута је 1949. године, а затим је постепено опадала, да би се 1956. године спустила на свега 16.000 хектолитара пива веома слабог квалитета. Тада су високе цијена пива, дотрајалост основних средстава, тешкоће око набавке сировина, а највише лоше руковођење, довели у питање опстанак пиваре. Да би се подмирили лични дохоци, вршила се распродаја основних средстава, транспортних буради од пива, буради за одлежавање пива, а како су распродата бурад лежног подрума, створила су се уска грла у производњи што се нарочито у каснијим годинама одразило на квалитет пива јер је процес производње, односно рок врења и одлежавања пива, сведен на минимум.[20]

Промјене у пословној политици спасиле су пивару од затварања. Ради оријентације тржишта на потрошњу пива у флашама, ручно пуњење пива под врло тешким условима замијенила је набављена машина капацитета 5.000 флаша на сат, па од 1958. године почиње већа производња пива. Године 1979. постигнута је највећа производња од 360.000 хектолитара пива.

У техничко-технолошком погледу, из извора сазнајемо да је пивара била заокружена још за вријеме Аустроугарске. Као таква, у доба Краљевине Југославије била је веома савремена фабрика. Међутим, развој тржишта послије Другог свјетског рата изискивао је нове технологије и модернизацију производних процеса. Нове инвестиције допринијеле су бољој производњи и квалитету пива и смањиле ризик од контаминације и кварења напитка.

Документација о технологији производње пива, технолошким иновацијама, опреми коришћеној у производњи, складиштењу, паковању од дрвених буради до стаклених боца говоре о економском расту и развоју. О томе се у грађи налазе пројекти разних инвестиција као што су реконструкција и модернизација погона, изградња цјевовода за унутрашњи развод топле и хладне воде, варионице пива, бистрења и хлађења сладовине, филтрације пива и тлачних танкова, пунионице боца, компресорске станице, расхладног система сладаре, расхладних уређаја у лежном подруму, силоса, пунионице пива, творнице слада итд.

Осим пројеката који се директно односе на производњу, у грађи се налазе и пројекти о грађевинским инвестицијама пиваре као што су уградња лифта, трансформаторске станице, адаптације електоинсталација, централног грijања, реконструкција лежног подрума, котларнице, водовода и канализације, стављање уличне

[20] Према: Хисторијски архив Сарајево (даље ХАС), Сарајевска пивара (даље СП-329), кутија 478.

и дворишне фасаде, уградња црпне станице бунара, реконструкције и доградња пиваре, изградња складишта пива, реконструкција и модернизација Фабрике слада Рогатица итд.

Познато је да су основне сировине у пиварској индустрији јечам, хмељ и квасац. Извори откривају како и одакле су се набављали, у којим количинама, по којима цијенама и каквог су били квалитета. Прије Другог свјетског рата се сваке друге или треће године увозила из иностранства чиста култура сјеменског пиварског јечма, који су пиваре контрахирањем умножавале и бориле се за чисту културу, јер се пиварски јечам врло брзо дегенерисао. Послије рата пиваре нису уопште добијале чист пиварски јечам за репродукцију, већ се морао употребљавати умјесто пиварског обични сточни јечам који је негативно утицао на квалитет пива и давао слаб екстракт.

Грађа расвјетљава и економску политику државе која се негативно одражавала на производњу и квалитет пива. „Било је случајева да је хмељ у целокупном приносу извожен, а наша индустрија је била приморана да увози амерички и белгијски хмељ, који је три пута лошијег квалитета, што је негативно утицало на квалитет пива, па чак изазвало и материјалну штету, јер га пиваре нису могле искористити, већ су га морале бацити.“[21] Пивара је оскудијевала у доброј и чистој култури пиварског квасца, што се често негативно одражавало на квалитет пива. Пошто уређаји за производњу чисте културе производње пиварског квасца нису постојали, увозио се из Беча и Минхена, али с обзиром на дуг транспорт и брзо кварење, обично се тај квасац допремао мање или више инфициран.

Квалитет пива зависи и од квалитета воде. Сарајевска пивара је једина пивара у БиХ изграђена на властитом извору воде. Имала је сопствени бунар у кругу пиваре, а од Земаљске владе је добила право безграничног коришћена воде са Ковачића врела. Међутим, повећавањем производње и смањеним количинама воде у бунару, пивара је почела да трага за новим извором воде. У дворишту пиваре пронађена је вода на дубини од три стотине метара. Данас, укупно три бунара дају преко сто литара воде у секунди.

Досељавање становништва у Сарајево током аустроугарске владавине утицало је и на пивару, јер се повећавањем становништва повећавао и број потрошача. Изградњом жељезничке мреже повећала се могућност за дистрибуцију пива. Извори освјетљавају продајну мрежу пиваре и цијене пива по мјестима. Осим извора за економску историју, ова врста грађе је значајна и за свакодневицу. Из ње се може читати о томе како се становништво навикавало на ново пиће, у којим количинама је конзумирано, факторима који су утицали на потрошњу пива, утицају пиваре на укупну количину конзумирања алкохола, те о утицају пива на здравље људи.

Извори пружају увид у број запослених радника[22], њихову стручност, старосну структуру, социјалну структуру, социјалну неједнакост међу радницима, посеб-

[21] ХАС, СП-329, кутија 479.

[22] „У вријеме највеће производње пива било је 160 радника и 20 службеника. Данас 1962. на мању производњу од 90.000 запослено је 250 радника и службеника. Разлог је начин паковања пива, некада у бурад, данас у боце, процес пуњења је тежи и захтијева много више радне снаге.“ ХАС, СП-329, кутија 478.

но између странаца и домаћих у периоду аустроугарске окупације и управе, као и о привилегованом положају страног стручног кадра. Познато је да су страни радници за вријеме Аустроугарске имали бесплатно становање, плаћену струју и огрев и редовно следовање за пиво. То је био мали број привилегованог стручног кадра. Међутим, далеко већи број радника запослених у пивари били су неквалификовани радници, сељаци и осиромашени варошани. У пивари је велики дио посла био сезонске природе, па су у фонду садржане и информације о сезонским радницима.

Иако су за вријеме аустроугарске протексције постојали закони који су штитили раднике, они се нису примјењивали, па су их власти израбљивали на начин да се радило по шеснаест часова на дан, чак и суботом и недјељом, за веома ниске наднице. Иако су производња и продаја биле добре, стандард радника није растао. Акционари су убирали баснословно висок профит, што им је омогућавало да прошире свој капитал у подизању других индустријских објеката. Улагање капитала на подручју БиХ било је условљено јефтином радном снагом. Кроз зарађене плате и дневнице у различитим друштвено-политичким системима могуће је видјети какав је био стандард живота радника и надничара и како су се мијењали радни услови током времена. Интересантно је да су за вријеме Краљевине Југославије радници пиваре имали веће наднице од већине осталих радника.

Извори омогућавају истраживања и социјалне историје, јер говоре о условима рада, здравственом стању радника, утицају радних услова на здравље, (не) осигурању радника, њиховој хигијенско-техничкој заштити, условима становања радника од бескућника и живота у потпуно нехигијенским условима до градње станова за њих. Грађа је извор за истраживање радничког организовања у синдикалне организације, дјеловање синдиката у различитим временским периодима и различитим друштвено-политичким амбијентима у БиХ.

Постојање творница говори нам да је Сарајево био захватио талас индустријализације и то је био главни разлог досељавања сеоског становништва у град. О развоју степена индустрије говори нам и чињеница да се у котару Сарајеву (и градско и сеоско становништво) од пољопривреде, шумарства и рибарства издржавало 37,59% становништва, док се све остало становништво издржавало од индустрије, занатства, трговине и војне службе, по попису становништва 1931. године.[23]

Индустријализација је трасирала пут урбанизацији и модернизацији града. Доласком индустрије град се почео диференцирати од села у свим погледима. Индустријализација је условила пресељавање сеоског становништва у град које је у градској средини тражило запослење и боље услове за живот. Многи од њих су нашли запослење у Сарајевској пивари, па је ова грађа и извор за миграцију радне снаге током дугог временског периода, односно за демографске промјене, али и за историју менталитета, јер се сеоско становништво које се доселило у град тешко навикавало на нове услове живота. Ту су до пуног изражаја долазили сукоби менталитета.

Фонд садржи фотографије које приказују догађаје у пивари, активности саме пиваре, раднике, технологију и др. Кроз ове визуалне приказе може се пратити развој пиваре и анализирати технолошке промјене и иновације, а истовремено могу

[23] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. IV, Sarajevo, 1940.

послужити као допуна економским изворима, за проучавање промјена у друштву, индустријском напретку, али и промјена у урбаном развоју, култури, свакодневици, одијевању...

Маркетиншки материјали откривају начине промовисања пива и борбу за тржиште. Интересантно би било истраживање утицаја промотивног материјала, брошура и реклама на продају пива и добит пиваре.

Пивара је пратила штампу и скупљала новине у којима је писано о њој, па се у грађи налази велики дио чланака из разних новина.

Фонд Сарајевске пиваре до сада је истраживао само један истраживач за потребе писања монографије поводом 125 година постојања Сарајевске пиваре. На основу тог истраживања настало је дјело Рефик Хоџић, Сарајевска пивара 1864–1989, (Рогатица: РО „Мићо Соколовић“, 1989)

РЕЗИМЕ

Архивска грађа Сарајевске пиваре чува се у Хисторијском архиву Сарајево у оквиру архивског фонда Сарајевска пивара (сигнатура: СП-329). Укупна количина грађе настале између 1893. и 1995. године износи 1003 регистратурне јединице. Грађа је сређена, приступачна, писана њемачким и српскохрватским језиком и има израђен сумарни инвентар.

Посебна пажња у писању рада посвећена је краткој историји пиваре да се укаже на дуго постојање производње пива у Сарајеву. Грађа расвјетљава друштвене и политичке околности у којима се пивара развијала, утицају политичких промјена на њен рад, о власничким и статусним промјенама, као и о економској политици државе. Фонд садржи грађу која пружа информације о расту и развоју пиваре, повећавању капитала, технологији производње, количинама произведеног пива и његовом квалитету, потрошњи, транспорту, паковању од дрвених буради до стаклених боца, сировинама коришћених у производњи, сккадиштењу пива. Извори дају податке о великој продајној мрежи пиваре, цијенама пива по мјестима и пружају увид у број запослених радника, њихову стручност, старосну и социјалну структуру, социјалну неједнакост међу радницима, посебно између странаца и домаћих у периоду аустроугарске окупације окупације и управе, о привилегованом положају стручног кадра. Фотографије, маркетиншки материјали и новински чланци који се налазе у фонду употпуњују његову грађу.

Циљ рада је представљање фонда који није истраживан, а који пружа могућност истраживања великог броја тема за економску и локалну историју, свакодневицу, социјалну историју, историју менталитета, демографију.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Хисторијски архив Сарајево (ХАС), Сарајевска пивара (СП-329)

Објављени извори:

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. IV, Sarajevo, 1940.

Литература:

- Бродел, Фернан. *Списи о историји*. Београд: Српска књижевна задруга, 1992.
- *Vodič kroz fondove i zbirke Istorijskog arhiva Sarajevo*, prir. Dervišević Mustafa. Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 2003.
- Крушевац, Тодор. *Сарајево под Аустро-угарском управом 1878–1918*. Сарајево: Издање Музеја града Сарајева, 1960.
- Lakatoš, Jozo i Aco Despić. *Industrija Bosne i Hercegovine*. Zagreb: Naklada „Jugoslovenskog Lloyda“, Tisak hrvatskog štamparskog zavoda d.d, 1924.
- *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912*. Сарајево: Штампарија „Народа“, 1913.
- Тош, Џон. *У трагању за историјом*. Београд: Клио, 2008.
- Февр, Лисејн. *Борба за историју*. Београд: Српска књижевна задруга, 2004.

Штампа:

- Mandić, Kosta. „Prva pivara u Sarajevu godie 1864“. *Jugoslovenski list*, 25. maj 1930.
- „Prva češka pivara u Sarajevu“. *Bosansko-Hercegovačke novine*, 9. decembr 1880.
- *Sarajevski list*, 23. mart 1890.

Aleksandra PIJUK PEJČIĆ, MA

SARAJEVO BREWERY FONDS (1893–1995) AS A SOURCE FOR ECONOMIC HISTORY

Summary

The archival material of the Sarajevo Brewery is kept in the Historical Archives of Sarajevo within the Sarajevo Brewery Fonds (signature: SP-329). The total amount of materials created between 1893 and 1995 amounts to 1003 registry units. The material is organized, accessible, written in German and Serbo-Croatian and has a summary inventory.

Special attention in this paper is devoted to the short history of the brewery to indicate the long existence of beer production in Sarajevo. The material sheds light on the social and political circumstances in which the brewery developed, the impact of political changes on its work, ownership and status changes, as well as the economic policy of the state. The fonds contains material that provides information on the growth and development of the brewery, capital increase, production technology, quantities of beer produced and its quality, consumption, transport, packaging from wooden barrels to glass bottles, raw materials used in production, beer storage. The sources provide information about the brewery's large sales network, beer prices by location and provide insight into the number of employees, their expertise, age and social structure, social inequality among workers, especially between foreigners and locals during the period of the Austro-Hungarian occupation and administration, and the privileged position of skilled workers. Photographs, marketing materials and newspaper articles found in the fonds complement its material.

The aim of this work is to present a fonds that has not been researched, and which offers possibility of researching a large number of topics for economic and local history, everyday life, social history, history of mentality, and demography.

Др Татјана КИКИЋ[1]
Агенција за привредне регистре, Београд, Србија
Александра МАТИЋ[2]
Државни архив Србије, Београд, Србија
стручни рад

338(497.11)(091)
COBISS.SR-ID 183773193

АРХИВСКА ГРАЂА АГЕНЦИЈЕ ЗА ПРИВРЕДНЕ РЕГИСТРЕ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ПРИВРЕДНЕ ИСТОРИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Апстракт: Архив Агенције за привредне регистре (АПР) баштини око 30 километара архивске грађе, од којих најстарија датира од 1945. године, а преузета је од привредних судова, министарстава и других државних органа и институција Републике Србије. Она представља важан извор за проучавање привредне историје у Републици Србији од половине 20. века до данас.

Циљ рада је да, кроз преглед података садржаних у регистрима које води АПР, представи разноврсност и вредност ове архивске грађе.

Подаци за овај рад истраживани су на основу примопредајних табела и записника сачињених приликом преузимања архиве од привредних судова и других државних органа који су били надлежни за регистрацију правних субјеката, као и непосредним увидом у саму архивску грађу и електронске апликације које се користе у АПР. Због прецизности приликом навођења коришћени су и званични подаци о регистрима исказани на сајту АПР. Додатна сазнања добијена су методом интервјуа са запосленима који су непосредно учествовали у формирању и развоју самог Архива АПР.

Кључне речи: *Агенција за привредне регистре, регистри, привредна историја, архив,* ***а****рхивска грађа, историјски извор*

Проучавање привредне историје ослања се на различите врсте историјских извора који помажу у реконструкцији економских активности, процеса и промена у прошлости. Они омогућавају целовит и директан увид у некадашње економске прилике и праксе. Када говоримо о њима, на првом месту имамо у виду архивску грађу, а у њој најпре документа привредних субјеката и других институција који садрже информације о њиховој регистрацији, делатности, приходима, расходима, кредитима, инвестицијама и сл. Регистри који се воде у АПР најважнији су алати за праћење и истраживање пословања јер омогућавају јавни увид у основне информације о правним субјектима који делују или су некада деловали на територији Републике Србије. Проучавање ових извора омогућава разумевање сложених привредних и друштвених односа, што је кључно за интерпретацију и разумевање савремених економских феномена.

[1] архивски саветник, руководилац Архиве АПР, *tkikic@apr.gov.rs*
[2] виши архивист, *aleksandramatic244@gmail.com*

Регистрација правних субјеката након Другог светског рата прошла је кроз значајне промене које су одражавале политичке и економске трансформације земље.

Непосредно након завршетка рата држава је преузела контролу над готово свим привредним активностима. Промене у друштвено-економској структури дале су југословенској привреди мешовит карактер: она је почивала на три сектора – државном, задружном и приватном.[3] Правни оквир за регистрацију привредних субјеката био је обликован социјалистичким законодавством. Тако је једним од закона (Законом о национализацији приватних привредних предузећа) извршена национализација приватних предузећа у 42 привредне гране[4] (од рударства и металургије, бродоградње и аутомобилске индустрије, индустрије пољопривредних алата, трговине, прехрамбене индустрије, банкарства, до транспорта и саобраћаја...), што је обухватало сва предузећа која су по свом карактеру и капацитету имала важност за савезну или републичку привреду, за заштиту народног здравља или за културни развој, као и сва она која је републичка Народна скупштина прогасила предузећима од републичког значаја, а која нису била занатског карактера. Земља је прешла на плански економски модел, што значи да су централизована акумулација и дириговано планирање, базичне формуле система административног руковођења привредом, Уставом добили компетенције да преко извршних органа власти „тотално“ обухвате све послове друштва.[5] За спровођење државне политике на локалном нивоу били су надлежни народни одбори који су били одговорни за планирање и управљање локалном привредом, укључујући планирање, дистрибуцију ресурса и развој инфраструктуре[6], да би доношењем Општег закона о уређењу општина и срезова из 1955. године[7] ови послови били пренети у надлежност општина које постепено постају основица свеукупног механизма социјалистичке демократије са наглашеним привредним функцијама и економском самосталношћу.[8] Одлуке о оснивању привредних субјеката и њихова регистрација биле су координиране кроз министарства и друге државне органе. На основу претходно донетих решења, територијално надлежни привредни судови су у регистре уписивали податке о привредним субјектима. У периоду децентрализације земље и економске либерализације, општинске администрације и привредни судови постају значајнији у процесу регистрације привредних субјеката.

Доношењем Закона о удруженом раду 1976. године прописани су нови облици организације привредних активности – организације удруженог рада

[3] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988.* (Beograd: Nolit, 1988), 86.

[4] Закон о национализацији приватних привредних предузећа, *Службени лист ФНРЈ*, број 98 (1946) и 35 (1948), чл. 1-5.

[5] Александар Ракоњац, „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација“, *Токови историје* 24 (2016): 161.

[6] Општи закон о народним одборима, *Службени лист ФНРЈ*, број 49 (1949), из члана 25.

[7] *Службени лист ФНРЈ*, број 26 (1955).

[8] Александар Ђурђев, „Локална самоуправа у Србији – од 1804. године до транзиције“, у: *Зборник радова Правног факултета*, *Нови Сад*, 41, 1-2 (Нови Сад: Правни факултет, 2007): 13.

(основне организације, радне организације и сложене организације).[9] Организације удруженог рада постале су супституит за „класично" предузеће.[10] Овај вид привредног организовања био је на снази до доношења уставних амандмана 1988. године којима је, између осталог, омогућено самостално обављање делатности личним радом и средствима у својини грађана[11], да би са доношењем Закона о предузећима[12] биле формализоване промене у привредном систему и омогућен прелазак на тржишну економију. Процедура регистрације постаје сложена и прилагођена новом економском систему и у потпуности је пренета у територијално надлежне привредне судове и друге државне органе, сходно прописима, уз регулативе које су омогућиле приватизацију државних предузећа.

Почетком 21. века овај процес је централизован и модернизован доношењем Закона о привредним друштвима[13] и Закона о Агенцији за привредне регистре[14] која постаје централна институција задужена за регистрацију свих привредних субјеката. АПР је преузела надлежности које су раније у питањима регистрације правних субјеката имали привредни судови и општинске администрације и одговорна је за вођење регистра свих правних субјеката, укључујући предузећа, удружења и друге облике правних лица.

Као јавна агенција, чија се надлежност за вођење регистара и евиденција протеже на територији целе Републике Србије, АПР обезбеђује уједначену праксу регистрације усклађену са европским стандардима и јединствене услове за покретање пословања за све учеснике у привредном животу Републике Србије.

У оквиру своје организационе структуре, АПР има издвојену Службу архиве (Архив АПР) чија је делатност чување и заштита око 30 километара архивске грађе у папирном облику (именика и регистара привредних судова и других државних органа), као и електронске архиве коју чине скенирана (архивирана) документа настала током обављања послова у оквиру њене надлежности, као и оних који су настали пре њеног оснивања. Архивски фонд АПР разврстан је по регистрима чији обим, структура, провенијенција и садржај представљају важан извор за проучавање привредне историје Србије од друге половине 20. века до данас.[15]

АРХИВСКА ГРАЂА АГЕНЦИЈЕ ЗА ПРИВРЕДНЕ РЕГИСТРЕ

Ради лакшег прегледа и описа архивског фонда АПР, у овом раду смо архивску грађу класификовали на две главне целине:

[9] Закон о удруженом раду, *Службени лист СФРЈ*, број 53 (1976), чл. 13 и 16.

[10] Slobodan Ostojić, „Velika preduzeća u Jugoslaviji. Prilog privrednoj istoriji", *Industrija* 27, 1-4 (2001): 95.

[11] XXI Амандман на Устав СФРЈ, *Службени лист СФРЈ*, број 70 (1988).

[12] Закон о предузећима, *Службени лист СФРЈ*, број 77 (1988), чл. 1.

[13] Закон о привредним друштвима, *Службени гласник РС*, број 125 (2004), чл. 8 и 9.

[14] Закон о Агенцији за привредне регистре, *Службени гласник РС*, број 55 (2004), 111 (2009) и 99 (2011), чл. 1.

[15] Велику захвалност аутори дугују запосленима у АПР, а посебно онима који су својим непосредним радом и сугестијама допринели прикупљању података за овај рад: Дијани Првуловић, Дијани Батрићевић, Ивани Раковић, Синиши Родићу и Милошу Добросављевићу.

Архивска грађа преузета од привредних судова, судова удруженог рада, министарстава и других органа и институција Републике Србије која обухвата период од 1945. до 2004. године;

1. Архивска грађа правних субјеката регистрованих након оснивања АПР.
2. Архивска грађа преузета од привредних судова и других државних органа

1. Архивска грађа правних субјеката регистрованих након оснивања АПР.

До оснивања АПР регистрација правних субјеката вршила се код територијално надлежних привредних судова (регистрација привредних субјеката, здравствених установа, установа културе), затим код надлежних државних органа – министарстава (регистрација удружења, спортских друштава и савеза, задужбина, фондација) и органа локалне управе – општина (регистрација предузетничких радњи). Након 2004, када је поступак регистрације централизован и пренет у АПР, отпочело је и континуирано преузимање евиденција и архивске грађе правних субјеката регистрованих у претходном периоду, као и њихово превођење у надлежне регистре. У овом смислу, важно је напоменути да није преузета архивска грађа која се односи на регистрацију и уписе за предузетнике и спортска удружења.

Архивска грађа, преузета од привредних судова на основу одредби чл. 85, ст. 1. и чл. 89. Закона о регистрацији привредних субјеката[16], подељена је на Стари регистар, коме припада архивска грађа правних субјеката настала у периоду 1945–1973, и Нови регистар, за архивску грађу правних субјеката насталу у периоду 1974–2004. године.

Архивска грађа преузета од Министарства за државну управу и локалну самоуправу и из полицијских управа на основу чл. 87 Закона о удружењима[17] садржи уписе и решења од 1947. до 2009. године.

Документација преузетог старог регистра привредних судова приказана је у облику свезака (уписи судских решења са ознаком „Фи“[18]) које су микрофилмоване (могу се видети кроз електронске системе) и пратећих збирки исправа које се састоје од документације приложене за упис и промене код надлежног привредног суда.

Након 1974. године регистрација се вршила у надлежним трговинским судовима и то по пријему прописаног обрасца од стране правног лица. Након усвајања донетог судског „Фи-решења“, све промене су се уписивале у регистарске улошке, на регистарским листовима. Ова документација је изузетно занимљива у истраживачком смислу, с обзиром на то да регистарски уложак представља својеврсну „личну карту“ правног лица, а регистарски листови, који заједно чине регистарски уложак, садрже све податке о називу, власништву, оснивачима и капиталу, делатности, као и податке о статусним променама и евентуалним стечајним и ликвидационим поступцима.

[16] Закон о регистрацији привредних субјеката, *Службени гласник РС*, број 55 (2004) и 61 (2005), чл. 8, ст. 1.

[17] Закон о удружењима, *Службени гласник РС*, број 51 (2009), 99 (2011) и 44 (2018), чл. 4.

[18] У Уписник „Фи“ заводе се пријаве за упис у судски регистар привредних судова.

Сви регистарски листови су хронолошки архивирани, чине историјат правног субјекта, сажет на једном месту (у тзв. Мапи) и имају два дела: Активу која садржи последње активно стање свих регистарских листова (последњи уписи су из 2004. и 2005. године) и Пасиву која садржи све раније уписане податке о предузећу од оснивања до активе.

Пратећа документација, која се достављала ради уписа промена код правног лица и као основ за доношење судског решења, одложена је у збиркама исправа које су у појединим судовима одвојене од регистарских уложака, а у појединим обједињене са регистарским улошцима, и у којима се налазе вредни подаци о пословању правног субјекта, попут уговора, биланса, споразума, извештаја о раду и сл. Сам начин вођења канцеларијског пословања у привредним судовима, односно начин на који се поступало приликом управљања документацијом, резултирао је целовитошћу преузете архиве. АПР је наставила да чува архиву по идентичном поретку који је успостављен код стваоца. Нажалост, међу преузетом документацијом, а с обзиром на то да поједини привредни судови нису чували своју архиву „пажњом доброг домаћина", налази се изузетно оштећена архивска грађа, па АПР на годишњем нивоу улаже велике напоре и знатна финансијска средства да ову архивску грађу оспособи за коришћење и учини је употребљивом.

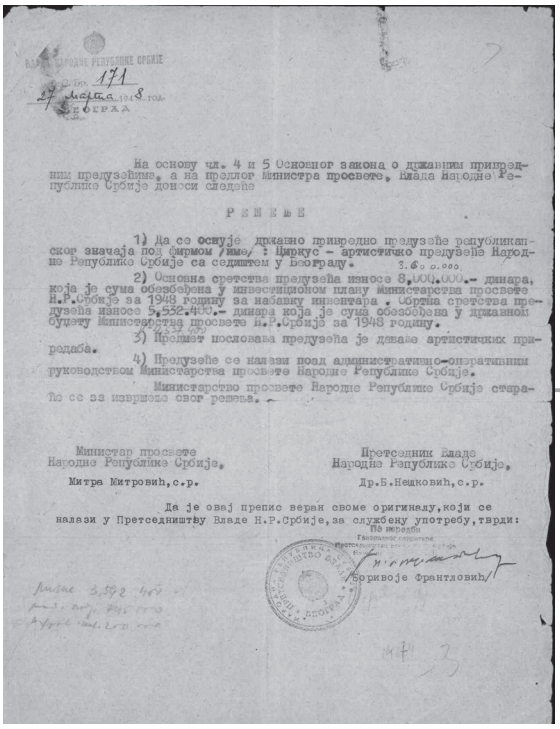

На основу чл. 4 и 5 Основног закона о државним привредним предузећима, а на предлог Министра просвете, Влада Народне Републике Србије доноси следеће

Р Е Ш Е Њ Е

1) Да се оснује државно привредно предузеће републиканског значаја под фирмом „Циркус – артистичко предузеће Народне Републике Србије са седиштем у Београду.

2) Основна средства предузећа износе 8,000.000.– динара, која је сума обезбеђена у инвестиционом плану министарства просвете Н.Р.Србије за 1948 годину за набавку инвентара. Обртна средства предузећа износе 5,532.400.– динара која је сума обезбеђена у државном буџету Министарства просвете Н.Р.Србије за 1948 годину.

3) Предмет пословања предузећа је давање артистичких приредаба.

4) Предузеће се налази под административно-оперативним руководством Министарства просвете Народне Републике Србије.

Министарство просвете Народне Републике Србије стараће се за извршење свог решења.

Министар просвете Народне Републике Србије, Митра Митровић, с.р.

Претседник Владе Народне Републике Србије, Др.Б.Нешковић, с.р.

Да је овај препис веран своме оригиналу, који се налази у Претседништву Владе Н.Р.Србије, за службену употребу, тврди:

Боривоје Френтловић

Решење Владе НРС о оснивању државног привредног предузећа „Циркус" – артистичко предузеће НРС, од 27. марта 1948.

2. Архивска грађа правних субјеката регистрованих након 2004. године

АПР врши усклађивање постојећих, регистрацију нових правних субјеката и, са доношењем нових прописа, отварање нових регистара. У облику централизоване и јединствене и јавно доступне базе података, данас се воде двадесет три електронска регистра и две евиденције, захваљујући којима је омогућено да државни органи и институције, локална самоуправа, привреда и грађани на једном месту имају приступ ажурираним и поузданим подацима о регистрованим привредним субјектима, финансијским извештајима и бонитету, задужењима физичких и правних лица која се односе на финансијски лизинг и залогу на покретним стварима и правима и др.

Решење Окружног привредног суда у Београду о упису у регистар оснивања Пословног удружења индустрије наоружања и војне опреме Југославије, од 14. априла 1971.

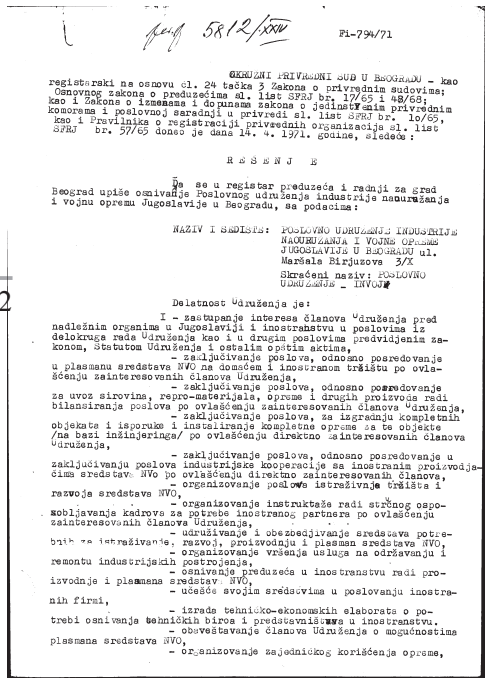

Fi-794/71

ОКРУЖНИ ПРИВРЕДНИ СУД У БЕОГРАДУ – као регистарски на основу чл. 24 тачка 3 Закона о привредним судовима Општег закона о предузећима сл. лист СФРЈ бр. 17/65 и 48/65; као и Закона о изменама и допунама закона о јединственим привредним коморама и пословној сарадњи у привреди сл. лист СФРЈ бр. 10/65, као и Правилника о регистрацији привредних организација сл. лист СФРЈ бр. 57/65 донео је дана 14. 4. 1971. године, следећи:

Р Е Ш Е Њ Е

Да се у регистар предузећа и радњи за град Београд упише оснивање Пословног удружења индустрије наоружања и војну опрему Југославије у Београду, са подацима:

НАЗИВ И СЕДИШТЕ: ПОСЛОВНО УДРУЖЕЊЕ ИНДУСТРИЈЕ НАОРУЖАЊА И ВОЈНЕ ОПРЕМЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У БЕОГРАДУ ул. Маршала Бирјусова 3/X

Скраћени назив: ПОСЛОВНО УДРУЖЕЊЕ – ИНВОЈ

Делатност Удружења је:

I – заступање интереса чланова Удружења пред надлежним органима у Југославији и иностранству у пословима из делокруга рада Удружења као и у другим пословима предвиђеним законом, Статутом Удружења и осталим општим актима,

– закључивање послова, односно посредовање у пласману средстава НВО на домаћем и иностраном тржишту по овлашћењу заинтересованих чланова Удружења,

– закључивање послова, односно посредовање за увоз сировина, репро-материјала, опреме и других производа ради билансирања послова по овлашћењу заинтересованих чланова Удружења,

– закључивање послова, за изградњу комплетних објеката и испоруке и инсталирање комплетне опреме за те објекте /на бази инжињеринга/ по овлашћењу директно заинтересованих чланова Удружења,

– закључивање послова, односно посредовање у закључивању послова индустријске кооперације са иностраним произвођачима средстава НВО по овлашћењу директно заинтересованих чланова,

– организовање послова истраживања тржишта и развоја средстава НВО,

– организовање инструктаже ради стручног оспособљавања кадрова за потребе иностраног партнера по овлашћењу заинтересованих чланова Удружења,

– удруживање и обезбеђивање средстава потребних за истраживање, развој, производњу и пласман средстава НВО,

– организовање уређења послова на одржавању и ремонту индустријских постројења,

– оснивање предузећа у иностранству ради производње и пласмана средстава НВО,

– учешће својим средствима у пословању иностраних фирми,

– израде техничко-економских елабората о потреби оснивања техничких бироа и представништава у иностранству.

– обавештавање чланова Удружења о могућностима пласмана средстава НВО,

– организовање заједничког коришћења опреме,

АПР води следеће регистре:

1. Регистар привредних субјеката – привредна друштва води се од 2005. године[19], чиме се са регистрације привредних субјеката у судском поступку прешло на административни поступак регистрације, са циљем убрзања поступка и постизања веће ефикасности кроз постојање јединственог, електронског система регистровања података који су од значаја за привредне субјекте и који су неопходни у свакодневном правном и пословном промету. Осим основних, матичних података о привредном друштву, као што су матични број, седиште, оснивачи, заступници, капитал и др, овај регистар садржи и друге вредне акте (попут статута друштава), а може садржати и податке о евентуалном поступку стечаја и ликвидације, као и различите забележбе за које је Регистратор проценио да могу бити од значаја.

[19] Закон о привредним друштвима...

Први регистровани привредни субјект у Регистру привредних субјеката Агенције за привредне регистре, од 31. јануара 2005.

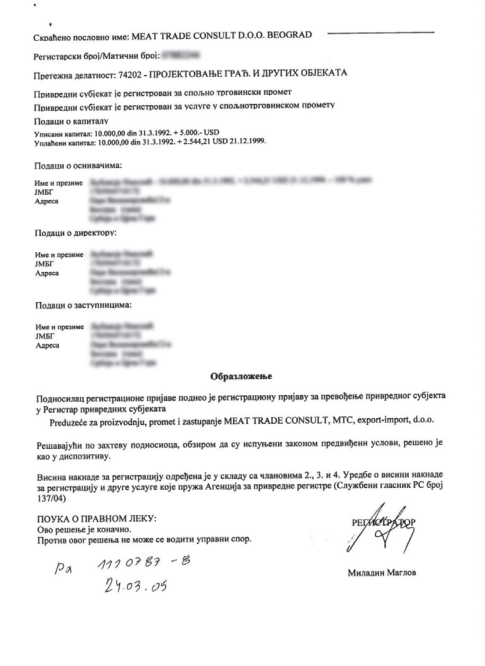

Скраћено пословно име: MEAT TRADE CONSULT D.O.O. BEOGRAD

Регистарски број/Матични број: [redacted]

Претежна делатност: 74202 - ПРОЈЕКТОВАЊЕ ГРАЂ. И ДРУГИХ ОБЈЕКАТА

Привредни субјект је регистрован за спољно трговинским промет

Привредни субјект је регистрован за услуге у спољнотрговинском промету

Подаци о капиталу

Уписани капитал: 10.000,00 din 31.3.1992. + 5.000.- USD
Уплаћени капитал: 10.000,00 din 31.3.1992. + 2.544,21 USD 21.12.1999.

Подаци о оснивачима:

Име и презиме [redacted]
ЈМБГ
Адреса

Подаци о директору:

Име и презиме [redacted]
ЈМБГ
Адреса

Подаци о заступницима:

Име и презиме [redacted]
ЈМБГ
Адреса

Образложење

Подносилац регистрационе пријаве поднео је регистрациону пријаву за превођење привредног субјекта у Регистар привредних субјеката

Preduzeće za proizvodnju, promet i zastupanje MEAT TRADE CONSULT, MTC, export-import, d.o.o.

Решавајући по захтеву подносиоца, обзиром да су испуњени законом предвиђени услови, решено је као у диспозитиву.

Висина накнаде за регистрацију одређена је у складу са члановима 2., 3. и 4. Уредбе о висини накнаде за регистрацију и друге услуге које пружа Агенција за привредне регистре (Службени гласник РС број 137/04)

ПОУКА О ПРАВНОМ ЛЕКУ:
Ово решење је коначно.
Против овог решења не може се водити управни спор.

РЕГИСТРАТОР

Миладин Маглов

Рд 111 07 87 - В
24.03.05

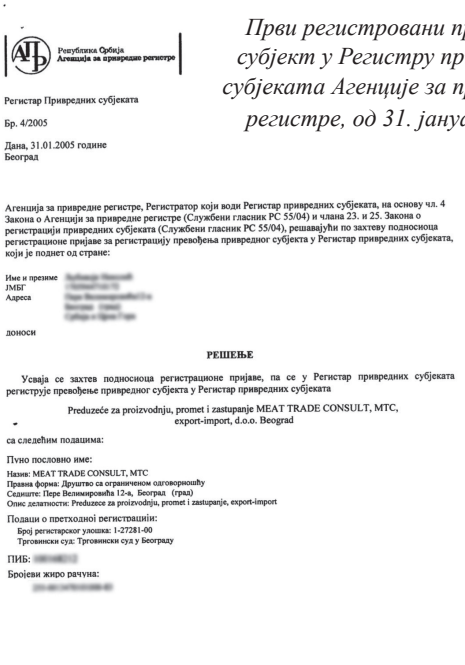

Република Србија
Агенција за привредне регистре

Регистар Привредних субјеката

Бр. 4/2005

Дана, 31.01.2005 године
Београд

Агенција за привредне регистре, Регистратор који води Регистар привредних субјеката, на основу чл. 4 Закона о Агенцији за привредне регистре (Службени гласник РС 55/04) и члана 23. и 25. Закона о регистрацији привредних субјеката (Службени гласник РС 55/04), решавајући по захтеву подносиоца регистрационе пријаве за регистрацију превођења привредног субјекта у Регистар привредних субјеката, који је поднет од стране:

Име и презиме [redacted]
ЈМБГ
Адреса

доноси

РЕШЕЊЕ

Усваја се захтев подносиоца регистрационе пријаве, па се у Регистар привредних субјеката региструје превођење привредног субјекта у Регистар привредних субјеката

Preduzeće za proizvodnju, promet i zastupanje MEAT TRADE CONSULT, MTC,
export-import, d.o.o. Beograd

са следећим подацима:

Пуно пословно име:

Назив: MEAT TRADE CONSULT, MTC
Правна форма: Друштво са ограниченом одговорношћу
Седиште: Пере Велимировића 12-а, Београд (град)
Опис делатности: Preduzece za proizvodnju, promet i zastupanje, export-import

Подаци о претходној регистрацији:
Број регистарског улошка: 1-27281-00
Трговински суд: Трговински суд у Београду

ПИБ: [redacted]

Бројеви жиро рачуна:

2. Регистар привредних субјеката – предузетници води се од 2006. године.[20] До тада су се сви предузетници регистровали у општинама према седишту предузетничке радње, где се још увек налазе подаци о регистрацијама извршеним пре оснивања АПР.

3. Регистар финансијских извештаја води се од 2010. године.[21] АПР је од Народне банке Србије преузела, између осталог, предмете, документацију, архиву и базе података о финансијским резултатима пословања правних лица. На основу великог броја финансијских података и података статусног карактера који се воде у оквиру овог Регистра могу да се сагледају привредна кретања у Републици Србији, да се анализирају финансијски положај и успешност пословања правних лица и предузетника и процењује ризик пословања. У овом регистру су садржани подаци о свим правним лицима (осим корисника буџетских средстава, стамбених заједница и организација обавезног социјалног осигурања), огранцима страних правних лица која обављају привредну делатност у Републици Србији, стечајним масама и предузетницима. Подаци о бонитету, као део овог Регистра, чине полазну основу за економску и финансијску анализу пословања привредних друштава, задруга, установа и предузетника током времена, сагледавање њихове успешности пословања и финансијских капацитета, као и укупних привредних кретања у земљи.

4. Регистар пружалаца рачуноводствених услуга[22] почео је са радом 2021. године и представља базу података о правним лицима и предузетницима који имају регистровану претежну делатност за пружање рачуноводствених услуга и дозволу за пружање тих услуга коју издаје Комора овлашћених ревизора.

5. Регистар финансијског лизинга почео је са радом 2005. године[23] и представља базу података о уговорима о финансијском лизингу. У Регистар се уписују и све промене података о регистрованом уговору, забележбе спора и других података о чињеницама и документима који су од значаја за правни промет, а који су у вези са регистрованим уговором.

6. Регистар залоге почео је са радом 2005. године.[24] Представља базу података о заложним правима на покретним стварима, као и правима и уговорима о продаји са задржавањем права својине до исплате цене у потпуности, који се у складу са законом уписују у Регистар. У Регистар се уписују све промене регистрованих података, забележбе о започетом поступку намирења, забележбе спора, као и забележбе података о другим чињеницама и документима који су од значаја за правни промет, а које су у вези са регистрованом залогом, односно уговором о продаји.

---

[20] Исто

[21] Закон о изменама и допунама Закона о рачуноводству и ревизији, *Службени гласник РС*, број 111 (2009), чл. 5, 18-23 и 45.

[22] Закон о рачуноводству и ревизији, *Службени гласник РС*, број 73 (2019) и 44 (2021), чл. 18.

[23] Закон о финансијском лизингу, *Службени гласник РС*, број 55 (2003), 61 (2005), 31 (2011) и 99 (2011), чл. 43, ст. 1 и 2.

[24] Закон о заложном праву на покретним стварима уписаним у регистар, *Службени гласник РС*, број 7 (2003), 61 (2005), 64 (2006) – испр. 99 (2011) – др. закони и 31 (2019), чл. 4.

7. Регистар медија (првобитно називан **Регистар јавних гласила**) води се од 2009, а по последњем називу од 2015. године[25], и представља базу података о медијима и то дневним и периодичним новинама, сервисима новинских агенција, радио-програму, телевизијском програму и електронским издањима тих медија, као и самосталним електронским издањима (уређивачки обликоване интернет странице). Поред основних, матичних података о медију, овде се налазе и значајни подаци о додељеним новчаним средствима на име помоћи, о донацијама, спонзорствима, поклонима и свим другим средствима додељеним издавачима.

8. Регистар удружења води се од 2009. године.[26] Упис удружења/савеза удружења са седиштем на територији Републике Србије у Регистар је доборовољан, с тим да само регистрована удружења имају статус правног лица. Документација од претходно надлежних органа (Министарства унутрашњих послова и Министарства за државну управу и локалну самоуправу) је преузета, а архивска грађа која се односи на удружења грађана је скенирана и може се видети путем електронске апликације.

9. Регистар страних удружења води се од 2009. године.[27] У њему су уписани подаци о представништву, канцеларији или неком другом организационом облику страног или међународног невладиног недобитног удружења које има седиште на територији Републике Србије (у даљем тексту: Представништво), ако законом или међународним уговором није другачије утврђено. Представништво страног удружења може да делује на територији Републике Србије тек након уписа у овај Регистар.

10. Регистар туризма води се од 2010. године[28] као база података о регистрованим правним субјектима који обављају послове из области туризма. У овом Регистру се могу пронаћи подаци о угоститељским и туристичким објектима, лицима која врше ове услуге, професионалним организаторима конгреса итд, а сви ови подаци су од значаја за праћење развоја и анализу ове привредне гране.

11. Регистар стечајних маса почео је са радом 2010. године.[29] Представља базу података о стечајним масама стечајних дужника у односу на које је стечајни поступак покренут и спроведен.

12. Регистар мера и подстицаја регионалног развоја почео је са радом 2011. године.[30] Садржи информације о врсти докумената за подстицање регионалног развоја, намени подстицаја, финансијским карактеристикама подстицаја, даваоцима и корисницима средстава подстицаја, територијалном усмеравању подстицаја, изворима финансирања, као и друге податке од значаја за опредељивање нових улагања, односно инвестиција, у поједине регионе. Пројекти се спроводе у циљу

[25] Закон о јавном информисању и медијима, *Службени гласник РС*, број 83 (2014), 58 (2015) и 12 (2016) – аутентично тумачење, чл. 37.

[26] Закон о удружењима...

[27] Исто

[28] Закон о туризму, *Службени гласник РС*, број 36 (2009), 88 (2010), 99 (2011), чл. 117 и 117а.

[29] Закон о стечају, *Службени гласник РС*, број 104 (2009), 99 (2011), чл. 136, ст. 9.

[30] Закон о регионалном развоју, *Службени гласник РС*, број 51 (2009), 30 (2010) и 89 (2015), чл. 22.

изградње или обнове комуналне, економске, еколошке, енергетске, социјалне и друге инфраструктуре, изградње и јачања институција, људских ресурса, развоја привредних друштава и предузетништва, подстицање научноистраживачког рада и сл. Мапа, која чини саставни део овог Регистра, садржи обједињени приказ података релевантних за регионални развој, а који су приказани на нивоима Републике Србије, региона, области и јединица локалне самоуправе.

13. Регистар привредних комора и Регистар представништава страних привредних комора води се од 2013. године[31] и садржи податке Привредне коморе Србије, Привредне коморе аутономних покрајина и уговорне привредне коморе, а у Регистар представништава страних привредних комора се уписују представништва страних привредних комора на територији Републике Србије. Документација о регистрацији страних представништава није преузета од раније надлежног Министарства спољних послова.

14. Регистар задужбина и фондација води се од 2011. године[32], када је почело усклађивање статута и других општих аката са новим Законом о задужбинама и фондацијама. Документација од раније надлежног Министарства културе није преузета.

15. Регистар представништава страних задужбина и фондација води се од 2011. године[33] и садржи податке о представништвима страних задужбина и фондација чије је седиште на територији Републике Србије.

16. Регистар удружења, друштава и савеза у области спорта води се од 2011. године.[34] Документација од претходно надлежног Министарства омладине и спорта није преузета. Поред матичних података, овде су садржани и подаци о чланству у међународним организацијама (спортским савезима и асоцијацијама).

17. Регистар судских забрана отпочео је са радом 2011. године.[35] Садржи податке о привременим мерама донетим пре, у току или по окончању судског поступка, којима се забрањује отуђење и оптерећење покретних ствари, непокретности или стварних права на непокретностима, под условима прописаним законом. У Регистар се уписују и све измене и допуне које се тичу изречених привремених мера.

18. Регистар факторинга почео је са радом у оквиру АПР 2013. године[36]. Представља базу података о издатим и одузетим одобрењима за обављање послова факторинга (финансијска услуга у којој предузеће продаје своја потраживања трећој страни која се зове фактор), која министарство надлежно за послове финансија доноси у складу са законом којим се уређује ова делатност.

[31] Закон о привредним коморама, *Службени гласник РС*, број 112 (2015), чл. 7 и 8.

[32] Закон о задужбинама и фондацијама, *Службени гласник РС*, број 88 (2010), 99 (2011) и 44 (2018), чл. 24 и 25.

[33] Исто

[34] Закон о спорту, *Службени гласник РС*, број 10 (2016), чл. 65.

[35] Закон о извршењу и обезбеђењу, *Службени гласник РС*, број 106 (2015), 106 (2016) – аутентично тумачење, 113 (2017) – аутентично тумачење, 54 (2019) и 9 (2020) – аутентично тумачење, чл. 461 и 462.

[36] Закон о факторингу, *Службени гласник РС*, број 62 (2013) и 30 (2018), чл. 10.

19. Регистар понуђача је база података о домаћим правним лицима и предузетницима који докажу непостојање услова за искључење из поступка јавне набавке. Регистар је почео са радом 2013. године.[37]

20. Регистар уговора о финансирању пољопривредне производње почео је са радом у оквиру АПР 2015. године.[38] Представља базу података о закљученим уговорима о финансирању, као и документима на основу којих је извршена регистрација тих уговора. Регистар садржи основне податке о уговорима о финансирању пољопривредне производње, као што су подаци о уговорним странама, њиховим обавезама и средствима обезбеђења наплате повериочеве обавезе.

21. Централна евиденција обједињених процедура (Грађевинске дозволе) води се од 2016. године[39]. У овој бази су обједињени подаци о току сваког појединачног предмета, документација која је приложена и прибављена у поступцима које спроводе надлежни органи по захтевима у вези са изградњом, доградњом и реконструкцијом објеката, укључујући одлуке и друга акта надлежних органа која настају у том поступку.

22. Централна евиденција привремених ограничења права лица води се у АПР од 2016. године.[40] Овде су на једном месту систематизовани прикупљени подаци о оним привредним субјектима, односно њиховим власницима, директорима и члановима надзорних одбора или других органа. чије је пословање санкционисано изрицањем кривичних, прекршајних или управних санкција – забране или ограничавања обављања делатности, забране располагања уделом или новчаним средствима, одузимање овлашћења, лиценци, дозвола, одобрења, концесија, субвенција, подстицаја или других права. Важно је напоменути да подаци из Централне евиденције који се односе на физичка лица којима су изречене забране и мере безбедности у судским поступцима нису јавно доступни и могу се дати искључиво у складу са прописима којима се уређује казнена евиденција.

23. Централна евиденција стварних власника почела је са радом 2018. године[41] како би се подаци о стварним власницима правних лица и других субјеката регистрованих у Републици Србији учинили расположивим, без препрека, надлежним органима, а све у циљу спречавања прања новца и финансирања тероризма. Централна евиденција је део система за борбу против прања новца и финансирања тероризма у Републици Србији.

---

[37] Закон о јавним набавкама, *Службени гласник РС*, број 91 (2019) и 92 (2023), чл. 128.

[38] Закон о финансирању и обезбеђењу финансирања пољопривредне производње, *Службени гласник РС*, број 128 (2014), чл. 10.

[39] Закон о изменама и допунама Закона о планирању и изградњи, *Службени гласник РС*, број 132 (2014).

[40] Закон о Централној евиденцији привремених ограничења права лица регистрованих у Агенцији за привредне регистре, *Службени гласник РС*, број 12 (2015), чл. 6 и 7.

[41] Устројена је у складу са међународним стандардима који су саставни део Препорука 24. и 25. Радне групе за финансијску акцију (*Financial Action Task Force - FATF*) – међудржавног тела које поставља стандарде у области борбе против прања новца, финансирања тероризма и ширења оружја за масовно уништење.

24. Регистар здравствених установа и **Јединствена евиденција субјеката у здравству** води се од 2020. године[42] као јединствена база података о регистрованим државним установама и приватној пракси које обављају здравствену делатност на основу решења здравственог, односно фармацеутског инспектора о испуњености прописаних услова за обављање здравствене делатности.

25. Регистар установа културе је база података о регистрованим установама културе који се води од 2022. године.[43]

Важно је напоменути да је документација од претходно надлежних привредних судова преузета и скенирана у АПР и то за период настанка од 1954. до 2020. за здравствене установе и од 1965. до 2022. године за установе културе.

Приказ у табели илуструје укупан обим пословних и финансијских информација којима АПР у датом тренутку располаже. У њој су приказани основни збирни подаци из јединствених централизованих електронских база података с краја августа 2024. године.[44]

РЕГИСТАР	ПОДАЦИ КОЈИ СЕ ПРИКАЗУЈУ	УКУПНО
Привредна друштва	Укупан број привредних друштава и представништава, у регистарском статусу: активан, у поступку стечаја, у поступку ликвидације, у принудној ликвидацији	136.767
Предузетници	Укупан број предузетника, у регистарском статусу: активан, укључујући предузетнике који су пријавили привремени прекид обављања делатности	345.152
Удружења	Укупан број удружења, савеза и представништава, канцеларија и других организација страног или међународног невладиног недобитног удружења са седиштем на територији Републике Србије, у регистарском статусу: активан, у стечају, у ликвидацији	38.199
Туристичке агенције	Укупан број туристичких агенција (организатора путовања са активним лиценцама и посредника у продаји туристичког путовања)	1.140

[42] Закон о здравственој заштити, *Службени гласник РС*, број 25 (2019), 92 (2023), чл. 32 и 33.

[43] Закон о култури, *Службени гласник РС,* број 72 (2009), 13 (2016), 30 (2016) – испр. 47 (2021), 78 (2021) и 76 (2023), чл. 31 и 32.

[44] Агенција за привредне регистре – Информације о бројчанику (*apr.gov.rs*)

Заложна права	Активна заложна права	198.452
Уговори о финансијском лизингу	Активни уговори о лизингу	74.947
Спортска удружења, друштва и савези	У регистарском статусу: активан, у стечају, у ликвидацији	16.106
Задужбине и фондације	Укупан број задужбина и фондација, представништава страних задужбина и фондација са седиштем на територији Републике Србије, у регистарском статусу: активна, у стечају, у ликвидацији	1.132
Стечајне масе	У регистарском статусу: активна	389
Коморе	Укупан број комора (Привредна комора Србије, привредне коморе аутономних покрајина, уговорне привредне коморе) и представништава страних привредних комора на територији Републике Србије, у регистарском статусу: активна, у поступку стечаја, у поступку ликвидације	16
Понуђачи	Укупан број понуђача у регистарском статусу: активан	17.567
Судске забране	Укупан број одобрених судских забрана	527
Мере привремених ограничења права за лица регистрована у АПР-у	Укупан број евидентираних активних ме ра	862.114
Медији	Укупан број медија који се воде у регистарском статусу: активан	2.182
Грађевинске дозволе издате у току 2024. године	Грађевинске дозволе, привремене грађевинске дозволе и одобрења за изградњу, тј. чл. 145. Закона, као и позитивно решене одлуке по усаглашеним пријавама, издате у току 2025. године	18.242
Факторинг	Активни	24
Објављени финансијски извештаји за 2023. годину (објављују се од 1. 2. 2024. до 31. 1. 2025)	Укупан број финансијских извештаја (редовни годишњи, консолидовани, ванредни, замене финансијских извештаја и изјаве о неактивности), примљених за 2024. годину, који су обрађени као потпуни и рачунски тачни	297.869

Пружаоци рачуноводствених услуга	Укупан број правних лица и предузетника уписаних у Регистар пружалаца рачуноводствених услуга, односно који имају дозволу за пружање тих услуга	5.694
Подстицаји (регионални развој) за 2023. годину	Укупан број подстицаја намењених регионалном развоју који су реализовани у 2024. годину	36.081
Здравствене установе	Укупан број здравствених установа, у регистарском статусу: активан, у поступку стечаја, у поступку ликвидације, у принудној ликвидацији	961
Установе културе	Укупан број установа културе, у регистарском статусу: активан, у поступку стечаја, у поступку ликвидације	444

ЗАШТИТА И КОРИШЋЕЊЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ АГЕНЦИЈЕ ЗА ПРИВРЕДНЕ РЕГИСТРЕ

Архивска грађа АПР представља важно сведочанство о пословању правних и физичких лица у нашој земљи од 1945. године до данас. Због тога су њена заштита и обезбеђивање услова за њено трајно чување и лако и безбедно коришћење приоритет АПР, односно самог Архива АПР.

С тим у вези, АПР спроводи све мере претходне заштите архивске грађе. Осим основних видова заштите (редовног одржавања архивских депоа и адекватног третмана саме архивске грађе), комплетан документарни материјал који настаје у папирној форми свакодневно се скенира и чува на специјализованим софтверским апликацијама, а оригинали се на дневном нивоу достављају служби Архива на чување у складу са предвиђеним роковима чувања. Архив АПР, осим законом прописаних евиденција о архивској грађи (Архивска књига, евиденције о примопредаји, евиденције о истраживањима и интерном/екстерном достављању архивске грађе), води специјалну електронску архивску базу података *CAPA*, која на дневном нивоу евидентира врсту и смештај документарног материјала и служи за брзу и лакшу претрагу података који су архивирани у АПР.

У циљу заштите и омогућавања лакшег коришћења, континуирано се врше конзервација и рестаурација најугроженије архивске грађе, посебно судских евиденција и именика, а такође се ради и микрофилмовање са скенирањем најстарије судске архивске грађе. У току је микрофилмовање најстарије архивске грађе која се чува у АПР – грађе Привредног суда Београд.

АПР спроводи процедуре и поступке у вези са управљањем електронским документима, користи информационе системе који гарантују њихову заштиту, аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост и обезбеђује поуздано електронско чување у складу са прописима који уређују електронско пословање и

штите електронску архивску грађу и документарни материјал. АПР је обезбедила и систем за електронско архивирање, као и електронску платформу *АЛФРЕСКО*, на којој се налази и чува изворна електронска документација и уз помоћ које ће се убудуће архивирати електронски документарни материјал и електронска архивска грађа, а у складу са роковима чувања и процедурама за електронско архивирање.

Подаци које АПР прикупи и обради у обављању своје делатности јавни су и у пракси веома тражени. Подаци и документи су доступни свим лицима, осим ако јавност и доступност није ограничена или искључена законом. Јавни приступ подацима се обезбеђује путем интернета, непосредан увид у архивску грађу може се остварити у читаоницама[45], а приступ је могућ и путем услуге електронске испоруке. АПР пружа услугу издавања извода, потврда и копија докумената, обезбеђујући једноставан приступ регистрованим и евидентираним подацима. Поступак коришћења архивске грађе спроводи се по захтевима странака, физичких и правних лица и то: издавање предмета на увид, фотокопирање аката, оверавање копија докумената, увид у електронску форму документа и пружање стручне помоћи странкама. Архив АПР је препознат као установа референтна за истраживаче. Током године непосредан увид у архивску грађу и документарни материјал изврши преко 3.000 корисника, а укупан број интерних и екстерних обрађених и решених захтева корисника архивске грађе и документарног материјала износи преко 20.000.

РЕЗИМЕ

Овај рад је први и до сада једини који се бави архивском грађом која се чува у Агенцији за привредне регистре. Резултати који су овде сумирани представљају полазну основу за научно истраживање, а уједно отварају могућност да се даље и дубље аналитички и критички приступи проучавању тема из области привредне историје Србије. Такође, у информативном смислу, рад има и значај за ширу јавност, јер у јасној и прегледној структури, уз коришћење концизних података, пружа увид у садржину архивског фонда АПР.

Имајући у виду хронолошки оквир и разноврсност архивске грађе коју ствара у својој основној делатности, евидентно је да је АПР прерасла оквир свог званичног назива, ширећи домен деловања од првобитно привредног на генерално пословање правних субјеката у Србији. Архивска грађа која се овде налази нуди тачне и релевантне податке о пословању свих привредних и других правних субјеката који су постојали и који данас послују у Србији. Њено проучавање омогућава сагледавање како послератних, тако и савремених економских и друштвених промена, као и разумевање процеса у којима је обликован развој земље. Кроз податке који су садржани у регистрима, јасно се могу пратити све промене кроз које су правни субјекти пролазили током свог постојања и деловања: промене власништва, статуса, делатности, капитала, финансијских капацитета и успешности пословања, а такође и утицаја државе – у смислу њеног подстицања, интервенисања и усмеравања привредног живота.

[45] Читаонице Архива АПР се налазе у Београду, на локацијама Бранкова 25 и Ослобођења 1б.

Архив АПР баштини архивску грађу по свим законским одредницама, а пре свега отворен је за јавност. Архивска грађа је доступна и више нема чекања. Стога аутори скрећу пажњу истраживачима, историчарима, архивистима и свим љубитељима архива, да у прилог својих истраживања, као и будућих историјских спознаја, важан део својих сазнања потраже и открију управо у читаоницама Архива АПР.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Закон о национализацији приватних привредних предузећа. *Службени лист ФНРЈ*, број 98 (1946) и 35 (1948)
- Општи закон о народним одборима. *Службени лист ФНРЈ*, број 49 (1949)
- Општи закон о уређењу општина и срезова. *Службени лист ФНРЈ*, број 26 (1955)
- Закон о удруженом раду. *Службени лист СФРЈ*, број 53 (1976)
- Амандмани на Устав СФРЈ. *Службени лист СФРЈ*, број 70 (1988)
- Закон о предузећима. *Службени лист СФРЈ*, број 77 (1988)
- Закон о привредним друштвима. *Службени гласник РС*, број 125 (2004)
- Закон о Агенцији за привредне регистре. *Службени гласник РС*, број 55 (2004), 111 (2009) и 99 (2011)
- Закон о регистрацији привредних субјеката. *Службени гласник РС*, број 55 (2004) и 61 (2005)
- Закон о удружењима. *Службени гласник РС*, број 51 (2009)
- Закон о рачуноводству и ревизији. *Службени гласник РС*, број 73 (2019) и 44 (2021)
- Закон о изменама и допунама Закона о рачуноводству и ревизији, *Службени гласник РС*, број (2009)
- Закон о финансијском лизингу. *Службени гласник РС*, број 55 (2003), 61 (2005), 31 (2011) и 99 (2011)
- Закон о заложном праву на покретним стварима уписаним у регистар. *Службени гласник РС*, број 7 (2003), 61 (2005), 64 (2006) – испр. 99 (2011) – др. закони и 31 (2019)
- Закон о јавном информисању и медијима. *Службени гласник РС*, број 83 (2014), 58 (2015) и 12 (2016) – аутентично тумачење
- Закон о туризму. *Службени гласник РС*, број 36 (2009), 88 (2010), 99 (2011) – др. закони
- Закон о стечају. *Службени гласник РС*, број 104 (2009), 99 (2011) – др. закони
- Закон о регионалном развоју. *Службени гласник РС*, број 51 (2009) и 30 (2010)
- Закон о привредним коморама. *Службени гласник РС*, број 112 (2015)

- Закон о задужбинама и фондацијама. *Службени гласник РС*, број 88 (2010)
- Закон о спорту. *Службени гласник РС*, број 10 (2016)
- Закон о извршењу и обезбеђењу. *Службени гласник РС*, број 106 (2015), 106 (2016) – аутентично тумачење, 113 (2017) – аутентично тумачење, 54 (2019) и 9 (2020) – аутентично тумачење
- Закон о факторингу. *Службени гласник РС*, број 62 (2013) и 30 (2018)
- Закон о јавним набавкама. *Службени гласник РС*, број 91 (2019) и 92 (2023)
- Закон о финансирању и обезбеђењу финансирања пољопривредне производње. *Службени гласник РС*, број 128 (2014)
- Закон о изменама и допунама Закона о планирању и изградњи. *Службени гласник РС*, број 132 (2014)
- Закон о Централној евиденцији привремених ограничења права лица регистрованих у Агенцији за привредне регистре. *Службени гласник РС*, број 12 (2015)
- Закон о централној евиденцији стварних власника. *Службени гласник РС*, број 41 (2018), 91 (2019) и 105 (2023)
- Закон о здравственој заштити. *Службени гласник РС*, број 25 (2019)
- Закон о култури. *Службени гласник РС*, број 72 (2009), 13 (2016), 30 (2016) -испр, 47 (2021), 78 (2021) и 76 (2023)

Литература

- Ђурђев, Александар. „Локална самоуправа у Србији – од 1804. године до транзиције“. У: *Зборник радова Правног факултета, Нови Сад*, 41, 1-2, 7-20. Нови Сад: Правни факултет, 2007.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit, 1988.
- Ракоњац, Александар. „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација“, *Токови историје* 24 (2016): 151-176.
- Ostojić, Slobodan. „Velika preduzeća u Jugoslaviji. Prilog privrednoj istoriji“, *Industrija* 27, 1-4 (2001): 95-107.

Веб-презентације

- *1. www.apr.gov.rs*

Tatjana KIKIĆ, PhD
Aleksandra MATIĆ

ARCHIVAL MATERIAL OF THE SERBIAN BUSINESS REGISTERS AGENCY AS A HISTORICAL SOURCE FOR THE STUDY OF ECONOMIC HISTORY IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

This work is the first and until now the only one that deals with archival material kept in the Serbian Business Registers Agency (SBRA). The results that are summarized here represent a starting point for scientific research, and at the same time open up the possibility for further and deeper analytical and critical approaches to the topics of economic history of Serbia. In an informational sense the work has significance for the general public also because it provides an access into the contents of the SBRA archival fonds by its clear and transparent structure.

Bearing in mind the chronological framework and the variety of archival material it creates in its core activity, it is evident that SBRA has outgrown its scope defined by its official name, expanding the domain of activity from the originally economic to the general business of legal entities in Serbia. The archival material found here offers accurate and relevant data on the operations of all economic and other legal entities that existed and are operating in Serbia today. Its study enables an overview of both post-war and contemporary economic and social changes, as well as an understanding of the processes that shaped the development of the country. Through the data contained in the registries, it is possible to follow all the changes that legal entities went through during their existence and operation: changes in ownership, status, activity, capital, financial capacity and business success, and also the influence of the state - in terms of its encouragement, intervention and direction of economic life.

The SBRA archive acquires archival materials according to all legal requirements, and it is open to the public. Archival material is always available without waiting. Therefore, the authors draw the attention of researchers, historians, archivists, and all enthusiasts to use this material for their research in the reading rooms of the SBRA archive.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.25(082)

МЕЂУНАРОДНО архивистичко саветовање Архивистичка грађа у теорији и пракси (8 ; 2024 ; Сента)

Зборник радова = Collection of papers. 8 / Међународно архивистичко саветовање, Архивска грађа у теорији и пракси, 9-11. октобар 2024., Сента = International Archival Conference, Archive material in theory and practic, 9-11 October 2024, Zenta ; [уредник Слободанка Цветковић]. - Београд : Архивистичко друштво Србије, 2025 (Горњи Милановац : Grafoprint). - 383 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Едиција Зборници / [Архивистичко друштво Србије] ; књ. 8)

Текст ћир. и лат. - Тираж 300. - Стр. 9-11: О положају архива и архивиста – 70 година од почетка удруживања архивских радника Србије (20. XI 1954 - 20. XI 2024) / Лела Павловић. - Стр. 12-14: Реч уредника --- / Слободанка Цветковић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-88289-13-9

а) Архивистика -- Зборници

COBISS.SR-ID 183002889